

TALLINNA ÜLIKOO
HUMANITAARTEADUSTE DISSERTATSIOONID

TALLINN UNIVERSITY

ANDRES ADAMSON

Hertsog Magnus ja tema
“Liivimaa kuningriik”

DOKTORIVÄITEKIRI

Kaitsmine toimub 27. veebruaril 2009. aastal kell 14.00
Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituudis ruumis I (II korrusel), Rütli 10,
Tallinn, Eesti.

Tallinn 2009

TALLINNA ÜLIKOO
HUMANITAARTEADUSTE DISSERTATSIOONID

ANDRES ADAMSON

Hertsog Magnus ja tema “Liivimaa kuningriik”

Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut, Tallinna Ülikool, Eesti.

Doktoriväitekiri on lubatud kaitsmisele filosoofiadoktori kraadi taotlemiseks ajaloo alal 12. detsembril 2008. aastal Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste doktorinõukogu poolt.

Oponendid: Enn Küng, *PhD*, Tartu Ülikool
Margus Laidre, *PhD*, Eesti Vabariigi Välisministeerium

Kaitsmine toimub 27. veebruaril 2009 kell 14.00 TLÜ Ajaloo Instituudi auditooriumis nr 1, Rüütli 10, Tallinn, Eesti.

Autoriõigus: Andres Adamson, 2009

Autoriõigus: Tallinna Ülikool, 2009

ISSN 1736-5031 (dissertatsioon, *online*, PDF)

ISBN 978-9985-58-615-0 (dissertatsioon, *online*, PDF)

ISSN 1736-3667 (analüütiline ülevaade, *online*, PDF)

ISBN 978-9985-58-616-7 (analüütiline ülevaade, *online*, PDF)

Tallinna Ülikooli kirjastus

DUKE MAGNUS AND HIS “LIVONIAN KINGDOM”

Abstract

The dissertation examines the role of Duke Magnus of Holstein (1540–1583, in 1570–1577 the nominal King of Livonia as vassal of Tsar Ivan IV the Terrible of Moscow) during the period of the Livonian War. The research identifies the forces that supported Magnus during various periods, along with their goals; provides an insight into why and how Magnus became a pretender to the role of the ruler of Livonia; demonstrates that Magnus' inner circle was dominated by representatives of the local landed gentry, etc. Due consideration is given to the general nature of the Danish-Russian relations, international background to the establishment of the “Kingdom of Livonia”, contents of the agreements concluded between Duke Magnus and Tsar Ivan the Terrible in 1570, reasons for the failure of the project of vassal kingdom in 1570–1571, the anatomy of the final collapse of 1577, etc.

During the critical periods of his life (in 1560, 1570–1571, 1577–1578) Magnus endeavoured to pursue a policy autonomous of his suzerains – at different times, Frederik II, Ivan the Terrible and Stefan Batory – aimed at taking control of the whole of Livonia, or at least the larger part of the territory. He predominantly relied on the faction of the Livonian landed gentry that attempted to put an end to the Livonian War through a compromise with Russia, initially with Denmark's mediation, and later through a direct pact with Muscovy, while maintaining legal ties with the Holy Roman Empire of the German Nation. After the military-political and financial disaster that struck him in 1560 following the initial rapid success, Magnus was in 1561–1566 subjected to the control of the Danish royal vicegerents, nonetheless trying to pursue a policy differing from that of Denmark. The support given by Frederik II to his brother was insufficient, ensuing from the principal line of the Baltic policy that Denmark had opted for in 1558 – not to engage in armed conflicts with Muscovy or Poland-Lithuania. Disappointed in Denmark's passive policy and threatened by the Swedes, Duke Magnus and his supporters in Livonia, blinded by the deceptive promises of the Russian diplomacy, took the path of military political opportunism. The establishment of the “Kingdom of Livonia” was decided in the context of the hopes of Ivan the Terrible to achieve the division of Poland-Lithuania between Russia and the Habsburgs through a *rapprochement* to the Holy Roman imperial household. The Stettin Peace Congress of December 1570 generated a new international and legal situation around Livonia. Magnus abruptly lost support among the Livonian gentry, pushing him into full dependence on Ivan the Terrible. The attempts of Duke Magnus to achieve at least partial formation of the “kingdom” or exchange his estates in Livonia for those in Germany fell through. In 1577 Duke Magnus, in an altered international situation (involving power vacuum in Trans-Dvina Livonia) and after secret negotiations with representatives of Poland-Lithuania, again tried to pursue a traitorous policy towards Tsar Ivan the Terrible which, however, ended in a disaster owing to the hopeless imbalance of forces.

DISSERTANDI TEEMAKOHASED PUBLIKATSIOONID

- I. Andres Adamson 2008. Eestlastest Vene sõjateenistuses Liivi sõja ajal. – *Sõdur*, 1, 27–31.
- II. Andres Adamson 2007. Saaremaa mõisamehed aastail 1563–1564. – *Saaremaa Muuseumi kaheaastaraamat 2005–2006*. Kuressaare, 17–29.
- III. Andres Adamson 2006. Стремление ливонской элиты к миру с Россией в годы Ливонской войны. – *Ethnic Images and Stereotypes – Where is the Border Line?* (Russian-Baltic Cross-Cultural Relations). Proceedings of the III International Scientific Conference on Political and Cultural Relations between Russia and the States of the Baltic Region (Narva, October 20–22, 2006). (Studia Humaniora Et Paedagogica Collegii Narovensis, II.) Narva, 2007, 17–36, 353–356. Theses published in the collection of conference papers: Narva, 2006, 27–28, 94–95.
- IV. Andres Adamson 2006. Liivimaa mõisamehed Liivi sõja perioodil. – *Acta Historica Tallinnensia*, 10, 20–47.
- V. Andres Adamson 2006. *Hertsog Magnus von Holsteini roll Läänemere-ruumis Liivi sõja perioodil*. Humanitaarteaduste dissertatsioonid, 16. Tallinn: Tallinna Ülikooli kirjastus.
- VI. Andres Adamson 2005. *Hertsog Magnus 1540–1583. Tema elu ja aeg*. Tallinn: Argo.

SISUKORD

SISSEJUHATUS	8
Probleem	8
Allikatest ja uurimisseisust	9
I. ENNE HERTSOG MAGNUSE SAABUMIST LIIVIMAALE (1540–1559).....	14
Riikidevahelised suhted ja poliitiline olukord Läänemere-ruumis Liivi sõja eelõhtul.....	14
Veidi Liivi sõja mõistest ja historiograafiast.....	18
Magnuse isik ja positsioon enne Liivimaale tulekut	21
Riia peapiiskopi koadjuutori kandidaat	23
Tartu piiskopi koadjuutor	24
Taani-meelne erakond Liivimaal	27
Saare-Lääne ja Kuramaa (?) ostutehing	28
II. HERTSOG MAGNUS SAARE-LÄÄNE JA KURAMAA PIISKOPINA KUNI PÕHJAMAADE SEITSMEAASTASE SÕJANI (1560–1563).....	33
Saabumine Liivimaale.....	33
Hertsog Magnuse lähikond.....	34
Konflikt orduga	38
Tallinna piiskopiameti ostmine	41
Pärnu maapäev.....	42
Venelaste sissetung.....	43
Palgasõdurite vastuhakk ja talurahvamäss	44
Uus kokkulepe kuningas Frederikuga	48
Taani–Vene kokkulepe Liivimaa jagamiseks.....	50
Liivimaa konföderatsiooni lõplik lagunemine.....	54
Maasilinn	57
III. HERTSOG MAGNUS JA LIIVIMAA MÕISAMEHED PÕHJAMAADE SEITSMEAASTASE SÕJA PERIOODIL (1563–1569)	60
Põhjamaade seitsmeaastane sõda	60
Liivimaa mõisamehed	62
Mõisameeste koosseisust.....	63
Pärnu vallutamine ja Tallinna vallutamise katse.....	66
Balthasar Russowi mõjukas seisukoht.....	68
Mõisameeste arvukusest Põhjamaade seitsmeaastase sõja ajal	69
Mõisameeste orientatsioonist.....	70
Riia küsimus ja abielukavad.....	73
IV. HERTSOG MAGNUSE MOSKVAS-KÄIK JA “LIIVIMAA KUNINGRIIGI” TEKE (1569–1570).....	78
Üldine olukord Läänemere-ruumis 1568. aasta lõpus.....	78
Liivimaa vasallkuningriigi projekt	80
Kruse ja Taube läbirääkimised liivimaalastega	83
Läbirääkimised hertsog Magnusega	83
Magnuse saatkond Moskooviasse	87
Klaus Kurselli mäss.....	88
Kõhklused.....	90
Teeleasumine.....	92
Aderkasi ja Burmeisteri missioon	92
Läbirääkimised Rootsi ja Poola-Leedu saatkondadega	95
Kriis	96
Kokkulepe.....	98
Kihlus	100
Lahkumine	101
V. HERTSOG MAGNUS VENE TSAARI VASALLI “LIIVIMAA KUNINGANA” (1570–1575).....	103
Tallinna piiramine 1570/71	103
Põltsamaal.....	109
Kruse ja Taube ülestõusukatse	112
Magnus Saaremaal.....	115
Ivan Julma võimuses	118
Magnuse abielu.....	121
<i>Interregnum</i> Poolas-Leedus.....	122
Rootsi kaotab Läänemaa.....	122
Taani–Vene sõda	128

VI. "LIIVIMAA MAGNUS" OTSIB UUSI LIITLASI (1575–1577)	134
Magnuse topeltmängu algus	134
Pihkva kokkulepe	136
Konflikt tsaariga	137
Võnnu katastroof	141
Magnuse põgenemine Kuramaale	143
VII. HERTSOG MAGNUS POOLA-LEEDU VASALLINA (1578–1583)	145
Positsioonide kindlustamine	145
Liivi sõja lõpp ja Magnuse surm	148
KOKKUVÕTE	151
DUKE MAGNUS AND HIS "LIVONIAN KINGDOM". Summary	154
KAARDID	158
VIITEALLIKAD	163
ELULOOKIRJELDUS	170
CURRICULUM VITAE	171

SISSEJUHATUS

Probleem

Hertsog Magnust (1540–1583), kes oli aastail 1570–1577 Moskva tsaari Ivan IV Julma (1530–1584, Moskva suurvürst alates 1533 ja Vene tsaar alates 1547) vasallina nominaalselt Liivimaa kuningas, on aja-lookirjutuses tavaks olnud kas ignoreerida või käsitleda teda ja tema tegevust rõhutatult naeruvääristavas, üleolevas võtmes. Samas ilmneb sündmustekäigust endast, et Magnus oli oma tegevuse kriitilistes, murrangulistes lõikudes (lihtsustatult: aastatel 1560, 1570–1571, 1577–1578) oma süseräänidest – eri aegadel Frederik II (1534–1588, Taani ja Norra kuningas alates 1559), Ivan Julm ja Stefan Batory (õieti Istvan Bathory, eluaastad 1533–1586, Transilvaania vürst 1571–1575, Rzeczpospolita kuningas alates 1575) – oma otsustes üsnagi sõltumatu ning püüdis ajada omaenda iseseisvat poliitikat, mille eesmärgiks oli kogu või suure(ma) osa Liivimaa oma võimu alla saamine. Selline sõnastus on muidugi lihtsustus nimetatud asjaolu selgemaks markeerimiseks. Suurema osa Liivimaal viibitud ajast polnud see kaugeltki nii ja “sõltumatust” tuleb siinkohal tõlgendada üpris suhteliselt, sest Magnuse tegevusvabadus sõltus arusaadavalt konkreetselt rahvusvahelisest olukorrast igal kriitilisel ajahetkel ning Taani, Rootsi, Poola-Leedu ja Moskoovia vahelistest jõujoontest, mille vahel tuli tal laveerida. Ühesõnaga Magnus kasutas avanenud võimalusi, ja ta tõepoolest kasutas neid! Et kõik tema süseräänid järgisid aga Liivimaal oma huve ja püüdsid teda oma kontrolli all hoida, siis näib tõenäolisena, et hertsog Magnuse püsimine nii pika aja vältel ja nii mitme poliitilise krahhi järel vähegi tõsiseltvõetava võimupretendendina poleks olnud võimalik ilma mingisuguste arvestatavate tugijõududeta.

Muidugi ei pruukinud need jõud pärineda ainult Liivimaalt ning võisid ajas muutuda ja muutusidki – näiteks vastasseisus oma venna kuningas Frederik II-ga toetus Magnus oma emale, leskkuninganna Dorotheale (1511–1571), vähem ka teistele sugulastele. Samuti üritas ta korduvalt apelleerida Sigismund II Augusti (Zygmunt II August, eluaastad 1522–1572, Leedu suurvürst alates 1544, Poola kuningas alates 1548), kuid ka Erik XIV (eluaastad 1533–1577, Rootsi kuningas 1560–1568) ja Johan III (eluaastad 1537–1592, Rootsi kuningas alates 1569) toetusele või sõlmida nendega erikokkuleppeid. Kuid siiski pidid Liivimaal eksisteerima ka kohalikud jõud, kellele Magnus toetuda sai või – mis veelgi tõenäolisem – kes omakorda kasutasid või püüdsid kasutada Magnust oma huvides omaendi, eespool nimetatud süseräänide huvidest erineva poliitika elluviimiseks. Vastuväide, et toetumine just kohalikule aadlile oli igati loomulik ja et teisiti see ei saanudki olla, on tõsi vaid osaliselt. Magnus võinuks ju olla ka lihtsalt Taani huvide esindaja Liivimaal ja mitte kunagi Taani krooniga vastuollu minna, jäädes viimasele lojaalseks oma võimuala aadli teistsuguse käitumise (mida tõepoolest esines) kiuste. Magnuse poliitilise karjääri esimesel poolel (aastani 1570) eristuvad selgelt perioodid, mil tema tegevus oli allutatud Taani kuninglike ametnike kontrollile, ja perioodid, mil Magnus püüdis kujunenud olukorda muuta või see kontroll oli nõrgem või puudus sootuks. Usutavana näib oletus, et just viimastel puhkudel teostas Magnuse liivimaalastest lähikond tema kaudu oma iseseisvat, sageli Taani krooni huvidega vastuollu läinud poliitikat. Eriti selgelt ilmneb see aastail 1560 ja 1570. Seejuures ei saa aga tähelepanuta jätta ka Magnuse isiklike ambitsioone, mida ta üritas kohati ilmselgelt realiseerida ka oma laiema toetajaskonna kiuste. Eriti käib see tema elu lõpuaastate kohta. Kes keda täpsemalt mingis ajalõigus ära kasutas ja kas nendevaheline suhe oli võrdelise või pöördvõrdelise iseloomuga, jäägu siinkohal lahtiseks.

Käesoleva uurimuse eesmärk oli algselt suuresti kontseptuaalne – soov demonstreerida, et ajalookirjanduses juba laiemalt käibivagi materjali baasil on võimalik piisava tõendusväärtusega teha varemväidetust oluliselt teistsuguseid järeldusi, ja et senine historiograafia on hertsog Magnuse tegevust hinnates olnud tendentslik, juhindunud Magnuse suhtes vaenulikest tema kaasaegsetest hinnangutest, pisendades ja naeruvääristades tema rolli, mõju jne (mõistes “teda” kogu tema lähi- ja toetajaskonna personifitseeringuna). Selle eesmärgi täitmiseks tuli piisava tõestusastmega välja selgitada Magnust erinevatel ajalõikudel toetanud jõud ja nende tollased eesmärgid; selgitada, miks ja kuidas muutus hertsog Magnus kandidaadiks Liivimaa või selle olulise osa valitsejaks; näidata, et Magnuse n-ö lähiringis domineerisid kohaliku aadli esindajad, ja et viimased polnud oma sotsiaalses keskkonnas marginaalsed, vaid juhtivad isikud, pöörates ühtlasi tähelepanu nende geograafilisele päritolule ning otsides seoseid nende biograafias ja tegevuses. Tööhüpoteesiks oli, et hertsog Magnus tugines oma pürgimustes eelkõige Liivimaa aadli sellele osale, mis püüdis Liivi sõda lõpetada Venemaaga sõlmitava kompromissi abil alul Taani vahendust kasutades, hiljem aga sobiva olukorra kujunedes otsese kokkuleppe abil Moskooviaga. Hertsog Magnuse tegevuse geograafilist ulatust arvestades tulid tema toetajatena kõne alla eelkõige Saare-Lääne ja vähemal määral Kuramaa piiskopkonna ning hiljem ka Liivimaa Vene võimuala (peamiselt endise Tartu piiskopkonna) ning endise Riia peapiiskopkonna aadel ja linnakodanikud. Täiesti kõrvale jäid ainult Kuramaa ja Semgallia endised ordu-, hilisemad hertsoglikud alad.

Oluline oli ka vaagida Magnuse ja tema toetajate õnnestumisvõimalusi ja läbikukkumise põhjusi. Magnuse poliitilised sammud tuli asetada laiemale taustale, et tabada seoseid ja ajendeid, millele senini on vähem tähelepanu pööratud.

Töö käigus nihkusidki esiplaanile uued probleemid ja n-õ kriitilised episoodid: Taani-Vene suhete üldine iseloom, “Liivimaa kuningriigi” loomise rahvusvaheline taust, hertsog Magnuse ja tsaar Ivan Julma vahel 1570. a sõlmitud kokkulepete sisu, vasallkuningriigi projekti läbikukkumise põhjused aastatel 1570–1571, selle aastal 1577 toimunud lõpliku krahhi anatoomia jne. Nende probleemide lähema vaatluse ja vaagimise käigus muutus kogu töö peaesmärk aina enam katseks anda üldse ülevaade Magnuse tegevusest Liivimaal, millele on senini ebapiisavalt tähelepanu pööratud. Selline eesmärgimuutus kahandas ühtlasi ohtu olla hertsog Magnuse suhtes liigselt “rehabiliteeriv”, idealiseeriv, positiivselt tendentslik.

Töö ei ole niisiis mõeldud hertsog Magnuse täieliku biograafiana, vaid keskendub tema seostele Liivimaa ja selle saatusega. Uurimuse eesmärgiks ei olnud ka teema varasema käsitlemise põhjaliku historiograafilise ülevaate koostamine, vaid uute vaatenurkade väljatoomine, mis on aga loomulikult tekkinud allikate ja eelnenud käsitluste näol kättesaadava informatsiooni läbitöötamise tulemusena. Juba ainult viimaste asjaolude tõttu ei pretendeeri käesolev töö kuidagi ka mingile lõplikkusele või teema ammendamisele. Vastupidi, käesolevast uurimisest endast tuleneb vajadus mitme täiendava eriuurimuse järele.

Allikatest ja uurimisseisust

Peamisteks ja paljukasutatud allikateks Liivi sõja käigu kohta Eesti ja Läti alal on kolm kroonikat – Johann Renneri, Balthasar Russowi ja Salomon Henningi omad. Liivi ordu teenistuses olnud jurist ja notar J. Renner kirjutas oma “Liivimaa ajaloo” pärast Saksamaale naasmist aastal 1561 ja täiendas seda kuni oma surmani aastal 1583. Tema teose väärtuslikuma osa moodustab aastate 1556–1561 sündmuste käsitus, mille tunnistajaks ta ise oli. Renneri kroonika avastati ja avaldati 19. sajandil, osaline tõlge eesti keelde ilmus esmatrükis 1995.¹ Tuntuima ning oma ilukirjandusliku keelekasutuse ja jutustamislaadi pärast loetavaima ja mõjukaima Liivi sõjast pajatava kroonika kirjutas Tallinna Pühavaimu kiriku õpetaja B. Russow. Selle esimesed kaks trükki ilmusid alamsaksa keeles Rostockis 1578. aastal, kolmas, täiendatud trükk aga Barthis 1584. Käesolevas uurimuses on toetutud kroonika viimasele eestikeelsele väljaandele², mis on siinses ajalookirjutuses laialdaselt kasutusel. Ordumeistri, hiljem Kuramaa hertsogi Gotthard Kettleri sekretäri, nõuniku ja kantsleri S. Henningi kroonika³ räägib sündmustest aastatel 1554–1590 ning selle esmatrükk ilmus Rostockis 1590. aastal. Näiliselt on Henningi kroonika välja peetud erapooletult, kuid jutustuse pearõhk on Kettleri isikul ja huvidel. See ärritas teisi osapooli, sealhulgas Riia linna, ning kroonika oli Riias ja reas Saksamaa linnades mitu aastat keelatud, kroonika teine trükk konfiskeeriti Poola-Leedu kuninga Sigismund III käsul. Kõik need kolm kroonikut on pühendanud tähelepanu ka hertsog Magnusele; enim Henning, kes lävis Magnusega korduvalt isiklikult tolle Kuramaal viibimiste ajal 1560. aastail ja 1578–1583. Kõik nimetatud kroonikud suhtusid Magnusesse erinevatel põhjustel kriitiliselt ja rohkem või vähem varjatud vaenulikkusega.

Ülejäänud Magnuse kaasaegsed ja hilisemad Baltimaade kroonikud ei lisa tema loole kuigivõrd detaile ega hinnanguid⁴, kuid nimetada tuleb kindlasti Franz Nyenstedet⁵ ja enam kui sada aastat hilisemat Christian Kelchi, kes oma “Liivimaa ajaloos”⁶ eelkäijate töö kokku võttis. Traditsiooni suhtuda hertsog Magnusesse negatiivselt (vältivalt, õpetlik-pedagoogiliselt vmt) järgisid ka hilisemad autorid. See pole üllatav, sest ka Liivi sõja ajalugu kipub olema n-õ võitjate ajalugu. Taani polnud selles mingil juhul võitja; tema juriidi-

¹ Johann Renneri Liivimaa ajalugu 1556–1561. Tõlkinud I. Leimus. Tallinn, 1995.

² Russow, B. Liivimaa kroonika. Tõlkinud D. ja H. Stock. Stockholm, 1967 (faksiimiletrükk Tallinn, 1993).

³ Henning, S. Livländische Churländische Chronica. – Scriptorum rerum Livonicarum. II. Riga-Leipzig, 1848.

⁴ Vt Taube, A. Fh. von. “Der Untergang der Livländischen Selbständigkeit”: Die livländische Chronistik des 16. Jahrhunderts. – Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung. Im Auftrage der Baltischen Historischen Kommission unter Mitwirkung von M. Garleff, J. von Hehn, W. Lenz herausgegeben von G. von Rauch. Köln-Wien, 1986; vt ka Raik, K. Ajalookirjutuse kõrgaeg Eesti- ja Liivimaal. – Ajalooline Ajakiri 4(115)/2001; ülevaadet tollaste trükitud allikate kohta vt Reimo, T. The reflection of the Livonian War in Contemporary Printed Works in Europe. – Starptautiska konference Latviešu grāmata un bibliotēka: 1525–2000, 8.11.2000–11.11.2000. Materialu krājums. 1. Rīga, 2000.

⁵ Franz Nyenstedt’s, weiland rigischen Bürgermeisters und königlichen Burggrafen, Livländische Chronik, nebst dessen Handbuch, erstere nach ältern und neuern Abschriften, letzteres nach dessen Originalhandschrift herausgegeben von G. Tielemann. (Monumenta Livoniae antiquae: Sammlung von Chroniken, Berichten, Urkunden und anderen schriftlichen Denkmalen und Aufsätzen, welche zur Erläuterung der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurlands dienen. II. Bd.) Riga, 1839. Vt Nyenstede kohta: K. Raigi 2004 Tartu Ülikoolis kaitstud doktoritööd *Eesti- ja Liivimaa kroonikakirjutuse kõrgaeg 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandi alul*, mis sisaldab kroonika osalist tõlget eesti keelde; e-versioon – <http://www.utlib.ee/ee/index.php?kood=nimestik&cat=disser&tk=4>

⁶ Kelch, C. Liivimaa ajalugu. Tõlkinud I. Leimus. Tartu, 2004.

liselt küllaltki põhjendatud pretensioonid Eesti alale olid sõja lõpuks tähtsusetuks muutunud ja vahepeal omandatud valdused (peale Saaremaa) kaotatud. Hertsog Magnus polnud lisaks ju kellegi jaoks päris “oma”, ta jõudis kõiki reeta ja ei esindanud Liivi sõja lõpus Taani, Moskoovia, Poola-Leedu ega enam isegi mitte olulise osa liivimaalaste, vaid iseenda huve.

Magnuse Liivimaa-perioodist on säilinud tema kirjavahetus oma venna, Taani kuninga Frederik II-ga. Need läkitused avastas Taani salaarhiivist Carl Schirren ja avaldas 1883–1885 oma kolmeköitelises Liivi sõja kohta käivas dokumentide kogumikus.⁷ Kahjuks hõlmab see publikatsioon dokumente ainult aastani 1562. Juba varem oli C. Schirren analoogilise töö ära teinud Rootsi riigiarhiivis (samuti aastani 1562).⁸ Taani ja Rootsi arhiivide vastavaid materjale on lisaks C. Schirrenile eri aegadel uurinud, käsitlenud, publitseerinud või teistele uurijatele edastanud teisedki ajaloolased.⁹ Vastavatest publikatsioonidest rõhutaksin eriti Juri Štšerbatševi koostatud kogumikke.¹⁰ Taani puhul on loetletud publikatsioonide puhul tegemist tollase riigiamministratsiooni n-ö väljapoole suunatud osa, Saksa Kantselei dokumentidega. Otseselt Taani kuningriigiga (s.o Taani, Norra, Island ja Fääri saared) tegelenud Taani Kantselei kirjavahetuse ja protokollide regestid on ilmunud allikapublikatsioonis “Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold 1551–1660”.¹¹

Tallinna raearhiivis selgitas Magnusega seotud dokumendid välja ja publitseeris Gotthard von Hansen.¹²

1975. aastal publitseeris Taani ajaloolane Frede P. Jensen ajakirjas Danske Magazin hertsog Magnuse eneseõigustuskirja oma suhete kohta tsaar Ivan Julmaga.¹³ Sellel allikal – mis ainsana annab pikemalt edasi Magnuse enda argumentatsiooni –, tuleb peatuda põhjalikumalt. Tegemist on hertsog Magnuse dateerimata, kuid sisu ja konteksti järgi otsustades hiljemalt 1579. aasta kevadest pärineva läkitusega¹⁴, milles ta püüab end puhtaks pesta tema vastu eri aegadel esitatud süüdistustest, kirjeldades oma vaatenurgast

⁷ Neue Quellen zur Geschichte der Untergangs livländischer Selbständigkeit. Aus dem dänischen Geheime Archive zu Kopenhagen. Bd. I–III. Hrsg. v. C. Schirren. Reval, 1883–1885. (Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands. Neue Folge. Bd. IX–XI.) Hertsog Magnuse kirjad sisalduvad põhiliselt kogumiku viimases köites. Magnust puudutavad dokumendid asuvad pms järgmistes Taani Riigiarhiivi fondides: TKUA. Livland A I:2. Breve til Dels med Bilag fra Hertug senere Kong Magnus af Ösel, Wiek og Kurland Stifter og Administrator af Reval Stift til Kong Frederik II og enkelte andre 1559–1578; TKUA. Livland A II:7. Akter og Dokumenter vedrørende det politiske Forhold til Livland 1560–1562 (1579); TKUA. Livland A II:9. Akter og Dokumenter vedrørende det politiske Forhold til Livland 1566–1571; TKUA Livland A III:21. Forskellige Akter og Dokumenter 1259–1569; TKUA. Speciel Del. Livland A III. Tillaeg nr. 3. 1560–1569 og udat. Den hertugelige Regering i Livlands Arkiv: Indkomne og udgaaede Breve samt andre Akter og Dokumenter; TKUA Livland. Tillaeg 1560 – Tillaeg 1563; TKUA. Ausl. Reg. 1569–1571.

⁸ Quellen zur Geschichte der Untergangs livländischer Selbständigkeit. Aus dem schwedischen Reichsarchive zu Stockholm. Bd. I–VIII. Hrsg. v. C. Schirren. Reval, 1861–1881. (Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands. Neue Folge. Bd. I–VIII.) Rootsi Riigiarhiivis sisalduvad olulisimad Magnusega seotud dokumendid fondis Livonica I. Ordenmästarens arkiv 37: Hertig Magnus av Ösel papper.

⁹ Selle kohta vt nt **Helk, V.** Saaremaa arhiivimaterjalidest Taani Riigiarhiivis ja nende kasutamisest. – Saaremaa Muuseum. Kaheaastaraamat 1993–1994. Kuressaare, 1995.

¹⁰ Датский архив. Материалы по истории древней России, хранящиеся в Копенгагене. Москва, 1893 (kujutab endast suures osas regeste järgnevalt nimetatud publikatsioonide dokumentide kohta, kuid läheb ajas kaugemale); Копенгагенские акты, относящиеся к русской истории. – Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. Т. I–II. Москва, 1915–1916.; Русские акты Копенгагенского государственного архива. Санкт-Петербург, 1897.

¹¹ Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold 1551–1660. København, 1885–2005. Selle paljuköitelise publikatsiooni hertsog Magnust puudutavad dokumendid sisalduvad pms I köite 2. vihikus (detsember 1558–1560, ilmunud 1888, koostanud C. F. Bricka). Vähem on Magnust mainitud vastavalt a-id 1561–1565 (ilmunud 1893–1895), 1566–1570 (ilmunud 1897), 1571–1575 (ilmunud 1898), 1576–1579 (ilmunud 1900) ja 1580–1583 (ilmunud 1903, kõigi koostaja L. Laursen) käsitlevates köidetes.

¹² Nachtrag. Auf “König Magnus” bezügliche Urkunden aus dem Revaler Ratsarchiv. Hrsg. v. G. von Hansen. – Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands. Bd. III. Reval, 1887. Vt ka: **Hansen, G. von.** Johann Taubes und Eilart Krauses Machinationen und die darauf durch “König Magnus” erfolgte Belagerung Revals 1570–1571 nach den Urkunden des revalsches Ratsarchivs. – Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands. Bd. III. Reval, 1887. Tallinna Linnaarhiivis sisalduvad Magnusega seotud dokumendid Liivi sõjaga seotud fondis 230.

¹³ Hertug Magnus af Holstens forsvarsskrift af 1579 om hans forhold til tsar Ivan den Grusomme. Med F. P. Jensen – Danske Magazin. Ottende Række, Femte Bind (1975), S. 54–83. Siinkirjutaja tähelepanu juhtis sellele publikatsioonile Margus Laidre, mille eest talle siinkohal suur tänu.

¹⁴ Taani Riigiarhiiv. TKUA. Speciel Del. Livland A III. Tillaeg nr. 3. 1560–1569 og udat. Den hertugelige Regering i Livlands Arkiv: Indkomne og udgaaede Breve samt andre Akter og Dokumenter. Tegelikult on seal kaks nimetatud kirja eksemplari – publikatsiooni aluseks olnu ning sellega peaaegu identne, mitme erineva käekirjaga kirjutatud ärakiri. Taani Riigiarhiivi Liivimaad puudutavad materjalid on suures osas korrastatud väga ammu või lausa korrastamata; dokumentide paiknemine kronoloogiliselt või temaatiliselt valesi ei ole haruldane.

“Liivimaa kuningriigi” afääri ning sellele eelnenud ja järgnenud sündmusi. Jutustus on sidus, omamoodi loogiline ja näitab selle autori vastavaid võimeid pigem heast küljest. Kirja identse, sama käekirjaga eksemplari leidis F. P. Jensen Mecklenburgi hertsog Ulrichi¹⁵ arhiivis, mis tollal asus Göttingenis.¹⁶ Tõenäoliselt oli eksemplare algselt rohkem, sest hertsog Magnus tavatses saata sisult identseid kirju oma kroonitud sugulastele – Taani kuningast vennale Frederik II-le, Schleswig-Holstein-Sonderburg-Plöni hertsogist vennale Johann (Hans) Nooremale (1545–1622), Schleswig-Holstein-Haderslebeni hertsogist onule Johann (Hans) Vanemale (1521–1580), Schleswig-Holstein-Gottorpi hertsogist onule Adolfile (1526–1586), Saksi kuurvürstist õemehele Augustile (1526–1586, kuurvürst alates 1553) ja õele Annale (1532–1585), teisele õemehele, Braunschweig-Lüneburgi hertsogile Wilhelmile (1535–1592, abielus Magnuse õe Dorotheaga, 1546–1617), juba mainitud hertsog Ulrichile jne. Allpool kirjeldatavatel asjaoludel on samasugune käitumine ka antud juhul tõenäoline. Niisiis on võimalik, et kirjast on säilinud teisigi ärakirju või versioone, millele tähelepanu pole pööratud.

Kirja autoriks on kindlasti Magnus ise, kelle kirjutatud või dikteeritud originaali järgi see on paljundatud. Käekirja pole õnnestunud identifitseerida; tõenäoliselt kuulub see mõnele sekretärile või kirjutajale hertsog Magnuse tollases pearesidentsis Piltene Kuramaal. Hertsog Magnuse enda käekiri pole see kindlasti.

Publitseeritud kiri erineb hertsog Magnuse varasematest analoogilistest, Ivan Julma teenistusse minekut õigustavatest läkitustest¹⁷ oma suurema mahu ja põhjalikkuse poolest. F. P. Jenseni publikatsioonis võtab dokument enda alla peaaegu 27 lk, publikatsiooni aluseks olnud dokumendis on lehekülgi 26 (lisaks kaks tühja, esi- ja üks tühi tagaleht). Viidatud, J. Štšerbatševi poolt publitseeritud kirjaga 1572. aastast ja kirjaga 1578 aasta aprillist on dokumendil siiski lausa geneetiline seos. F. P. Jenseni kinnitusel asus dokument Magnuse erisaadiku Johann Behri¹⁸ reisimemoriaali paberite hulgas. Memoriaal oli J. Behri poolt Haderslevis alla kirjutatud ja dateeritud 12. maiga 1579. Kirja juurde kuulusid mitmesugused ärakirjad tekstis viidatud kirjavahetusest teiste osapooltega. Seegi pole Magnuse läkituste puhul erakordne. Praeguseks J. Behri memoriaali ja nimetatud ärakirju dokumendi juures enam ei ole ega ole need siinkirjutajale Taani Riigi-arhiivis ka mujal ette jäänud.

¹⁵ Mecklenburg-Güstrowi hertsog Ulrich III, Magnuse vanatädimees ja ühtlasi Frederik II äi. Eluaastad 1527–1603, hertsogitroonil alates 1555/56. a-st. Mecklenburg oli samast aastast jagatud suuremaks Mecklenburg-Schwerini (hertsogiks Ulrichi vanem vend Johann Albrecht I, võimul 1547–1576) ja väiksemaks Mecklenburg-Güstrowi hertsogkonnaks.

¹⁶ F. P. Jenseni asukohaviide: Staatliches Archivlager, Göttingen. Schwerin, Auswärtiges Amt 229. Livonicae 1565, 1569, 1570, 1571–1584. Nüüd asub vastav fond Koblenzis Bundesarchiv’is.

¹⁷ Nt 1572. aasta alguses Kuressaares kirjutatud läkitus, mille variandid olid adresseeritud Taani kuningale, Saksa-Rooma keisrile Maximilian II-le, Saksi kuurvürstile jne. Kirja üks ärakiri asub Taani Riigiarhiivis (TKUA. Livland A I:2. Breve til Dels med Bilag fra Hertug senere Kong Magnus af Ösel, Wiek og Kurland Stifter og Administrator af Reval Stift til Kong Frederik II og enkelte andre 1559–1578) ja selle on publitseerinud vene ajaloolane J. Štšerbatšev (Копенгагенские акты, II, nr 224). Samas arhiivifondis on veel nt Magnuse pikem kiri Frederik II-le 6. aprillist 1578, mis saadetud Piltene pärast lahkumist Ivan Julma võimualalt ja milles kirjeldatakse pms 1577. a sündmusi. Taani Riigiarhiivi erinevates fondides on hertsog Magnuse sellesisulisi kirju ja nende ärakirju, vastuseid talle jm seonduvat dokumentatsiooni säilinud õige arvukalt (on isegi üks 1570. a koostatud nii originaalkirjade kui ka kooptatega toimik Magnuse suhete kohta J. Taube, E. Kruse ja Ivan Julmaga – TKUA. Livland A II:9. Politiske Forhold 1566–1571).

¹⁸ Snd 1543. Jäi isa ja vanema venna (vt allpool) Saksamaale naastes Kuramaale, haldas perekonna sealseid mõisu ja pani abieluga kohalikust vasallisoost Margarethe von Grothauseniga aluse Behride aadlisuguvõsa Kuramaa-harule. Oli Piltene stiftis hertsog Magnuse järel suurim maaomanik ja suurendas pidevalt oma valdusi nii Kuramaal kui ka Saksamaal. Alates 1578. a-st hertsog Magnuse nõunik, alates 1579. a-st tema saadik mitmel diplomaatilisel missioonil Saksamaal jm. Magnuse surma järel 1583 valisid Kuramaa piiskopkonna seisused parasjagu taas Saksamaal viibinud Johannit uueks asehalduriks ja tal õnnestus saada sellele kuningas Frederik II kinnitus. Kui Piltene lühikese sõjalise konflikti järel 1585 Poola-Leedule läks, kompenseeriti teda 30 000 taalriga, jäeti edasi asehalduriks otseselt Piltene piirkonna üle ja säilitas oma maavaldused. Suri 1613. Tema isa Dietrich Behr oli pärit Verdeni piiskopkonnast, sündinud u 1510, abiellus 1529 Anna Münchhauseniga (Saare-Lääne ja Kuramaa piiskopi Johann ja Läänemaa stiftifoogti Christoph Münchhauseni õega), kellega neil oli 12 last. Sõjaline ja halduslane karjäär. Msg probleemide tõttu asus u 1550 naisevendade kutsel Liivimaale. Liivi sõja puhkedes oli Dietrich Saaremaa foogt. Astus 1560 hertsog Magnuse, 1561 Taani kuninga teenistusse, 1561–1563 Saare-Lääne ja Kuramaa piiskopkondade kuninglik asehaldur. Reguleeris suhteid ordu, Venemaa ja Poola-Leeduga. Läks 1562 tagasi Saksamaale, et võtta üle oma surnud vanema venna Heinrichi pärandit. Lõplik asehalduriametist vabastamine järgnes alles ligi aasta hiljem ja päris kõrvaltvaatajaks ta Liivimaa asjus ei jäänudki. Dietrich oli hiljem Verdeni stifti pärusmarssal, -kameriir ja -kõögimeister ning Hoya ja Bruchhauseni krahvkonna maadrost. Suri 1575. Johannit vend Ulrich Behr oli sündinud 1532. Juba 20-selt oli ta Bremeni, Mindeni ja Verdeni stiftide toomherra. Tuli 1552 Kuramaale, kus sai isa abiga toompraostiks ja piiskopi koadjuutoriks. Loobus koadjuutoriametist 1560 rahalise kompensatsiooni vastu hertsog Magnuselt, säilitades ühtlasi Aizpute praostkonna ja mõned maavaldused, ning nimetati Magnuse õuemarssaliks. 1562 naasis Saksamaale, abiellus 1573, kuid suri 1585 meessoost järglasteta, mistõttu läksid tema maavaldused Johann Behrile.

Ehkki hertsog Magnuse kiri kannatab taolistele eneseõigustele iseloomulike ilmsete puuduste ja vassimiste all (olgu siinkohal näitena toodud vaid, et ta vaikib täiesti maha enda ja Taani krooni katsed saada aastail 1566–1567 oma võimu alla Riia, linna privileegidki olid juba Frederik II poolt kinnitatud, ning Klaus Kurselli mässi 1570. aastal ja oma katse seda ära kasutades Tallinna hõivata, rääkimatagi siis “Liivimaa kuningriigi” loomisega seotud suurpoliitilistest mahhinatsioonidest, mis küündisid Poola-Leedu jagamisplaanideni Moskoovia ja Habsburgide vahel), on sellel väga oluline allikaväärtus.

Üksikuid Magnuse kirju ja tema allkirjastatud dokumente on eri ajal avastatud ka mujalt. Mõistagi on tema kaasaegsetest jäänud Magnusest paberites sageli juttu. Õnnetuseks on kogu see materjal laiali pillutud paljude arhiivide ja fondide vahel ning pole osalt mitte ainult publitseeritud, vaid jäänud tõenäoliselt suures osas tänini isegi välja selgitamata. Suure erandina on avaldatud Preisi hertsogi Albrecht I¹⁹ Liivimaad puudutava kirjavahetuse regestid (käesoleva uurimuse lõpetamise ajaks aastani 1564), mille köiteid on ka kasutatud.²⁰

Liivi sõja perioodist pärinevates Vene allikates on Magnusest juttu suhteliselt vähe. Näiteks letopissides mainitakse vaid tema tsaar Ivan Julma vasalliks hakkamist, Tallinna piiramist 1570–1571 ja pulmi Novgorodis. Vene keskametkondade Liivi sõda, Liivimaad ja järelkult ka hertsog Magnust puudutav kirjavahetus hävis peaaegu täielikult reas Moskva Kremli tulekahjudes, eriti täielikult 1626. aasta omas. Riismed on publitseeritud²¹, kuid haakuvad antud teemaga vaid kaude. See-eest on väärtuslikuks taustaallikaks Moskoovia teenistusraamatud.²² Venemaa saadikute prikaasi materjalid läbirääkimiste kohta hertsog Magnusega on kahjuks hävinud. Taani kohta on vastavad dokumendid publitseerimata; lisaks on neis antud teema seisukohast enim huvitava perioodi, aastate 1566–1570 osas tühik.²³

19. sajandi teisel poolel valitses baltisaksa ajalookirjutuses suur huvi Liivi sõja vastu – ilmselt Läänemere-kubermangude seisusliku autonoomia ja privileegide pideva kärpimise tõttu Vene riigivõimude poolt, mis fokuseeris tähelepanu kunagisele iseseisvusele ja selle kaotamisele. Baltisaksa ajaloolased on selgitanud välja ja publitseerinud hulgaliselt seda perioodi puudutavaid dokumente ja narratiivseid allikaid, millel aga kaugeltki alati pole otsest seost hertsog Magnusega; samuti avaldati õige mitme Liivi sõja aegse üksikisiku elulugu.²⁴

Hertsog Magnusest kirjutati tema surmast kulunud enam kui nelja sajandi jooksul ainult üks pikem elulugu. Pole üllatav, et selle kirjutas 19. sajandil baltisakslane – Karl Heinrich von Busse²⁵, kes oli selle teemaga kaua tegelema ja kelle teos ilmus postuumselt. Busse raamatu lünklikkus, alateemade väljaarendamatus jm puudused olid juba selle ilmumisel ilmsed; ta ei jõudnud oma käsikirja ise trükiks ette valmistada, samuti ei saanud ta kasutada allikaid, mis tulid käibesse pärast tema surma, kuid ometigi jäi see Magnuse biograafia kauaks ainsaks. Tõsi, ilmus arvukalt kõikvõimalikke lühemaid artikleid, lühielulugusid biograafilistes leksikonides²⁶ jne, kuid need mitte ainult ei ületa Busse taset, vaid ka tuginevad põhiliselt temale. Käsitlusviisi

¹⁹ Albrecht von Hohenzollern, eluaastad 1490–1568. Saksa ordu kõrgmeister aastatel 1510–1525 ning seejärel Poola-Leedu vasallina sekulariseeritud Ida-Preisimaa esimene hertsog Albrecht I nime all.

²⁰ Herzog Albrecht von Preussen und Livland (1557–1560). Regesten aus dem Herzoglichen Briefarchiv und den Ostpreussischen Folianten. (Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz. Herausgegeben von J. Kloorhuis und D. Heckmann. Band 60.) Bearbeitet von S. Hartmann. Köln-Weimar-Wien, 2006; Herzog Albrecht von Preussen und Livland (1560–1564). Regesten aus dem Herzoglichen Briefarchiv und den Ostpreussischen Folianten. (Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz. Herausgegeben von J. Kloorhuis und D. Heckmann. Band 61.) Bearbeitet von S. Hartmann. Köln-Weimar-Wien, 2008.

²¹ Vt nt Документы Ливонской войны (подлинное делопроизводство приказов и воевод). 1571–1580 гг. – Памятники Истории Восточной Европы. Источники XV–XVII вв. Т. III. Москва–Варшава, 1998.

²² Разрядная книга 1475–1598 гг. Редактор В. И. Буганов. Москва, 1966; Разрядная книга 1559–1605 гг. Редактор В.И. Буганов. Москва, 1974; Разрядная книга 1475–1605 гг. Сост. Н. Г. Савич. Москва, 1982.

²³ Andmebaasi Vene XVI–XVII sajandi “saadikute raamatute” kohta vt aadressil: <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVI/Posolbook/PosolBook.html>.

²⁴ Vt selle kohta: **Lenz, W.** “Alt-Livland” in deutschbaltischen Geschichtsschreibung 1870 bis 1918. – Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung. Im Auftrage der Baltischen Historischen Kommission unter Mitwirkung von M. Garleff, J. von Hehn, W. Lenz herausgegeben von G. von Rauch. Köln-Wien, 1986.

²⁵ **Busse, K. H. von;** aus dessen nachgelassenen Papieren herausgegeben von J. Fh. von Bohlen. Herzog Magnus, König von Livland. Ein fürstliches Lebensbild aus dem 16. Jahrhundert. Leipzig, 1871. Eelnevalt oli ta avaldanud pms krahv Rumjantsevi eraarhiivi (Peterburis) materjalidel põhineva allikapublikatsiooni Herzog Magnus von Holstein und sein livländisches Königthum. Auszüge aus gleichzeitigen Actenstücken. Hrsg. K. H. von Busse. – Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands. Bd. 8 (1857).

²⁶ Nt: Eesti biograafiline leksikon. (Akadeemilise Ajaloo-Seltsi Toimetised II / Academiae Societatis Historicae Scripta II.) Peatoimetaja A. R. Cederberg. Tartu, 1926–1929, lk 296–298.

suurema professionaalsuse pärast peab siiski esile tõstma veel üht baltisakslast, Tallinna linnaarhivaari, hilisemat Berliini ülikooli professorit ja keiser Wilhelm II välispoliitika-alast nõuandjat Theodor Schiemanni, kelle käsitus läheneb ka mahult lühimonograafiale.²⁷ Näiteks Gotthard Kettlerist pole tänini ühtegi isegi sellises mahus eriuurimust.

Tänapäeva uurijatest peab eelkõige nimetama Norbert Angermanni²⁸ ja ajaliselt viimaste pikemate hertsog Magnuse lühielulugude autoreid Ursula Rennerit ja Eckhardt Hübnerit.²⁹ Taani ajaloolastest tuleb veel kord esile tõsta juba nimetatud F. P. Jensenit.³⁰ Paari suurusjärgu võrra rohkem on mõistagi autoreid, kes ei tegele küll konkreetselt hertsog Magnuse isikuga, kuid esitavad lühidalt tema “Liivimaa kuningriigi” loo.³¹ Hertsog Magnust üldse nimetamata jätta ei ole saanud pea ükski antud perioodiga tegeleenud autor.

Eestikeelsesesse ajalookirjandusse jõudis hertsog Magnus suhteliselt varakult. Juba 1874. aastal andis Jaan Jung oma ajaloole pühendatud raamatusarja “Kodu-maalt” esimese köitena välja Magnuse-käsitluse.³² Hiljem on valdavalt piirdutud lühikeste peamiselt B. Russowi vaimus jutustavate lõikudega ajastu üldkäsitlustes ja õpikutes, korrates sageli varasemate uurijate eksimusi või väärarvamusi. Lätis (Magnus polnud ju ainult Saare-Lääne, vaid ka Kuramaa piiskop) on pilt sarnane.³³

Mõned üksteist täiendavad ja korrigeerivad kirjutised on avaldanud siinkirjutaja.³⁴

²⁷ **Schiemann, Th.** Magnus, König von Livland. – Th. Schiemann. Charakterköpfe und Sittenbilder aus der baltischen Geschichte des sechszehnten Jahrhunderts. Mitau, 1877 ja Hamburg-Mitau, 1885. Samas raamatus sisalduvad tema sulest ka nt Johann Taube, Elert Kruse ja Jürgen Farensbachi elulood. Riivamisi on Th. Schiemann teemat puudutanud veel mitmes töös.

²⁸ Eelkõige – **Angermann, N.** Studien zur Livlandpolitik Ivan Groznyjs. (Marburger Ostforschungen, 32.) Marburg/Lahn, 1972. Angermann ei tegeleenud suuremat hertsog Magnuse isikuga, kuid tema taustaanalüüs oli omas ajas uudne ja pole oma väärtust minetanud. Lisaks on N. Angermann teemat riivamisi käsitlenud veel reas töödes.

²⁹ **Renner, U.** Herzog Magnus von Holstein als Vasall des Zaren Ivan Groznyi. – Deutschland-Livland-Rußland. Ihre Beziehungen vom 15. bis zum 17. Jahrhundert. Beiträge aus dem Historischen Seminar der Universität Hamburg. Hgg. von N. Angermann. Lüneburg, 1988; **Hübner, E.** Zwischen allen Fronten: Magnus von Holstein als König von Livland. – Zwischen Christianisierung und Europäisierung. Beiträge zur Geschichte Osteuropas in Mittelalter und früher Neuzeit. Festschrift für Peter Nitsche zum 65. Geburtstag. Herausgegeben von E. Hübner, E. Klug und J. Kusber. Stuttgart, 1998.

³⁰ **Jensen, F. P.** Danmarks konflikt med Sverige 1563–1570. (Skrifter utgivet af Det historiske institut ved Københavns universitet. Bind XII.) København, 1982.

³¹ Vaid näidetena: **Lavery, J. E.** Germany’s northern challenge: the Holy Roman Empire and the Scandinavian struggle for the Baltic, 1563–1576. Boston-Leiden, 2002; **Taube, M. von.** Die Uxkull. Genealogische Geschichte der Gesamtfamilie von Uxkull (1229–1954). III. Teil. München, 1955; **Kirchner, W.** The Rise of the Baltic Question. (University of Delaware Monograph Series. Nr. 3.) Newark, 1954; **Королюк, В.** Ливонская война. Из истории внешней политики Русского централизованного государства во второй половине XVI в. Москва, 1954; **Donnert, E.** Der livländische Ordensritterstaat und Russland: der Livländische Krieg und die baltische Frage in der europäischen Politik 1558–1583. Berlin, 1963, jne.

³² **Jung, J.** Liivimaa kuningas Magnus ja Vene Zaar Joann Vassiljevitch IV ehk tükike Vene- ja Läänemere maade ajalugust aastast 1530 kuni 1584. (Kodu-maalt, nr 1.) Tartu, 1874. J. Jungi raamatuke kujutas endast pastor August Dübneri kirjutise *König Magnus von Livland und Zaar Iwan Wassiljewitsch IV. von Russland* (Rigascher Almanach für 1869, S. 1–66) väheste täiendustega ümberjutustust.

³³ Vt nt **Zelenkovs, A.** Dānijas prinča Magnusa (1540–1583) darbība Livonijā. – Latvijas Kara muzeja gadagrāmata. Rīga, 2000.

³⁴ **Adamson, A.** Hertsog Magnus: Tema elu ja aeg. 1540–1583. Tallinn, 2005; **Adamson, A.** Hertsog Magnus von Holsteini roll Läänemere ruumis Liivi sõja perioodil. (Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste dissertatsioonid 16.) Tallinn, 2006; **Adamson, A.** Liivimaa mõisamehed Liivi sõja perioodil. – Acta Historica Tallinnensia 10 (2006); **Адамсон, А.** Стремление ливонской элиты к миру с Россией в годы Ливонской войны. – Ethnic Images and Stereotypes – Where is the Border Line? (Russian-Baltic Cross-Cultural Relations). Proceedings of the III International Scientific Conference on Political and Cultural Relations between Russia and the States of the Baltic Region (Narva, October 20–22, 2006). (Studia Humaniora et Paedagogica Collegii Narvensis, II.) Narva, 2007; **Adamson, A.** Saaremaa mõisamehed aastail 1563–1564. – Saaremaa Muuseumi kaheaastaraamat 2005–2006. Kuressaare, 2007.

I. ENNE HERTSOG MAGNUSE SAABUMIST LIIVIMAALE (1540–1559)

Riikidevahelised suhted ja poliitiline olukord Läänemere-ruumis Liivi sõja eelõhtul

Saksa Rahvuse Püha Rooma Keisririik oli reformatsiooni algusest alates olnud permanentse kodusõja olukorras, mis kord ägenes, kord vaibus, ja millesse sekkusid ka naaberriigid. Luterlik usupuhastus oli Põhja- ja Kesk-Saksamaal juba võitnud, samuti Läänemere lõunarannikul Ida-Friisimaast Ida-Preisimaani. Muuhulgas oli Saksa ordu kõrgmeister Albrecht von Hohenzollern Brandenburgi vürstikojast luterlusse pöördunud, 1525. aastal orduvaldused Ida-Preisimaal sekulariseerinud ja Poola-Leedu ülemvõimu all ilmalikuks läänihertsogiks hakanud. Saksa ordu muud valdused Saksamaal siiski valdavalt säilisid ja esialgse sügava kriisi järel eksisteeris ordu edasi, kuid Liivi orduriik sisuliselt iseseisvus selle kõige tulemusena. Schmalkaldeni sõjas 1546–1547 oli keiser Karl V-l õnnestunud protestantismi leviku protsessi ajutiselt peatada, kuid Saksi kuurvürsti Moritza juhitud riigivürstide vandenõu ja Prantsusmaa sõjaline sekkumine tegid tema saavutused tühjaks. Uues kodusõjas sai Karl V lüüa ja keskendus seejärel raskele sõjale Prantsusmaaga 1552–1556, mille ajal tema vend, Rooma, Tšehhia ja Ungari kuningas Ferdinand riigivürstidega kompromissi sõlmis. 1555. aastal kehtestati Saksamaal Augsburgi usurahu, mille üks punkt omas tähtsust ühe põhjusena, miks hakati hertsog Magnusele samal ajal elatismaad otsima väljaspool otseselt Saksamaad. Nimelt kehtestati reservatsioon, et edaspidi usutunnistust vahetavad vaimulikud vürstid peavad seejärel oma ameti maha panema ega saa seega oma valduseid sekulariseerida ja oma pärusvaldusteks muuta. Protestantlikud riigivürstid ei leppinud sellega küll kergelt, kuid piirang jäi kehtima pikaks ajaks ja sundis neid mõtlema mitmesugustele uutele kombinatsioonidele. Teoreetiliselt käis see Augsburgis sätestatud reservatsioon küll ka Liivimaa kui Saksa-Rooma riigi osa kohta, kuid seal oli keisrivõimul mitmel põhjusel vähem võimalusi sätte järgimist ka tegelikkuses tagada. Lisaks oli Liivimaal kujunemas täiesti uus situatsioon – võis eeldada Liivi ordu kokkuvarisemist ja senise konföderatsiooni täielikku ümberkujundamist.

Karl V loobus 1555. aastal troonist Madalmaades, 1556 Hispaanias ja 1558 keisririigis ning lahkus aastal 1556 Hispaaniasse; uueks keisriks valiti Ferdinand I (1558–1564), mistõttu algas Liivi sõda hiljem olukorras, kus keisrit õieti polnudki. Kahtlemata mõjutas see asjaolu vähemalt Venemaa ja Poola-Leedu Liivimaa-poliitika otsustavamate sammude ajastamisi. Karl V loobumine ja peatne surm tõid kaasa Habsburgide maailmariigi osalise lagunemise, sest Madalmaad, Hispaania ja selle meretagused valdused läksid tema pojale Felipe II-le. Ehkki otseselt Saksa-Rooma keisririigis algas nüüd pikk suhtelise rahu periood, oli enamik saksa rahvusterritooriumist endiselt keisrivõimuga opositsioonis. Lisaks olid Habsburgid pidevas sõjaseisundis Türgiga nii pikal omavahelisel maismaapiiril Ungaris, mille jäänuste kuningaks oli Ferdinand I juba aastast 1526, kui ka kogu Vahemere-ruumis. Keisrikojal polnud reaalselt enam mingeid erilisi võimalusi otseselt Liivimaal toimuvasse sekkuda; sõda Türgiga aga muutis väga soovitavaks omada Liivimaa jagamisele pürgivaid Poolat-Leedut ja Moskooviat liitlaste, mitte vaenlastena. Võiks öelda nii, et Liivimaa võis keisrikoja silmis näida odava hinnana islami võidukäigu peatamise ja Habsburgide võimu säilitamise eest nende pärusvaldustes ja impeeriumis tervikuna.

Lisaks oli reformatsioon muutnud midagi rahvaste ja valitsejate mõtteviisis. Usupuhastus oli vägivaldne, revolutsiooniline, purustav nähtus, mille levimine ja võit Läänemere-ruumis seadis varasemad liidud, õiguskorra, lojaalsused ja usaldussuhted suure kahtluse alla, külvas ebakindlust ning rahvuslikku ja kildkondlikku egoismi. Rooma kiriku kõikumalöömise ja häbistamise kõrval polnud Saksa-Rooma keisrivõimu presitiži languses enam midagi erakordset. Keiser oli nüüd kõigest üks – tõsi, väga oluline – faktor poliitikaelus, realiteet, millega tuli oma kombinatsioonides arvestada, ei enam. Ainuüksi paljas keisrivõimu autoriteet ei takistanud enam Hohenzollernite, Mecklenburgi või Oldenburgide (Taani-Holsteini) vürstikodadel asu-mast omi laienemisplaane realiseerima – ei Saksamaal ega Liivimaal.

Tallinn, Riia, Tartu ja veel rida Liivimaa linnu kuulusid **Hansa Liitu**, mis oleks seepärast teoreetiliselt pidanud olema nende kindlaim liitlane. Tegelikult olid nimetatud linnad Novgorodi hansakontori lõpliku sulgemise (1521) järel Hansa Venemaa-kaubanduse endi kätte kiskunud, sest alternatiivset, Venemaal asunud kauplemiskohta enam ei olnud ning juba 15. sajandist kehtinud põhimõte “võõras ei kauple võõraga” võimaldas tekkida liivimaaalaste monopolil. Just siis algas varem pigem koloniaalala staatuses Liivimaa jaoks

tõeline, ehkki lühikeseks jäänud hansakaubanduse kuldaeg. Lüübek jt juhtivad hansalinnad olid teravalt liivimaalaste monopoli vastu ja pärast Narva langemist venelaste kätte (1558) huvitatud sealsest otsekaubandusest. Et sõda Moskooviaga rippus kaua õhus, jõudsid Liivimaa linnad juba enne selle puhkemist hansapäevadel 1556. aasta suvel ja 1557. aasta sügisel endale abi nõutada, kuid tulutult. Liivi sõja puhkedes olukord suurt ei muutunud, ja kui Tallinn hakkas 1559. aastal Narva-kaubandust kaaperlaevade abil aktiivselt takistama, viis see suhted eriti Lüübekiga murdumispunktini. Hiljem, Põhjamaade seitsmeaastase sõja ajal (1563–1570) oligi Tallinn oma emalinna Lüübekiga avalikus sõjas ja sisuliselt vaenujalal Liivi sõja lõpuni.

Taani ja Rootsi ei olnud Liivi sõja eelõhtul omavahel vormiliselt mitte vaenlased, vaid liitlased ühise võitluse ajast Põhjamaade kukutatud unioonikuninga Christian II ja Lüübekiga. See liit oli siiski rohkem oma valitsusaja lõpus olevate kuningate Christian III ja Gustav I Vasa eraasi, kes mõlemad – Christian suurema ja Gustav väiksema eduga – olid oma riikides ülaltpoolt läbi viinud luterliku reformatsiooni. Riikidevahelistes suhetes oli liiga palju hõõrumisi ja tüliküsimusi, mis pidid varem või hiljem viima uue omavahelise sõjani. Oldenburgide dünastia Taani-Norra-Holsteini konglomeraatriik oli oma Rootsi-Soome konkurendist suurema rahvaarvu ja rahvastikutihedusega, linnastunum, märksa arenenuma majandusega, rikkam, kultuursem ja sõjaliselt tugevam. Dünastiasiseste probleemide (sealhulgas dünastia meesliikmete arvu ja nende ambitsioonide kasvu) tõttu pürgisid Oldenburgid uute valduste omandamisele ja esitasid taas ka Taani ammuseid pretensioone Eestimaale. Välispoliitilisse isolatsiooni jäänud Rootsi püüdis 1555–1557 edutu sõjaga reguleerida oma vastuolusid Moskooviaga ja üritas läheneda Poolale-Leedule. Lüüasaamine ja rahu Venemaaga takistasid Rootsit Liivi sõja puhkedes Liivimaal aktiivsemalt sekkuda, kuid konkurents Taaniga ja soov Vene transiitkaubandus oma kontrolli alla saada ei lubanud ka päris kõrvale jääda.

Koadjuutorivaenuse provotseerijana oli just **Poola-Leedu** hiljem Liivi sõja vallandajaks. Rootsi ajaloolane Erik Tiberger on veenvalt demonstreerinud, et Poola kuningas ja Leedu suurväest Sigismund II August kavandas Liivimaa konföderatsiooni likvideerimist ja osalist annekteerimist. Leedu peamised huvid olid seotud Riia linnaga, millel oli suur tähtsus etnilise Leedu ja Valgevene peamise väljaveosadamana. Riia kaitseks vajati muidugi mingisugust territoriaalset barjääri, kuid põhimõtteliselt ei ulatunud Leedu huvifäär kaugeemale Riia peapiiskopkonna põhjapiirist. Kõik muu oli läbiräägitav ja vajadusel loovutatav. Sigismund II August oli põhimõtteliselt valmis kompromissiks ka Moskooviaga. Ehkki ühinemisprotsess oli ammu käima lükatud, olid Poola ja Leedu (koos Valgevene ja Ukrainaga) endiselt kaks eraldiseisvat ja eri viisil valitsetavat riiki – kui veidi utreeritult väljenduda, siis esimene (aadli)demokraatlikult ja teine aristokraatlikult. Otseste meessoost pärijateta Sigismund August pidas küll oma riikide ühendamist oma eluülesandeks, kuid sõltus paljuski (sealhulgas eraelus) Leedu magnaatidest. Tema hootine, kaootiline ja korrumppeerunud valitsemisstiil oli Poolale-Leedule Ida-Euroopas juhtpositsiooni säilitamise seisukohast kahtlase väärtusega, kuid oli senini hoidnud maad eemal suurematest sõdadest. Krimmitatarlaste rüüsteretkedest osteti end vabaks iga-aastase panisega.

Moskoovia oli Liivi sõja eelõhtul ilmsel tõusuteel. Juba Ivan III valitsusajaga oli alanud kavakindel laiendamispoliitika ka läänesuunal, mis viis Novgorodi feodaalvabariigi annekteerimiseni 1478, Pihkva feodaalvabariigi annekteerimiseni 1510, Ivangorodi kindluse rajamiseni otse Liivimaa piirile 1492 jne. Noor suurväest Ivan IV oli 1547. aastal pidulikult kroonitud Venemaa esimeseks tsaariks. (Seda tiitlit oli siseriigis ja nõrgemate naabritega suheldes küll varemgi kasutatud; näiteks kirjutasi juba Ivan III ja Vassili III Liivimaa maaisandatele ja linnadele kui tsaarid ning liivimaalased ei sõandanud sel puhul protesteerida, vaid võtsid tiitli diplomaatilises kirjavahetuses venelastega kasutusele; Ivan Julm oli siiski esimene, kes tsaariks krooniti.) Riigis viidi läbi võimuaparaadi efektiivsust tõstvaid reforme; võitlus tatari khaaniriikidega idas ja lõunas viis 1552. a Kaasani ja 1556. a Astrahani liidendamiseni; üksteisele järgnenud karmid talved, põuased suved ja loomataudid sundisid ka Suure Nogai hordi ja sisevõitlused Siberi khaaniriigi ajutiselt tunnustama vasallisõltuvust Moskvas ning Krimmi ja Väikese Nogai hordi mõõdukusele. Võidukalt lõpetati lühike sõda Rootsi, Leeduga kehtis vaherahu. Moskoovia oli majanduslikult, kultuuriliselt ja sõjaliselt oma läänepoolsetest naabritest mahajäänum, kuid despootlik. Vaid õrnalt aristokraatia kaasamisega mahendatud valitsusvorm andis talle suurema ja kiirema mobiliseerumisvõime. Üksikult võttes oli ta kõikidest oma naabritest – Rootsi, Liivimaa, Leedu, Suur-Nogai, Krimm – tugevam. Tõsi, viimase selja taga oli suur ja oma arengu agressiivses laiendamisfaasis Osmanite impeerium, kuid türklased olid seotud permanentsete sõdadega Vahemere-ruumis ja Pärsiaga. Püsivam rahu parasiitliku, naabrite röövimisest elatava Krimmiga oli Moskoovia jaoks igatahes saavutamatu muidu kui sõjaliselt, ja see ähvardas tulevikus Osmanite konfliktiga.

Liivimaal oli pärast linnakodanike ja vasallkonna enamuse üleminekut luterlusse vastavalt 1520ndail ja 1530.–1540. aastail kujunenud omamoodi üleminekuperiood katoliikluselt luterlusele. Ühtlasi oli see kriisiajaks, mil katoliiklikud võimustruktuurid lagunesid, uusi aga veel ei olnud. Lahenduseks oleks võinud olla

seniste vaimulike riigikeste sekulariseerimine ja uue, ilmaliku riigi loomine, kuid selle õnnestumiseks oli kõigepealt aega liiga vähe, teiseks oli liiga palju üksteist välistavaid erihuvisid ning kolmandaks oli ordu-
meistri keskvoim liiga nõrk, et seda riigireformi ülalt läbi suruda. Uues olukorras muutusid piiskopid sisenest märksa enam sõltuvateks oma valdavalt protestantlikust stiftiaadlist; kiriklikud ja ka orduametikohad muutusid aina enam lihtsalt sissetulekuallikaiks. Isegi eruläänud piiskopid ise, rääkimata siis toomhärradest jt madalamatest ametimeestest, hakkasid vahel ilmalikeks, pöördusid luterlusse ja abiellusid.³⁵ Süsteemi hoidis kokku varisemast ainult Vana-Liivimaa konföderatsiooni skeleti – Liivi ordu – püsimine (ehkki usulõhe oli jõudnud ka sinna: näiteks oli aastatel 1535–1549 ordumeistriks olnud Hermann von Brüggenei salaluterlane³⁶, Augsburgi usurahu järel avati ordu aga koos kogu Saksa orduga ka ametlikult luterlastele ja kalvinistidele).

Ordu oli peaaegu kaotanud oma kunagise sõjalise olemasoluõigustuse ja lakanud 16. sajandi esimese poole vältel olemast tõsiseltvõetav sõjaline jõud. Otseselt ordurüütleid oli veel vaid käputäis, mitte üle kahesaja, ja neistki oli enamik rakendatud administratiivsetes jmt ülesannetes. Juba enne reformatsiooni jõudmist Liivimaale, aga selle järel veelgi hoogsamalt, käis ka ordu maade ja varade laialitassimine ordukäsknike endi poolt. Liivi ordu oli – erinevalt piiskopkondadest, mille valitsemises kohalik põline maa-aadel tegusalt kaasa rääkis – alati olnud liivimaalaste jaoks võõrkeha omaenda teistsuguste huvide ja sihtidega. Uusi orduliikmeid rekruteeriti peamiselt Vestfaalist ja Reini-äärsetelt aladelt. On iseloomulik, et 770-st kindlalt või oletuslikult teadaoleva päritoluga Saksa ordu Liivimaa haru ordurüütlist ajavahemikust 1237–1562 pärinesid kindlalt Liivimaalt vaid 15 ja oletamisi 2 ehk kokku kõigest 2,2 %.³⁷

Reformatsiooni ja ususõdade välispoliitiliseks tulemuseks vormiliselt endiselt katoliikliku Liivimaa jaoks oli liitlaste kaotamine. Läänemere kallastel oli võidule pääsesmas luterlus, mistõttu muutus Taani ja Rootsi kuningakodade suhtumine katoliiklikku orduvõimu. Senine kindlam tugi Saksa orduharu Preisimaal lakkas olemast. Selle asemele tekkinud Ida-Preisi hertsogkond suhtus Liivi ordule suure umbusuga, peljates Saksa ordu revanšikatseid. Umbusk oli mõistagi vastastikune. Oli Hohenzollernite huvides saavutada Liivi ordu-riigi likvideerimine. Hansasolidaarsuse allakäigule ja keisrivõimu probleemidele on eespool juba viidatud.

³⁵ Religiooniküsimused polnud sel ususõdade ajajärgul siiski vaid silmakirjatsemiseks. Ka Liivimaal peeti 1530. a-il maha üks ususõda. Saare-Lääne piiskopi magister Georg Tiesenhauseni surma järel 1530. aasta oktoobris nimetasid osa toomkapiitlist ja Saaremaa kiiresti uueks piiskopiks toomdekaani ja Tartu toomherra magister Reinhold Buxhövdeni. Toomkapiitli luterluse poole hoidvad liikmed ja Läänemaa aadel seda valimist ei tunnistanud. Mõlemapoolne umbusk ja vaen viivitasid paavst Clemens VII-lt kinnituse saamist, mis toimus alles 1532. aasta augustis. Kinnituse venimist ettekäändeks tuues nimetasid Läänemaa vasallid ja opositsioonis olnud osa toomkapiitlist 1532. aasta novembris uueks piiskopiks Wilhelm von Hohenzollerni (hilisema Riia peapiiskopi ja toona alles peapiiskopi koadjuutori, kes lisaks oli värske Ida-Preisi hertsogi Albrechti vend ja hoidis luterluse poole). Seda ei tunnistanud omakorda toomkapiitli katoliiklik enamus ja saaremaalased ning algas avalik sisesõda, milles edukamad olid luterlased. Wilhelmi saadikul Georg Ungernil ei õnnestunud aga 1533. aastal tehtud Rooma-reisi ajal saada tema valimisele paavsti kinnitust ning Saksa-Rooma keiser Karl V nõudis 1534. aasta suvel, et piiskopkond antaks Buxhövdenile tagasi. Toomkapiitel kuulutas seepeale septembris Wilhelmi piiskopiks valimise õigustühiseks ja ta taandus. Kodusõda eri meelsusega vasallide vahel lõppes aga alles 1535. aasta juulis. Vt **Tarvel, E.** Piiskopi- ja orduaeg 1227–1572. – Saaremaa 2: Ajalugu, majandus, kultuur. Tallinn, 2007, lk 104–105; **Blumfeld, E.** Ajalugu. – Läänemaa: Maateaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus. I. Üldosa. Tartu, 1938, lk 267–268; **Kivimäe, J.** Eestikeelne kiri XVI sajandist. – Keel ja Kirjandus 5/1997; Zur Baugeschichte von Neu-Pernau in der Amtszeit des Bürgermeisters Johann von Lynthem (1519–1548): Nach Lynthems Denkwürdigkeiten und der Kämmereirechnungen von Inna Pölsam. – Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung. Heft 3, 2001.

³⁶ Ritterbrüder im Livländischen Zweig des Deutschen Ordens. Herausgegeben von L. Fenske und K. Militzer. (Quellen und Studien zur Baltischen Geschichte. Bd. 12.) Köln-Weimar-Wien, 1993, S. 148; samas ka kirjandus. Vt ka: **Johansen, P.** Vestfaali olemusjooned Vana-Liivimaa ajaloo ja kultuuris. – Kaugete aegade sära. Koostaja J. Kivimäe. Tartu, 2005, lk 292; Neitmann, S. Westfalen als Rekrutierungsgebiet des Deutschen Ordens. – Wolter von Plettenberg und das mittelalterliche Livland. Hgr. N. Angermann, I. Misäns. Lüneburg, 2001, S. 127. Luterluse poole kaldunuiks on peetud ka Liivi ordu viimaseid meistreid Wilhelm von Fürstenbergi ja Gotthard Kettlerit (nt: Eesti rahva ajalugu. 3. kd. Vana Liivimaa Eesti riikondliku lahustumuse ajastul. Toimetajad J. Libe, A. Oinas, H. Sepp, J. Vasar. Tartu, 1932 (faksiimiletrükk Tallinn, 1997), lk 617).

³⁷ Ritterbrüder, 24. Nende 17 seas on esindajad säärastest suguvõsadeist nagu Lechtes, Löwenwolde, Plate, Poll, Rosen jt. Ordumeistriks või maamarssaliks ei tõusnud neist keegi, komtuuri- või foogtiametini jõudsid 5 liivimaalast (Ritterbrüder, 25). Viidatud teoses toodud isikuandmeid ilmneb ühtlasi, et enne ordu allakäiku ei asunud Liivimaale ka kuigivõrd orduliikmete sugulasi, kes siis kohalikku vasallkonda oleksid sulandunud. Nimetada saab vaid selliseid suguvõsadeid, nagu Anrep, Clodt, Dellwig, Dönhoff, Dücker, von der Hoeve, Schwarthof, Vi(e)tinghof(f), võib-olla ka Bremen (selle nime kandjaid oli Liivimaal juba enne samanimeliste orduliikmete Liivimaale tulekut), Berg(e) ehk Berch (väga tavaline nimi saksa keelealal), Hahn (võib-olla kohalik suguvõsa) ja Live (kui allikais seda nime kandvad Liivimaa vasallid pole just moonutatult kirja pandud Lievenid, millisel juhul nad on kohalikku päritolu). Orduaja lõpus lisandusid veel Galenid, Gilse(ni)d, Plettenbergid, Fürstenbergid, Mengeded, Neurothid (Nieroth), Münchhausenid, Stael von Holsteinid, Wreded ja Wulfid. Enam kui kolmesaja aasta kohta vähevõitu! Olukord muutus, kui Liivi ordu likvideerimisel 1562 selle kõrgematele käsknikele läänistus tehti, osa neist abiellu astusid ja osa viimastest enamasti soliidse vanuses isandaist uutele aadlisuguvõsadele aluse panid, kuid Liivi sõja käigust tingituna jäid need püsima peamiselt Kuramaa hertsogkonnas.

Liivimaa ja Moskoovia vahelist rahulepingut oli 1554. a pikendatud kurikuulsa Tartu maksu tasumisega (s.t enda Tartu piiskopkonna osas maksukohuslaseks, vasalliks tunnistamisega) nõustumise hinnaga ja leping oli Liivimaal isegi ratifitseeritud, kuid koos ametlike protestidega ebaõiglase maksu vastu, mida korraldajad hiljem. Täita seda ei kavatsetudki. Hiljemalt 1554. aastast (tegelikult juba 1550. aastate algusest peale) oli niisiis selge, et sõda Venemaaga on möödapääsmatu ning Liivi ordu kavatses seetõttu algselt isegi osaleda Gustav Vasa alustatud Vene–Rootsi sõjas (1555–1557), muidugi Rootsi poolel. Endale võetud lepinguliste kohustuste täitmise või sõjaks valmistumise asemel raisati aga aega ja peeti maha viimane Vana-Liivimaa kodusõda – koadjuutorivaenus.

Liivimaa kujutas endast nüüd sõjaliselt suhteliselt nõrka, killustunud moodustist, mis ei kuulunud enam õieti kuhugi – hall tsoon, rahvusvaheline sõjalis-poliitiline probleem. Liitlasteta, usutülidest rebestatud, kindlama keskvoimuta Liivimaa konföderatsioon oli sisuliselt lagunenu. Nõrkus ei seisnenud väiksuses. Muidugi jäi Liivimaa pindalalt paljukordselt Moskooviale alla, kuid rahvaarvus oli vahe “kõigest” kümnekordne: Venemaal elas siis 6–8 miljonit³⁸ inimest, Liivimaal 650 000–700 000 ümber (sellest u 300 000 Eesti alal). See, et üheksa kümnendikku liivimaalaste arvust langeb eestlaste-lätlaste arvele, ei oma selles võrdluses suurt kaalu – lihtrahva laiad massid olid kõikjal ekspluateeritud ja valmis sobival juhusel oma isandate kõri kallale minema. Võrdluseks veel – näiteks Rootsi riigis (koos Soomega) oli tollal asukaid vaid mõnevõrra rohkem kui Liivimaal (kui oligi – Rootsi riigi rahvaarvu kohta on ka madalamaid hinnanguid), Taanis-Norras omakorda veel veidi rohkem, arvatavasti 1,2–1,3 miljoni ringis, Poolas-Leedus kokku võib-olla isegi kümnekond miljonit hinge. Üldises jõukuses ja sõjalises potentsiaalis oli Liivimaa ja Moskoovia vahe veelgi väiksem. Liivimaa nõrkus seisnes vastuoludes, mida eespool juba kirjeldati, üksmeele puudumises.

Taani, Leedu ja Moskoovia pretensioonides Liivimaale pole selles valguses midagi eriti üllatavat või küsimusele reaalpoliitiliselt lähenedes taunimisväärset. Oli paratamatu, et Liivimaa neelatakse või tükeldatakse ühel või teisel viisil lähemate suurriikide poolt, ja neid oli regioonis kaks – Moskoovia ja Poola-Leedu. Probleemi sekkumine oli lausa suurriigi kohus, sest muidu teinuks seda ju tema konkurent. Selles valguses võib eriti Poolale-Leedule niisiis ette heita mitte seda, et nad siinsetesse sündmustesse sekkusid, koadjuutorivaenuse vallandasid, vaid seda, et nad seda piisavalt jõuliselt ja ühemõtteliselt ei teinud. Pealegi kutsusid liivimaalased ise naabreid oma tülidesse sekkuma.

Edasise paremaks mõistmiseks tasubki silmas pidada, et Liivimaa kriis, mis hiljem Liivi sõjaks paisus, algas kodusõjast ja Poola-Leedu interventsioonist. Kulgenuks sündmused oma loomuliku rada pidi, oleks Liivimaa või enamik sellest (Läti ala) peatselt tõenäoliselt just Poola-Leedu poolt annekteeritud, moodustades hiljem selle ühisriigi kesta sees samasuguse vasallmoodustise kui veerand sajandit varem tekkinud Ida-Preisi hertsogkond. Kuramaaga läkski nii. Poolal-Leedul oli Liivimaale pretendeerimiseks ka õiguslikke argumente – eks olnud Liivi ordu ju Saksa ordu haru, viimase põhiterritorium Preisimaal aga oli juba peaaegu terve sajandi vältel olnud Poola-Leedu lään. Pärast luterluse võitu Preisimaal ja sealsete orduvalduste sekulariseerimist polnud tekkinud Ida-Preisi hertsogkonna sõltuvussuhetes Poolast-Leedust midagi muutunud, ametlikult katoliiklikuks jäänud ja riiklikud sidemed luterliku Preisimaaga katkestanud Liivimaa aga hakkas Poola-Leedu haardest välja libisema. Mis õigusega?!

Venemaa puhul on sõja vallapäästmise õigustusi või põhjendusi otsitud veel Moskoovia (õiguslikult vaid kujuteldavates, kuid realselt esitatud) ajaloolistes pretensioonides Tartu piiskopkonnale, teenistusaadlile jagamiseks sobiva, talupoegadega asustatud maafondi nappuses Venemaal, kaubandusprobleemides Läänega, isegi vajaduses tagada “traditsioonilised” elatusvõimalused oma vastliidetud Kaasani ja Astrahani alade tatari eliidile³⁹ jne.

³⁸ On ka märksa madalamaid hinnanguid, isegi kuni 2 miljonit inimest, ent need näivad liiga pessimistlikena. Siiski on viimaste aastate ajalookirjanduses tuntav tendents riikide 16. sajandi rahvaarvude vähendamisele.

³⁹ Vist viimasena on selle põhimõtteliselt tõestamatu ja sisult ksenofoobilise võitu seisukohaga esinenud tunnustatud vene ajaloolane Anna Horoškevits (Хорошкевич, А. Россия в системе международных отношений середины XVI века. Москва, 2003, с. 204). See äärmiselt huvitav ja väga väärtuslik uurimus tõi laiemale käibesse hulgaliselt seni vähetuntud või tundmatut materjali, kuid nõuab Liivimaa ajaloo, geograafia jm spetsiifika ebapiisavast arvestamisest tingitud arvukate sisuliste eksimuste tõttu kasutajalt suuri eelteadmisi ja kriitilist meelt. Tema see konkreetne väide ei pea kontrollimisel paika ei endise Kaasani ega Astrahani khaaniriigi tatari elanikkonna või eliidi osas; otseselt neilt aladelt (küll aga läbi nende alade) ei lähtunud varem Venemaale ka kuigivõrd rüüsteretki. Suurema tõenäosusega võiks seda väita Moskvas ajuti vasallisõltuvuses, ajuti vaenujalal olnud Suur-Nogai hordi kohta. Nogailasi kasutas Ivan Julm sisuliselt palgasõduritena laialdaselt, hoides nõnda ühtlasi ära viimaste kallaletungid Vene aladele. See õnnestus vahel isegi omavahelise sõjaseisukorra perioodidel – nt hoiti 1579 nogailaste vaenutegevus ära Suur-Nogai vürsti Urussi saadiku Jantemirmursaa ja tema kaaskonna sõdima saatmisega Liivimaale (Новосельский, А. Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века. Москва-Ленинград, 1948, с. 31). Pms Kassimovi, Gorodetsi jm Vene võimuala tatarlaste aina laialdasem kasutamine Liivi sõja lõpuaastail on aga seletatav hoopis alternatiivide puudumisega: maa

Veidi Liivi sõja mõistest ja historiograafiast

Alustuseks tõdegem, et Liivi sõda pole ajaloos rangelt võttes olnudki. Nii kutsutakse Läänemeremaade ajaloos veerand sajandi pikkust (1558–1583) ajalõiku nii kaasaegsete kui ka järelopõlvede jaoks segaseks jäänud sõdadepuntrast. Sellesse segadikku võib lugeda järgmised relvakonfliktid (loetelu pole kindlasti ammendav):

1. Vene–Rootsi sõda aastail 1555–1557. Peamine sõjatanner oli Karjala kannas ja mõlemapoolsed piirialad. Selle sõja põhjustel ja eelool oli vähe pistmist Liivimaaga, kuid Liivi ordu oli enne koadjuutorivaenuse puhkemist sellesse sekkumas (või vähemalt andnud Rootsile vastavat lootust) ja sõja sisuline kaotamine takistas Rootsil Vene–Liivi sõja puhkedes esialgu Liivimaa asjadesse aktiivsemalt sekkumast.
2. Koadjuutorivaenus aastail 1556–1557, mis peeti maha peamiselt Riia peapiiskopkonna aladel.
3. Vene–Liivi sõda 1558–1561, mis viis orduriigi ja Vana-Liivimaa riigikeste konföderatsiooni likvideerimiseni. Selle sõja lahinguväljadeks oli kogu Liivimaa mandriosa, peamiselt Väina jõest põhjas, üksikute siiretega Venemaale.
4. Piiratud ulatusega sõjategevus hertsog Magnuse ja Liivi ordu vahel Edela-Eestis 1560. aastal.
5. Taani (Magnuse) ja Venemaa vaheline relvakonflikt aastail 1560–1561, millega kaasnes suur talupoegade ülestõus. Tandriks oli Läänemaa.
6. Rootsi sõjategevus algul ordu, hiljem Poola-Leeduga aastail 1561–1562. Sõjateatriks oli Kesk- ja Edela-Eesti.
7. Mecklenburgi Christophi ebaõnnestunud katse vallutada aastal 1563, pärast peapiiskop Wilhelmi surma, rootslaste toetusel Riia peapiiskopkond ja Riia linn.⁴⁰
8. Venemaa sõda Poola-Leeduga 1562–1570 ja 1577–1582. Selle sõja peatanner polnud Liivimaa, vaid Valgevene ja sõja lõpujärgus Loode-Venemaa. Sõjas oli vaheaeg mitmel korral pikendatud vaherahu tõttu, mida samuti mitmel korral peamiselt moskoviidid rikkusid.
9. Põhjamaade seitsmeaastane sõda 1563–1570 ühelt poolt Taani, Poola-Leedu (aastani 1568) ja mõjukaima hansalinna Lüübecki, teiselt poolt Rootsi vahel. Selle sõja peamised n-õ teatrid olid Lõuna- ja Kesk-Rootsi ning Läänemeri.
10. Kohaliku tähtsusega sõjategevus Taani ja Rootsi vahel aastatel 1572 ja 1575, muuhulgas Saaremaal, ilma sõda kuulutamata.⁴¹

laostus, aadlimaakaitseväge polnud enam võimalik ligilähedaseltki endises mahus mobiliseerida, sõda aga laienes. Samal ajal ja samadel põhjustel laienes pidevalt ka kasakate (kes tollal olid suures või isegi suuremas osas mittevenelased), maride, mordvalaste jt kaasamine.

⁴⁰ Riia peapiiskopi koadjuutor hertsog Christoph Mecklenburgi vürstikojast oli Rootsis Erik XIV-ga liidu sõlminud ja kuninga poolõe printsess Elisabetiga kihlunud. Rootsit huvitas eelkõige Riia linn. Selle vallutamiseks laevatati kohale nii elavjõudu kui ka piiramissuurtükke. Juhtumisi oli aga just Leetu jõudnud Sigismund II Augusti käsul värvatud arvukas saksa palgavägi, mis kõik liitlaste kavatsused nurjas. Christoph alistus ürituse ebaõnnestumise järel vastsele Kuramaa hertsogile Gotthard Kettlerile ja pidi kuus aastat (a-ni 1569) Poolas vangistuses veetma, misjärel loobus kõikidest pretensioonidest Liivimaale ja suundus kodumaale Mecklenburgi. 1581 abiellus ta 18 aastat pärast kihlust küll lõpuks Elisabetiga, ei naasnud aga enam kunagi Liivimaale. Tal oli veel teinegi abielu ja ta suri 1592 Ratzeburgi piiskopkonna administraatorina (Eesti biograafiline leksikon, 237). Tema vanem vend Mecklenburg-Schwerini hertsog Johann Albrecht oli olnud peamisi Liivimaa toetajaid Saksa riigipäevadel, eriti Augsburgis 1559 ja Speyeris 1560 (Доннерт, Э. Россия и Балтийский вопрос в политике Германии 1558–1583 гг. (Исторические Записки 76.) Москва, 1965, с. 179–180). Christophi vangistuse ajal käis Johann Albrecht 1564 Preisimaal, kus saavutas Hohenzollernite ja Kettleriga osalise leppimise (Доннерт, 206). Vt ka: **Bergengrün, A.** Herzog Christoph von Mecklenburg, letzter Koadjutor des Erzbistums Riga: Ein Beitrag zur livländischen und mecklenburgischen Geschichte. Reval, 1898.

⁴¹ 1572 tegi Rootsi teenistuses olnud mõisameeste pealik Jürgen Üxküll (Paadremalt) rüüsteretke Saaremaale, piiras Kuressaaret ja vallutas ajutiselt Kihelkonna. Taanlased nõudsid kahjutasu, said aga vastuseks, et Üxküll olla tegutsenud omavoliliselt. Nii see ilmselt muidugi polnud. Üxküllil retk oli vastus venelaste teenistusse läinud “Liivimaa kuninga” hertsog Magnuse Saaremaal viibimisele 1571–1572 (nii näitas Taanit tema ja tsaariga mestis olevana) ning Kihelkonna tagastati alles pikkade läbirääkimiste järel. 1575. aasta vaenuses ei olnud Taani vastaseks samuti mitte otseselt Rootsi, vaid viimase toetatud Saksi-Lauenburgi hertsog Magnus. Tema hertsogitiitel oli siis veel tühi kõla, ta oli peaaegu maata prints, viibinud pikalt Rootsis, kuhu teda oli kutsunud tema tädipoeg Erik XIV oma ema, Gustav Vasa esimese abikaasa Katharina von Sachsen-Lauenburgi mälestuseks, et Magnuse pankrotistunud isa Franz I saaks kulusid kokku hoida. Magnus ei kuulunud Vasade perekonnaringi ainult oma kadunud tädi kaudu, vaid ka abielu läbi Rootsi printsessi Sofiaga. Taani Frederik II-ga oli tal muide samasugune sugulus kui Rootsi Erikuga – ka too oli tema tädipoeg. Rootsi 1568. aasta riigipöörde toetas Magnus Johan III-ndat, kes läänistas talle oma õe abielukaasavara pandina endise Maasilinna foogtkonna. Stettini rahu järel (1570) kuulus see juriidiliselt uuesti Taanile ja anti viimasele osakaupa 1573–1574 ka üle. Edaspidi oli hertsogi enda asi, kuidas ta oma valdusõigusi kaitseb. Saksi-Lauenburgi Magnus hõivaski 1575 mõneks ajaks Maasilinna kindluse ja Muhumaa, hiljem viis aga oma privaat sõjategevuse üle Holsteini piirialadele. Tema diversioonide eesmärgiks oli pressida kuningas Frederik II-lt endale välja kogu Saaremaa. Magnus tõusis vanema venna surma järel Magnus II-na Saksi-Lauenburgi hertsogitroonile (valitses formaalselt 1581–1603), kuid isegi tema naine keeldus oma liiga brutaaalse mehele Saksamaale järgnemast. Lõpuks vangistati Magnus nooremate vendade poolt ja hoiti elu lõpuni lukkude taga. Ka siia peab lisama, et Rootsi toetus Magnus II-le oli kättemaks selle eest, et Taani veidi varem Rootsile teenistuse üles öelnud mõisameestelt Läänemaa oli vastu võtnud.

11. Vene-Rootsi sõda 1570–1573, 1574–1575, 1577–1583 ja 1590–1593/95, mille põhiteatriks oli Põhja-Eesti, eriti Tallinna ümbrus, sõja viimases faasis Ingerimaa ja Narva ümbrus. Paralleelselt sõiditi ulatuslikult Rootsi- ja Vene-Karjalas, vastastikuste rüüsteretkedega läänes Uusimaani ja loodes Põhjalaheni, kagus mitmel korral Novgorodini. Selleski sõjas oli vaherahusid, mis ei laienenud alati Eesti alale.
12. Venemaa ja Taani vaheline sõjategevus 1575–1578 Lääne-Eestis ja saartel.
13. Kaaprisõda Läänemerel, milles ka maismaasõja liitlased omavahel sõjajalal võisid olla. Nii näiteks võitles Taani koos vormiliselt Poola-Leedu ülemvõimu alla kuulunud Danzigi hansalinnaga eriti aastail 1568–1570 Poola-Leedu kaaperlaevastikuga.
14. Sõjategevus Piltene stiftis pärast hertsog Magnuse surma aastail 1583–1585 ühelt poolt vormiliselt Taani (sisuliselt piltenelaste endi), teiselt poolt Poola-Leedu vahel.

Siia võib veel lisada mõisameeste tegevuse, kes opereerisid vahepeal päris iseseisvalt ja kontrollisid teatud osi Liivimaast, näiteks Pärnut terve kümnendi vältel, 1565–1575. Edasi lisandus “Liivimaa kuningriigi” sõja-seisukord erinevate osapooltega aastail 1570–1577. Veel võib siia lisada eesti, vähem läti talupojasalkade tavaliselt iseseisva, ajuti pooliseseisva ja vaid ajuti Rootsi, Poola-Leedu või Venemaa selgelt suunatud tegevuse, mis eriti Eesti alal oli ajuti vägagi mastaapne. Talupojad piirasid isegi väiksemaid linnu.

Kõigis neis sõdades tehti aeg-ajalt lokaalseid või üldisi vaherahusid. Ka Venemaa sõjad nii Poola-Leedu kui ka Rootsiga lõppesid vaid vaherahuga (Täyssinä rahuleping Rootsiga sõlmiti alles 1595 ja seegi jäi ratifitseerimata). Venemaa ja Poola-Leedu pidasid lisaks samal ajal sõdu oma lõunapiiril, Venemaa ka idas. Nii oli Ivan Julm sunnitud 1583. aastal sõlmima kolmeaastase Pljussa vaherahu Rootsiga eelkõige Volga-maadel puhkenud luhatšeremisside (niidumaride) suurülestõusu tõttu, mis lõplikult alles aastaid hiljem verre uputati. Nii Moskoovia kui ka Poola-Leedu pidid tõrjuma sagedasi Krimmi ja Nogai tatarlaste kallal. Liivi sõja aastail on fikseeritud tatarlaste rüüsteretked Moskoovia aladele aastail 1558, 1559 (kolm korda), 1560–1564 (üks rüüsteretk aastas), 1567, 1568, 1570 (kahel korral), 1571–1574, 1576–1578 ja 1580–1582.⁴² Neist 1571. aasta kevadel toimunud retk muutus tõeliseks sissetungiks, mille käigus tatarlased põletasid Moskva ja viisid orjusse tohtu hulga inimesi. Suvel 1572 rüüstasid krimlased 36 Lõuna-Venemaa linna ja peatati alles 45 km kaugusel Moskvast. Venemaa oli ainus riik, kellega sõdimiseks ei vajanud Krimmi khaan Türgi sultani luba.⁴³ Poola-Leedu suunal evisid tatarlaste rüüsteretked vähem resoluutsemaid eesmärke, sest siin polnud ka Kaasani ja Astrahani taolisi valupunkte, prevaleeris tavaline kasuahnus. Ulatuslikumad sissetungid toimusid aastatel 1558 ja 1575, mil tatarlased jõudsid mõlemal korral läbi Ukraina ja Valgevene välja leedulaste asualani. Väiksema ulatusega, kuid lokaalselt seda laastavamaid retki oli aga rohkem, näiteks Volõõniasse veel 1577, 1578 ja 1580. Ja lõpuks võib Liivi sõja konteksti lugeda sisesõjalaadsed sündmused osalevates riikides – Rootsis 1563 (sõjaliste aktsioonidega Soomes ja Liivimaal) ning 1568, Poolas-Leedus (tollal juba ühises riigis nimega *Rzeczpospolita* – tõlkes: Vabariik) seoses kuninga-valimistega 1576–1577 ja 1587, opritšnina-aegne terror Moskoovias jne. Poola-Leedu kodusõdadesse sekkus Saksa-Rooma keisririik (õigemini Habsburgid), Danzigi piiramise ajal Stefan Batory poolt 1576–1577 ka keisri liitlane Taani. Oli ka väiksemaid mässe ja mässukesti, millest enamik puudutas Eesti ala vaid kaudselt või üldse mitte, kuid mõni ka otseselt. Näiteks 1569/70. aasta talvel ulatus opritšnina mastaapne karistusretk Novgorodi- ja Pihkvamaale kuni Narva, Ivangorodi ja Petserini. Või näiteks Riia blokaad Poola-Leedu vägede poolt 1567 või asehaldur Jürgen Farenzbachi võimuhaaramine Saaremaal ja saare tagasivallutamine Taani poolt 1584. aastal.

Omaette küsimus on veel, kas ja kuhu tõmmata piir eelloetletud ja hilisemate konfliktide vahele. Juba 1595. aastal paisusid Poola-Leedu ja Rootsi unioonikuninga Sigismund III ning tema onu, Södermanlandi hertsogi ja hilisema Rootsi kuninga Karl IX vahelised vastuolud avalikuks kodusõjaks Rootsis-Soomes, mis puudutas kõige otsesemalt ka Eestit. Aastal 1598 (ametlikult 1600) laienes see pikaajaliseks Rootsi–Poola sõjaks, mis suuresti siinmail maha peetigi ja vormiliselt alles aastal 1660 finišisse jõudis.

Liivi sõda on vaid vene, baltisaksa, nõukogude, läti ja eesti ajaloolaste poolt kokkuleppeliselt fikseeritud ajalõik sellest osalt suuremate ja vahel vaid riivamisi Liivimaad puudutanud, osalt aga täiesti lokaalsete sõdade ja konfliktide kogumist. Mingit tervikut kujutab Liivi sõda siiski ehk ainult seoses Ivan Julma (ja huvitaval kombel ka hertsog Magnuse) elulooga. Sama hästi ja isegi suurema õigusega võiks seda pundart nimetada näiteks *Põhjasõdadeks* või *Saja-aastaseks sõjaks Eestis* (Lätis, Põhjalas jne), nagu mitu ajaloolast ongi teinud.

⁴² Астахин, А. Летописи о монгольских вторжениях на Русь: 1237–1480. – Русский разлив. Сост. и подг. текста А. И. Куркчи. Т. 1. Москва, 1993, с. 535.

⁴³ Описание Крыма (Тартагае Descriptio) Мартина Броневского (пер. И. Г. Шершеневича). – Записки Одесского общества истории и древностей. Т. 6. Одесса, 1867, с. 357.

Mõiste *Liivi sõda* tekkis siiski juba sündmuste kaasajal. Sõnapaari *Bello Livonica* kasutas trükisõnas ilmselt esimesena Tilman Bredenbach oma juba 1564. aastal Kölnis ja Antwerpenis ilmunud raamatukeses “*Historia belli Livonici quod magnvs Moscovitarvm dux, contra livones gessit. Per Tilmannvm Bredenbachvim conscripta. Vna cum breui narratione praeclarae eius victoriae qva paucis abhinc mensibus Lituani vicissim, contra Moschouitas potiti fuerunt*”, pidades aga selle all silmas usukonflikti Liivimaal katoliiklaste ja luterlaste vahel, millesse siis moskoviidid Jumala karistusena liivimaalastele sekkuvad.⁴⁴

Tänapäevani pole üheski keeles olemas ühtegi kogu sõda hõlmavat ja piisavalt heatasemelist Liivi sõja ajalugu. Liivi sõja uurimine seiskus sisuliselt pikaks ajaks seetõttu, et see teema oli tihedalt seotud alul Vene impeeriumi, hiljem Nõukogude Liidu väidetavate “ajalooliste õigustega” Baltimaades, Venemaa “väljapääsuga merele”, millest ta Lääne agressiooni tulemusena olevat eemale tõrjutud jne. Uurimisseis kivistus aastakümneteks sinna, kuhu see 19. sajandi lõpus oli jõudnud.⁴⁵ Nüüdseks on kõik Liivi sõja üldkäsitlused lootusetult vananenud. Näiteks vene keeles oli viimaseks selleteemaliseks ülevaateetoseks suurriiklikelt ja lausmarksistlikelt positsioonidelt lähtuv napivõitu, kuid käsitlusviisi venekeelses kultuuriruumis pooleks sajan-diks ära määranud Vladimir Koroljuki eespool juba viidatud brošüür, mis ilmus 1954. aastal. Siiski on Venemaa märke seniste ettekujutuste murenemisest⁴⁶, kuid märksa enam on märke nimetatud “õiguste” ja taotluste kinnistumisest vene ajaloolaste ettekujutuses ning nende ärakasutamistest tänapäevaste poliitiliste pretensioonide põhjendamisel ja õigustamisel.

Eestikeelne ja Eesti vaatepunktist antud ülevaateetõs Liivi sõjast puudub samuti tänini. Lisaks vastavatele peatükkidele üldteostes on ilmunud ainult Hans Kruusi juba 1924. a ilmunud uurimus⁴⁷, mis tegeleb omas ajas tuntud allikate ja ettekujutuste raames sõja algeriiodiga, tehes seda siiski väljapaistva haardega, ning Hillar Palametsa 1973. a ilmunud faktivigu täis brošüür.⁴⁸ (Küll on aga üksikteemadele pühendatud teoseid ja artikleid, millest mitmele on käesolevas uurimuses viidatud.) Välisautorite uuemad teosed on sageli kirjutatud eestlastele kummastavatest vaatepunktidest ja paljastavad pahatihti Liivimaa spetsiifiliste olude vähest arvestamist.⁴⁹

Viimasel poolsajandil on Liivi sõja uurimine siiski oluliselt edenenud ja probleeme ümber mõtestatud – eelkõige tänu Erich Donnerti, Knud Rasmusseni, eespool viidatud N. Angermanni ja E. Tibergi töödele.⁵⁰ Neist idasakslane E. Donnert oli küll kinni Liivi sõja marksistlik-nõukogulikus tõlgenduses, tõi aga käibesse hulgaliselt uut materjali. Liivi sõja eelloo ja algeriiodiga tegelenud K. Rasmussen ja E. Tiberg nägid sõja peapõhjjust Poola-Leedu pretensioonides Liivimaale ning käsitlesid peamiselt sõja eellugu ja algeriiodi. Taani positsioonilt on kirjutanud F. P. Jensen⁵¹, tema ja Sture Arnell⁵² on ümber mõtestanud Põhjamaade seitsmeaastase sõja ajalugu. Nii-õelda väljastpoolt on sama teinud Jason Lavery.⁵³ Liivimaalaste välisabiotsinguid on käsitlenud näiteks Burchard von Klot.⁵⁴ Vene-Rootsi sõja osas on silmapaistev Werner Tawaststjerna ammune uurimus.⁵⁵ Liivi sõja majanduslikke aspekte on käsitlenud näiteks Artur Attman ja Sven Svensson.⁵⁶ Ilmselt seni kõige täielikum Liivi sõja ajaloo bibliograafia on esitatud N. Angermanni klassika-

⁴⁴ Vt **Vahre, S.** Tilman Bredenbachi Liivimaa sõdade ajalugu. – Ajalooline Ajakiri 1–2/2001.

⁴⁵ Eelkõige: **Фортен, Г.** Балтийский вопрос в XVI и XVII столетиях. Т. I. Санкт-Петербург, 1893.

⁴⁶ Vt selle kohta: **Filjuškin, A.** Der Diskurs von der Notwendigkeit des Durchbruchs zur Ostsee in der russischen Geschichte und Historiographie. – Narva und die Ostseeregion. Beiträge der II. Internationalen Konferenz über die politischen und kulturellen Beziehungen zwischen Russland und der Ostseeregion (Narva, 1.–3. Mai 2003). (Studia Humaniora et Paedagogica Collegii Narovensis 1.) Narva, 2004; **Filjushkin, A.** Ivan the Terrible. Military history. London, 2008.

⁴⁷ **Kruus, H.** Vene–Liivi sõda (1558–1561). Tartu, 1924.

⁴⁸ **Palamets, H.** Liivi sõda 1558–1583. Õppematerjal ajaloo-osakonna üliõpilastele iseseisvaks tööks. Tartu, 1973.

⁴⁹ Nt on eesti keeles ilmunud Robert I. Frosti *Põhjasõjad: Sõda, riik ja ühiskond Kirde-Euroopas 1558–1721*. Tallinn, 2005, mis on põnev ja väärtuslik uurimus, kuid millest nähtub selgelt, et R. Frost on ennekõike polonist.

⁵⁰ Vt **Donnert; Доннерт; Rasmussen, K.** Die livländische Krise 1554–1561. Kopenhagen, 1973; **Tiberg, E.** Zur Vorgeschichte des Livländischen Krieges: Die Beziehungen zwischen Moskau und Litauen 1549–1562. (Studia Historica Upsaliensia 134.) Uppsala, 1984.

⁵¹ **Jensen.**

⁵² **Arnell, S.** Die Auflösung des livländisches Ordensstaates: das schwedische Eingreifen und der Heirat Herzog Johans von Finnland, 1558–1562. Lund, 1937; **Arnell, S.** Bidrag till belysning av den baltiska fronten under det nordiska sjuårskriget 1563–1570. Stockholm, 1977; Handlingar rörande Sveriges utrikespolitik 1561–1566. Genom Ingvar Andersson och Sture Arnell. Stockholm, 1946.

⁵³ **Lavery.** Germany’s northern challenge; **Lavery, J.** Kaiser Maximilian II und Lübeck während des Nordischen Sieben-jährigen Krieges (1563–1570). – Zeitschrift des Vereins für Lübekische Geschichte und Altertumskunde. 83. Lübeck, 2003.

⁵⁴ **Klot, B. von.** Jost Clodt und das Privilegium Sigismundi Augusti. 2. wesentlich erg. und verm. Aufl. Beiträge zur baltischen Geschichte. Bd. 6. Hannover-Döhren, 1980.

⁵⁵ **Tawaststjerna, W.** Pohjoismaiden viisikolmattavuotinen sota: Vuosien 1570 ja 1590 välinen aika. Helsinki, 1918–1920.

⁵⁶ Vt nt: **Attman, A.** The struggle for Baltic markets: powers in conflict 1558–1618. Göteborg, 1979; **Attman, A.** Ryssland och Europa. En handelshistorisk översikt. – Meddelanden från Ekonomiskhistoriska institutionen vid Göteborgs uni-

liseks muutunud teoses⁵⁷, kuid see ei hõlma loomulikult hilisemaid kirjutisi. Viimase paari aastakümne infoplahvatus käigus on ilmunud küll tohutu hulk Liivi sõja teemaga haakuvat kirjandust, ainuüksi Ivan Julmale pühendet venekeelsete teostega võiks terveid seinu täita, on ilmunud ka vastav põhjalikum eesti-keelne käsitlus⁵⁸, kuid detailsemad ülevaateosed Liivi sõjast, nagu öeldud, puuduvad küllap teema mas- taapsuse ja allikate laialipillatuse tõttu endiselt. Ka käesolev uurimus ei püüa anda põgusatki ülevaadet kogu Liivi sõjast, vaid ainult nendest episoodidest, mis hertsog Magnuse tegevuse ja saatusega selgelt haakuvad. Liivi sõda on tema elukäigu taustaks.

Magnuse isik ja positsioon enne Liivimaale tulekut

Hertsog Magnus sündis 14. augustil 1540. aastal Kopenhaageni kuningalossis Taani ja Norra kuninga ning Holstein-Gottorpi hertsogi Christian III ja kuninganna Dorothea teise pojana. Magnuse lapse-, poisi- ja noor- põlvest on teada vähe. Ta sai koduse hariduse, mille järel saadeti 17-selt õppereisile Saksamaale, mis päädis tema vanema õe Anna ja tolle abikaasa, Saksi kuurvürst Augusti õukonnas Dresdenis. Tagasi Taani kutsuti ta märtsis 1559, juba pärast Christian III surma – kuid ligi kolm kuud pärast seda! –, oma vanema venna, uue kuninga Frederik II poolt.

Kaheaastasena kaotas Magnus haiguse tagajärjel ühe silma. Magnuse peaaegu kaasaegse krooniku Dionysius Fabriciuse korduvalt vääritimõistetud sõnul olnud ta *sexus utriusque*, mis sõna-sõnalt tõlkides tähendaks hermafrodiiti (kelleks Magnus kindlasti polnud) ja mis võiks viidata Magnuse biseksuaalsusele, millest on muidki teateid. Lisaks oli ta Fabriciuse teatel lombakas jm ihuliste vigadega. Magnusest tema eluajal jäädvustatud kujutised – pitsatijäljenditel ja müntidel, ühtegi portreemaali, -joonistust või -gravüüri pole temast teada – näitavad meile kõige järgi otsustades suhteliselt pikakasvulist ja esinduslikku isikut. Tema täpsem välimus on siiski teadmata. Magnuse kaasaegsed kriitikud (kes kõik olid tema poliitilistel vastaspooltel) süüdistasid teda hiljem alkoholismis, liiderlikkuses, esimese öö õiguse kuritarvitamises, homoseksualismis jne. Temast on nende tõestamata jäänud väidete põhjal kujundatud nõrga iseloomuga, püsimatu, reetliku, araloomulise isiku kuvand. Ta olevat algul täielikult sõltunud oma vennast kuningas Frederik II-st ja hiljem tsaar Ivan IV-st. Kindlasti võib osa tema kohta esitatud süüdistustest ka paika pidada ning käesoleva uurimuse eesmärkide hulka ei kuulu kindlasti nende põhjalikum analüüs ja kummutamine iga hinna eest. Samas on Magnuse hilisema elukäigu lähema vaatluse põhjal aga ilmne, et tal pidi olema märkimisväärne isiklik külgetõmbejõud; et tal oli oma eesmärkide poole püüdlemisel hämmastavat visadust (või kangekaelsust, mis pole päris üks ja seesama) ja ettevõtlikkust; lõpuks hülgas ta ju omal algatusel mõlemad eelnimetatud valitsejad, kellest olevat sõltunud, ja valmistus hülgama kolmandat, kuningas Stefan Batoryt. Allikaist jääb mulje, et Magnus oli lahke iseloomuga, helde kuni pillamiseni. Ka Magnuse kaas- aegsed kriitikud tunnistavad tema isiklikku meeldivust (näiteks “see hea noorherra” Balthasar Russowil⁵⁹) ja suurt (küll ajutist, kuid see-eest korduvat) populaarsust liivimaalaste seas, mis nii pika ajavahemiku jook- sul, mille vältel teda juba tunti, pidi olema mingis korrelatsioonis tema isiksusega. Siinkirjutaja tunnistab, et kaldus uurimistöo alul Magnuse isiku rolli kirjeldatavates sündmustes liigselt vähendama ja vastavalt suurendama tema valdavalt liivimaalastest lähikondlaste osa; töö käigus on tulnud selles suhtumises teha korrektiive.

Magnuse elukäigust on ilmne, et ta oli usuliselt tolerantne. Ta oli luterlane, kuid Liivimaale tuleku järel esi- algu vormiliselt katoliiklik piiskop; ta kosis katoliiklasest naist (Anna Jagiellonka); ta naitus hiljem õige- usklikuga (Maria Vladimirovna), kes abielludes jäi õigeuskirikusse; tema tütar ristiti juba pärast suhete katkestamist Ivan IV-ga väljaspool viimase võimuala, Kuramaal õigeusu riituse järgi; tema toetajate seas oli kõigi nimetatud konfessioonide esindajaid. Samas jääb mulje, et ta polnud usuliselt ükskõikne, mis sel ajal oluks väga erandlik. Näiteks on alates Balthasar Russowist rõhutatud tema õuejutlustaja, tõsiluterlase Christian Schrapferi⁶⁰ suurt mõju Magnusele. Taani kuningakoja esindajana on tema isiklikud luterlikud veendumused väljaspool kahtlust.⁶¹

versitet. 27. Göteborg, 1973; **Svensson, S.** Den merkantila bakgrunden till Rysslands anfall på den livländska ordensstaten 1558: en studie till den ryska imperialismens uppkomsthistoria. Lund, 1951.

⁵⁷ **Angermann,** 113–130.

⁵⁸ **Sergejev, V., Vseviöv, D.** Venemaa – lähedane ja kauge. II. Suurvürstiriigist tsaaririigiks. Ivan IV. Tallinn, 2007.

⁵⁹ **Russow,** 199.

⁶⁰ Christian Schrapfer (Schraffer, Schrapffer) oli hertsog Magnuse õuejutlustaja ja nõunik, tema usaldusisik eriti delikaatsete diplomaatiliste missioonide puhul. Pärit Oldenburgist. Tuli Liivimaale koos Magnusega 1560. Kaasaegsete kroonikute meelest oli Christian Schrapfer peasüüdlasi Magnuse avantüürides. Liivimaa kuningriigi perioodil Magnuse superintendent, mitteametlikult ka enne seda, sest Magnus oli vaid titulaarpiiskop, s.o ei olnud ise vaimulikuks ordineeritud. Vahendas

Magnuse positsioon Taanis enne Liivimaale tulekut ja ka selle järel oli problemaatiline. Ta päris isalt 1559 küll kõlavad tiitlid; hiljem kasutas ta näiteks säärast titulatuuri – *Jumala armust Schleswigi, Holsteini, Stormarni ja Dithmarscheni hertsog, Oldenburgi ja Delmenhorsti krahv ning Norra pärija* –, kuid materiaalse pärandusega oli olukord halvem. Maavaldused Schleswig-Holsteinis olid põhimõtteliselt küll määratud, kuid kõik asjaosalised teadsid, miks. Vana kuningas polnud lihtsalt jõudnud oma teisele pojale väärilist kompensatsiooni hankida. Nüüd oli see vennasse tõrksalt suhtunud Frederik II ülesandeks.

Vaatleme õige põgusalt neid tiitleid, et asi selgem oleks. Alustame tagantpoolt. Kõigepealt – miks pole Magnus oma tiitlit *prints*? Sest Taanis polnud pärilikku kuningavõimu, polnud veel terve sajandi vältel. Kroonprints (“valitud prints”) võidi küll valitseva kuninga eluajal välja valida ja tema kandidatuur riiginõukogus kinnitada, kuid see polnud täielik garantii kuningakssaamiseks, ja Magnust poleks Frederik II oma järglaseks ilmselt niikuini soovinud. Samas polnud Frederik troonile asudes veel abielus ja tal polnud niisiis ka seaduslikke lapsi. Kuningas kavandas kaua morganaatilist abielu oma armukese Anne Hardenbergiga; alles tema Rootsi kolleegi Erik XIV saatus, kelle kukutamise põhjuste seas oli olulisel kohal seisusevastane abielu Karin Månsdotteriga, veenas Frederikku ümber mõtlema. Ta abiellus alles 1572. aastal oma 15-aastase nõo, Braunschweig-Lüneburgi printsessi Sophie Amaliega, ja pärija, tulevane silmapaistev kuningas Christian IV sündis 1577. aastal. Magnusel oli niisiis teoreetilisi troonijärglusväljavaateid Taanis kogu tema tegeliku Liivimaa-karjääri vältel. *Norra pärija* markeerib neid pretensioone ja rõhutab asjaolu, et Magnus oli kuningasoost.⁶² Ka *Oldenburgi ja Delmenhorsti krahv* polnud Magnus kindlasti; selleks oli tollal üks tema sugulasi. *Oldenburg* või *Oldenburg-Delmenhorst* oli suguvõsa ühine dünastianimi, selle lähtekoht. Magnuse jaoks oli see vaid tühi tiitel ilma igasuguse materiaalse sisuta. Hilisemas elus kutsuti Magnust kõige sagedamini *Holsteini hertsogiks*, ka ta enese poolt. Schleswigi ja Holsteini hertsogkonnad kujutasid tollal endast mingit tervikut ainult Saksa-Rooma impeeriumi riigiõiguslikust aspektist vaadeldes. 1544. aastal jaotati Schleswigi ja Holsteini hertsogkonnad Christian III ja tema kahe poolvenna vahel kolmeks maksutuludelt võrdseks osaks, kusjuures kuninga poolvendadel oli jagamisel esimene ja teine valikuõigus. Tegelikuses oli pilt veelgi kirjum ning lisaks kuninga ning hertsog Johann (Vanem) von Holstein-Haderslebeni ja hertsog Adolf von Holstein-Gottorpi valdustele oli Schleswig-Holstein killustatud kuninga ja hertsogite ühisvaldusteks, otseselt Taani riigile kuulunud maatükkideks, Lüübeki piiskopi valdusteks, veel mitmeks väiksemaks, kuid sisuliselt sõltumatuks aadlivalduseks ning mõneks erinevatele linnadele kuulunud maa-alaks. Vaid üks eespool nimetatud kolmandikest, senine kuninglik domeen, pidi Christian III surma järel minema jagamisele tema poegade, sealhulgas Magnuse vahel. Magnust võiks niisiis teatud mõõndustega nimetada *hertsogiks Schleswigis ja Holsteinis*. Tiitel *Stormarni hertsog* on eelnevaga seotud. Stormarn on väike maakond Holsteini lõunaosas, Hamburgi ja Lüübeki vahel, mõned maakogukonnad ja üksainus, tollal tühine linn. Ajalugu aga tunneb veelgi väiksemaid hertsogkondi. Selle valduse väljatoomine Magnuse titulatuuris viitab ilmselt sellele, et Magnusest, kui ta Liivimaale poleks tulnud, oleks saanud järelpõlvede jaoks *Holstein-Stormarni hertsog*. Tema Liivimaale asudes likvideerus potentsiaalne hertsogkond aga veel enne selle tegelikku sündi. *Dithmarschen* oli samuti osa Schleswig-Holsteinist ja kujutas endast talupojavabariiki Põhjamere ääres, mis oli juba terve sajandi vältel trotsinud monarhlikku ülemvõimu. Viimati oli Taani vallutuskatse tõrjutud 1500. aastal. 1559. aasta suvel alistati Dithmarschen lõpuks jõhkra sõjalise jõuga, kuid jaotati samuti suguvõsaliikmete vahel kuninglikeks ja hertsoglikeks osadeks.

Hertsog Magnusele otsisti elatismaad väljastpoolt Oldenburgide konglomeraatriiki selleks, et mitte killustada perekonna niigi kärbitud pärusvalduseid Schleswig-Holsteinis ja halvendada “valitud printsi” Frederiku šansse pääseda Christian III surma järel Taani-Norra troonile Seetõttu oligi perekonnas varakult kokku lepitud, et Magnusele leitakse ülalpidamine mujalt. Jutt on muidugi kiriklikest valdustest, piiskopkondadest ja peapiiskopkondadest, mille etteotsa valitsevate perekondade võsusid sageli valiti, või mille piiskopimitra ja -sau mõnele printsile lihtlabaselt osteti. Taani oli juba kindlalt luterlik maa ja Oldenburgid saksa suguvõsa, kuid just katoliiklike uusvalduste puhul ja mitte tingimata otseselt Saksamaal olid tulevikuväljavaated kõige huvitavamad. Plaani taga peitus ju veel see tagamõte, et käimasolevate suurte usutülide varjus oli hulk

1576–1578 Magnuse lähenemist Gotthard Kettlerile ja Stefan Batoryle. Jäi Liivimaa kuningriigi likvideerimise järel edasi hertsog Magnuse teenistusse, tegutsedes peamiselt Piltenes ja Karksis kuni oma isanda surmani 1583 ja Karksi läänistamiseni Jürgen Farensbachile. Hiljem oli ta alates septembrist 1587 Tartus luterlik ülempastor ja linnastündik, ühtlasi Vesneri mõisa valdaja. Suri 1602. (Die evangelischen Prediger Livlands bis 1918. Hrsg. M. Ottow und W. Lenz. Köln–Wien, 1977, S. 105, 415.)

⁶¹ Viimasel ajal on Taani ja Frederik II rolli luterluse eesvõitlejana senisest enam esile tõstetud. Vt: **Lockhart, P. D.** Frederik II and the Protestant Cause: Denmark's Role in the Wars of Religion, 1559–1596. Leiden-Boston, 2004.

⁶² Norras oli kuningavõim enne selle riigi Taani provintsiks degradeerimist päritav. Norra riiklik eristaatus oli likvideeritud pärast Krahvisõda, sest norralased olid toetanud kaotajaks jäänud Christian II-st.

kiriklikke valdusi sekulariseeritud; piiskoppidest ja abtidest olid saanud ilmalikud valitsejad või olid kato-
 liiklikud kirikuhierarhid muutuse esimese etapina protestantlikega asendatud. Need asjaolud õhutasid valima
 midagi Taani ja Holsteini lähinaabrusest või aladelt, kus Taanil mingeid ajaloolisi, õiguslikke või muid
 võimupretensioone ja argumente esitada oleks, näiteks Liivimaal.⁶³ Nii jänuksid uued valdused ehk ka
 pärast Magnust perekonda, mis omakorda parandanuks perekonna väljavaateid nii Taanis kui ka üleüldse.
 Selsamal Liivimaal kindlama kannakinnitamise korral oleks põlisvaenlane Rootsi sama hästi kui ümber
 piiratud olnud ning sunnitud ulatuslikele järeleandmistele, võib-olla isegi nõustuma ainult üks põlvkond
 varem lõplikult lagunenu Põhjamaade uniooni taastamisega, mis oleks Oldenburgidele kestvalt taganud ka
 Taani trooni. Valikuid Magnuse tuleviku sättimiseks oli muidugi ka mujal kui Liivimaal – Lüübeki piiskopi
 koadjuutor, tulevikus ehk Breemeni peapiiskopitool, Schleswigi ja Hildesheimi piiskopi koadjuutor. Hildes-
 heimi piiskopiks oli Magnuse onu Friedrich (Frederik, eluaastad 1532–1556), mis lubanuks nimetamist
 ilmselt valutumalt läbi viia, häda vaid, et onu oli Magnusest ainult mõni aasta vanem, mistõttu polnud plaan
 alul kuigi perspektiivne, piiskop Frederiku noorelt surses kehtis aga juba 1555. aasta Augsburgi usurahu
 oma sekulariseerimiskeeluga. Magnus ise oli nende võimaluste kerkides alles poisike ja seetõttu polnud
 eriti tõenäoline, et õnnestub kohe saavutada tema valimine piiskopiks. Mõnda aega eksisteeris võimalus, et
 Magnusest õnnestub teha Riia peapiiskopi koadjuutor, mis oleks lisaks võinud olla hüppelauaks Saare-
 Lääne või Tartu piiskopiks. Selleks andis silmakirjalikult lootust Riia peapiiskop Wilhelm, kes lootis oma
 huvides ära kasutada Liivi ordu ja Taani pinguldunud suhteid.⁶⁴

Riia peapiiskopi koadjuutori kandidaat

Kavatus esitada hertsog Magnus Riia peapiiskopi koadjuutori kandidaadiks tekkis seoses sellega, et ees-
 pool juba nimetatud peapiiskop Wilhelm von Hohenzollern Brandenburgi markkrahvide kojast valis endale
 aastal 1554 vastu Liivimaa seisuste ja Liivi ordu tahet ning tema enda poolt pidulikult võetud kohustusi⁶⁵
 koadjuutoriks Mecklenburgi hertsogi 17-aastase poja Christophi. Tegemist oli ilmselt Poola-Leedu kuninga
 Sigismund II Augusti ja Ida-Preisi hertsogi Albrecht von Hohenzollerni kaasosalusel ette võetud provokat-
 siooniga, mille eesmärk oligi esile kutsuda sõjalis-poliitiline vastasseis Liivi orduga ja/või selle alistumine
 Poola-Leedu ülemvõimule. Kui endine Saksa ordu kõrgmeister Albrecht oli huvitatud Liivi ordu tasalülita-
 misest ja katoliikliku revanši võimatuks muutumisest Ida-Preisimaal (kuid ta võis varjatult pretendeerida ka
 osa või kogu Liivimaa liitmisele oma valdustega), siis Poola-Leedu oli huvitatud eelkõige Riia linna ja pea-
 piiskopkonna omandamisest. Peapiiskop Wilhelm oli juba eakas ja ehkki ise veendunud luterlane, vormiliselt
 katoliikliku kirikuvürstina vallaline ja järglasteta. Samuti oli luterlase hertsog Christophi valimine tema
 koadjuutoriks Wilhelmi Ida-Preisi hertsogist venna ja Poola kuningast onupoja otsus.⁶⁶ Christophi hilisem
 käitumine Liivi sõja algusaastail ja katse 1563. aastal rootslaste abiga Riia ja peapiiskopkonda hõivata,
 näitavad siiski, et ehkki ta oli algselt mõeldud vaid kuulekaks marionetiks, tööriistaks peapiiskopkonna
 annekteerimisel Poola-Leedu poolt, oli tal ka isiklike ambitsioone (või oli neid Mecklenburgi vürstikojal).
 Jaanuaris 1556 vormistati Christophi valimine peapiiskopkonna seisustepäeval Lemsalus (Limbažis), märtsis
 Volmaris (Valmieras) toimunud maapäeval ei saavutatud aga kompromissi orduga (ehkki see sisuliselt
 lõhenes). Peatselt läks peapiiskopi ja ordu vahel avalikuks sõjaks, mida kutsutakse koadjuutorivaenuseks,
 orduväed okupeerisid peapiiskopkonna lossid ning peapiiskop ja koadjuutor vangistati. Siis sekkusid oma-
 korda Poola-Leedu kuningas ja Ida-Preisimaa hertsog, kes mobiliseerisid 1557. aasta hilissuvel u 24 000
 meest, mis oli tunduvalt vähem kui kaasaegsete ettekujutuses olnud 70 000 ja enamgi, kuid mitu korda
 rohkem kui Liivimaa u 5000 meest⁶⁷. Teisal on Liivimaa sõjajõudude maksimumiks antud 7000 “sakslast”,
 6 lipkonda palgasõdureid ja “mõni tuhat” relvastatud talupoega.⁶⁸ Interventsiooni ähvardusel ordu kapitu-
 leerus. Septembris 1557 sõlmitud Posvoli (Pasvalyse) lepinguga taastati peapiiskop ja koadjuutor oma ameti-
 kohtadel. Riia peapiiskopkond läks Poola-Leedu protektoraadi alla. Ordu muudeti sisuliselt ja avalikult, ehkki
 mitte juriidiliselt Poola-Leedu sõltlaseks. Pooled kohustusid muuhulgas toetama teineteist tulevases sõjas
 Moskooviaga.

⁶³ Ülevaadet Taani pretensioonidest Eestimaale vt: **Mollerup, W.** Daenemarks Beziehungen zu Livland (1346–1561). Ber-
 liin, 1884, S. 1–50.

⁶⁴ **Kruus**, 32.

⁶⁵ Volmari (Valmiera) maapäeval 1546 olid Liivimaa seisused otsustanud, et Saksa riigivürstidünastiate liikmeid tohib Liivi-
 maal ametisse valida ainult kõigi seisuste ja maaisandate nõusolekul. See meede pidi kaitsma Liivimaa terviklikkust ja ise-
 olemise jätkuvust ning oligi suunatud peapiiskop Wilhelmi vastu, keda arvatavasti õigustatult kahtlustati kokkumängus oma
 venna, Ida-Preisi hertsogi Albrechtiga.

⁶⁶ Vt **Tiberg**, 85–97. Christophi vend Mecklenburg-Schweini hertsog Johann Albrecht oli kihlatud hertsog Albrechti tütreaga,
 kellega hiljem abielluski; ka muidu olid Brandenburgi ja Mecklenburgi vürstikojad tihedates sidemetes.

⁶⁷ **Tiberg**, 140.

⁶⁸ **Kruus**, 26.

See kõik toimus olukorras, kus suur sõda Venemaaga rippus Liivimaa jaoks juba õhus ning hädasti oli vaja leida liitlasi, mitte uusi vaenlasi. Liivimaa oli pikendanud oma kehtivat rahulepingut Moskooviaga viimati 1554. aastal ja viieteistkümneks aastaks, kuid tingimustel, mida täita ei kavatsetudki. Just enne koadjuutori-vaenust olid Liivimaa võimumedel lubanud toetada Rootsi kuningat Gustav Vasat tolle sõjas Venemaaga.⁶⁹ Sisesõja tõttu kokkuleppes loobuti. Gustav sai lüüa⁷⁰ ja kiirustas rahu tegema. Poolal-Leedul oli Moskvaga kehtiv, alles 1554 sõlmitud vaerahuleping aastani 1562.

Sellisesse probleemidepuntrasse oli Taani siis sekkunud ja üritanud mängida vahetalitajat, otsides samal ajal võimalust oma kandidaadi väljamängimiseks Riia peapiiskopkonna koadjuutori kohale. Seda võimalust ei tulnud, sest Poola-Leedu sõjaline jõudemonstratsioon oli liiga veenev. Kuid pole halba heata. See-eest tuletati ennast ja oma pretensioone Liivimaal meelde, tutvuti põhjalikult olukorraga, loodi kasulikke sidemeid, näidati endid tasakaaluka ja tasakaalustava, Liivimaale head sooviva jõuna, tekitati terve Taani-meelne erakond maa ülakihis ja ordus. Ka uus ordumeister Wilhelm Fürstenberg, kes Posvoli rahulepingu sõlmimisel kuningas Sigismund Augusti ees alandavalt põlvitama oli pidanud, kuulus sellesse kildkonda.

Tartu piiskopi koadjuutor

Oodatud ja kardetud sõda Moskooviaga puhkes 1557/58. aasta vahetusel ja kulges Liivimaa jaoks väga raskelt. Asi ei olnud vastase arvulises ülekaalus. E. Tiberg on veenvalt osundanud, et 1558. aasta jaanuaris Kassimovi khaani Šahh-Ali juhtimisel läbi Tartu stifti ja Virumaa liikunud Vene rüüsteväes oli kõigest 8000 mehe ümber⁷¹, neist ligi pooled avalikuks välilahinguks vähesobivad tatarlased. Moskoviitide eesmärgiks oli rüüstada, liivimaalasi 1554. aasta lepingu mittetäitmise eest karistada ja järeleandmistele sundida. On ilmne, et esialgu polnud kavas mingeid vallutusi. Rüüsteretke lõpus edastati liivimaalastele tsaari ettepanek uuteks läbirääkimisteks. Ivan IV ootas pingsalt Sigismund II Augusti reaktsiooni. Liivimaalaste seas polnud aga endiselt üksmeelt ega võitlustahet – pärast nii äsja ja täielikult kaotatud (koadjuutori)sõda ei saanudki eriti olla. Liivimaal loodeti Posvoli rahuga Riia peapiiskopkonna ja kaudselt ka ordu protektoriks saanud Poola-Leedu sekkumisele, mida aga ei järgnenud. Silmatorkavaid põhjusi oli kaks. Esmalt tabas Leedu alasid samal ajal suur Krimmi tatarlaste sissetung. See oli küllaltki ootamatu, sest Krimmi khaani ja Türgi sultaniga oldi rahujalal, ja kindlasti ärevusttekitavam kui Liivimaa sündmused. Teiseks oli Sigismund II August oletatavasti valmis aktsepteerima Ivan IV huve Ida-Eestis. Ta võis venelaste sissetungi Liivimaale Moskva-poolse oma huvide rõhutamisena võtta ja jääda ootama tsaari pakkumisi Liivimaa jagamiseks.

⁶⁹ Vt **Kruus**, 29.

⁷⁰ See on küll vaieldav, sest rahu sõlmiti 1557 *status quo* alusel, kuid avalikku sõda (millele eelnesid aastatepikkune jagelemine ja rüüsteretked piirialadel) oli alustanud just Rootsi. Kui kallaletungija palub ise rahu ja on sunnitud leppima sõjaeelse tingimustega, siis kes on võitja ja kes kaotaja? Ka Liivimaa varasemates sõdades Moskooviaga aastail 1480–1481 ja 1501–1503 oli kallaletungijaks, sõja alustajaks mitte Moskva, vaid Liivimaa. Mõlemal korral liidus Leeduga ja viimasest kaudselt sõltudes tolle sunnil, kuid talt vaid vähest abi saades. Ja taas – kui ründav pool lepib *status quo*’ga, siis kes võitis? Ja kui õigustatud on sel juhul rääkida nt ordumeister Wolter von Plettenbergist kui suurmehest, kelle preventiivsõda olla Liivimaa hukku pool sajandit edasi lükanud? Tegelikult oli Moskvale 16. sajandi esimesel poolel küllalt tegemist senivallutatud ja Venemaal veel vallutada olnu (Rjazani suurvürstkond, Pihkva bojaarivabariik) äraseedimisega, hiljem aga teravnes võitlus Krimmi khaaniriigiga domineerimise pärast Kaasani khaaniriigis – võitlus, mille tulemus pidi ära määrama, kummas saab Ida-Euroopa lausku käskija. See vastasseis sai lahenduse alles Kaasani (1552) ja Astrahani (1556) khaaniriikide vallutamisega Moskva poolt, mille lõplikkus selgus siiski alles tagantjärele. Läänekaares jätkus Moskva konflikt Leeduga, mis viis sajandi esimesel poolel mitme raske kaotuseni. Sellega ei taheta väita, et “idahädaohtu” tollal ei olnud, vaid et seda ei nähtud nii suurena kui meie tagantjärele tarkusest teeme. See, et sõda Moskooviaga on tulemas, oli ka liivimaalastele selge juba 1550. a-te algusest peale.

⁷¹ **Tiberg**, 132. Ajalookirjanduses on aga kinnistunud arv 40 000, vahel 50 000, 64 700 (J. Renneri teatel) ja isegi 300 000 meest. Tatarlastele lisaks olid rüüsteväes peamiselt Novgorodi- ja Pihkvamaa aadlimaakaitsevähelased. Moskoovial oli 1557. aasta lõpus valida, kas alustada sõjategevust Krimmi või Liivimaa vastu. Liivimaalaste lepingurikkumisest ärritatud tsaar soovis viimast lahendust, tema noorusaastail peaaegu kaasvalitsejateks tõusnud soosikud eesotsas Aleksei Adaševiga aga esialgse plaani, Krimmi kampaania elluviimist. Lõpliku otsuse juures polnud vähetähtis tsaari tahe oma teda äratüüdanud nõunike diktaadi alt pääseda. Liivimaale tunginud väliarmee juhtkond ja tuumik oli aga moodustatud just Krimmi-retke silmas pidades. Sellest siis tatarlaste ebaproportsionaalselt suur osa kogu väest (3000 meest 8000-st) ja ebaharilik juhtkond: lisaks ülemjuhatajale Šahh-Alile olid ka neljast tähtsuselt järgmisest vojevoodist kaks tatarlased – Krimmi troonipretendent Tohtamõš juhatas avangardi ja Astrahani kukutatud khaani poeg Kaibula (Abdullah) paremat tiiba (nn parema käe polku).

Kevadel-suvel 1558 halvenes Liivimaa olukord veelgi.⁷² Sõjategevus algas uuesti, Narva langes venelaste kätte, Liivimaa suurte raskustega kogutud väliarmee jooksis vastasega peaaegu lahingusse astumata laiali, vastukajad Saksamaalt ja naaberriikidest ei olnud eriti julgustavad. Kogu lootus pandi nüüd välisabi saamisele, Liivimaa andmisele mõne tugevama naabri kaitse alla. Kandidaate oli kolm – Poola-Leedu, Rootsi ja Taani. Saksa-Rooma keisririigi või Hansa Liidu abi, mida kahtlemata oleks eelistatud, nõudnuks aastatepikkusi ettevalmistusi ja nõustumine poleks kuigi kindel olnud. Liivimaa vajas toetust aga otsekohe.⁷³ Otsuse langetamiseks kogunes juuni teisel poolel Tartusse maapäev, millel jäi 17. juunil peale Taani-orientatsioon. Kõigi seisuste ühehääle otsusega võeti nõuks Taani kuninga poole pöörduda.⁷⁴

Poola-Leedu ajutise passiivsuse tõttu oli valik loogiline. Rootsi oli alles äsja Moskoovialt lüüa saanud ega võinud juba kas või sõlmitud vaherahulepingu tõttu Liivimaad tegusamalt aidata. Taani oli selgelt mõjukam ja tugevam riik kui alles hiljuti iseseisvunud Rootsi; Oldenburgide konglomeraatriik oli servapidi osa Saksa-Rooma impeeriumist, heades suhetes osa selle vürstikodadega ja Oldenburgid ise saksa dünastia; Taani oli juba rea aastate vältel rõhutanud oma ajaloolisi õigusi Eestimaal; Taani oli (osalt ühiste piiride puudumise tõttu mujal kui Lapimaal, osalt ühise potentsiaalse vastase Rootsi tõttu) olnud traditsiooniliselt heades, ehkki episoodilistes suhetes Moskooviaga. Seda asjaolu – Taani piiride kaugust Moskooviast – seisuste otsuse põhjenduses rõhutatigi. See asjaolu tähendavat, et Taanil endal Liivimaa abi sõjaks venelastega vaja ei läinud. Niisiis mitte sõjaks Moskooviaga ei vajatud Taanit, vaid selleks, et mitte sõdida! Seda asjaolu on oluline silmas pidada ka hilisemate arengute puhul. Hertzog Magnus ilmus hiljem lihast ja luust tegelasena Liivimaa poliitilisse ellu suuresti kui n-ö “rahuerakonna” juhtfiguur. Valik Poola-Leedu kasuks tähendas igal juhul ja Rootsi kasuks suure tõenäosusega sõja jätkumist, Taaniga olid seotud lootused kiirele (vahe)rahule ja diplomaatilisele lahendusele.

Taani kasuks tegi edukat propagandat Christoph Münchhausen. Ta oli Läänemaa stiftifoogt – piiskopliku domeeni haldaja, ilmaliku administratsiooni ja sõjajõudude juht. Saare-Lääne piiskopkonnas oli stiftifoogte kaks, teine oli ametis Saaremaal. Saare-Lääne ja Kuramaa piiskop Johannes V⁷⁵ Münchhausen oli Christophi vend. Christoph oli lisaks alates 1551. aastast oma Kolga läänimõisa kaudu Taani kuninga läänimees.⁷⁶

Maapäeva lõppedes otsustas Tartu piiskop Hermann II Wesel⁷⁷, kelle stift oli enim ohustatud moskoviitide poolt, mitte viivitada ja anda piiskopkond ordumeistri vastuväidetest hoolimata kohe Taani protektoraadi alla, nimetades ühtlasi oma koadjuutoriks hertzog Magnuse. Toomkapiitel, stiftinõukogu eesotsas foogt Elert Krusega ja Tartu raad olid asjaga päri ning piiskop kirjutas 5. juulil otsusele alla.⁷⁸ Piiskop Hermann motiivid on siiski segasevõitu. Just tema ja tema lähimate kaastööliste ebapädev asjaajamine, vassimised ja argus olid osasüüdlased kujunenud olukorras. Hiljem kahtlustati põhjendatult, et ta mängis venelastega kokku ja lubas neile vastupanuta alistuda. Lõi ta ehk nüüd viimasel hetkel taas kõhkleva? Segas jälgi? Kuid hilja oli juba niikuinii. 8. juulil jõudsid moskoviitide eelsalgad Tartu alla, mis oli piiramiseks täiesti ette valmistamata ja mille kaitsemeeskonnas oli parimal juhul 200–300 sõdurit. Pikemaajalise kaitsmise lootusetuse tõttu algasid peaaegu kohe läbirääkimised alistumistingimuste üle, mis võtsid tõsise kauplemise ilme, ja 18. juulil anti linn venelastele üle. Alistumistingimused olid ootamatult lebed: sisuliselt säilitasid piiskop Hermann, piiskopkonna aadel ja Tartu linn täieliku autonoomia kõiges peale välispoliitika.⁷⁹ Et neid tingimusi hiljem ei järgitud, on iseasi.

Tartu alistumise järel, nagu öeldud, puhkesid Liivimaal kohe kahtlused piiskop Hermann reeturluses. Alust andsid selleks piiskopi tõlgi ja kulleri Christoph Lustferi ning piiskopkonna kantsleri Jürgen Holzschuheri vastavad, korduvad ja Holzschuheri puhul ilma piinamiseta antud tunnistused ning viimase poolt juba varem piiskopkonna sekretärile Friedrich Grossile⁸⁰ räägitu. Veendumus, et Hermann oli läinud reetmisele,

⁷² Arvatavasti parimat lühiülevaadet Liivi sõja eel ja alul toimunud diplomaatilisest võitlusest vt **Граля, И.** Иван Михайлов Висковатый. Москва, 1994, с. 195–199, 213–218. Eesti keeles on pikema sellekohase kirjelduse hiljuti avaldanud Margus Laidre (vt **Laidre, M.** Dorpat 1558–1708: Linn väe ja vaenu vahel. Tallinn, 2008, lk 38–99).

⁷³ Muide, aasta hiljem otsustaski Augsburgi riigipäev mõjutada Liivimaa naabreid – Taanit, Rootsit ja Poola-Leedut – talle abi andma, sest ei näinud keisririigil endal selleks reaalseid vahendeid.

⁷⁴ Quellen, I, nr 70.

⁷⁵ Kuramaal Johannes IV. Vt tema kohta: **Schirren, C.** Bischof Johann von Münchhausen. – Baltische Monatschrift 28 (1881), S. 1–37.

⁷⁶ Kolga kuulus alates 1519. a-st kuni Liivi orduriigi kokkuvarisemiseni Taani kroonile, enne seda tsistertslaste mungaordu Roma kloostriile Taanile kuulunud Gotlandilt. Kolgasid oli tegelikult kaks, Vana- ja Uus-Kolga.

⁷⁷ Tartu piiskop alates oktoobrist 1552, paavst Julius III ametisse kinnitatud 25. juunil 1554.

⁷⁸ Quellen, I, nr 171; Neue Quellen, I, nr 13; vt ka **Kruus**, 74.

⁷⁹ Monumenta Livoniae antiquae, II, 53–57.

⁸⁰ Endine Tartu piiskopkonna sekretär ja diplomaat, mitme saatkonna liige Moskooviasse ja Taani. Tartu stifti langemise järel oli ta mõnda aega Tallinna piiskopi kantsler või sekretär, astus 1560 Taani teenistusse ja määrati hertzog Magnuse juurde

oli nii Liivimaal kui ka väljaspool seda üsna üldine. Näiteks J. Renner oli selles kindel. Ta olnud olukorra lootusetuses veendunud ja lootnud alistumisega säilitada oma alamatele nende usutunnistuse ja senised privileegid. Hermann ise, kes peagi pärast Tartu alistumist viidi või läks koos oma teenijaskonna, raha ja vallasvaraga Moskvasse, õigustas end oma sealt aastatel 1559–1560 saadetud kirjades kaunis hambutult, süüdistades oma endisi teenreid valetunnistustes ning püüdes ajada süüd alistumise eest Tartu raele ja otsestele läbirääkijatele, sh piiskopkonna foogtile Elert Krusele. Iseloomulik on, et ta neid kirju üldse saata sai ja et tema “vangistus” oli küllaltki leebe – talle anti elatiseks Ljubimi linnake, kus ta juunis 1563 suri.

Seda küsimust enam kui kolmveerand sajandi eest tollal teadaolevate allikate baasil analüüsinud Hans Kruus jõudis järeldusele, et Hermannii reetmiskavatsus Volmari maapäeva järel on enam-vähem kindel, tema tegelik reetlikkus Tartu loovutamisel ebaselge.⁸¹ Umbes selline seisukoht ongi hilisemas ajalookirjutuses domineerinud. H. Kruusi analüüsi järel on aga käibesse tulnud uut teavet: Hermannii täiendavaid kirju⁸², kirjapandud kuuldusi tema reetmisest⁸³ ja teateid tema äriasjadest Moskvas.⁸⁴ Olulisim on aga Saksa-Rooma keisri Ferdinand I saadiku Hieronymus Hofmanni seletus, kes viibis 1560. aastal Moskvas, et Liivi sõja puhkemise põhjusi ning asjaolusid välja selgitada, ja kes süüdistas piiskop Hermannii vaatamata oma kontaktidele viimasega otsesõnu:

Sellel [Volmari] maapäeval, pärast seda, kui nende vürstlike helduste [ordumeistri ja Riia peapiiskopi] auväärseid seisuste esindajad nõustusid andma kuuskümmend tuhat taalrit, otsustati üksmeelselt, et vürstid saavad selle raha saatkonnaga suurvürstile, et teda rahuldada. Sel puhul Tartu piiskop, kuivõrd Volmari maapäev lõpetati peatselt, kirjutas sellest kõigest suurvürstile ja teavitas teda päeval ja öösel, kuidas see kõik otsustati Volmari maapäeval ja et esialgu on otsustatud saata talle kuuskümmend tuhat taalrit, et rahuldada teda vastavalt lepingule; sellega ei pea ta aga nõustuma, vaid otsustaval viisil jätkama tema poolt alustatud sõda – sel juhul annab ta [piiskop] talle üle kogu piiskopkonna. Selle tulemusena jätkas suurvürst sõda, aga piiskop, nagu ta seda temale lubas, andis talle üle kogu piiskopkonna. Ja nimetatud piiskop, järelikult, nagu sellest räägivad moskoviidid, läks vabatahtlikult üle suurvürsti poolele. Seal peab suurvürst teda veel praegugi suures aus ja andis talle lisaks valitsemiseks suured maa-alad koos inimestega, nagu ma seda kuulsin paljudelt teenistusvalmis moskoviitidelt. Ja räägitakse veel, et suurvürst annab talle veel palju enam, kui ta niiviisi säilitab suurvürsti heasoovlikuse. Kuid nad, lisaks sellele, räägivad samuti, et ta võib kergesti veenduda, et õiglaseim tsaar ja suurvürst annab talle teenitud autasu.⁸⁵

Kokkuvõttes võib nii sündmuste käigu kui ka Hermannii kaastöölise ja venelaste tunnistuste põhjal pidada üsna tõenäoliseks, et reetmine leidis tõepoolest aset.⁸⁶

Ehkki hertsog Magnuse Tartu koadjuutoriks valimine jäi sel moel ilma kohese praktilise tulemita, kõneleb valimise fakt ise sellest, et tema isik oli võimaliku maaisandana Liivimaal juba tuntud ja tõsiseltvõetav kandidaat ning et Volmari kokkulepet ei pidanud enam järgima. Hiljem ei rõhutanud Taani diplomaadid ega Magnus ise siiski kuigivõrd seda valimist, Frederik II koguni keeldus sellest Tartu langemise järel venelaste kätte. Tartu linna ja piiskopkonna kodust pagened esindajad taotlesid selles küsimuses siiski Riia peapiiskopilt vahendust ja toetust Taani kuningakojas ning peapiiskop Wilhelm andis selleks lootust. Hertsog Magnus ise pidas kaks aastat hiljem, 1560. aastal võimalikuks, et moskoviidid loovutavad talle Tartu stifti.

On märkimisväärne, kui paljud Tartu stifti aadliperekonnad ja endised ametimehed hiljem Magnuse valdustesse või tema teenistusse asusid, nt Friedrich Gross, Reinhold Zoegel⁸⁷, Johann Zoegel (Soye)⁸⁸, müntmeister

sekretäriks, mis ametikohale jäi 1570. a-ni, olles Magnuse lähimaid nõunikke ja usaldusaluseid. Abiellus Magnuse kantsleri Konrad Burmeisteri tütreaga. 1570 oli ta mitu kuud Poolas vangistuses. Hiljem kuninglik sekretär Saaremaa asehaldurite juures, vastutades eelkõige finantside eest. Magnus palus mitmel korral oma kirjades ja saadikute kaudu Frederik II-st, et Gross võiks tema teenistusse jääda. F. Gross uppus 29. septembril 1579 Bornholmi lähedal laevahukus.

⁸¹ **Kruus**, 148–150. Samas ka tema poolt kasutatud allikad.

⁸² Herzog Albrecht von Preussen und Livland (1557–1560), nr 2466.

⁸³ Samas, nr 2429.

⁸⁴ Samas, nr 2486, 2705–2706.

⁸⁵ Посольство И. Гофмана в Ливонию и Русское государство в 1559–1560 гг. (пер. Ю. К. Мадиссона). – Исторический архив, № 3. 1957, с. 137.

⁸⁶ Ligikaudu samale järeldusele jõuab ka Margus Laidre: *Tundub siiski tõenäoline, et tunnetades enda nahal Vana-Liivimaa loojangu vältimatut lähenemist, tegi piiskop Hermann meeleheitliku katse oma võimu ja valdusi säilitada. Väljapääsu nägi ta suveräänsuse osalises loovutamises Venemaale või alternatiivina Taanile /.../. Vt tema analüüsi: **Laidre**, 118–122.*

⁸⁷ Tartu, Saare-Lääne ja Kuramaa stiftides juurdunud vasallisuguvõsast Reinhold Zoegel esineb allikais 1550 Tartu toomhärana (**Lukas, T.** Tartu toomhärnad 1224–1558. Tartu, 1998, lk 90, 276), hiljem Saare-Lääne toomhärna. 1567 püüdis ta hertsog Magnuse ülesandel edutult veenda Riia raadi Magnuse ülemvõimu tunnustama, 1568 esineb Maasilinna ebaõnnestunud komandandina ja 1575 Taani Saaremaa asehalduri Claus Ungerni ühe kaaslasena Padise läbirääkimistel tallinlastega. A-il 1541 nimetati Tartus toomhärana ka Johannes Zoegel (Soie) ja 1550 ja Kersten Zoegel (Soie; samas, 273, 275). Neist Kersten Zoegel oli 1550 ka Saare-Lääne toomhärna (**Lukas, T.** Saare-Lääne piiskopkonna toomhärnad 1228–1563. – Saare-Lääne piiskopkond: Artiklid Lääne-Eesti keskajast. / Bistum Ösel-Wiek: Artikkelsammlung zum Mittelalter in Westestland. Haapsalu, 2004, 69).

Erich Beck, Jürgen Tiesenhäuser⁸⁹, Johann Maydel⁹⁰, mitu Kurselli⁹¹, mitu Stackelbergi⁹² jne. Igas muus mõttes peale poliitilise valiku oleksid tõenäolisemad pelgupaigad olnud Riia ja Tallinn. 1560. aastal kirjutas Riia raesekretär Johann Schmiedt Tartu pagulasi (Riias) uskuvat, et noor Saaremaa valitseja nende Messias on, kes neid vaenlase vastu kaitseb ja neid jälle nende endi maale tagasi viib.⁹³

Lisaks peab osundama, et on ebaselge, kas piiskop Hermann valis hertsog Magnuse oma koadjuutoriks (muuhulgas) seetõttu, et tollel oli juba suur toetus tartumaalaste seas, või vastupidi – et tartumaalased toetasid Magnust hiljem (muuhulgas) seetõttu, et too oli nende endi valitud Tartu koadjuutor.

Taani-meelne erakond Liivimaal

1558. aasta suve lõpuks olid Tartu piiskopkond ja ordule kuulunud Virumaa niisiis vaid vähese vastupanuga venelaste kätte langenud. Christoph Münchhausen jätkas agaralt oma propagandat Taani kasuks ja kuulutas enda Taani kuninga asehalduriks kogu Eesti alal. Ordus, kellele enamik neid alasid kuulus, valitses peataolek ja selle juhtkonnas oli ridamisi Taani-valiku pooldajaid. 25. juulil 1558 andis ordukomtuur Franz von Segenhagen Toompea Väikese linnuse Münchhausenile üle ja too lasi lossis olnud palgasõdurite lipkonnal Taani kuningale truudust vanduda. Komtuur ise lahkus Taani ja sealt Lüübekisse, kus ordu talle hiljem ametliku reetmissüüdistuse esitas, Taani kroon aga kaitsvalt vahele astus. Edasi nõudis Münchhausen ka Järva foogtilt ning Viljandi ja Pärnu komtuuridelt nende losside üleandmist, mida nood siiski ei teinud. Venelastele kirjutas

⁸⁸ Tartu piiskopivasall ja stiftinõukogu liige (identne 1550 mainitud Tartu toomherra Johannes Zoegega (Soie), hiljem ilmalik ja abielus Gerticke Stackelbergiga), kes liitus hertsog Magnusega, oli hiljem kas kogu Läänemaa või Lihula piirkonna (Lõuna-Läänemaa) rüütelkonnapeamees ja Magnuse nõunik, korduvalt tema saadik Kopenhaagenis, 1569–? koos Carl Zoegega (Szoje) Piltene stiftis “regent”.

⁸⁹ Jürgen Tiesenhäuser oli endine Tartu piiskopivasall (Rannust), kes oli arvatavasti juba hertsog Magnuse Liivimaale saabumisel 1560. aasta kevadel tema teenistusse astunud ja komandas Põhjamaade seitsmeaastase sõja algetapil Saaremaal mõisameeste lipkonda. Ka 1570–1571 juhatas J. Tiesenhäuser “Liivimaa kuningaks” hakanud Magnuse teenistuses mõisameeste lipkonda, mis piiras koos moskoviitidega Paidet ja paiknes hiljem Ubakalus. Jürgen oli Eesti–Soome kirjandus- ja teatrilooist tuntud Barbara von Tiesenhäuseri mõrtsukast vend. Ta langes Tartu venelastelt tagasivallutamise katsel 21. oktoobril 1571.

⁹⁰ Mõisameeste rittmeister, pärit Tartumaalt Pühajärvelt (*Wollust*). Osales Kurselli mässus, oli hertsog Magnuse teenistuses 1570–1571, seejärel arvatavasti Poola-Leedu teenistuses. Suri 1574 (?).

⁹¹ Eelkõige hiljem olulise mõisameeste pealiku Klaus Kurselli vend Christoph, kes oli Saare-Lääne toomherra ja läks 1560 Magnuse teenistusse, Liivimaa kuningriigi perioodil oli tema nõunik ja õuejunkur. Tema abikaasa oli Anna Tiesenhäuser, kelle venna Dietrichi tütar Katharina oli Elert Kruse abikaasa. Christoph hukkus arvatavasti Võnnu pogrommis 1577. Tema tütar Anna oli esimeses abielus Vincenz Stubbega, kes 1577 Võnnus oma teenril end maha lasi lasta (**Seraphim, E.** Der Feldoberst Klaus Kursell und seine Zeit: ein Bild Ehstlands in der ersten Zeit schwedischer Herrschaft. Reval, 1897, S. 135–137 ja tabel 1 sama teose lõpus, koostanud O. M. von Stackelberg). Abikaasa ja täiskasvanud tütre olemasolu enne surma näitab, et Christoph oli Saare-Lääne katoliiklikus toomkapiitlis luterlane või pöördus luterlusse hiljemalt 1560–1561.

⁹² Stackelbergid – a-st 1306 teada Tartu vasallisuguvõsa, mis kerkis esile eriti Tartu stiftifoogt Peter Stackelbergi (u 1480–1545, foogt 1522–? ja 1533–1542) ajal. Peteril oli neli poega, kellest põlvnevad kõik edasised selle kõige paljuharulisema ja arvukama baltisaksa aadlisuguvõsa liikmed. Vanim vendadest Reinhold (allikais 1528–1557, abielus Brigitte Tiesenhäuseriga) ei ole Liivi sõja aegsetesse sündmustesse jälgi jätnud. On ebaselge, kas 1573 nimetatud samanimeline Saaremaa Lümända kihelkonna mõisnik on temaga sama isik. Reinholdi poeg Johann (allikais 1563–1599, esimene abielu 1568 Wolmar Ühküllil lese Anna Tuvega, teine 1586 Magdalena von Brackeliga) põgenes Vene okupatsiooni eest Tartumaalt ja teenis Heinrich Dückeri mõisameeste lipkonnas, sh Põhjamaade seitsmeaastase sõja alul Magnuse poolel. Ilmselt oli ta koos osa Pärnu mõisameestega 1570–1571 taas hertsog Magnuse teenistuses, 1572 läks rootslaste poole üle. Hiljem oli ta Eestimaa maanõunik ja aadlilipkonna rittmeister. Peteri järgmine poeg Johann vanem (allikais 1533–1568) oli 1552–1558 Tartu rüütelkonna peamees, läks Magnuse teenistusse ja sai 1565 tema nõunikuks. Vähemalt “Liivimaa kuningriigi” tekkeajal oli arvatavasti veel elus. Tema poegadest õppis Georg (srn 1616, abielus Elisabet Wrangeliga) 1560. a-il Rostocki ja Leipzigi ülikoolides, oli samuti mingi aja Magnuse teenistuses, kuid hiljem jõudis olla ka Rootsi ja Poola-Leedu alamalus. Peteri kolmas poeg Peter (allikais 1539–1557, abielus Margaretha Zoegega [Soje]) oli enne sõda Tartu meeskohtu kaasistuja, läks samuti esimesel võimalusel Magnuse teenistusse ja asus Saaremaale Kihelkonna piirkonda, kus tema pojad panid aluse Stackelbergide Pidula-Tumala harule. Stiftifoogt Peteri neljas poeg Johann noorem (allikais 1536–1561) oli õpingute järel Frankfurdis ja Bolognas alates 1546 Tartu toompraost, kuid hakkas 1550 ilmalikuks ja abiellus. Sõja puhkedes lahkus ta Saksamaale, Vestfaali. Stiftifoogt Peteri tütardest oli vanem, Gerticke abielus Johann Zoegega. (*Genealogisches Handbuch der Baltischen Ritterschaften. Teil Livland. Herausgegeben vom Verband des Livländischen Landadels. Bearbeitet von Dr. A. von Transehe-Roseneck. Bd. 2. Görlitz, 1929, S. 913–916, 922; Helk, V. Landsassen und Bürgerschaft auf Ösel im Jahre 1573. – Ostdeutsche Familienkunde. Heft 3/1989, S. 87.*)

⁹³ Die Aufzeichnungen des rigaschen Rathsscretärs Johann Schmiedt zu den Jahren 1558–1562. Bearbeitet von Dr. A. Bergen-grün. Leipzig, 1892, S. 94.

ta, et nad oma rüüstamise lõpetaksid, sest Eestimaa olla nüüd Taani oma.⁹⁴ Augustis suundus Eesti ala rüütelkonna ja Tallinna rae saatkond Taani. Vähemalt raesaadikuil olid kaasas pädevad volitused Taani ülemvõimu otsesõnu ja ametlikult tunnustada, kui asi selleni peaks minema. Ka ordumeister Fürstenberg läkitas samal ajal oma esindaja, Dünaburgi komtuuri Johann Sieberg von Wischlingeni Taanimaale. Ehkki isegi ordu nõustus läbirääkimiste käigus Taanile loovutama kogu Eestimaa, ei saavutatud aga kuningalt otsust Liivimaal otsustavalt sekkuda, ainult lubadusi ja väiksema laenu (16 000 taalrit) ordule.

Asi polnud sugugi ainult Christian III-ndat samal ajal tabanud raskes haiguses. Taani kuningas valitses koos tähtsamatest ametnikest ja aristokraatlike suguvõsade esindajatest koosnenud riiginõukoguga ja sellest suuresti sõltudes. Riiginõukogu oli esialgse optimismi hajudes Liivimaa sündmustesse sekkumise vastu. Asi oli ohus saada vastu tahtmist kistud sõtta tsaar Ivan Julma ja kuningas Sigismund Augustiga. Sõja korral moskoviitidega oleks ohtu sattunud Põhja-Norra. Kuninga haiguse ja võimaliku surma tõttu võis karta Christian II restitutsioonikatset ja tema Pfalzi ja Lotringi sugulaste interventsiooni. Parajasti käisid lisaks ettevalmistused sõjakäiguks mässulise Dithmarscheni talurahvavabariigi vastu, mille püsimine oli Taani kroonile häbiplekiks. Korraga kahte või kolme sõda pidada poleks Taani kroon suutnud. Oldenburgide dünastilised huvid riiginõukogule suuremat korda ei läinud. Teoreetiliselt võis kuningas riiginõukogu arvamust muidugi ignoreerida ja tegutseda mitte Taani kuninga, vaid Holsteini hertsogina. Raha taha see poleks jäänud, sest Läänemerd maailmamerega ühendava Sundi väina tollitulud ei laekunud riiginõukogu kontrolli all olnud riigikassasse, vaid kuninglikku kassasse. Pealegi sõltus riiginõukogu samavõrra kuningast kui kuningas riiginõukogust, kuid on ebaselge, kas liivimaalased taolise kaubaga üldse päri oleksid olnud. Igatahes pidi enne analüüsitama, mis sest Liivimaa kriisist tulla võib ning saadetama saadikud poolakate-leedulaste ja eriti venelaste manu. Liivimaalastele lubatigi Taani vahendust vaherahu sobitamisel Moskooviaga.

Siis läks soodus hetk mööda. Rüütelkonna ja linna saatkond jõudis tühjade kätega Taanimaalt tagasi, kuninga vastus tekitas pettumust ja rahulolematust, Rootsi ja Poola-Leedu pooldajad said hoogu juurde, Taani omad tõmbusid tagasi. Kasvanud lootused tõsisemale sõjalisele abile Poolast-Leedust vähendas “rahupartei” mõjukust. Christoph Münchhausenil lõppes raha otsa ja ta ei suutnud Toompea palgasõduritele enam palku välja maksta. Asjakäigu kiirendamiseks ning finantside ja sõjalise abi hankimiseks sõitis nüüd ka tema Taani, saavutamata seal aga midagi. Harju-Viru aadel lõi kõhklema ja lasi Poola-Leedu abiüksuste peatse saabumise lubadustega end uuesti ordu poolele veenda. Liivi ordu Poola-meelne koadjuutor Gotthard Kettler sai pikkade läbirääkimiste järel, mitmendal katsel ja tormijooksu ähvardusel 11. detsembril 1558 Toompea linnuse tagasi ordu kontrolli alla. Ainult kolm pealikut – Dietrich Behr, Heinrich Üxküll ja Otto Gilsen – koos pooleteisesaja Taani-meelseks jäänud sõjasulasega lahkusid sealt öö varjus. Moskvasse teel olnud Taani saatkond tegi detsembris 1558 peatuse Riias, et ordumeister Fürstenbergilt järeleandmisi välja kaubelda. Et Taani endale aga vastutasuks mingeid kohustusi ei soovinud võtta, lõppesid kõnelused tulemusteta. Eelkõige soovisid taanlased nüüd Tallinna ja Harju-Viru müümist neile, et kõikidele juriidilistele vaidlustele korraga lõpp teha.⁹⁵ Hilisemate sündmuste valguses oleks alust oletustel, et Christian III pidas Eestimaa omandamist planeerides silmas eelkõige oma teise poja Magnuse tulevikku, ja et see asjaolu liivimaalastele teada oli.

Saare-Lääne ja Kuramaa (?) ostutehing

Taaniga seotud lootusi ei maetud Liivimaal siiski päris maha. Piiskop Johannes V pakkus nüüd oma piiskopkondi – Saare-Lääneta ja Kuramaad – otsesõnu müügiks. Kui veelgi täpsem olla, siis oli ta neid realiseerida üritanud juba alates 1550. aastate keskpaigast peale. Enamik tähtsamaid tegelasi mõlemas piiskopkonnas olid asjaga päri, osalt siirast murest kodumaa pärast, osalt oma sugulussidemete tõttu piiskopiga. Näiteks oli juba mainitud Saaremaa foogt ja Kuressaare komandant Dietrich Behr vendade Münchhausenite õemes, Kuramaa koadjuutor ja toompraost Ulrich Behr aga omakorda tema poeg. Kui piiskoppi ja tema sugulasi võis ajendada soov oma õigused ja varad lihtsalt kapitaliseerida ja maalt lahkuda, probleemist vabaneb, siis kohalike vasallide ja toomkapiitlite motiivid olid ilmselt analoogilised juunis 1558 Tartu maa-päeval kõlanutega. Arvestades hilisemat suhteliselt mõõdukat müügihinda võib siiski oletada, et ka piiskopi jaoks oli väga oluliseks motiiviks soov sõda oma stiftidest kõrvale juhtida.

⁹⁴ Neue Quellen, I, nr 12.

⁹⁵ Kruus, 82–84.

Christian III suri uue, 1559. aasta esimesel päeval. Vastu kartusi ei olnud Magnuse kuus aastat vanema venna Frederiku troonipärimise kinnitamisega riiginõukogu poolt erilisi probleeme. Ohtlik vanaonu, kukutatud kuningas Christian II suri oma vangistuses Kalundborgi lossis väga sobivalt enam-vähem samal ajal, 25. jaanuaril 1559. Uus kuningas Frederik II oli ema pealekäimisel piiskopkondade ostust mõõdukalt huvitatud. Esmalt tuli siiski aega võita ja hinnas kokku leppida. 11. aprillil 1559 õnnestus Claus Urne⁹⁶ juhitud Taani saatkonnal vahendada Moskvas Liivimaa jaoks pooleks aastaks (1. maist 1. novembrini 1559) vaherahu – neist kuuest kuust pidi piisama. Läbirääkimised Moskvas olid rasked, sest vaieldi ka selle üle, kellele ülemvõim Eesti alal ajalooliselt kuulub – Moskooviale või Taanile – ja piiritülide üle ühisel maksustusosalal Lapi maal. Tsaar keeldus Taani õigusi tunnustamast ja midagi vallutatust loovutamast, nõudis ordumeistri ja piiskoppide ilmumist alistamiseks Moskvasse enne vaherahu lõppemist ja lubas neile nende võimu säilitada ainult nende eluajaks.⁹⁷ Ivan Julm lootis Taani vahendust kasutada Liivimaa täielikuks ja lõplikuks alistamiseks oma ülemvõimule, saades toimuvale lisaks kaudse rahvusvahelise tunnustuse. Tsaaril oli vaherahuks teisigi põhjusi, mis olid seotud peamiselt Moskoovia permanentse sõjaga Krimmi khaaniriigiga ja alles poolenisti alistatud Volgamaade rahvastega. Siiski tähendas vahendusmissioon Taani ja Moskoovia lähenemist ja julgustas taanlasi omi plaane Liivimaal ellu viima. Liivimaalaste jaoks oli saavutatud vaherahu seotud veelgi kasvavate illusioonidega Taani rollist. Taani ja Moskoovia tegelik läbikäimine pärast vaherahu sõlmimist hoopis katkes. Ordule andis vaherahu mahti omi suhteid Poola-Leeduga korraldada, raha hankimiseks erakorralisi makse kehtestada ja pantide vastu laene teha ning sõja jätkamiseks valmistuda. Ka sunniti nüüd erru minema Taani-meelne ordumeister Fürstenberg ja valiti tema asemele Poola-meelne Kettler.

Uus kuningas Frederik II keeldus riiginõukogu survele Liivimaad või kitsamalt Eestimaad enne sellekohast kokkulepet Venemaaga oma ülemvõimu või kaitse alla võtma. Samuti ei nõustunud ta Dithmarscheni kampaania järel vabanevaid palgaväeosi Liivimaale saatma (ehkki osa neist saabus siiski kohale omal algatusel, pärast Taani teenistusest lahkumist). Ka Saare-Lääne ja Kuramaa ostmisele hertsog Magnusele oli ta esialgu vastu, kuid nõustus sellega lõpuks leskkuninganna Dorothea survele.

Saare-Lääne ja Kuramaa stiftide müügitehing polnud ainult kahe vennastepaari omavaheline asi. Läbirääkimistest võtsid osa ka Saare-Lääne toomkapiitli ja rüütelkonna esindajad – Dietrich Behr ning aadlimehed Klaus Aderkas⁹⁸, Konrad Burmeister⁹⁹ ja Heinrich Üxküll. Aderkas esindas ilmselt Läänemaa ja Burmeister Saaremaa vasalle, Üxküll kohalikku võimsaimat aadliklanni. Kuramaa toomkapiitel ja vasallid esindatud ei olnud. Õieti käisid Taani kroonil kahed paralleelsed läbirääkimised – ametliku delegatsiooni ja Christoph Münchhauseniaga. Ametlik seisuste esindus polnud sama aldis kõiges järele andma, mistõttu on oletatud, et esmalt sõlmiti mitteametlik sobing Frederik II ja Münchhauseni vahel.¹⁰⁰ See on muidugi võimalik ja isegi tõenäoline, kuid mõlemale säilinud lepingule, ka seisuste eest salajas sõlmituks peetule, on alla kirjutanud nii Christoph Münchhausen kui ka Konrad Burmeister.

Ajalookirjanduses on levinud arvamus, et ostu-müügileping(ud) Saare-Lääne piiskopkonna ostmiseks sõlmiti 26. septembril 1559. Taani ajaloolane Knud Rasmussen väitis, et see leidis tegelikult aset alles novembris¹⁰¹, ja nii see ilmselt oligi, sest Johann V Münchhauseni volitus Dietrich Behrile ja Konrad Burmeisterile lepingu allkirjastamiseks on alles 16. oktoobrist 1559¹⁰², kuid see ei muuda asja sisu. Lepinguid oli kaks. Esimeses võttis Frederik II kapiitli ja piiskopkonna oma kaitse alla, nõudes vastu piiskopi nimetamise õiguse iga kord, kui see koht vabaneb; teise lepinguga pandi paika, et esimeseks uueks piiskopiks on hertsog Magnus ning lepiti kokku müügisumma ja selle väljamaksmise viis.¹⁰³ Piiskop müüs 20 000 riigitaalri eest oma stifti

⁹⁶ Taani vaimulik, diplomaat ja riiginõunik. Saatis ilmselt 1560 Magnust viimase saabumisel Liivimaale. Srn 1562.

⁹⁷ Vt Датский архив, nr 89–106.

⁹⁸ Läänemaa aadlimees põlisest vasallisuguvõsast. Osales Saare-Lääne aadli ühe peamise esindajana piiskopkonna müügiläbirääkimistel. Hertsog Magnuse nõunik, 1561–1562 üks regente Läänemaal, Läänemaa stiftifoogt 1561–1570, saadik Moskoovias, Taanis ja Saksamaal, Magnuse lähikonnas ka hiljem. Suri millalgi enne 1581. aastat (Genealogisches Handbuch der Baltischen Ritterschaften. Teil Oesel. Im Auftrage des Oeselschen Gemeinnützigen Verbandes bearbeitet von N. von Essen. Tartu, 1935, S. 642).

⁹⁹ Ka Buhrmeister, Bauermeister; nimi viitab mitteaadlikule (talupoeglikule?) päritolule. Oli 1554 hertsog Heinrich von Braunschweigi nõunikuks. Liivimaale tuleku aeg ebaselge; et ta aga juba 1559 osales ühe peamise Saare-Lääne aadli esindajana (järelkult rüütelkonna liikme ja teiste silmis usaldusväärse isikuna) piiskopkonna müügiläbirääkimistel, pole ka kohalik päritolu päris võimatu. Magnuse kantsler (s.o peaminister) 1560–1570, korduvalt tema saadik Venemaal ja Taanis. Sai Magnuselt Saaremaal rea läänistusi. Suri Tallinna piiramise ajal 1570 katku. Pani aluse Buhrmeisterite aadlisuguvõsale Eestis.

¹⁰⁰ **Kruus**, 91–93. Seisuste delegatsioonile antud instruksiooni vt **Bienemann, F. G.** Briefe und Urkunden zur Geschichte Livlands in den Jahren 1558–1562. Bd. III. Riga, 1868, Nr. 447-a.

¹⁰¹ **Rasmussen**, 170–171.

¹⁰² Датский архив, nr 110.

¹⁰³ Neue Quellen, II, nr 146–147; vt ka **Kruus**, 92–93.

kuningale koos õigusega seda edasi anda. Kuningas Frederik omakorda loovutas ostetud õigused vastomandatud piiskopkondades hertsog Magnusele, mille eest too loobus oma pärandiosast Schleswigis ja Hols-teinis.¹⁰⁴ Millalgi enne 30. novembrit 1559 andis Taani saabunud Christoph von Münchhausen piiskopi nimel stifti Magnusele üle. Samaaegselt ostuga kinnitas Frederik II kohaliku aadli privileegid. Need nägid muuseas ette, et aadli ratsateenistust tuleb kanda normiga 1 mees 20 adramaalt (nagu Saares-Läänes juba 1524 oli otsustatud) ja tulevane piiskop peab valitsema koos toomkapiitli esindajate ja kümne nõunikuga rüütelnonnast.¹⁰⁵ Ka varem kuulusid piiskopkonna nõukogusse 10 aadli ja 4 toomkapiitli esindajat; piiskopkonna valitsemiskord ei pidanud niisiis muutuma.

Mõned autorid nimetavad ostuhinnaks 30 000 taalrit. 16. juunil 1560 maksti Johann(es) Münchhausenile välja ostusumma esimene pool, milleks polnud aga mitte 10 000, vaid 15 000 taalrit; teine pool, samuti 15 000 taalrit, maksti talle 8. juulil 1562. Magnus ise väitis hiljem ostuhinnaks isegi 40 000 taalrit.¹⁰⁶ Kindlasti oli Magnusel Saare-Lääne omandamisega seoses aga koheseid täiendavaid kulusid, mis võisid küündida 10 000 taalrini. Lõplik ostusumma on niisiis ebaselge. Tegelikud kulud pidid ostu-müügilepingus fikseeritust paratamatult oluliselt suuremad olema, sest ka mitmele kohapealsele võtmeisikule tuli maksta kompensatsiooni. Lisaks polnud Kuressaare garnison pikemat aega palka saanud ja nii see kui ka mõni muu senise piiskopi tehtud võlg tuli ostjail üle võtta. Lepingute tekst ning Taani Riigiarhiivis säilitatavad vastavad kviitungid jm dokumendid käivad küll ainult Saare-Lääne kohta, kuid vahe Saare-Lääne osas ametlikult kokku lepitud ja tegeliku makstud ostuhinnas annab edasiste sündmuste valguses alust oletada, et mingisugune kokkulepe oli olemas ka Kuramaa piiskopkonna kohta. Vormiliselt ei ostetud seda hiljem nimelt üldse, piiskop ja tema koadjuutor lihtsalt loobusid hertsog Magnuse kasuks, kusjuures rahalist kompensatsiooni (9200 taalrit) maksti ainult koadjuutor Ulrich Behrile.¹⁰⁷ Vajalik raha tuli leskkuninganna Dorothealt, kes Magnust kuni oma surmani pidevalt toetas – Magnuse ütleski hiljem selle ostu toimunud “meie armulise Proua Ema vagaks mälestuseks”.¹⁰⁸

Ilmselt just sellest võib-olla osalt ettenägematust lisatehingust on alguse saanud arvamus, et Kuramaa piiskopkonna omandas Magnus iseseisvalt, eraldi Saare-Lääne piiskopkonnast. Tehniliselt see küll oligi nii, kuid sündmuste kiire tempo, vajalike summade puudumine Magnusel endal ja asjaosaliste (Johann ja Christoph Münchhausen, Dietrich ja Ulrich Behr) kuulumine samasse perekondlikku ringi viitab varasematele suuliste kokkulepetele, mida lihtsalt varjati nende tegeliku elluviimiseni üldsuse eest. Ametliku Taani-poolse ostulepingu puudumise tõttu oli Piltene stift hiljem eriseisundis, hertsog Magnuse eravaldis, mille puhul Taani ülemvõim ja õigused tuletati tõenäoliselt kaudselt – Magnuse isiklik läänisõltuvus Frederik II-st, Kuramaa piiskopkonna omandamisega seotud lisakulutuste finantseerimine (laenuna) krooni poolt jne.

Nii ametlik kui ka hertsog Magnuse väidetud tegelik ostuhind olid madalad. Mõni aasta hiljem valmistus Taani ostma Maasilinna ordufoogtkonda. Õiglase hinna määramiseks viidi 1563. aasta kevadel kuningliku sekretäri Friedrich Grossi juhtimisel läbi selle tulude-kulude põhjalik audit ja tuvastati tõestatud aastatulu 6096 taalri suuruses summas. Ostutehing ei jõudnud küll kaugemale lepinguprojektist, kuid kõlbab meile võrdlusaluseks.¹⁰⁹ Foogtkonna hinnaks määrati 15 000 taalrit, lisaks foogtile 500-taalrine aastapension ja läänimõis. Saare-Lääne ja Piltene stiftide aastatulu pidi ka kõige pessimistlikumate prognooside kohaselt olema vähemalt kuus korda suurem kui Maasilinna foogtkonnal. Ehk siis vähemalt 36 000 taalrit. Liivi sõja lõpuaastail ja vahetult selle järel, 1580. aastail, mil maa oli laastatud ja rahvaarv langenud, oli Taani asehalduril-läänimehel Jürgen Farensbachil ainuüksi Saaremaal (Läänemaa oli kaotatud) õigus koguda endale aastapalgaks 30 000 kuldnat (mis võrdus 10–12 tuhande taalriga). Tõsi, see oli ka kogu saarelt saadav tulu, kuningale ja riigikassale ei jäänud midagi. Piiskopkondi (kui neid siinkohal taas koos käsitleda, mis ostulepingutest otseselt ei nähtu) pakuti seega müügiks kõigest neist laekuvate ühe-kahe aasta minimaalsissetulekutega võrduva summa eest (arvestades ka ostuga seotud lisakulutusi). Laiendades müügitehingule Maasilinna-projekti tingimusi, pidanuks hind olema u 90 000 taalrit, 3000-taalrine pension ja Muhumaa suurune lään. Samas tuleb muidugi silmas pidada, et ühel juhul osteti juba likvideeritud ordu ühte foogtkonda kui niisugust, teisel juhul aga formaalselt vaid piiskopi ametikohta, mitte piiskopkondi.

¹⁰⁴ Neue Quellen, II, nr 142.

¹⁰⁵ Seresse, V. Des Königs “arme weit abgelegene Vntterthanen”: Oesel unter dänischer Herrschaft 1559/84–1613 (Kieler Werkstücke. Reihe B: Beiträge zur nordischen und baltischen Geschichte, 2.), Frankfurt am Main, 1996, S. 83.

¹⁰⁶ Hertug Magnus, 57.

¹⁰⁷ Neue Quellen, II, nr. 190.

¹⁰⁸ Hertug Magnus, 57.

¹⁰⁹ Sellele, et Maasilinna foogtkonda ei ostetud ja asi jäi lepinguprojekti tasemele, juhtis korduvalt tähelepanu Leo Tiik. Vt nt tema sissejuhatust allikapublikatsioonile: Saaremaa Maasilinna foogtkonna maaraamatud 1569–1571. Tallinn, 1992. Väide ostu toimumisest kordub ajalookirjanduses sellele vaatamata üha uuesti.

Juriidiliselt oli piiskopkondade ost väga nõrgal alusel. Johann Münchhausenil polnud mingit vaieldamatut õigust oma valdusi müüa ja endale järglasi määrata. Saare-Lääne ja Kuramaa puhul oli tegemist vormiliselt katoliiklike – mis sest, et enamik alamaid olid luterlased või lihtsalt rahvausku – keisriläänidega, mille piiskopid vajanuks Rooma paavsti ja Saksa-Rooma keisri kinnitust. See oli toleks ajaks küll juba rohkem teoreetiline mõttearendus, kuid sündinu õiguslikku poolt ei saanud ka päriselt kõrvale heita. Piiskopkonnad allusid Riia – selleks ajaks juba luterliku – peapiiskopi Wilhelmi formaalsele jurisdiktsioonile. Piiskopkonnad olid ka osa Liivimaa konföderatsioonist ja seetõttu tuli liitriigi teiste maahärrade ja seisuste arvamusel vähemalt ära kuulata. Põhimõtteliselt kehtis Liivimaal endiselt Volmari kokkulepe, mis keelas võõramaiseid vürste piiskoppideks ja nende koadjuutoriteks valida, kuid pärast koadjuutorivaenust, ning et Magnuse Tartu koadjuutoriks valimist polnud vaidlustatud, võis argumenteeritult väita, et see kokkulepe enam ei kehti. Johann Münchhausen oli 1541. aastal, juba enne Volmari kokkulepet, siiski ka isiklikult ordule vastava ametliku lubaduse andnud.¹¹⁰

Enim oligi selles küsimuses öelda Liivi ordul, kel oli ka teatud konkreetseid senjööriõigusi eelkõige Piltene piirkonna ehk Kuramaa piiskopkonna üle, kus ordule kuulus piiskopikandidaatide nimetamise õigus. Juhtunu järel kiirustas ordumeister paluma, et Saksa-Rooma keiser Ferdinand I kunagisi vastavaid kokkuleppeid nende senjööriõiguste kohta ametlikult kinnitaks, mida too tagantjärele 4. mail 1561 ka tegi.¹¹¹ Lisaks saatis keiser 24. märtsil 1560 hoiatused nii Kuramaa kui ka Saare-Lääne piiskopkonna kapiitlile ja rüütelkonnale, manitsedes neid takistama piiskopil piiskopkondi loovutamast.¹¹² *De iure* oli vähemalt Kuramaa piiskopkonna ost niisiis õigustühine. Võib-olla seetõttu seda ostu dokumentaalselt ei fikseeritudki?

Kettler valmistus orduvaldusi mitte ainult Poola-Leedu kaitse alla andma, vaid ka sekulariseerima, et ise nende pärilikuks ilmalikuks valitsejaks tõusta, ja kavatses ka mõlemad piiskopkonnad oma uue riigiga liita. Kettleri mudelis oleks uus ilmalik, Poolast-Leedust läänisõltuvuses Liivimaa tõenäoliselt koosnenud hertsoglikust osast (sealhulgas ordualad ja vähemalt Kuramaa piiskopkond), otse Poolale-Leedule alluvast või Mecklenburgi (või Brandenburgi?) dünastia valitsetavast endisest Riia peapiiskopkonnast ja kahest-kolmest tähtsamast autonoomsest linnast. Ebaselged on tema kavatsused seoses Tartu ja Saare-Lääne stiftidega. Samas on aga selge, et ordumeister erinevalt Sigismund II Augustist ei olnud valmis viimastest kergekäeliselt loobuma. Uued sekkumised väljastpoolt ähvardasid tema kombinatsioone nurjata. Ordumeistri pretensioonide tasakaalustamiseks sai Taani pool kasutada asjaolu, et Kuramaa piiskopil oli omakorda kanooniline võim ka Kuramaa ordualade üle.

Piiskoppide valimisel oli formaalselt otsustavaim sõna öelda piiskopkondade toomkapiitlile. Kas neilt küsiti? Ja kas mõlema stifti nõukogudelt, rüütelkondadelt ja linnadelt küsiti? Enne tehingu sooritamist vormiliselt küll mitte, ehkki nende esindajad osalesid läbirääkimistel. Kuramaa stifti puhul ei pidanud siiski seegi paika. Samas olid taolised tehingud Liivimaal tavaliseks muutunud. Näiteks kolm viimast Tartu piiskoppi – magister Johannes VI Bey, Jodokus (Jobst) von der Recke ja Hermann II Wesel – ostsid kõik endale oma ametikoha ja, jättes kõrvale moskoviitide kätte langenud Hermann (kelle puhul võiks pahatahtlikkuse korral sama väita), müüsid selle hiljem ka ära. Ka piiskopikandidaadi luterlik usutunnistus polnud siinmail enam takistuseks – nägime juba, et peapiiskop Wilhelm ise oli usutunnistust vahetanud. Temalt saadi detsembris 1559 Saare-Lääne ostule ka nõusolek. Taanis, kus luterlus üks inimpõlv varem võidule pääses, oli sellise olukorraga kogemusi.

Oluline küsimus on hertsog Magnuse enda positsioon. Oli ta tehinguga päri? Või sunniti see talle peale kui valitseva venna ja pidulikult Roskilde katedraali maetud isa tahe? Kas kompensatsioon tema valduste eest rikastes ja tiheda asustusega Holsteinis ja Schleswigis oli piisav? Esmapilgul oli, isegi enam kui piisav, vähemalt territooriumi poolest. Saare-Lääne piiskopkond oli u 7600 ruutkilomeetrit suur, kolmest lahustükist koosnev Kuramaa piiskopkond umbes 4000 ruutkilomeetrit. Elanikke oli sellise maa-ala kohta küll vähevõitu, oletamisi vastavalt u 35 000 ja 25 000. Linnu oli kõigest neli ning kõik väikesed, pigem alevid – Haapsalu, Vana-Pärnu, Piltene ja Aizpute. Maa oli vaene ja barbaarne, kohalikud keelemurded arusaamatud, sõda võimsa ja ohtliku vaenlasega lausa lävepaku taga. Otseselt maahärrale kuuluv domeen, tema laua- ja lipumõisad moodustasid siiski märkimisväärselt suure osa valdustest, näiteks Saaremaal kaugelt üle poole ja Läänemaal kolmandiku adramaade üldarvust, ja see polnud vähetähtis. Piiskop Johannes ostis kokku ka ordualade põllusaadusi ning pidas oma faktoreid ja edasimüüjaid kõigis tähtsamates kaubalinnades Läänemere lõunarannikul ja isegi Amsterdams. Piiskop Johannese ja tema eelkäijate tulud olid nii suured, et Saare-Lääne piiskoppi on nimetatud ka rikkaimaks maahärraks tollasel Liivimaal.¹¹³

¹¹⁰ Henning, 23a.

¹¹¹ Samas, 23b.

¹¹² Tarvel. Piiskopi- ja orduaeg, 107.

¹¹³ Leimus, I. Saare-Lääne piiskop – rikkaim mees Liivimaal? – Läänemaa Muuseumi Toimetised. VI. Haapsalu, 2002, lk 8.

Magnusele olid olulisemad siiski arvatavasti muud motiivid. Kodus – Taanis ja Põhja-Saksamaal – ootas Magnust külluslik, mugav, kindlustatud, kuid samas jõudeelu. Erilisi perspektiive oma positsiooni parandamiseks lähiajal näha ei olnud. Laguneval ja sõjalukorras Liivimaal oli aga võimalus ise valitseda, ise otsustada, ise oma saatust vormida, oma valdusi laiendada ja pääseda venna pideva eestkoste alt. Vaieldav on, kui võrd oli Magnuse järgnev tegevus Liivimaal seotud kuningas Frederiku plaanidega – heitis ju viimane hiljem Magnusele korduvalt ette tolle iseseisvat poliitikat ega eraldanud vennale selleks piisavalt ressursse. Ent hertsog Magnus ise saabus Liivimaale kindlasti küllaltki laiahaardeliste kavatsustega.

Liivimaa Poola-meelse erakonna liider Kettler oli asjaga peatselt üldjoontes kursis. Juba 9. detsembril 1559 kirjutas Frederik II ise nii talle kui ka Riia peapiiskopile, et hertsog Magnus on piiskop Johanni ja Saare-Lääne seisuste nõusolekul saanud uueks piiskopiks.¹¹⁴ Muidugi ei tahtnud Kettler avalikku konflikti Taaniga. Ta tahtis seda ennetada. Hilinenult astus ta samme, et püüda Läänemaa losse ordu kontrolli alla saada. Lisaks pidi Maasilinna ordufoogt Heinrich Lüdinghausen-Wulf üritama Kuressaare lossi Dietrich Behrilt kavaluse või jõuga kätte saada. Selliseid korraldusi oli ordumeister andnud varemgi. Nii volitas ordumeister 6. mail 1559 Maasilinna foogti pidama Saaremaa stiftiaadliga salaläbirääkimisi.¹¹⁵

¹¹⁴ Neue Quellen, II, nr 153–154.

¹¹⁵ Rasmussen, 177.

II. HERTSOG MAGNUS SAARE-LÄÄNE JA KURAMAA PIISKOPINA KUNI PÕHJAMAADE SEITSMEAASTASE SÕJANI (1560–1563)

Saabumine Liivimaale

Hertsog Magnus maabus Kuressaares üldiseks üllatuseks juba 16. aprillil 1560, kaasas viis laeva, väike kaas-kond, umbes 400 palgasõdurit ja 7000 taalrit nende palkadeks.¹¹⁶ Tegelikult oli tema saabumine mõnede kuningas Frederik II kirjade põhjal otsustades algselt varasemale ajale planeeritud. Juba novembris-detsembris 1559. a on Magnuse Saaremaa-reisist juttu mitmes kuninga kirjas. Frederik II eraldas selleks esialgu kolm laeva (millest üks, *Hunden*, pidi jäämagi Magnuse käsutusse) ja 300 sõjasulast ning Magnus pidi 12. detsembril Nyborgist Kopenhaagenisse tulema, et kohe laevale minna ning Claus Urne ja Lage Brahe¹¹⁷ saatel edasi Saaremaale purjetada. Mingitel põhjustel teeasumine venis, kuid kuningas kiirustas venda endiselt takka. Pärast otsuse langetamist, Saare-Lääne omandamist, tuli ju üritada kavandatu ruttu teoks teha, mitte lasta näiteks Liivi ordul seda saboteerida. Võimalik ka, et Taanis viibinud Christoph von Münchhausen veenas kuningat kiirustama. Urnele kordas Frederik II oma käsku veel kaks korda, 31. jaanuaril ja 21. veebruaril 1560, rõhutades, et kui jääolud ei võimalda Saaremaale minna, siis ei tohi Kopenhaagenisse tagasi pöörduda, vaid tuleb Ojamaal olude paranemist oodata. Magnus asuski laevale juba veebruari lõpus või märtsi algul 1560 (2. märtsil kirjutas Frederik II riiginõunik Verner Parsbergile, et on saadud teade Magnuse laevale minekust), kuid ilmselt ei kulgenud reis siiski takistusteta ja tuligi Ojamaal peatus teha.¹¹⁸

Magnus nõudis Kuressaarde saabumise järel piiskop Johanneselt stifti üleandmist, millega too otsekohe nõus oli. 13. mail valis Saare-Lääne toomkapiitel Magnuse ka ametlikult piiskopiks, seisuste kinnitus saadi augustis, pärast kompromissi orduga (vt allpool). Toomkapiitli otsuse järel loeti piiskop Johannesega sõlmitud ostu-müügileping jõustunuks ning ta sai 16. juunil poole kokkulepitud summast, 15 000 taalrit, kätte. Teine pool maksti talle välja kaks aastat hiljem, 8. juulil 1562. Seda teist poolt ei eelistanud Münchhausen oodata Liivimaal, vaid kodus Verdenis, kuhu ta kogu oma vallasvaraga ümber kolis, luterlusse pöördus, abiellus ja 1572. a üldiselt lugupeetuna suri. Võimalik, et alles Magnuse piiskopiks valimise järel said Saare-Lääne toomkapiitli ja stiftinõukogu reaaliikmed teada kogu tõe Frederik II ja Johann Münchhauseni sobingust. Igatahes taotlesid kapiitel ja rüütelkond 9. juunil 1560 oma kirjas kuningale, et need 15 000 taalrit hoopis piiskopkonna kassasse makstaks.¹¹⁹

Siinkohal on vajalik täpsustada, et vaatamata piiskopiks valimisele ja selle tiitli hilisemale kasutamisele ei olnud hertsog Magnus kiriklikus mõttes piiskop ei Saare-Läänes ega hiljem Kuramaal. Pole mingeid teateid tema piiskopiks pühitsemisest. Katoliiklik piiskop ei saanud ta olla juba seetõttu, et polnud ei katoliiklane ega vaimulik, s.o preester, mistõttu ta loomulikult ei saanud ka paavsti kinnitust (on väheusutav, et seda üldse küsiti); luterliku piiskopina ei oleks Magnus aga tõenäoliselt saanud olla maaisand – kuid just sellel aspektil, valitsetavate valduste omandamine, oli tema jaoks peamine tähendus. Augsburgi usurahu piiravatele sätetele ja Liivimaa religioosse üleminekuaja oludele oleme eespool juba viidanud. Küsimus on niisiis segane ja selle mitmetähenduslikkusele juhiti tähelepanu juba siis, mis aga ei takistanud ei Magnuse samuti maaisandatest naabritel, teistel kaasaegsetel ega tal endal käsitada Magnust just nimelt piiskopina, küllap siis eelkõige maaisanda tähenduses.

Nädal pärast valimisi kindlustas Magnus oma positsioone ka Piltene stiftis. Siis sõlmis ta Kuramaa piiskopkonna koadjuutori ja toompraosti Ulrich Behriga kokkuleppe, millega viimane säilitas Aizpute praostkonnas (Aizputes asus piiskopkonna toomkirik) teatud kanoonilisi õigusi, nimetati Magnuse õuemarssaliks, sai

¹¹⁶ Seraphim, E. Geschichte Liv-, Est- und Kurlands. Reval, 1895. Bd. 1, S. 393–394. Seraphim väidab muuseumis, et Magnuse kaaskonnas olid ka kaks Taani riiginõunikku (ilmselt Claus Urne ja Lave Brahe), mis ilmneb ka Magnuse teeasumist ette valmistanud Frederik II kirjadest, kuid nende tegevusest Saare-Läänes pole mujalt midagi teada. Kui nad niisiis tõesti Magnust saatsid, siis jäi nende kohalviibimine tõenäoliselt lühiajaliseks. Lähknevus kuninga kirjade 300 ja Seraphimi väidetud 400 sõduri vahel ei pruugi olla viga – Magnus võis ju nt neid ka ise palgata v Ojamaalt lisa nõutada.

¹¹⁷ Õieti Lave Brahe, Taani riiginõunik, eluaastad u 1500–1567.

¹¹⁸ Täna siinkohal Andres Parvet, kes need Vello Helgi esitatud detailid edastas. Allikas: Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold 1551–1660. København, 1885–2005, I köite 2. vihik (detsember 1558–1560, ilmunud 1888).

¹¹⁹ Neue Quellen, II, nr 259.

oma valdusse paar mõisat ja talle maksti kompensatsiooni. Vastutasuks andis Behr piiskopkonna Magnusele puiklemata üle. Juba 20. mail kasutas Magnus järgmist tiitlit – *Jumala armust Saaremaa, Läänemaa ja Kuramaa stiftide piiskop*. Küllap piisas asjaosaliste jaoks kokkuleppesest Behriga või olid tollel vajalikud volitused kaasas, igatahes ei viidud Piltene toomkapiitlis valimisprotseduuri nähtavasti üldse läbi. Kuramaal mõisteti tol hetkel veelgi selgemini kui Saaremaal hinnata kindla kaitsja väärtust. Moskoviitide rüütesalgad olid hiljaaegu ka sealmail möllanud, ilma et ordust või leedulastest erilist abi oleks olnud, ja muuhulgas andnud tuleroaks ilusa Piltene linna, mis alles äsja, 1557. aastal linnaõigused oli saanud. Taani väärtus ei seisnenud mitte niivõrd tema tugevuses, kui võrd tema eeldatavalt heades suhetes Moskva hirsa tsaariga.

Edasi tuli Magnusel tagada endale piiskopkondade aadli tugi. Saaremaal ja Piltenes oli asi sisuliselt juba otsustatud. Siin ei olnud ajalooliselt välja kujunenud suuri aadlimaavaldusi ega mõjukaid aadlikorporatsioone (need tekkisid alles hiljem). Ordu kaitsva selja taga ei vajanud piiskopid mitte sõjateenistust, vaid mitmesuguseid tsiviil- ja vaimulikke ametimehi, kelle teened maksid vähem ja kes põlvnesid sageli kohaliku rahva hulgast. Neilegi tasuti enamasti läänidega, mis olid aga rüütlimõisatest hulga väiksemad. Piiskopiga oma ametikohtade ja palkade kaudu seotud väikeaadel oli võimule lojaalne. Ka piiskopilinnuseid haldavate lossipealike, piiskopidomeeni eri osi, ametkondi haldavate *Amtmann*'ide ja kohtuvõimu teostavate lossidrostidega polnud teadaolevalt probleeme.

Läänemaa aadli seas oli olukord osalt samasugune, kuid siin oli ka suurmaavaldusi ja vägevaid suguvõsasiid – Wrangelid, Loded, Tiesenhausenid, Ungernid, Farensbachid, eriti aga võimsad Üxküllid.¹²⁰ Oli isegi vasallilinnuseid – Vigala, Velise, Kasti (kõik Üxküllide omad). Nende meeste mõtteid ei võinud ette teada ja aadli seas oli ka Magnuse avalikke või salajasi vastaseid. Veidi hiljem, juunis 1560, lasi Magnus näiteks vangistada Läänemaa uue stiftifoogti Wolmer Treideni, kes ordu poole hoidis, ja pressis talt 13 000 marka välja. Läänemaa ja Saaremaa mõjukaimad ja arvukaima liikmeskonnaga suguvõsad, nagu Üxküllid, Farensbachid ja Vitinghofid, sidusid oma saatuse hertsog Magnuse ja Taaniga. Näib, et Saare-Lääne piiskopkonna ilmalik valitsus, stiftinõukogu, kas aktsepteeris hertsog Magnust maahärrana nurisemata või siis polnud seda nõukogu hetkel olemaski, sest otsekohe pärast võimu ülevõtmist hakkas Magnus moodustama uut nõukogu nii endistest piiskopinõunikest kui ka mujalt Liivimaalt tema manu ruttavatest tähtsamatest isandatest (minu rõhutused):

/.../ sellepärast pugesid tema juurde **paljud Liivimaa aadlikud**, noored ja vanad, **kelle seast ta endale siis nõukogu valis**. Viimastel oli tema juures **suur kaal ja mõjuvõim**, kuni nad noore isanda otse eksiteele viisid, nii et ta veidrasse mängu sattus.¹²¹

Hertsog Magnuse lähikond

Magnuse saabumine äratas suuri lootusi kogu Liivimaal, kus kardeti hävingut nii venelaste kallaletungi kui ka Poola-Leedu kuninga omakasupüüdliku poliitika tõttu. Paljud nägid päästjat just hertsog Magnuses, keda Riia ja Tartu koadjuutorikandidaadina ju ammu reklaamitud ja oodatud oli. Nendes paljudes uutes nõunikes peitus aga ka oht saada kistud tülidesse ja sõtta mitte Magnuse enda või Taani krooni, vaid nende nõuandjate huvide eest: nende eesmärk oli ju Taani võimuala kiire laiendamise kaudu võimalikult suur osa

¹²⁰ Vigala Üxküllid (**Taube**, II, 143–159) – neli (algselt seitse) venda, kes Liivi sõja perioodil seda Üxküllide tuumikvaldust valitsesid ja kellega nende meessoost järglaste puudumise tõttu see suguvõsa pealiin ka häabus. Vanim täiskasvanuks elanud vendadest, rahutu kondotjeerihingega Konrad lasti 1560 Holsteinis maha. Teine vend Heinrich (abikaasa Maya Gilsen) osales läbirääkimistes jm aktsioonides, mis lõppesid Saare-Lääne piiskopkonna minekuga hertsog Magnusele, oli seejärel ooberst Taani teenistuses, suri Saaremaal 1563. Tema tütar Katharina abiellus 1577 (?) Elert Kruse poja Fabianiga; suguvõsad olid juba varem (sh E. Kruse nõo Maya Gilseni kaudu) lähedas suguluses. Kolmas vend Dietrich oli Johann Münchhauseni (alates 1553) ja hertsog Magnuse (juba 1559?) nõunik, abiellus 1560 Johann Maydeli lese Anna Tuvega, 1561–1562 üks “regente”, seejärel “nõunik ja ülemjuhataja” Läänemaal, läks 1562 Piltenesse ja sealt Taani, kus suri 1565 katku. Neljas vend Jürgen (abikaasa Eddo Zoega) tuli 1560 Magnuse teenistusse 250-mehelise lipkonna rittmeistrina. Läänemaa 1563 langedes rootslaste kätte vahetas poolt. Žongleeris hiljem erinevate võimude vahel, langes lõpuks 1575 moskoviitide kätte vangi ja viidi Moskvasse, kus suri 1585 (**Taube**, III, 293). Läks vangistuses ilmselt Ivan Julma teenistusse, sest kirjutas 1. oktoobril 1575 Moskvas Vigalasse, teatades, et tsaar on Vigala talle läänistanud, ja nõudes linnuse üleandmist venelastele (Датский архив, nr 333). Kaudseks tõendiks on seegi, et vene aadlisuguvõsa Golovninid pidasid hiljem oma esiisaks Jürgen Üxküllit, kes olevat õigeusku üle läinud ja uueks nimeks võtnud Golovnja (Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften. Teil Estland. Im Auftrage des Verbandes des estländischen Stammadels bearbeitet von O. M. von Stackelberg. Bd. 1. Görlitz, 1929, S. 479, märkus 11; Jürgen Üxküllit nimelisi mehi elas tollal siiski mitu). Jürgeni vangistamisega Vigala Üxküllide otsene meesliin katkes (ehkki perekonna kõrvalharude meesliikmeid oli Läänemaal veel mitu). Vendadel Üxküllidel oli ka kolm õde, kes pandi mehele Tiesenhausenite, Farensbachide ja Rosenite suguvõsadesse, neist vanima õe May Tiesenhauseni tütar Katharina oli abiellus Elert Krusega.

¹²¹ **Russow**, 125.

Liivimaast käimasolevast sõjast moskoviitidega välja toimetada. Hertsog aga oli veel väga noor ja kogematu ning kiired edusammud panid ta pea ringi käima. Hiljem vihjati eelkõige Dietrich Behri ja Magnuse õuejutlustaja Christian Schrapferi negatiivsele mõjule noorele maaisandale. Magnus olevat Christoph Münchhauseni mõjul isegi uskunud, et venelased tahavad temaga heanaaberlikku vahekorda ning annavad talle üle Tartu stifti, jättes endile vaid Narva.¹²²

Tabel 1. Tähtsamad ametimehed Magnuse võimualal 1560. aastail

Märkus: Kõrvale on jäetud ajutiste ja väga omakasuliste toetajatena esinenud Johann ja Christoph Münchhausen, foogt Heinrich Lüdinghausen-Wulf, Tallinna piiskop Moritz Wrangel. Samuti on kõrvale jäetud alates 1561. aastast hertsog Magnust kontrollima määratud Taani kuninga asehaldurid, kui neil polnud temaga mingit muud seost.

Ametikoht	Isikud
Kantsler	Konrad Burmeister 1560–1570, asestantslerina esineb 1563 Hermann Schneider
Õuemarssal (võimalik mitme inimese üheaegselt selles ametis olemine)	Ulrich Behr 1560–1564? Johann Üxküll ¹²³ 1560–1571 Toennis Wrangel ¹²⁴ (kindlasti selles ametis alates 1569. a-st)
Saaremaa stiftifoogt	1560–1561 Dietrich Behr. Ametikoht oleks alates 1561. a-st kuninglike asehaldurite kohalviibimise (kellest esimeseks oli pealegi Behr ise) tõttu teoreetiliselt puuduma pidanud; ometi on Jürgen Vitinghof (Vitigkhoff) veel 1562. a olnud stiftifoogti asetäitja. ¹²⁵ Kui Saaremaa 1567 taas Magnuse otsese võimu alla läks, taastus ka stiftifoogti ametikoht, millel püsis 1573. aastani seesama J. Vitinghof.
Läänemaa stiftifoogt	Wolmer Treiden 1560 (tagandatud Magnuse poolt); Klaus Aderkas 1561–1570, alates 1563. a-st Läänemaa kaotamise tõttu formaalselt.
Piltene stiftifoogt	Carl Zoëge ¹²⁶ (Szoë) alates 1561. a-st
Superintendent (alates 1562 Saaremaal, alates 1570? ka Kuramaal)	Ametikoht esialgu puudus. Taani kirikuseaduse Saaremaal kehtima hakates (1562) sai selleks formaalselt Magnus ise (sest Taanis polnud enam piiskoppe), kes alates 1570. a Liivimaa kuningana sellel kohal jätkata ei saanud; realselt tegi vastavat tööd mõlemas stiftis Magnuse õuejutlustaja Christian Schrapfer. Nende pikemate eemalviibimiste tõttu seoses “Liivimaa kuningriigi” afääriga määrati ilmselt asendajad. Nii selgub ühest 18. oktoobril 1571 Põltsamaal tehtud läänistusest (Pajumõisa ametkonnas Kihelkonnas Saaremaal), et Saaremaa superintendendiks on olnud magister Leonhard Koten. ¹²⁷

Tabelis loetletud isikud – eelkõige Aderkas, Burmeister, Schrapfer, Üxküll, kuni 1562. a Behr, ilmselt alates 1565. aastast Wrangel ja Piltene Szoye, Dietrich Farenbach¹²⁸ ning hertsogi kauaaegne sekretär Gross

¹²² Neue Quellen, II, nr 183; **Kruus**, 114.

¹²³ Põlise vasallisuguvõsa Tartumaa harust (Mõnistest), kellele kuulus hulk mõisaid ja kes hiljem oli Vigala Jürgen Üxküllil ametlik pärija. Esineb allikais 1531–1586. Õppis 1533–1534 Heidelbergi ülikoolis, seejärel aastaid Taani kuningas Christian III teenistuses. Abiellus Magdalena Tiesenhauseiniga. Magnuse Liivimaale saabudes oli Johann 1560–1571 tema õuemarssal ja nõunik. 1565 juhatas ilmselt läänemaalaste lipkonda Tallinna all. Lahkus Magnuse teenistusest augustis 1571 vastastikusel kokkuleppel. 1576–1579 Taani asehaldur Saaremaal, 1579 maanõunik. Suri 1586 või 1587 (**Taube**, II, 173–174; **Taube**, III, 282).

¹²⁴ Hertsog Magnuse õuemarssal 1569?–?, saadik Moskooviasse 1569. Täpsemate andmete puudumise tõttu ei ole päris selge, millise T. Wrangeliga mitmest sellenimelisest Liivi sõja perioodil elanud isikust on tegu; teadmine, et ta oli Roelast, ei aita kuigivõrd. Sobiks näiteks 1547–1584 (surma-aasta) allikais esinev Harju-Viru maanõunik, kes oli abielus Maya Dückeriga (Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften. Teil Estland. Bd. 1, 544), kes oletamisi on sama isik selle T. Wrangeliga, keda Tartu viimane katoliiklik piiskop Hermann II Wesel nimetab ühe peamise Tartu loovutamise süüdlasena 1558 koos Elert Kruse, Otto Üxküllil ja Friedrich Dückeriga (Копенгагенские акты, II, nr 61). Oletust toetab asjaolu, et õuemarssaliks määramiseks pidi vastaval isikul olema märkimisväärne varasem positsioon. Oletuslikult võis T. Wrangel Magnuse poole üle minna Tallinna vallutamise katse ajal 1565. Tallinna piiramise ajal 1570–1571 oli ta Magnuse vägede väliooberst (**Hansen**, 308) ja 1573 tema pulmas isamees (Разрядная книга 1475–1605. Сост. Н. Г. Савич. Москва, 1982, т. II, ч. II, 330; nimekuju allikas *Денис Вранбех*, mis jätab küll ruumi ka teisteks tõlgendusteks).

¹²⁵ **Põltsam, I.** Saare-Lääne piiskopkonna vasallide ja ametnike karjäär ning tegutsemine Uus-Pärnus 16. sajandi esimesel poolel. – Saare-Lääne piiskopkond, 106. Vitinghofide arvukas, Lääne-, Saare- ja Harjumaal mõisu omanud ja ka Uus-Pärnus mõjukas suguvõsa esineb hertsog Magnuse toetajate, laenuandjate ja läänistuste saajatena paljudes dokumentides.

¹²⁶ Soie-Soye-Szoë-Zoëge jne vasallisuguvõsa Kuramaa harust. 1561–1578 Piltene stiftifoogt, ühtlasi ajutiselt koos Johann Zoëgega (Soye) Piltene “regent” ja koos oma vennaga (samuti Johann, suri 1583) Magnuse nõunik. Srn 1578 (**Taube**, III, 357).

¹²⁷ **Tarvel.** Piiskopi- ja orduaeg, 139.

¹²⁸ Läänemaa aadlik, Haimre mõisnik, Magnuse nõunik ja 1570–1574 (võimalik, et ka hiljem) kantsler, korduvalt saadik eriti delikaatsetel missioonidel.

moodustasid olemasolevate andmete järgi otsustades hertsog Magnuse lähemate nõunike, tema kõige usaldusväärsemate abiliste siseringi, mille liikmete paar lisakandidaati esitatakse allpool.

Hertsog Magnuse Liivimaale asumise ajal eksisteeris endiselt *Saare-Lääne toomkapiitel*, mis lakkas ilmselt olemast pärast Haapsalu langemist rootslaste kätte 1563, kuid mis enne seda sündmust oli teda oma maa-isandana aktsepteerinud ja talle piiskopkonna haldamises toeks olnud. Viimases asjaolus pole erilist kahtlust mitme toomherra osalemise tõttu eriti tema diplomaatilistes missioonides aastatel 1560–1565. On väidetud, et Saare-Lääne kapiitlis oli 16. sajandil alatasa täitmata ametikohti¹²⁹, kuid Magnuse Liivimaale saabumise ajast teadaolevate või oletuslike toomharrade arv ületab kapiitli ettenähtud liikmete arvu (kaksteist).

Toomkapiitli juhtideks olid toompraost Arnold Vitinghof (kohalikust vasallisuguvõsast, mis kuulus pea tervikuna Magnuse pooldajate hulka; A. Vitinghof kaob allikaist 1565. a) ja toomdekaan¹³⁰ Johan(nes) Duvel (ka Duuell ja isegi Teufel, mis võiks olla pahatahtlik hüüdnimi, ehkki ka *Duvel(I)* tähendab alamsaksa keeles Kuradit; viimane mainimine seoses Magnusega 1563)¹³¹ või Thomas Gabler.¹³² Ülejäänud toomharradest on nimeliselt teada¹³³ Johann Munster (kes Riia toomharrana ilmselt seal ka resideerus ja kuulus Saare-Lääne kapiitlisse formaalselt), Eggert von Aalen, Adrian Gade, Andreas Friedrich Senfftenberger, Woldemar(us) Wrang(h)el(e) (Läänemaal maavaldusi omanud vasallisuguvõsast, mille põhivaldused asusid siiski Harjus-Virus ja Tartu piiskopkonnas; Woldemar Wrangeli viimane mainimine 1560), Heidenricus de Brakele (peamiselt Saares-Läänes ja Tartumaal maavaldusi omanud vasallisuguvõsast, 1562), Georg Mekes (eesti juurtega Viru- ja Tartumaa vasallisuguvõsast, Tartu toomherra, Saare-Lääne toomharrana nimetatud 1562), Gerhard Schutte (Saares-Läänes, Kuramaal ja Tartumaal mõisu omanud vasallisuguvõsast, 1563), Richardus van dem Wolde, Philippus Westphal, Christoph Kursell¹³⁴, Georg (Jorgen, Jürgen) Wilcken¹³⁵ ja Reinhold Zoege (Soie).

Georg Wilcken oli 1560. aastate algul Magnuse kammersekretär. Teda nimetati veel 1573. a Saaremaa (Lümända kihelkonna) mõisniku ja hertsog Magnuse nõunikuna¹³⁶, ilmselt on ta identne aastal 1570 Tallinnasse läbirääkimistele lähetatud Jürgen Villigkeniga ning hukati 1577. a Võnnus Ivan Julma käsul. Veebruaris 1554 on Saare-Lääne toomharradena nimetatud veel Tallinna ordulossi üht hõivajaid ja kaitsjaid 1558. aastal Heinrich Wrangelit ja Otto Gilsenit¹³⁷, 1557 Kuramaa toompraosti Ulrich Behri, Bertram Holtschuri (arvatavasti Tartu kantsleri Jürgen Holzschuheri sugulasi) ja Ludolf Brinckenit (Kuramaa vasallisuguvõsast), viimati 1559. a ühtlasi Tartu toomharrat Johann Averduncki.¹³⁸ Muude kinnitavate andmete puudumise tõttu pole neid siinkohal siiski kapiitli liikmetena arvestatud.

Igatahes on loetletud nimedest ilmne, et kapiitel oli reformatsioonijärgsel ajal vormiliselt katoliiklikuks jäädes muutunud sisuliselt rüütelkonna käepikenduseks. Loetletud toomharradest kuulusid hiljem hertsog Magnuse tegelikku (poliitilisse) nõunikeringi ja ilmselt siis ka stiftinõukogusse kindlasti Johan Duvel, Christoph

¹²⁹ **Lukas.** Saare-Lääne piiskopkonna toomharrad, 59.

¹³⁰ Ühe dokumendi järgi 28. detsembrist 1561 hoopis *cantor und vicedecanus* (Датский архив, nr 128). 16. jaanuaril 1562 nimetatakse teda siiski taas toomdekaaniks (Датский архив, nr 137).

¹³¹ Johan Duvel (Teufel) oli ühtlasi Haapsalu linnakoguduse ja Tallinna Toomkiriku pastor; varem oli ta olnud ka Noarootsi ja Vormsi pastor. Vt **Aarma, L.** Põhja-Eesti kogudused ja vaimulikud 1525–1885. I. raamat, Põhja-Eesti kirikud, kogudused ja vaimulikud. Matriklid 1525–1885. / Die Kirchen, Gemeinden und Pastoren des Konsistorialbezirks Nord-Estland / Herdaminne för Norden-Estlands stift. Tallinn, 2005, lk 27. Liivi Aarma andemetel suri J. Teufel 1561 Toomkiriku õpetajaks olles; eeldusel, et Duveli-Teufeli näol on tegemist sama isikuga, ei pea see väide paika; pigem on siiski tegemist vähemalt kahe samanimelise isikuga. Sellele viitab ka asjaolu, et keegi isand Johan(nes) Duuell müüs 1565 oma maja ja krundi Vana-Pärnus (vt: Pärnu linna ajaloo allikad 13.–16. sajandini. I osa. / Quellen zur Geschichte der Stadt Pernau 13.–16. Jahrhundert. Bd. I. [koostajad I. Põltsam ja A. Vunk; allikate transkriptsioon: I. Põltsam]. Pärnu, 2001, lk 100).

¹³² **Arbusow, L.** Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert. – Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik 1900, 1901. Mitau, 1902, S. 326. Tõenäoliselt taandus või taandati T. Gabler ametist Magnuse saabumise järel või täitis ta oma ülesandeid vaheaegadega; tema viimane mainimine dekaanina on siiski veel a-st 1562 ja samal a-l on ta saanud ka prebendi (**Arbusow**, 327).

¹³³ **Arbusow**, 323, 326; **Lukas.** Saare-Lääne piiskopkonna toomharrad, lk 53–55, 67–69.

¹³⁴ Põlisest vasallisuguvõsast Saare-Lääne ja Tartu toomherra, mõisameeste pealiku Klaus Kurselli vend. Läks 1560 Magnuse teenistusse, Liivimaa kuningriigi perioodil oli tema nõunik ja õuejunker. Tema abikaasa oli Anna Tiesenhausen, kelle venna Dietrichi tütar Katharina oli Elert Kruse abikaasa. Christoph hukkus arvatavasti Võnnu pogrommis 1577.

¹³⁵ **Lossius, J.** Jürgen und Johan Uexküll im Getriebe der livländischen Hofleute. Drei Bilder aus dem livländischen Adelsleben des XVI. Jahrhunderts. II. Teil. Leipzig, 1878, S. 113.

¹³⁶ **Helk.** Landsassen und Bürgerschaft auf Ösel im Jahre 1573, 87.

¹³⁷ **Taube, M. von.** Die Uxkull. Genealogische Geschichte der Gesamtfamilie von Uxkull [Stammhaus Schloss Fickel]. 1229–1936. II. Teil. Tallinn, 1936, S. 146.

¹³⁸ **Arbusow**, 308, 326.

Kursell, Georg Wilcken ja Reinhold Zoege, oletada võiks seda ka Arnold Vitinghofi puhul¹³⁹; Vana-Pärnu kanoonik¹⁴⁰ van dem Wolde osales Magnuse esindajana Pärnu maapäeval 1560. aastal. Neist Zoege, Wilcken ja Kursell jäid nõunike hulka ka pärast kapiitli likvideerimist, Kursell tõestatud ja Wilcken oletamisi 1577. aastani. Nende pikaajaline püsimine Magnuse lähikonnas lubaks neidki "siseringi" kuuluvaiks pidada.

Torkavad silma toomkapiitli liikmete tihedad seosed Tartu stiftiga.¹⁴¹

Kuramaa toomkapiitli koosseisu kohta on andmeid märksa vähem. Seda juhtisid piiskopi koadjuutor ja toompraost aastail 1557–1564 Ulrich Behr ning toomdekaan aastail 1553–1563 ja 1556 ka praost Jacob(us) Varus, kes 1563. a oli üks Kuramaa asevalitsejaid (regente) Magnuse äraolekul ja keda veel 1569. a nimeatakse *alter*'iks.¹⁴² Toomhärradest nimetab L. Arbusow senior vaid *senior* Georgius Lanckhari.¹⁴³

Saaremaale saabudes kohustus hertsog Magnus valitsema koos neljast toomhärrast ja kümnest vasallist Saare-Lääne stiftinõukoguga. Siinkohal on pakutud välja selle puhtintuitiivne, oletuslik, dokumentides tervikuna mitte kajastuv koosseis vahetult Magnuse saabumise järel 1560. aastal: kapiitli esindajatena eespool nimetatud Johan Duvel, Christoph Kursell, Arnold Vitinghof ja Reinhold Zoege; vasallide esindajatena või oma haldusadministratiivse ametikoha kaudu Klaus Aderkas, Dietrich Behr, Konrad Burmeister, Dietrich Farensbach, Otto Gilsen (?), Christoph Münchhausen, Wolmer Treiden (?), juunis 1560 tagandatud), Jürgen Vitinghof (Vitigkhoff), Otto von Vittinghof, Dietrich Üxküll, Heinrich Üxküll (?), Johann Üxküll. Kaks on liigesed ja vähemalt kolm kahtlased. Kui eemaldada aga kahtlased isikud ja peatselt lõplikult kõrvale tõmbunud Christoph Münchhausen, on tulemuseks ettenähtud kaksteist liiget. Kindlasti toimus edaspidi nõukogu koosseisus olulisi muudatusi ja vaevalt selle komplekteerimispõhimõtteid, täpset suurust jne rangelt järgiti. Stiftinõuniku ametikoht oli seotud palga ja teatud privileegidega, mis omakorda olid oluliste isikute endaga sidumise vahendiks. Juba 1560. aastate keskpaigaks oli nõukogu koosseis esialgses võrreldes kindlasti muutunud, hõlmates ka isikuid väljastpoolt Saare-Lääne piiskopkonda, eelkõige Tartu- ja Harjumaalt. Näiteks on teada, et 1565. a nimetati Magnuse nõunike hulka Johann Stackelberg vanem Tartumaalt.¹⁴⁴

V. Seresse on esitanud loetelu Saaremaa maanõunikest 1573–1613.¹⁴⁵ Võib oletada, et kui mitte kõik, siis enamik 1573. aastal loetletud kaheksast maanõunikust astusid ametisse juba hertsog Magnuse võimuajal, 1560–1569/1572. Nendeks olid: Heinrich Bremen, Otto Buxhoevden (ametis juba 1570), Heine vom Hove, Johann Taube (mitte segi ajada edaspidi sageli esineva nimekaimuga), Jürgen von Ungern vanem (täiendav tõend, et nimekiri peegeldab ka varasemaid olusid, sest Jürgen Ungern suri 20. oktoobril 1572¹⁴⁶), Georg von Vitinghoff (ilmselt sama isik ülal esitatud Jürgen Vitinghofiga [Vitigkhoff]), Otto von Vittinghof (nimetatud maanõunikuna juba 1555¹⁴⁷) ja Johann Wulf. Maanõunike olemasolu näib viitavat sellele, et just Magnuse valitsusajal omandas Saaremaa vasallkond kindlama korporatiivse iseloomu ja muutus rüütelkonnaks. Muidugi, enne Läänemaa kaotamist Rootsile Põhjamaade seitsmeaastase sõja ajal 1563 poleks see saanudki toimuda. Midagi konkreetsemat sellest protsessist siiski teada pole, peale selle, et Frederik II kinnitas Saare-Lääne stiftiaadli privileegid Kopenhaagenis 14. veebruaril 1562 ja Magnus laiendas neid Kuldõigas 11. mail 1564.¹⁴⁸

Kuramaa stiftinõukogu koosseisu pole vastavate andmete vähesuse tõttu siinkohal rekonstrueerima hakatud. Siiski võib oletada, et sellesse kuulusid – kui see üldse eksisteeris – lisaks ülalnimetatud U. Behrile ja J. Varusele aastail 1561–1578 stiftifoogtik ja ajuti regendiks olnud Carl Zoege (Soie) ning esindajad sellistest vasallisuguvõsades, nagu Brincken ja Sacken. Hermann von der Brincken oli 1563. a piiskopkonna üks viiest regendist Varuse, Zoege, kauaaegse maakirjutaja (arvatavasti 1548–1578) Matthias Wilkeni (kelle seos Georg Wilkeniga on teadmata) ja asekancler Hermann Schneideri kõrval – et ülejäänud kuulusid sinna oma ametikoha kaudu kapiitlis ja stiftiadministratsioonis, siis küllap aadli esindajana. 1571. aastal olid regenti-

¹³⁹ 1561. a lõpus ja 1562. a alul toimunud kirjavahetuses (Датский архив, nr 128, 129, 137, 138) ja ühes kirjas hertsog Magnusele (samal, nr 139) esineb Arnold Vitinghof ühe Läänemaa "asehalduri ja regendina" koos Johan Duveli, stiftifoogt Klaus Aderkasi ja Dietrich Farensbachiga. Vitinghof on nimetatud esimesena.

¹⁴⁰ Neue Quellen, II, nr 149.

¹⁴¹ **Lukas**. Saare-Lääne piiskopkonna toomhärrad, 63, 65. T. Lukas väidab seda küll mitte Saare-Lääne kapiitli eksistentsi lõpuaja kohta, vaid üldiselt; ka tema arvamus, et kohalik aadel Saare-Lääne kapiitlis eriti tooni ei andnud, tuleb mõista selles võtmes.

¹⁴² **Arbusow**, 297, 302.

¹⁴³ Samas, 297.

¹⁴⁴ **Taube**, III, 279.

¹⁴⁵ **Seresse**, 123, tabel 7, allikad samas, 122–123. Nimekiri ei kattu küll üksüheselt andmetega, mis on 1573. a kohta publitseerinud V. Helk (vt **Helk**. Landsassen und Bürgerschaft auf Ösel im Jahre 1573; nimetatud publikatsioonis tuuakse nimeiliselt ära sisuliselt kogu Saaremaa aadel; vt ka: **Helk, V.** Zwei Musterrollen von Ösel 1563/64. – Ostdeutsche Familienkunde. Heft 3/1990).

¹⁴⁶ **Берг, М.** Дом Мюллерсхоф. Семейная история эзельских Бергов. Москва, 2004, с. 32.

¹⁴⁷ Genealogisches Handbuch der Baltischen Ritterschaften. Teil Oesel, 398.

¹⁴⁸ **Busse**, 69–70; **Seresse**, 142.

deks Zoega, Wilcken ning Ernst von Sacken vanem ja Merten von der Brincken.¹⁴⁹ Kahte viimast tohiks ehk taas näha rüütelkonna esindajatena.

Kõiki neid andmeid summeerides võib tõdeda, et hertsog Magnuse lähikonnas domineerisid liivimaalased ja et ta seetõttu ja ka kaasaegsete hinnangul viis ellu nende poolt tugevalt mõjustatud poliitikat või isegi nende suunatud poliitikat – seda enam, et see langes paljuski kokku hertsogi enda ambitsioonidega. Magnus soovis oma võimuala laiendada võimu, tulude, kuulsuse ja “au” nimel, liivimaalased – peamiselt nende alade sõjast väljakiskumise nimel, ehkki eriti võim ja tulud läksid kindlasti korda ka Magnuse nõunikele.

Konflikt orduga

Kas siis oma uute nõunike ässitusel või enda algatusel, aga Magnus astus 1560. aasta kevadel ja suvel samme, mis tõidki tüli kaela. Esimeseks sammuks, mis hiljem veaks osutus, oli ordu palgasõdurite oma teenistusse võtmine. 1559. aasta sügiskampaania järel, milleks oli ordu eestvedamisel värvatud välismaalt hulgaliselt palgasõdureid ja mobiliseeritud Liivimaa enda maakaitseväge, ent mis nurjus esialgse üsna suure edu järel peamiselt Laiuse õnnetu piiramise tõttu, paigutati lipkonnad erinevatesse kindlustesse talvekorterisse. Kevadel uut kampaaniat mitmel põhjusel aga ei järgnenud, palgarahad said otsa ning elatusvahenditeta jäänud soldatid hakkasid mässama ja võtsid oma komandörid pantvangi.¹⁵⁰ Nimetatud on Põltsamaal (kus talvitasid Joseph van Mundeni ja Geert van der Marcke lipkonnad) ning Uus-Pärnus (Baltzer Fürstenbergi lipkond, viimane oli ilmselt ka ordu jalaväeosade ooberst, üldjuht) paiknenud väeosi, kuid neid võis olla veel. Kõik nimetatud olid jalalipkonnad. Renneri mässukirjelduses esinevad veel ordu väeülema Schweder van Melschede ja rittmeister Othmer van Galeni nimed – nemad komandasid ilmselt mässavaid ratsalipkondi.

Ükski siin nimetatud rittmeistritest ise teadaolevalt mässus ei osalenud. Lõpuks otsustasid Põltsamaa ümburuse koondunud sõjamehed end hertsog Magnuse teenistusse pakkuda. Mitmel pool mujal, näiteks Uus-Pärnus, paiknevad palgasulased ühinesid selle ettevõtmisega. Magnus võttis nad kõik ka vastu, ajas aga sellega ordujuhtkonna marru ja sai oma hingele kõik selle ülalpidamismurede pärast laamendava sõdurite hulga vägivallateod. Magnus võttis kõigele lisaks oma teenistusse ju **ordualadel paiknenud** väeosad! Sellega võttis ta sisuliselt oma võimu alla nende väeosade paiknemiskohad, näiteks Põltsamaa. Veel veebruaris 1560 olevat ordumeistri käsutuses olnud kaheksa jalalipkonda (kõikides lossides ja välilaagrites kokku), kuid see teade pärineb ühe Rootsi agendi ettekandest¹⁵¹ ja on arvatavasti veidi liialdatud. Eeldame siiski, et lipkondi oligi kaheksa, ning et mässasid ja Magnuse teenistusse läksid pooled neist (sest osa kindlalt teadaolevalt ei mässanud ega vahetanud poolt). Jalalipkonna teoreetiline normsuurus oli 500 meest, vaegkomplekt, deserteerumine ning lahingu- ja sanitaarsed kaotused ulatusid tõenäoliselt u 50%-ni ettenähtud koosseisust. Niisiis võis poolt vahetanud palgajalaväge olla tuhatkond meest [(4000:2) x 0,5]. Ratsaväge olnud samuti kaheksa lipkonda; teeme samasuguse taandamise ja arvestame ratsalipkondade pea kaks korda väiksemat koosseisu – ja saame u 500 meest. Isegi nende taandamise järel oli aga tegemist väehulgaga, mille pikemaajaliseks ülalpidamiseks polnud Magnusel reaalseid vahendeid. Võib eeldada, et ületuleku hinnana pidi Magnus enda kanda võtma ka vähemalt osa sõdurite palgavõlast, mille tasumiseks tal samuti raha polnud. Tegemist oli niisiis avantüürile minekuga, lootusega, et õnnestub oma võimuala kiiresti ja otsustavalt laiendada, mis omakorda taganuks tulude kasvu või avanud uusi krediite. Ajalookirjutuses kinnistunud selgelt negatiivne hinnang neile mässavatele palgasõduritele tugineb mõistagi ajastu kirjalikele allikatele, mis rõhutavad sõdurite omavolitsemist, kuid lisaks saamata palkadele oli nende poolevahetuse taga veel midagi. “/.../ **sest nad olid enamuses Liivimaa aadlimehed**”, ütleb kroonik Johann Renner.¹⁵² Muidugi käib see märkus palgaväe (meie praeguses mõistes) ohvitser- ja allohvitserkoosseisu, mitte lihtsõdurite enamuse kohta.

Teiseks tülikäsimuseks sai Maasilinna foogtkonna hõivamine, mida valitses foogt Heinrich Lüdinghausen-Wulf, kes Gotthard Kettleri soovi kohaselt oleks pidanud Kuressaare hõivama ja sellega Magnuse maabumise võimatuks tegema. Magnus oli kohe saabumise järel ordumeistri kavatsustest teada saanud ja mõistagi vihas-tanud. Võiks isegi väita, et just Kettler ise oli selle antud käsuga alustanud vaenutegevust hertsog Magnuse

¹⁴⁹ **Arbusow**, 302. Pärast hertsog Magnuse surma 1583 olid nelja regendi seas aadli esindajatena Christoffer von Sacken ja Ernst von Sacken junior, ülejäänuteks olid Johann Behr (Ulrich Behri vend ja suguvõsa Kuramaa-valduste haldaja, vt lähemalt allpool) ja Emmerich von Mirbach. Viimane oli Kuramaal uustulnuk, suguvõsa kohaliku haru rajaja, algselt Gotthard Kettleri teenistuses, hulk aastaid Kandava hauptman, 1580 hertsog Magnuse *Generalhauptmann und Statthalter* ja 1581 Piltene stiftifoogt.

¹⁵⁰ **Renner**, 108, 127.

¹⁵¹ Quellen, IV, nr 503.

¹⁵² **Renner**, 127.

vastu. Magnuseni jõudsid ka kuuldused, et ordumeister stiftifoogt Wolmer Treideni abiga Läänemaad tahab hõivata, ja ta saatis Christoph Münchhauseni seda takistama.¹⁵³ Üks ordukäsknikke, kelle mässavad sõdurid olid oma palgavõla pandiks Pärnus vangistanud, oli aga eelnimetatud Maasilinna foogt. Enam-vähem kohe Magnuse Saaremaale saabumise järel toimetati ta Kuressaarde ja hertsog jättis ta vahi alla edasi. Tegemist võis aga vabalt olla ka lavastusega ja Wulf Magnusega kokku mängida. Russow kirjutabki, et “samuti andis Maasilinna ordufoogt Hinrik Wulf Maasilinna lossi ja kogu maakonna vabatahtlikult hertsog Magnusele üle”.¹⁵⁴

Johann Renneri andmed on teistsugused. Millalgi 1560. aasta hilissügisel või 1561. aastal (varem pole füüsiliselt võimalik), mil hertsog Magnuse plaane oli tabanud ajutine krahh, H. Lüdinghausen-Wulf vabastatud ja huvitatud toimunu endale soodsas valguses näitamisest, rääkis foogt ise J. Rennerile järgmise loo:

Sellel ajal [eelnev kuupäev 13. mai, järgnev 14. mai] kirjutas Lihula valitseja hertsog Magnusele, et palgasõdurid on ordumeistri vangi võtnud. Kui hertsog Magnus oli kirja läbi lugenud, hüppas ta rõõmu pärast laua tagant püsti, jooksis Maasilinna foogti juurde kambriisse ja sõnas talle, [et] ta peaks rõõmu tundma, sest head uudised olevat saabunud, ta saavat varsti seltsi, ja rääkis talle uudise ära. Foogt muutus kurvaks ja vastas: ta polevat oodanud, et nõnda maal võiks minna, et ordust ja sest vaesest maast tal nõnda tuleks arvata. Hertsog Magnus oli vastanud: see pidavat seekord nõnda olema.¹⁵⁵

Nii et foogti hoiti “kambri”, kus ta oli ordumeistrile igati lojaalne ja valutas kodumaa asjade pärast südant, aga kuidagimoodi nägi ta ikkagi pealt, kuidas hertsog rõõmu pärast lakke hüppas? Wulf kuulus Taanit pooldavasse kildkonda ordus, kes nüüd olid võimult tõugatud. Vana foogt oli Kettleri intriigide ohvriks langenud Fürstenbergi sugulane, tulnud koos viimasega pool sajandit varem noore mehena Vestfaalist Liivi ordu teenistusse. Maasilinnas oli ta ametis aastast 1550 ja oli mitu sugulast seal soojadele kohtadele paigutanud – onupojad Curdt ja Goswin ning õepoeg Caspar Wrede läänimehed, õepoeg Heinrich Wrede Suur-Kihelkonna ehk Pajumõisa ordumõisa *Amtmann*. Veel üheks tagamõtteks osutus paar aastat hiljem soov foogtkond Taanile lihtsalt maha müüa, nagu oli ettenägelik naaber piiskop Johannes juba teinud, ja selle tehinguni oma maid segamatult valitseda. Lavastusele viitab sündmuste tempo. Magnus maabus Kuressaares 16. aprillil, Kettler tuli Pärnusse ja kuulis Wulfi vangistamisest ja Magnuse kätte toimetamisest 19. aprillil. Vahepeale peavad siis ära mahtuma hertsogi saabumise uudise jõudmine mandrile, palgasõdurite juhtide arupidamine ja otsusele jõudmine ning foogti Kuressaarde viimine. See kõik pole ju lausa võimatu – näiteks võisid Wulfi vangistajad oma plaanidest avalikult kuulutada –, kuid vähemalt sama tõenäoline on, et kogu lugu oli ette planeeritud ja kokku lepitud. Ehkki Magnus kinnitas, et nõustus Maasilinna oma kaitse alla võtmisega ainult ja ennekõike kristlikust halastusest, ja et ta on ohu möödudes valmis foogtkonda ordule tagastama, olid tema tegelikud kavatsused väga läbinähtavad. Toodud tsitaadist, kui see tõele vastab, ilmneb samas, et Magnus ei peljanud konflikti teravnemist orduga ega ordumeistri isiku vastaseid samme.

Ordumeister Gotthard Kettler kirjutas Wulfi vangistamise kohta aru pärides nii hertsog Magnusele kui ka Saare-Lääne toomkapiitlile, kes mõlemad kinnitasid oma vastustes, et ei teadvat asjast midagi, ja see polevat nende soovil toimunud. Siis läkitas meister hertsogi juurde saatkonna –

/.../ et sõbralikult küsida, miks see Liivimaale tulnud ja mida temalt Liivimaa hädas oodata võib. Selle peale said nad lahke vastuse, et heermeister ja kõik Liivimaa seisused võivad hertsogilt igapidi sõbralikku vastutulelikkust ja heanaaberlikkust oodata. Ja kuna hertsog põhjendatud nõudmistega mõningaid Liivimaa piiskopkondi ja maid enda kaitse alla on võtnud, siis tahtvat ta ka ühes oma härra vennaga kõige oma võime järgi väljas olla rõhutatud maa hea käekäigu eest. Umbes säärase tähe all saatis ta siis saadikud minema.¹⁵⁶

15. mail jõudis Riia peapiiskopi koadjuutor hertsog Christoph Kuressaarde hertsog Magnuse manu “katsuma Maasilinna foogti vabaks saada ja riidu lepitada. Ei saadetud aga midagi korda”.¹⁵⁷ Koadjuutor saavutas Magnuse nõusoleku tulla tülikäsimuste arutamiseks 18. juunil Riias ordumeistriga kokku saama, kuid Magnus jäi tulemata.¹⁵⁸ Võimatu pole Magnuse ja Christophi kokkumäng. Hiljem, miks mitte siis ka sel ajal, mängis Christoph topeltmängu. Näiliselt oli ta ordumeistri ja eriti Poola-Leedu kuninga truu liitlane, tema tegelik eesmärk aga oli Riia peapiiskopkonnast endale päriliku ilmaliku vürstkonna tekitamine. Maa saatus läks talle korda ainult sedavõrd, kui võrd see haakus tema plaanidega. Kui ta niisiis Magnusega foogti küsimust arutaski, siis kindlasti kompas ka maad võimaliku koostöö asjus.

Ordumeister, kes vahepeal Tallinnas olukorda kontrollimas oli käinud, suundus Leetu. Kettleri äraolekul läks Magnus veelgi jultunumaks. Esmalt võttis ta just siis Põltsamaa sõdurijõugud oma teenistusse. Enne seda ei

¹⁵³ Kruus, 109.

¹⁵⁴ Russow, 125.

¹⁵⁵ Renner, 126–127.

¹⁵⁶ Russow, 125.

¹⁵⁷ Renner, 128.

¹⁵⁸ Kruus, 115; Quellen, V, nr 624.

saanud tema jõud kuigi suured olla. Lisaks Taanist kaasatoodud palgasõduritele (400 meest) päris ta enamiku Saare-Lääne piiskopkonna relvajõududest. Kuid näiteks 1552. aastal olid viimased koosnenud ainult piiskopi enda 50–70 raskeratsanikust, aadli ratsateenistusest (mitte üle 300 ratsaniku, kui sedagi), linnakodanikest ja valitud talupoegadest tariväest, mille suurus on teadmata ja võitlusvõime kahtlane, ning piiskopilinnuste meeskondadest (Kuressaares umbes 40, Haapsalus 30 ja Koluveres 30 palgasõdurit).¹⁵⁹ Koadjuutorivaenuse ajal mobiliseeriti Saare-Lääne ja Kuramaa piiskopkondadest kokku 400 ratsanikku. 1559. aasta varasügisel, kui Liivimaa vägesid peatselt taasalgavaks sõjaks Moskooviaga kokku koguti, pani Läänemaa välja 300 “läänlast” ja 300 relvastatud talupoega.¹⁶⁰ Ületulnud lipkonnad teoreetiliselt kahe-, võib-olla isegi kolmekordistasid Magnuse relvajõud, kuid reaalselt tuli lisandunud lipkonnad alles kokku koondada ja oma tegeliku kontrolli alla võtta. Samas peab tõdema, et eriti talupoegade kaasamise osas oli Saare-Lääne piiskopkonnal potentsiaali enamaks. Näiteks Maasilinna foogt pidi 1560. aasta alguses lisaks oma ja foogtkonna aadli ratsanikele (arvult vaid 22 “hobust”) ja sõjasulastele (12 meest “suurtükkide juurde”) välja panema 700 eesti ja 100 rootsi talupoega, kusjuures aadlimõisate talupojad jäid sellest arvestusest välja (neid võeti vaid voori). See tähendas seda, et üks mees tuli anda igast majapidamisest, või kui mitte arvestada üksjalgu ja poolpundenikke, siis poolteist meest igalt adramaalt, kusjuures rootsi asustusega külates oli see koormis veel kaks korda suurem.¹⁶¹

Lisaks palgasõdurite oma alluvusse võtmisele hakkas Magnus vägivaldselt oma võimuala laiendama ja sallis oma teenistusse tulnud palgasõdurite marodööritsemist Pärnu lähistel. Tema rittmeister Marten Bulling¹⁶² võttis jõuga üle Läänemaal asuva Lihula orduenklaavi. Lihula loss ja piirkond olid kolmesaja aasta vältel piiskopkonna ja ordu vahel jagatud olnud. Lihula ordumõis asus – nagu ka Matsalu, Sõtküla ja Sauga mõisad – territooriumil, mida meie ajalookirjanduses on tavaks pidada Maasilinna foogtkonda kuuluvaks; oli aga tavaline asi, et ordukäsknikel oli elatisvaldusi neile otseselt mittealluvail aladel. (Neid oli ka piiskopi-maadel.) Tegelikult olid orduenklaavid Läänemaal juba kaua olnud osa Pärnu komtuurkonnast. Kõneks-oleval ajal oli vormiliselt tegemist lausa eravaldusega: endine Lihula ordumõis oli muutunud Pärnu komtuuri elatisvalduseks, mille pidi iga uus komtuur ametisse astudes eelmiselt ära ostma.

Võib-olla oli Magnuse jaoks ordu vastusammudest ärevusttekitavam, et nüüd tema nimel tegutsenud palgasõdurid sattusid Põltsamaal alatasa kokkupõrgetesse ja tulevahetustesse venelastega, kes olid järjekordselt liikvele läinud ning Järvas ja Harjumaal laastasid.

15. juunil tuli Riias kokku Liivimaa maapäev, et hertsog Magnuse küsimust arutada. Osavõtjate seas on nimetatud just Leedust tagasi jõudnud Kettlerit, peapiiskop Wilhelmit ja tema koadjuutorit hertsog Christophi, Magnust ennast aga mitte, ehkki ta oli algselt nõustunud 18. juuniks kohale tulema.¹⁶³ Magnus lasi kohale-sõitnud isandatele teatada, et on valmis loobuma nõudest kogu Eestimaale, mille olevat talle Münchhausen loovutanud, kui saab lisaks sellele, mis tal juba on, ka Tallinna, Pärnu ja Maasilinna. Ordumeister sellega mõistagi ei nõustunud, kuid oli nüüd valmis leppima Saare-Lääne ja Kura piiskopkondade Magnusele jätmisega. Kokkulepet ei saavutatud ja 18. juunil läks maapäev sünges meeleolus laiali. 26. juunil saatsid Saare-Lääne toomkapiitel, stiftinõukogu ja rüütelkond Haapsalust abipalve piiskopkonna protektorile Frederik II-le kaitseks Rootsi kuninga, ordumeistri ja moskoviitide vastu.¹⁶⁴ Kuningas Frederik oli siiski juba enne abipalve saabumist astunud samme Magnuse sõjaliseks toetamiseks. 30. juunil kirjutas ta Odenselt oma trabantide hauptmanile Antonius von Oldenburgile, käskides tal siirduda Saare-Lääne piiskopkonda; 1. juulil said analoogilised käsud Adam von Maastricht ja Jacob Winsen.¹⁶⁵ Kas nimetatud kaptenid oma meestega ka Liivimaale jõudsid või millal taas lahkusid, pole selge; igatahes aastatest 1563–1564 säilinud Magnuse sõjajõudude munsterrollides nad ei esine. Mingil juhul ei jõudnud täienduslipkonnad kohale enne Magnuse võimulaiendusirite krahhi 1560. aasta sügisel ega jäänud Liivimaale kuigi kauaks.

¹⁵⁹ **Tarvel, E.** Feodaalse maavalduse väljaarenemine. – Eesti talurahva ajalugu. I. Tallinn, 1992, lk 208.

¹⁶⁰ **Renner, 97.**

¹⁶¹ **Koit, J.** Estnische Bauern als Krieger während der Kämpfe in Livland 1558–1611. – Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis Aastaraamat IV. 1960–1964. Stockholm, 1966, s. 24–26.

¹⁶² Esineb allikais ka Merten Boldeckenin nime all. 1560 või 1561 läänistas Magnus talle 1900-taalrise võla katteks Käina vakuse Hiiumaal. Küllap oli ta just ühe endise ordulipkonna rittmeister – nagu ka Jürgen Üxküll.

¹⁶³ Quellen, V, nr 624.

¹⁶⁴ Neue Quellen, II, nr 202.

¹⁶⁵ Samas, nr 205–206.

Tallinna piiskopiameti ostmine

Magnuse järgmiseks agressiivseks sammuks oli Tallinna piiskopiameti ostmine katoliiklikult piiskopilt Moritz (Mauritius) Wrangeliilt¹⁶⁶ viimase ettepanekul. Juba enne seda oli Magnus esitanud nõudmisi Tallinnale, kuid saanud raelt ja Harju-Viru rüütelkonnalt vastuse, et kõik sõltub ordumeistri nõusolekust.¹⁶⁷ Piiskopkonna ostutehing toimus 29. juunil 1560.¹⁶⁸ Asjaolu, et tehing toimus **pärast** Riia maapäeva, millel Tallinna läänisandast ordumeistri (kellel oli uue piiskopi kandidaadi esitamise õigus) ja Magnuse suhted veelgi teravnesid, sunnib oletama, et sedagi kokkulepet oli varem salajas ette valmistatud. Tõesti oligi Magnus juba juuni alul koos oma väeosadega teele asuma sattunud, et Tallinna piiskopkonnas truudusvanne vastu võtta.¹⁶⁹ Pealegi oli Harju-Viru rüütelkond endiselt üpris Taani-sõbralik. Veel märtsis 1559 palus rüütelkond Christoph Münchhauseni abi Taani kaitse alla minekuks.¹⁷⁰ Mais 1559, kui Taani saatkond Moskvast Tallinnasse saabus, deklareerisid rüütelkonna esindajad veel kord, et on valmis end Taani võimu alla andma.¹⁷¹ Juunis 1560, kui hertsog Magnus Saaremaalt mandrile tuli, pöörduti abipalvega juba tema poole, ja Magnus lubas aidata.¹⁷² Moritz Wrangel esindas niisiis oma sünnipärase seisusekaaslaste – Harju-Viru vasallide – arvamust. Ka toomkapiitli enamuse tugi oli tal ilmselt olemas. Tallinna toomkapiitli koosseis pole selge, nimeliselt on sellest 1560. aastal teada vaid *fabricator* Jacob von dem Lewenwolde ja skolastik Wilhelm Tödwen, kes mõlemad esindasid põliseid kohalikke vasallisuguvõsaseid ja olid, nagu Wrangel isegi, olnud 1558. aastani ka Tartu toomhärrad¹⁷³, *senior* Melchior Fegesack nimekast Tallinna kodanikusuguvõsast ja dekaan Gregor(ius) Grote.¹⁷⁴ Piiskopi kantsleriks või sekretäriks oli endine Tartu piiskopi sekretär ja diplomaat Friedrich Gross¹⁷⁵, kes peatselt astus Magnuse teenistusse, notariks aga oli nii enne kui ka pärast 1560. aastat Lääne-maa maakirjutaja ametit pidanud Jakob Rohland.¹⁷⁶ Seos Tartu – Saare-Lääne – Tallinn on küllaltki ilmne. Tallinna rae suhtumise väljaselgitamine selles küsimuses ei näi võimalikuna. Siiski oli Magnus raega kirjavahetuses. Oma läkitustes 8. maist ja 14. juunist 1560 mõistis Magnus hukka kaubavahetuse Venemaaga (ilmselt Narva kaudu) ja Viiburiga, lubas ise astuda samme selle kaubanduse lõpetamiseks (s.o kaubanduse tagasitoomiseks Tallinna) ja paluda sama Frederik II-lt.¹⁷⁷ See pidi raele vähemalt meeltemööda olema.

Piiskopiameti ostutehingu summa pole teada ja rahas ei makstud seda välja kunagi, nagu on ilmne Audru hilisemast läänistamisest Moritz Wrangelile. Igatahes oli ost ordu õiguste terav rikkumine, kellele Tallinna piiskopikandidaadi nimetamise õigus kuulus. Tallinna piiskopkond oli samas – erinevalt Saare-Lääne ja Kuramaa piiskopkonnast, rohkem vaimulik kui ilmalik nähtus. Ehkki piiskopkond hõlmas teoreetiliselt kogu Harju-, Viru- ja Järvamaa, polnud piiskopil seal mingit ilmalikku võimu ega erilist varandust. Kiviloo ja Porkuni piiskopimõisad olid moskoviitide poolt laastatud ja maha põletatud. Asi oli ametikoha prestiižis, mõnes kloostri, kirikus ja hoones siin-seal üle maa ja Tallinnas Toompeal. Ostu väärtus seisnes Magnuse jaoks selles, et nõnda sai ta Tallinnas jala maha toetada, demonstreerida oma huvi, mõju ja kohalolekut neil kunagi Taanile kuulunud ordualadel, mida ordujuhtkond valmistus andma Poola-Leedu kaitse alla. Pealegi ei olnud Tallinna piiskopkond kunagise Taani ülemvõimu mälestusena kanooniliselt seotud Riia peapiiskopkonnaga, vaid Lundiga. See alluvussuhe oli hiljemalt kahe aastakümne eest, kui Taani luterlikuks pöördus, enam kui küsitavaks muutunud – see oli oluline vaid nende silmis, kes Magnust oma uueks maaisandaks ei

¹⁶⁶ Endine Tartu piiskopkonna toomdekaan ja toompraost ning Tallinna piiskopi koadjuutor Moritz Wrangel(l) oli Tallinna piiskopitooil märtsist 1558 juunini 1560, ent jäi vaid *electus*'eks ega saanud kunagi paavsti kinnitust (**Saard, R.** Eesti kirikute esivaimulikkond 1165–2006. Tallinn, 2006, lk 23). Moritz Wrangel olla raha kätte saanud ja kohe Saksamaale lahkunud (**Hansen, 267**), ent Leonid Arbusow seeniori järgi oli ta ametis olnud veel 1560. a novembris (**Arbusow, 143**). Ilmselt eksivad siinkohal nii Hansen kui ka Arbusow. 2. novembril 1560 kirjutas Wrangel Kuressaarest Frederik II-le, nimetades end “endiseks piiskopiks” ja paludes lääniks Padise kloostrit (Neue Quellen, III, nr 227); hiljem ta saigi läänistuse, kuid Audrus (Neue Quellen, III, nr 252). M. Wrangeli puhul väärub märkimist järjekordne seos Tartuga, kust olid paljud Magnuse toetajad pärit.

¹⁶⁷ Neue Quellen, II, nr 184; Quellen, V, nr 593.

¹⁶⁸ **Renner, 134.**

¹⁶⁹ Neue Quellen, II, nr 192.

¹⁷⁰ Samas, nr 102.

¹⁷¹ Samas, nr 125.

¹⁷² Samas, nr 197.

¹⁷³ **Arbusow, 308, 338.**

¹⁷⁴ Samas, 338.

¹⁷⁵ Samas.

¹⁷⁶ Samas, 333, 341.

¹⁷⁷ **Чумиков, А.** Осада Ревеля (1570–1571 гг.) герцогом Магнусом, королем ливонским, голдовником царя Ивана Грозного. – Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. 1892, кн. 2, с. 5–6.

soovinud. Ehk peaks veel lisama, et ostule vaatamata (võib-olla toomkapiitlis toimumata jäänud valimisprotseduuri tõttu?) ei nimetanud Magnus end Tallinna piiskopiks, vaid kõigest piiskopkonna administraatoriks. Teadaolevalt tegi ta seda esmakordselt 7. juulil 1560.¹⁷⁸

Samal ajal hoogustus Magnuse palgasõdurite tegevus Põltsamaa ümbruses. Kindlasti oli osa sõjasulaste tegemistest palgarahata meeste isetegevus, kuid oli selge, et Magnuse ja ordumeistri vahel käis avalik sõda, peamise rindejoonega Pärnu all – mis sellest, et madala intensiivsusega ja väga lokaalne ning et ründavaks pooleks polnud sugugi alati Magnuse mehed.

Pärnu maapäev

30. juunil saabusid Uus-Pärnusse Magnuse saadikud – Kuramaa toompraost Ulrich Behr, Saare-Lääne toomdekaan Johan Duvel, toomherra Richardus van dem Wolde ja Dietrich Farenbach –, et ordumeistri saadikutega hertsog Christophi esindajate vahendusel tüliasja lepitada. Kehtima pandi vahele. Hertsog Magnus ilmus 2. juulil ka ise koos ühe ratsalipkonnaga Vana-Pärnusse. Läbirääkimised kulgesid visalt. Magnus soovis ilmselt mingit kompromissi. Ta oli nüüd valmis oma nõudmistest Tallinnale ja Pärnule lahti ütleva, kui saab vastutasuks endale orduvaldused Saare- ja Läänemaal ning Vindavi (Ventspils) piirkonna Kuramaal. Sellelega ei saanud omakorda ordumeistri volimehed ilma meistri ja ordukapiitli loata nõus olla. Pealegi – kes või mis pidi tagama, et Magnus hiljem tõesti ainult sellega lepib? Ettepanek on iseenesest huvitav, sest markeerib Magnuse valmisolekut teatud tingimustel lahti öelda oma nii varem kui ka hiljem korduvalt väljendatud pretensioonidest kogu Eesti alale. Selline kokkulepe oleks maandanud pinged orduga, jättes samas ordualad puhvrina Magnuse valduste ja moskoviitide vahele, ning oleks andnud Kuramaa piiskopkonnale hea sadama, mis sellel senini puudus. Ebaselgeks jääb, kas see meelemuutus oli vaid diplomaatiline kavalus või oma võimaluste realistlikuma hindamise tulemus. Võimatu pole ka Taani kuninga poolne korraldus.

8. juulil läksid delegaadid laiali, olles eelnevalt vahele veel neljateistkümneks päevaks pikendanud. Magnus rikkus vahelekokkulepet kohe, kui saadikud ära olid sõitnud, lastes kinni pidada ühe endisele ordumeistrile Fürstenbergile kuulunud viljalaeva, hõivates taas Tori mõisa ning lubades oma sõjasulastel talupoegade voore rõõvida. Magnusel ei pruukinud aga olla valikut – palgaraha distsipliini tagamiseks tal ju täiesti ilmselt ei jätkunud.

Peagi hakkas Magnus nõudma talle kui uuele Tallinna piiskopile kuuluvate maavalduste ja varade üleandmist. Eriti taotles ta Padise kindluskloostri, viimast kindlustatud punkti enne Tallinna (kui Keila ordumõisa kindluseks mitte lugeda). Ordu ja Magnuse suhted pingestusid murdumispunktini. Kettleril ja tema killameestel polnud Moskooviaga käimasoleva sõja olukorras siiski kodusõjaks suuremat tahtmist. Iga hinna eest tuli ära hoida Taani muutumine avalikuks vaenlaseks; Taani head suhted Moskvaga olid ju üldise arvamuse järgi tõsi. Magnusel oli lisaks kogu Liivimaa liiga palju poolehoidjaid ja tema peale lootjaid. Näiteks Harjumaa hiljutise laastamise eel, ajal ja järel olid paljud inimesed oma varanatuks Läänemaale toimetanud või ka ise sinna põgenenud, sest hertsogi valdustesse usuti venelasi mitte tungivat. Sestap tegi ordujuhtkond veel katset mingi selgema kokkuleppeni jõuda.

21. juuliks kutsuti Pärnusse taas kokku Liivimaa maapäev. Sellele kogunesid Riia peapiiskop oma koadjuutoriga, ordu esindajad, rüütelkond ja muud seisuste esindajad. Ehkki oli sõjaaeg ja vaenlane oli maal ning maapäeva kokkukutsumisega kiire, oli kogunemine igati esinduslik ja maapäeva nime vääriline. Toimumiskoht seletub osalt olukorraga – põhja-lõunateljel keset maad, aga Vene rindest eemal –, lisaks oli Uus-Pärnu hansalinn ja ordualal, kohalikuks komtuuriks ühe tülipõhjustaja Heinrich Wulfi vend Rutger, ning teispool Pärnu jõge asus piiskoplik Vana-Pärnu ja algasid Magnuse valdused. Magnus oli ju kutsutud, tema pärast siin oldigi, ja ta ise oli kusagil lähikonnas ootamas.

Maapäevakutsed pidid olema arvatavasti välja saadetud sellesama 8. juuli paiku, mil eelmised läbirääkimised olid lõppenud – seda ütleb meile kalender. Kogunemine maapäevale võttis kümnekond päeva aega, sest kõigil võis ju enne seda või sellega seoses mingeid asjatoimetusi olla. Millalgi juulis alustasid venelased üle Pihkva ja Tartu uut suurt mitmeharulist sissetungi Eesti ja Läti aladele. Nad piirasid 22. juuli öösel sisse tugevaima ordulinnuse Viljandi. Pärast sissetungi algust poleks mingit maapäeva enam kokku kutsutud, ja kindlasti mitte nüüd samuti otsesesse ohtu sattunud Pärnusse. Sissetung algas arvatavasti paar-kolm päeva enne Viljandi piiramise algust, teated moskoviitide väehulkade kogunemisest ja liikumisest pidid luurajatelt saabuma veel vähemalt paar päeva varem.

¹⁷⁸ Kruus, 115; Quellen, V, nr 637. Formuleering oli: *Administrator Revaliensis*.

Ordu eesmärgiks oli vastutasuks Magnuse maahõivamiste tunnustamise eest saavutada Taani või Magnuse sõttaastumine Liivimaa poolel või vähemalt proportsionaalse osa kandmine otsestes ja kaudsetes sõjakuludes. Hertsog Magnus ei andnud milleski järele ja kordas oma pretensioone. 1. augustil saabus kohale ordumeister Kettler koos saja ratsanikuga, sest Magnus ei tahtnud enne temaga kohtumist mingeid kokkuleppeid sõlmida. Veel samal päeval rikkus Magnus taas vaerahu, lastes hõivata ühe veini, kaerte ja muu kaubaga lastitud pargase – või leppides juba juhtunuga. Kettler ei kavatsenud esialgu järele anda, vaid vajadusel Magnuse vastu Poola-Leedult abi nõutada.¹⁷⁹ Teated venelaste sissetungist, Viljandi piiramisest, moskoviitide väe tohutust suurusest ja ordu kokkukuivanud väliväe hävitamisest Härgmäe lahingus 2. augustil tekitasid maapäeval masendust. Osa maapäevalisi lahkusid ja ka ordumeistril oli tegemist mujal, et veel päästa, mida päästa annab. Teha selles olukorras veel Magnus ja Taani kuningas varjamatult oma vaenlasteks... Sestap andis meister 6. augustil järele.

Peapiiskop Wilhelmi ja hertsog Christophi vahendusel sõlmitud kokkuleppe põhipunktid olid järgmised:¹⁸⁰

1. Pooled sõlmivad relvarahu kuni 1561. aasta suvistepühani.
2. Magnuse Tallinna piiskopi tiitlit (veel?) ei tunnustata, kuid teda peetakse vaerahu kehtimisaja vältel Tallinna piiskopkonna administraatoriks.
3. Ordumeister loovutab Magnusele Tallinna piiskopkonna varad ja valdused, sealhulgas kuu aja jooksul Padise kloostri ja abtkonna, loobumata siiski ordu õigustest seoses Tallinna piiskopiametiga. (Et olukord peagi kardinaalselt muutus, jäi see kokkuleppepunkt täitmata.)
4. Magnus peab endised ordu palgasõdurid oma kaitsest ilma jätma ja minema saatma, “ometi need, kes rahumeelselt käituvad ja end üleval peavad, välja arvatud”. (Niisiis oli see punkt formaalse iseloomuga.)
5. Magnus peab tegema tõsiseid ettevalmistusi, et jalamaid, ilma edasise viivitusega ordumeistrilt ära võetud mõisad, maa ja inimesed, “niipalju kui iganes võimalik”, uuesti saaks tagastatud. (Niisiis oli seegi punkt formaalse iseloomuga.)
6. Vangide vabastamine, kuid Maasilinna foogt võis edasi vahi alla jääda, Magnus ei tohtinud teda ainult palgasõduritele välja anda.
7. Magnust on vahendajad veennud “oma väge, niipalju kui nad oma piiskopkondadest välja on kohustatud panema, ühes [muude Liivimaa jõududega Moskoovia-vastasessa] sõtta saatma”. (Seda lubanud ta aga pole.)
8. Muud tüliküsimused jäävad Saksa-Rooma keisri ja riigivürstide otsustada.

Kokkuvõttes oli leping hertsog Magnuse jaoks täielik võit, täielikum kui ta enne maapäeva loota oleks võinud. Tal oli täielik alus oletada, et tema pretensioonid leiavad Liivimaal nüüd üldist avalikku toetust ning finantsprobleemid lahenevad. Et moskoviidid olid nüüd aga hädaohtlikult lähedale jõudnud (rüüstasid 8. augustil juba Saardet), pidas Magnus paremaks Pärnust lahkuda ja reisida Haapsallu, oma Saare-Lääne piiskopkonna ametlikku pealinna. Traditsiooniliselt resideerus piiskop küll enamasti Kuressaares, kuid toomkapiitli asukoht oli Haapsalus, kus asusid ka piiskoplik toomkirik ja kindlustatud piiskopiloss. Enne lahkumist munsterdas hertsog Magnus 9. augustil Vana-Pärnus oma ratsa- ja jalauksusi. Vaid kuu aega hiljem palgavõlgade ette­käändel alanud ja ka Vana-Pärnus aset leidnud palgasõdurite mässu tõttu pole eriti usutav, et munsterdamist toimetati palgamaksamise eesmärgil. Orduga oli just kindlam vaerahu sõlmitud. Seega on tõenäoline, et väeosade ülevaatus toimus venelaste sissetungiohu tõttu.

Venelaste sissetung

Viljandi langemise järel pärast pikemat piiramist jagunes Vene piiramisvägi kolmeks. Esimene ja suurim osa suundus koos piiramissuurtükkidega Tallinna poole, kuid takerdus Paide all, mida ei suudetudki vallutada, teine suundus Volmari ja Võnnu (Cēsis) ümbrusse ja kolmas Läänemaale, hertsog Magnuse valdusesse, mida alles äsja nii kindlaks ja puutumatuks oli peetud. Johann Renneri kroonikas esitatud, kuid selle algkäsikirjas mahatõmmatud teate järgi olevat tegemist olnud kõigest 600-mehelise salgaga, mis ei pea kindlasti paika, ent võib viidata rüüsteväe suhtelisele väiksusele. Konkreetset on jutt kallaletungist Lihulale sinna kogunenud talupoegade suure arvu tõttu loobunud Vene väesalgast, kuid rüüstesalku võis olla mitu ja nad võisid kasutada erinevaid teid. Et venelasi pidi oluliselt rohkem olema, ilmneb juba sellestki, et Pärnu, Koluvere (allikas: *Кольеви*) ja Haapsalu (allikas: *Пслу*) alla saadetud väe ülemateks olid suhteliselt kõrgelt koteeritud vojevoodid – bojaar Ivan Petrovitš Jakovlev ja vürst Grigori Meštšerski, kes olid tol aastal Liivi-

¹⁷⁹ **Kruus**, 116; Quellen, V, nr 691.

¹⁸⁰ **Renner**, 141–144; Quellen, V, nr 715.

maale saadetud Vene väliväes olnud vastavalt vasaku käe polgu esimeseks ja teiseks vojevoodiks.¹⁸¹ Läänemaa laastamise järel Tallinna alla kogunenud Vene väge on hinnatud 6000 mehele, mis omakorda peaks olema liialdus, sest kogu Härgmäe lahingus osalenud Vene armee oli u 18 000-meheline, millest vaid osa, ehkki suurem osa, piiras hiljem Viljandit ja kandis seal olulisi kaotusi; omakorda suurem osa sellest väest, nagu juba nägime, saadeti järgnevalt Paide alla, osa jäi Viljandisse ja osa suundus Lätti. Eespool nimetatud vojevoodidele alluvaid alampealikke on Vene teenistusraamatutes nimetatud 12, mis lubaks kogu vasaku käe polgu suuruseks **enne** Tartust Viljandi poole suundumist pidada u 2400 meest. Läänemaa puhul tuleb niisiis kõne alla kuni paar tuhat meest.

3. septembril rüüstasid venelased Vana-Pärnut, mille kohta “hertsog Magnus oli lasknud kuulutada: ta elavat heas rahu venelastega, Läänemaale ei pidavat nad tulema”.¹⁸² Nägime eespool, et päris ootamatu ei saanud see sissetung siiski olla; sellele viitab ka see, et vaatamata moskoviitide ratsasalkade väga suurele liikumiskiirusele jõudsid talupojad vähemalt Lihula ja Kõrve kandis vastupanuks koguneda. Venelased jätkasid oma rüüsteretke läbi kogu Läänemaa, põletasid maha Audru, Sauga, Sõtküla, Kasti, Veliste, Vigala ja Haeska mõisad ning tungisid Haapsaluni. Šokeeriv uudis jõudis Magnuseni Haapsalu lähedal ühes aadlipulmas. Moskoviidid saabusid peaaegu samal ajal teate toojatega! Magnus sai koos pidulistega veel vaevu tulema; paljud jäid siiski venelaste küüsi või löödi maha. Mõni päev hiljem, 11. septembril vabastasid tallinlased kokkupõrkes Tallinna all mitu pulmas kinni võetud naist ja neiu.¹⁸³

Magnus sattus järsult muutunud olukorrast paanikasse, jättis Haapsalu ja pooleliolevad asjad ning pages paadis Saaremaale. Seal astus ta samme, et oma läbisaamist orduga parandada ja vabastas vahi alt Maasilinna foogti. Moskoviidid jõudsid peagi Magnuse lahkumise järel Haapsalu alla ja põletasid linna maha (säilisid vaid kolm maja), ehkki piiskopilossi vallutada ei proovinud. Tegemist oli vaid kiire laastamis- ja hirmutamisetkega, mille põhjuseks olid ilmselt kahtlused, et Magnus on Pärnu maapäeval ordu liitlaseks pöördunud, ja õigustuseks juba varem Magnuse teenistusse läinud orduväega toimunud ja Viljandi piiramise ajal Põltsamaa ümbruses jätkunud kokkupõrked. Kas rüüsteretkeks tuli korraldus Moskvast (teadete saamiseks Pärnu maapäeva kohta, nende edastamiseks Moskvasse ja vastava käsu saamiseks oli aega piisavalt) või oli see Viljandi all olnud vojevoodide omaalgatus, pole samuti teada. Seda üritas hiljem välja selgitada ka hertsog Magnus, kes –

/.../ saatis kellegi N. Buncke nimelise Moskvasse ja süüdistas suurvürsti [s.o tsaar Ivan Julma], et ta vaatamata sõlmitud liidule, mis tema auväärt isaga tehtud, tal Läänemaad oli laastanud ja rüüstanud. Suurvürst palus vabandust, see ei olevat tema korraldus olnud, vaid tema sõjamehed olevat seda omal käel teinud; hertsog Magnusel polevat midagi muud kui kõike head ja sõprust temalt oodata; lasi sellega saadikul tagasi minna ja hertsog Magnus pidi kahjud, mis ta kannatanud, kandma.¹⁸⁴

Pole teada, et keegi “omavoliliselt” Magnuse valdustesse tunginud vojevoodidest mingit karistust oleks kandnud. Küllap nägi tsaar tõesti ordu poolt Pärnu maapäeval Magnusele tehtud järeleandmistes märki tolle poolevahetusest ning otsustas teda igaks juhuks veidi hirmutada. Ka ei lõppenud rüüsteretke järel kohe ja iseenesest formaalne sõjaseisukord Vene ja Taani valduste vahel Liivimaal. Kaudsetel andmetel võiks isegi oletada veel ühte, väiksemat Vene rüüsteretke Läänemaale 1561. aastal.

Palgasõdurite vastuhakk ja talurahvamäss

Venelastele polnud suudetud Läänemaal mingit tõsisemat vastupanu osutada, kui talupoegade omakaitse ja paar väiksemat improviseeringut siin-seal tähelepanuta jätta. Kohe ohu taandudes puhkes aga hertsog Magnuse ikka veel palgata sõdurite seas rahulolematust, mis paisus varsti tõsisemaks vastuhakuks. Kuningas Frederik oli 1560. aasta vältel Magnusele tema sõjasulaste palkadeks veel 12 000 taalrit saatnud¹⁸⁵, kuid sellest ei piisanud. Oma 19. septembri kirjas kuningas Frederikule kaebas Magnus juba otsesõnu palgasõdurite mässu pärast Haapsalu ja Kuressaare lossides.¹⁸⁶ Haapsalus tuli sõdurite rahustamiseks neile jaotada kiriku-hõbedat jm kirikuvara, lisaks maksid toomhärрад neile omast taskust suuremaid summasid. Ka Kuressaares ja Vana-Pärnus maksti sõdureile välja osa nende palgast, milleks tehti kiiruga laene. Olukord saadi niiviisi

¹⁸¹ Разрядная книга 1475–1605 гг., т. II, ч. I, 77–84.

¹⁸² Renner, 149.

¹⁸³ Vt selle lahingu kohta suurepäraselt artiklit: Kivimäe, J. Lahing Jeruusalemme mäe taga anno 1560. – Tallinna Mustpeade: Mustpeade vennaskonna ajaloo ja varadest. Koostajad J. Kreem ja U. Oolup. Tallinn, 1999.

¹⁸⁴ Renner, 155.

¹⁸⁵ Neue Quellen, II, nr 183.

¹⁸⁶ Neue Quellen, III, nr 223.

taas kontrolli alla, kuid Magnuse võlg palgasõduritele oli 1561. aasta teisel poolel endiselt u 15 000 taalrit, mis vastas u 1500 mehe aastapalgale.¹⁸⁷ Et kujunenud olukorras polnud enam kuidagi võimalik palgaväge koos hoida, saatis Magnus selle septembri lõpus laiali. Ainult väiksem osa sõjasulaseid jäeti teenistusse edasi ja nende lojaalsuses kahtles väga pessimistlikuks muutunud Magnus põhjendatult. Palgaüksuste rahunemine võisid muidugi olla seotud ka Magnuse (Taani) idasuunalise rahupoliitika ilmsikstulnud ebaõnnestumisest, kuid tõenäolisem peapõhjus oli ikkagi saamata palgaraha, millele viitavad ka kiiruga sooritatud ja olukorda rahustanud maksed. Sõdurid pidid oma ülalpidamise eest ju ise hoolitsema, palgata ei saanud see igavesti kesta.

Piiskopkond oli nüüd sama hästi kui kaitsetu ja Magnuse võimupretensioonid naeruväärsesse valgusse asetatud. Tema populaarsuse aluseks olid ju olnud rahulootused. Nagu oleks sellest kõigest veel vähe, järgnes kohe uus õnnetus. Pärast Vene rüüsteväe lahkumist tõusid oktoobri alul Lääne- ja Harjumaa piirialadel üles talupojad, valisid enda seast või ringihulkuvate seiklejate seast endile kaptenid ja muud pealikud, tapsid mõned oma mõisatesse naasta jõudnud aadlimehed ning asusid piirama Koluvere piiskopilossi, kuhu paljud aadlikud oma peredega algul venelaste ja nüüd talupoegade eest olid põgenenud. Mässajaid olevat olnud umbes 4000. Magnus raporteeris oma 13. oktoobri kirjas kuningast vennale, et “meie oma Läänemaa talupojad [on] ühte heitnud ja kõrvuti Alutaguse, Harju ja Viru talupoegadega, kes kõik põlisvaenlase [s.o venelaste] poolt meie vastu üles ässitatud” ning laastavad nüüd stifti.¹⁸⁸ Moskoviitidel polnud mässuga siiski mingit otsest seost, ehkki üksikute Vene võimuala talupoegade rüüsteväest mahajäämist ja ülestõusust kaasalõõmist muidugi välistada ei saa.

Tänu endisele stiftifoogtile Christoph Münchhausenile, kes oli Koluverest välja pääsenud, ajanud kiiruga kokku väikese, 60-mehelise ratsasalga, veennud või sundinud kaasa lööma ka talupoegi Lihulast¹⁸⁹ ja mujalt ning purustanud siis selle salgaga talupoegade peaväe Koluvere all, pandi ülestõusule siiski piir. Väiksemaid kokkupõrkeid oli veel mujalgi ja kõik need lõppesid talupoegade kaotusega. Tapetud talupoegade üldarvuks pakkus Münchhausen 200.¹⁹⁰ Talupoegade kaptenid jm ninamehed surmati kokkupõrgetes või vangistati. Osa neist hukati rattal või muul moel sealsamas Koluveres, osa Tallinna all. Mässu üldjuhi, talupoegade valitud “kuninga” viis Münchhausen Kuressaarde hertsog Magnuse juurde, kes lasi ta seal neljaks kiskuda. Varem sepaametit pidanud “kuningas” toodi Kuressaarde 17. oktoobril, Koluvere veresaun oli toimunud kolm-neli päeva varem ja mäss oli alanud oktoobri alguses. Kogu märul kestis niisiis vaevalt paar nädalat, kuid madalama intensiivsusega kestis vastuhakk veel ligi aasta.

Nüüd oli Magnus olukorras, mida Taani kroon oli püüdnud kõigiti vältida. Kõige positiivsem stsenaarium oli arvatavasti ette näinud hertsogi vaimustatud tervitamist Liivimaa seisuste poolt, linnade ja maakondade vabatahtlikku tema võimu alla astumist, kindlasti kokkulepet orduga ja Moskva tsaari liigse ärritamise vältimist. Moskoviitide või orduga, kelle selja taga seisis Sigismund August, ei tohtinud mingil juhul sõjaseisukorda sattuda ja liivimaalastele ei tohtinud pettumust valmistada. Samuti ei tohtinud see kõik liiga palju maksma minna. Negatiivne stsenaarium – juhaks, kui meeletu maal pole soodsad või kui Sigismund August enne arvatud aega ehk siis enne tema Venemaaga sõlmitud vaherahu lõppemist 1562. aastal sündmustesse sekkub (mis peatselt juhtuski) – nägi ilmselt ette omandatud valduste rahulikku kindlustamist ja soodsama hetke äraootamist, säilitades positiivset imagot. Taani ülemvõim pidi jääma ahvatlevaks alternatiiviks. Magnuse tegevuse tagajärjeks olid aga terav tüli orduga, moskoviitide sissetung, oma lootustes petta saanud liivimaalased, palgaväe laialijooksmine, talurahvamäss, rahakulu ja kuhjunud võlad.

Oma toetusbaasi kindlustamiseks ja võlgade kustutamiseks alustas Magnus juba 1560. aasta septembris vanade läänistuste kinnitamist ja uute jagamist. Saaremaal jagati suuremaid maavaldusi oktoobris, eriti 22. oktoobril.¹⁹¹ Selgelt on tegemist n-õ tulekahju kustutamisega, üha kuhjuvatele kuludele ja kohustustele kohese katte otsimises. Nii sai Magnuse kantsler Konrad Burmeister väiksemaid läänistusi 7. septembril,

¹⁸⁷ Andmed Ivar Leimuse esinemisest 27.10.2007 Eesti-Taani ajaloolaste ühisseminaril Tallinnas. Umbes 1500 mehele me Magnuse teenistusse üle tulnud palgaväge eespool hindasimegi.

¹⁸⁸ Neue Quellen, III, nr 225.

¹⁸⁹ Lihula ümbruse talud olid tollal suured (adratalud piiskopialal keskmiselt 1,4-, ordualal 2-adramaalised) ja jõukad, talunike seas hulk vabatalupoegi. Lihula kandi talupojad olid alles äsja korra juba venelaste tagasilöömiseks relvastunud ja kogunenud. Muide, 1560. a ülestõusu ühe põhjusena on nimetatud ka talupoegade väkkevõttu, mis oli Liivi sõja algusaastail tõepoolest ulatuslik, kuid hertsog Magnus oli ju sõjast Venemaaga kõrvale hoidnud. Teoreetiliselt võib siiski oletada ka võimude endi poolt moodustatud ja juba mõnevõrra organiseeritud talupojasalkade kontrolli alt väljumist. Senini parimat käsitlust 1560. a ülestõusust vt **Ligi, H.** Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul (1558–1561). Tallinn, 1961, lk 295–317.

¹⁹⁰ Neue Quellen, III, nr 226.

¹⁹¹ **Tarvel.** Piiskopi- ja orduaeg, 137–138.

17. septembril ja 3. oktoobril; kui asi seisnuks tema varasemate valdusõiguste kinnitamisega, võinuks seda ju teha ühekorraga; seega tuleks kõigil kolmel juhul näha läänistuste taga mingeid äsjaosutatud teeneid või just toimunud rahalisi tehinguid, mida käsitleti ükshaaval. Ühes dateerimata, kuid ilmselt 1561. aasta teisest poolest pärinevas dokumendis¹⁹² on loetletud hertsog Magnuse võlgu, võlausaldajaid ja võlgade kustutamiseks tehtud maavalduste ja tulude läänistusi. Piiskop Münchhausenilt päritud ja hiljem tehtud võlad ulatusid kokku mitmekümne tuhande taalrini ja olid valdavalt seotud palgaväe ülalpidamiseks vajalike kuludega, veelgi selgemalt aga mässavatele palgasõduritele 1560. aasta sügisel Haapsalus, Vana-Pärnus ja Kuresaares tehtud väljamaksetega. Osa võlgu ei pärinenud võlausaldajate isikute järgi otsustades mitte 1560., vaid kindlasti alles 1561. aastast. Siiski oli Magnus võlgu isegi oma teenijaskonnale, ühele Pärnu kullassepale, mitmele kaupmehele sameti, humala jm kraami eest jne. Pole selge, kui õigustatud olid viimased kulutused, ehkki püüid esinduslikkuse poole, hoovkonna ülalpidamine jne olid Magnusele kui maahärrale mõistagi ajastu nõuete poolt ette kirjutatud. Võlausaldajaiks olid teiste seas Ewert Dücker vanem¹⁹³ (kellele tasuks mingi Magnuse-eelse 3500-taalrise võla eest läänistati Alliksaare ametkond Hiiumaal – ilmselt küll ainult neli vakust kuuest, sest kaks olid läänistatud teistele kreditoridele), kaupmees Christoffer Ermandern¹⁹⁴ (Magnuse-eelse 2500-taalrise võlasumma katmiseni tulud Kõpu vakusest Hiiumaal, lisaks võlgneti talle veel piiskop Johannese ajast 9000 marka mitmesuguste kaupade eest), Dietrich Behr (kellele läänistati koguni 15 000-taalrise laenu eest üks ametkond Kihelkonnas, kusjuures on ebaselge, kas piiskoplik Lümända või hoopis ordule kuulunud Pajumõis; võimalik niisiis, et võlg pärines 1560. aasta kevadest-suvest, mil Magnus ajutiselt Maasilinna hõivas; Kihelkonnaga seotud võlg ja läänistus jõudis vahepeal olla ka Johann Zoege nimel). Samuti olid võlausaldajaiks rittmeister Merten Boldecken (1900-taalrise võla eest Käina vakus Hiiumaal), Arnold Vitinghof (küla Koluvere ametkonnas), rittmeister Jürgen Üxküll Paadremalt (tasuks tulud Vana-Lõve ametkonnast kuni võlasumma tagastamiseni), Johann Maydel (tulud ühest veskist ja külast), Dietrich Farenbach, Berthold Poll(en), Johann Tiesenhausen, Fabian Wrangel, endine Tallinna piiskop Moritz Wrangel, samuti toomhärrad Johan Duvel, Thomas Gabler, Richardus van dem Wolde ja Reinhold Zoege, Reinhold Rosen, Heine vom Hove, Thomas Emden, Christopher Münchhausen, Taani asehäldur Christoffer Valkendorf¹⁹⁵ jt. Enamikule neist lubati võla kustutamiseks mingeid läänistusi – dokumendist ei selguigi, kas need olid juba tehtud või vaid lubatud, nagu on paaril juhul ilmne. Osa muudest allikatest teadaolevaid võlgu (arvatavasti need, mis kohe tasuti mõne läänistusega) ei esine loetelus üldse. Tulebki rõhutada, et dokument kajastab vaid Magnuse 1561. aasta teisel poolel endiselt üleval olevaid võlgu – tõsi, astronoomilisi –, mitte kõiki tema kulusid-tulusid, mistõttu järeldustesse tema priiskamise ja oma kulutuste teiste kanda lükkamise osas tuleks suhtuda ettevaatusega. Jättes kõrvale mõned võib-olla tõesti liigsed kulutused luksusele, olid kõik ülejäänud kujunenud olukorras kahtlemata õigustatud ja vajalikud. Võlastumise allikaid, nagu juba öeldud, oli sisuliselt kaks: eelmise piiskopi tasumata jäetud võlad ja sõdurite palgavõlad, mille tegelikuks tekitajaks oli olnud ordu. Neljakuuse Magnuse teenistuses olemise jooksul,

¹⁹² Asukoht: Taani Riigiarhiiv, TKUA. Speciel Del. Livland A III. Tillaeg nr. 3. 1560–1569 og udat. Den hertugelige Regering i Livlands Arkiv: Indkomne og udgaede Breve samt andre Akter og Dokumenter. Dokumendi koopia asub Eesti Ajalooarhiivis Vello Helki isikufondis. Dokumendile juhtis tähelepanu Ivar Leimus oma 27.10.2007 Eesti-Taani ajaloolaste ühisseminaril peetud ettekandes, avaldades hiljem ka sellekohase artikli (**Leimus, I.** Hertsog Magnus, tema võlad ja võlausaldajad. – *Tuna*, 3/2008, lk 8–18).

¹⁹³ Ilmselt Uus-Pärnu rahärra alates a-st 1558, kes oli 1552–1553 olnud Lihula tsistertslaste nunnakloostri maavalduste *Amtmann*, seega piiskopkonna ametnik. Põhjamaade seitsmeaastase sõja alates koos oma lipkonnaga Rootsi poolelt Taani teenistusse üle tulnud mõisameeste rittmeister Heinrich Dücker oli tema vennapoeg. “Vanem” oli ta oma samanimelistest pojast ja teisest vennapojast (hüüdnimega “Pikk”, langes 1565 mõisameeste poolt ette võetud Tallinna hõivamise katse ajal eristamiseks. Sm 1563.

¹⁹⁴ Christoffer Ermandern, ka Erdtman jne, oli 1555 Alliksaare ametkonna, s.o Hiiumaa piiskopliku osa *Amtmann* (**Arbusow**, 334) ja elas Hiiumaal kuni oma surmani üle kõik järgnevad võimuvahetused. Veel Rootsi 1586. aasta revisjoni ajal taotles ta endale Kõpu vakust ja esitas selleks koopia piiskop Johannes von Münchhauseni läänikirjast. Kuninglikud komissarid pidasid seda siiski kahtlaseks, kuid tegid talle tema vanust arvestades väiksemaid mööndusi äraelamise võimaldamiseks (Die Revision vom Jahre 1586 und die Befragung vom Jahre 1989. Ein Beitrag zur Gütergeschichte Estlands von Paul Frhr. von Ungern-Sternberg. – Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands. Bd. VIII. Heft 1–2. S. 132). 1598/90–1599 oli Kõpu siiski tema käes, lisaks paar talu Sõrus jm, kokku 5½ adramaad Kõpu ja 1½ adramaad Hagapä vakuses. Leo Tiik on oletanud, et ilmselt pidi ta sellal kontrollima mereliiklust Soela väinas ja Kõpu vetes ning korraldama ülevedu Hiiu- ja Saaremaa vahel. Christoffer Erdtman suri 6. aprilli 1599 öösel oma Tiharu rehes 80-aastase üksiku lesena (**Tiik, L.** Sõru ehk Hagapä vakusest ja Emaste mõisast. – *Nõukogude Hiiumaa*, 21. november 1974).

¹⁹⁵ Eluaastad 1525–1601. Taani riigitegelane. Määrati 1561 üheks hertsog Magnuse abiliseks ja järelevalvatajaks Saaremaal, 1563 sealsamas kuninglikuks asehälduriks, kuid sattus Magnusega teravasse konflikti. Valkendorf süüdistas oma kirjades Frederik II-le Magnust muuhulgas liiderlikkuses, homoseksualismis jne. Leskkuninganna Dorothea survel tagandas Frederik II 1566/67. a vahetusel Valkendorfi ja lõpetas Saaremaal topeelvalitsemise. Kõik see ei rikkunud Valkendorfi edasist hiilgavat karjääri, mis päädis Taanis kuninga järel kõrgeima, riigiuuemeistri ametis 1596–1601.

millest osale oli pealegi palgakate olemas, ei saanud viimati nimetatud kululiik üleliia paisuda. Lisaks näib, et kogu see kirjeldatud võlakoores saadi siiski kontrolli alla; lausa kontrollimatuks muutusid kulud alles Põhjamaade seitsmeaastase sõja puhkemisega 1563. aastal. Vastuseks mingile kuningakojust tulnud kiiret vastust nõudnud järelepärimisele esitasid Valkendorf ja Gross maakirjutaja Lucas Tolli¹⁹⁶ esitatud maa- ja vakuraamatute põhjal 18. detsembril 1562. a 60-leheküljelise aruande Saare-Lääne piiskopkonna Saaremaa foogtkonna alalistest tuludest.¹⁹⁷ Aruanne ei kajasta küll kõiki tulusid, vaid ainult ametimõisate talupoegade naturaalandameid ja rahamakse, ning on ka muidu lünklik, kuid see pole praegu oluline. Dokumendis antakse nimelt veel ülevaade Magnuse poolt tehtud läänistustest – ja, üllatus küll, enamikku aastatel 1560–1561 tehtud läänistustest sealt ei leia. Näiteks kolmest Alliksaare ametkonna läänistusest on nimetatud ainult Ermanderni oma. Foogtkonna ülejäänud aladel on pilt samalaadne. Pole ilmselt võimalik, et Valkendorf ja Gross neist läänistustest teadlikud poleks olnud; võimalik pole antud juhul ka kuningakoja teadlik eksiarvamusele viimine. Ehkki seletusvõimalusi on rohkem (näiteks mõnel puhul polnudki formaalselt võttes tege- mist läänistustega, vaid kõigest võlatagatistega või isegi ainult lubadustega nende tagatiste andmise osas; aruanne kajastab aga ainult tulusid, mitte seda, millele saadud vahendid kulutati), pole sugugi välistatud (ja peaks eelarvamusvaba lähenemise korral esikohal olema) järeldus, et vastavad võlad olid 1562. aasta lõpuks juba klaaritud. Võla katteks tehtud läänistus oligi ju tähtajaline – üldjuhul kuni võlasumma sissekas- seerimiseni läänistatud valdusest laekuvatest tuludest. Välistatud aga pole ka tasumine sõna otseses mõttes, piiskopkondade korraliste tulude või mingite erakorraliste laekumiste, näiteks kuningas Frederik II-lt saadud laenu või leskkuninganna Dorothealt saadud toetuse arvelt.

Muutunud olukorras hakkas Magnus otsima täiendavat tuge oma positsioonidele ja taotlustele Liivimaal nii Liivimaalt kui ka väljastpoolt seda. Algselt oli küsimus abist võimaliku otsese ohu vastu venelaste või ordu poolt või vähemalt selles, et vaenlaste hulka rohkem mitte suurendada.

19. septembril 1560 allkirjastas Magnus Kuressaares instruksiooni ja volikirja oma saadikutele Preisi hert- sogi Albrechti juurde – Kuramaa toompraostile Ulrich Behrile ja sekretär Hermann Schneiderile.¹⁹⁸ Meenu- tame, et hertsog Albrecht oli Liivimaa küsimustest väga huvitatud mitte ainult Poola-Leedu vasallina, vaid ka oma isikliku mineviku ja perekondlike sidemete tõttu (peapiiskop Wilhelm, meenutame, oli tema vend ja koadjuutor Christoph tema väimehe, Mecklenburg-Schwerini hertsogi Johann Albrecht I vend). Lisaks oli ta tänu Grobiņa ordufoogtkonna pantvaldusena omandamisele nüüd Magnuse naaber Kuramaal. Wilhelm ja Christoph olid venelaste hiljutise sõjakäigu ajal samuti otseses ohus olnud, muuhulgas üle elanud Turaida lossi piiramise. Magnuse instruksioonis kirjeldati venelaste sissetungi õudusi, “praegusel sõjaajal varem mitte ette tulnud türanniat”, mille tõttu “palju sakslasi ja mitesakslasi, noori ja vanu, mõrvatud ja ära viidud on”, samuti oli maha põletatud Haapsalu, kust hertsog Magnus ise suures mures lahkus. Ehkki moskoviidid olid nüüdseks lahkunud, võivat nad “iga silmapilk” taas Läänemaale ja “esimeste külmadega” (s.o pärast Suure väina jäätumist) Saaremaale tungida. Magnus ei uskunud, et suudab enne Taani abi saabumist järg- mise aasta kevadel Kuressaaret kõrvalise abita kaitsta, millest ta on “nii maitsi kui ka meritsi” Taani kuningat ja oma teisi veresugulasi informeerinud. Albrechtilt palus ta nõu ning “järgmise suveni” laenuks “mõni säilitis¹⁹⁹ linnaseid, üks säilitis kapsaid (? *Kraut*), kaks suurtükki ja mõned kuulid”.²⁰⁰ Hertsog Albrecht saatis Insterburgist 17. oktoobril vastuse, milles lubaski laenuks 30 säilitist linnaseid ja otra, ühe lasti püssi- rohtu, kaks suurtükki (“veerandmadu”, *Quartierschlangen*) ja kummalegi sada kuuli. Ühtlasi lubas ta Magnuse jaoks värvata kaks püssimeistrit (mõeldud ilmselt suurtükiväelasi).²⁰¹

¹⁹⁶ Esineb allikais 1544–1575. Väidetavalt sündinud Wittenbergis (teise versiooni kohaselt pärinevad Tollid aga hoopis Madal- maadest) ja samas ka ülikoolis õppinud. Olevat tulnud 1560 koos hertsog Magnusega Saaremaale ja määratud maakirju- tajaks. Abiellus Elisabeth Vietinghoffiga, sai Meedlas 8¼ adramaa suuruse läänistuse ja pani aluse Tollide aadlisuguvõsale. Voldemar Miller on siiski pidanud tõenäolisemaks Tollide kohalikku päritolu (mh põlvnemist Suurest Tõllust – suguvõsale oli iseloomulik selle liikmete suurekasvulisus), mis näib võimalikuna ka seetõttu, et maakirjutajana pidi Lucas Toll arva- tavasti mingil määral eesti keelt valdama.

¹⁹⁷ Asukoht: Taani Riigiarhiiv. TKUA. Livland. Tillaeg 1560 – Tillaeg 1563.

¹⁹⁸ Herzog Albrecht von Preussen und Livland (1560–1564), nr 2725–2725/1.

¹⁹⁹ Säilitis e last = 24 tündrit, mahuühikuna u 3188 liitrit ja massiühikuna u 2165 kg.

²⁰⁰ Samas, nr 2725/1.

²⁰¹ Samas, nr 2745. Magnuse saadikuid informeeris Albrecht 18. oktoobril Königsbergis samas vaimus – samas, nr 2750.

Uus kokkulepe kuningas Frederikuga

Hertsog Magnus lahkus 1560. aasta hilissügisel Kuressaarest Pilteneesse Kuramaal. 16. detsembril palus ta hertsog Albrechtilt luba läbi tema valduste Taani reisida.²⁰² Oma 31. detsembril kirjutatud vastuses Albrecht selle loa ka andis.²⁰³ Ühtlasi selgub Albrechti selle perioodi kirjavahetusest, et Magnus oli Kuramaal kohtunud ja suhteid silunud Riia koadjuutori Christophiga ning läbi Preisimaa saabunud Taani saadikute vahendusel otsinud lepitust ka Gotthard Kettleriga.²⁰⁴ Omalt poolt läkitas Albrecht Taani oma saadiku Achatius von Dohna, et vahendada võimalikku kompromissi ühelt poolt Oldenburgide ning teisalt Brandenburgi ja Mecklenburgi kodade, ordu ja viimaste selja taga seisva Poola-Leedu huvide vahel – et “midagi positiivset mahatrambitud Liivimaale välja töötada”, “sellele maale rahu ja üksmeelt tekitada”.²⁰⁵ Toodud tsitaadid pärinevad viimasena viidatud dokumendist, olles seotud hertsog Albrechti saadikute naasmisega Taanist ning hertsogite Magnuse ja Christophi läbirääkimiste tulemustega. Näib niisiis, et vähemalt omavahel lähedases suguluses olnud Oldenburgide, Brandenburgi ja Mecklenburgi vürstikodade vahel oli leitud pind, millele mingi ühine arusaam Liivimaa poliitikas rajada. Ehkki otsene üksmeel (ühise poliitika mõttes) jäigi hiljem saavutamata, ei paisunud omavahelised lahkeliidid vähemalt relvakonflikti(de)ks. Kettleri puhul ei leidunud esialgu isegi kokkuleppepinda, saati siis kokkulepet.²⁰⁶

1561. aasta jaanuari lõpus käis Magnus veel kord Saaremaal, kuid naasis peagi Kuramaale ning jõudis 27. jaanuaril Grobiņasse, s.o Albrechti valdustesse. Seal 29. jaanuaril saadetud kirjas lubas Magnus 1. veebruaril Albrechtiga Königsbergis kohtuda²⁰⁷, kuid tegelikkuses venis reis pikemaks. 4. veebruaril lasi Magnus “oma kantsleril”, seega Konrad Burmeisteril anda ülevaate sellest, kuidas ta oma venna Frederik II “ja teiste” pealekäimisel Liivimaale saabus, Saare-Lääne ja Kuramaa “valitsevaks piiskopiks” sai ning Harjut-Virut nõudles, lootes rahule tsaariga, mille Frederik “oma saadikute kaudu Moskvas saavutanud oli”. Liivimaale saabumise järel olevat Magnus “palju vastukäimisi ja hädasid” kohanud, mille tõttu oli ta nüüd “vaeseks härraks muutunud, kes istub ilma mingi leiva ja rahata”. Ta on pidanud hobuseid ja muud vajalikku hankima ja seepärast 30 000 kuldnat “oma patrimooniumist” ära andma.²⁰⁸ Kettleri süüdistuste kohta öeldi, et Magnus ostis Saaremaa, Läänemaa ja Kuramaa stiftid koos maa, inimeste ja kõige muuga, s.t pole millegi üle vaielda, kuid tehti Albrechtile ettepanek selles konfliktis vahendajaks olla. Oma lahkeliidid peapiiskop Wilhelmi ja koadjuutor Christophiga lubas Magnus lasta klaarida “mitteparteilisel”, s.t erapooletul vahekohtunikul. Lisaks lubas Magnus panna oma stiftidest moskoviitide vastu välja 500 ratsanikku. Hertsog Albrechti vastuse esitas tema kantsler Johann von Kreytzen. Selles avaldati heameelt, et Magnus oma piiskopkonnad on omandanud, ja pahameelt tsaari sõnamurdlikkuse üle ning keelduti olemast vahekohtunikuks Magnuse ja Kettleri vahel tülis, mis tuleb lahendada kuurvürstide ja riigivürstide poolt. 5. veebruari hommikupoolikul saatis Magnus oma kantsleri ja sekretär Friedrich Grossi mitmesuguseid dokumente näitama, millest hertsog Albrecht võivat näha, et kolmandik Kuramaad on “piiskoplik”, tegelikkuses olevat tema käes aga “vaevalt kümnendik”. Albrecht saatis paberid tagasi, keeldudes taas Magnuse ja ordumeistri konfliktis seisukohta võtmast ja viidates oma eelmisel päeval esitatud arvamusele vahekohtu kohta. Magnus kinnitas, et annab end selles küsimuses Taani kuninga voli alla, ning palus Albrechti abi (nimetada “üht mugavat kohtumispaika”) läbirääkimisteks ametliku keiserliku “Liivimaa mediaatori” Pommer-Stettini hertsogi Barnim IX²⁰⁹ ja Brandenburgi markkrahvi Johanniga²¹⁰, kellest ta endale toetajaid lootis. Albrecht manitses teda kõike hoolega läbi kaaluma ja Liivimaa sisemist rahu silmas pidama ning lubas lõpuks kirjutada peapiiskop Wilhelmile ja koadjuutor

²⁰² Samas, nr 2762.

²⁰³ Samas, nr 2766.

²⁰⁴ Vt nt samas, nr 2772.

²⁰⁵ Vt nt samas, nr 2763–2765, 2772.

²⁰⁶ Vt nt samas, nr 2780/1, Gotthard Kettleri instruksioon 9. jaanuarist 1561 oma hertsog Albrechti manu lähetatud sekretärile Michael Brugknerile, milles muuhulgas loetletakse Magnuse poolt ordule tehtud ülekohut, sh Maasilinna foogti vangistamine, mitme ordumõisae ja Padise abtkonna oma võimu alla võtmine ning Kuramaa ja Tallinna piiskopkondade usurpeerimine vastu ordu *Ius Præsentationis*’t.

²⁰⁷ Samas, nr 2785.

²⁰⁸ Veidi arusaamatu väljend, mis võiks tähendada nii kuningas Christian III-lt saadud pärandisummade arvelt tehtud kulusid kui ka eespool juba kirjeldatud läänistusi piiskopimaade arvelt; pigem siiski esimest, seda enam, et Magnus pidi ju antud juhul ja kontekstis õigustama oma ostetud maaisandaõigusi ning maa hüvanguks tehtud kulutused kõlbasiid lisargumendiks.

²⁰⁹ Eluaastad 1501–1573. Pommeri hertsog koos oma vanema venna Georgiga 1523–1531, viimase surma järel kuni 1569 Pommer-Stettini hertsog. 1559 määrati koos oma vennapoja Philippiga (1515–1560, Pommer-Wolgasti hertsog) keiser Ferdinand I poolt Liivimaa küsimuses riigikomissarideks. Philipp oli kõneksoleval ajal juba surnud.

²¹⁰ Ilmselt Brandenburg-Küstrini markkrahv Johann (1513–1571). Siin refereeritavas dokumendis on ka teda nimetatud “Liivimaa mediaatoriks”.

Christophile, et püüda nende kaasabil saavutada Magnuse ja Kettleri vahelise vaheahu pikendamist kuni mihklipäevani. 6. veebruari õhtupoolikul mõttevahetus jätkus. Magnus lubas taas vaidlusküsimused oma venna Taani kuninga ette viia, ütles end lootvat vaheahu kestmisele orduga ka pärast selle ametlikku lõputärmit ja kiirele vahekohtuotsusele ning Albrecht avaldas sellega rahulolu. Lisaks arutati väiksemaid majandusküsimusi ja üht konkreetset tüliküsimust Magnuse ja Kettleri vahel. 7. veebruaril jätkus erinevate majandus- jm küsimuste arutelu nüüd juba Christoph von Münchhauseni ja Kettleri viitsekantsleri Michael von Brunnowi²¹¹ osavõtul. Arutati ka mitmesuguseid dokumente ordu ja piiskoppide varasematest õigustest ja nendest loobumistest või nende peatamistest Kuramaal. Lõpetuseks andis Albrecht Magnusele nõu mitte oma venna, Taani kuninga tahte vastu tõusta, vaid vahendeid leida, et oma valdusi rahu, ilma vastuoludeta meistri, tsaari ja teiste potentaatidega" vallata. Sellega teenivat ta Taani kuningakoda parimal viisil.²¹²

Paralleelselt kehtsid Königsbergis 5.–11. veebruaril läbirääkimised Frederik II saadiku doktor Albrecht Knopperiga. Albrecht kinnitas neil, et näeb meelsasti, et Magnus igal juhul oma piiskopkondadesse jääb ja andis lootust vaheahu kestmisele orduga. Ta kirjeldas ohtusid, mis kaasnevad Magnuse ilma rahata naasmisega Saaremaale, mistõttu ta ei suuda sõdureid palgata ja mõnel tema läänimehelgi rohkem maad ja inimesi on, ning põhjendas 11. veebruaril antud pikemas kirjalikus vastuses oma seisukohti Liivimaa küsimuses, eelkõige sisemise üksmeele saavutamise ning Poola-Leedu ja Taani kuningate interventsiooni vajadust.²¹³

Hertsog Albrecht astus järgnevalt tõepoolest samme Magnuse ja teiste Liivimaa maaisandate vaheliste probleemide maandamiseks, sealhulgas vaheahu pikendamise küsimuses. 2. märtsil teatas Kettler Riias sellega nõustumisest ja oma tänulikkusest.²¹⁴ Magnus omakorda tegi teel Taani peatuse Mecklenburg-Schwerini hertsogi Johann Albrechti ja viimase abikaasa Anna Sophia õukonnas. 20. märtsil kirjutas ta Doberanist Albrechtile oma rahulolust vaheahu pikendamise pärast ja kahest üksmeelsetes aruteludes veedetud päevast Johann Albrechtiga, mille järel ta nüüd oli reisivalmis Holsteini suundumiseks. Lisaks kirjutas Magnus hertsog Barnim IX valmisolekust tema ja ordumeistri tüli lahendada²¹⁵ – ka Magnuse Königsbergist lahkumisest möödunud enam kui poolteist kuud viitavad tema viibimisele rohkem kui ühes vürstikojas. Magnuse suhteliselt kauakestnud teekond ja läbirääkimised viitavad sellele, et ta ootas Frederik II-lt jahedat vastuvõttu ning soovis eelnevalt oma seljatagust kindlustada, siluda oma eelneva poliitika tulemusi.

Taani-reisi tulemused olid Magnusele tõepoolest katastroofilised. Kopenhaagenis nähti nüüd ära, et Magnus ei olnud suuteline täbarast olukorrast iseseisvalt välja rabelema, millesse ta kukkunud või tõugatud oli. Mängust loobuda siiski ei saadud ja leskkuninganna Dorothea survel toetas Frederik II venda veel kord raha ja sõduritega. Seda siiski sellisel tingimusel, et kogu tegelik võimutäius Saare-Lääne ja Kuramaa stiftides läheks kuninga nimetatud asehalduri Dietrich Behri kätte, ning et usaldusväärsed ja kogenud ametnikud Christoffer Valkendorf, Vincens Juel ja Friedrich Gross oleksid Magnuse saatjateks ja nõuandjateks. Kõik loetletud mehed olid hiljem pikki aastaid tegevad Saaremaa haldamises; riiginõunikud Valkendorf ja Juel määrati hiljem ka asehalduriteks. Neist Juel oli ühtlasi admiral. Magnus võis oma valdustest ilma kuninga loata lahkuda vaid kuni kaheks kuuks ja vajab abiellumiseks Frederik II luba. Magnus kohustus ilma venna heakskiiduta mitte sõdima ja mitte liite sõlmima. Sisuliselt olid tema Saare-Lääne valdused nüüd muudetud eluaegseks lääniks analoogiliselt ülejäänud läänivaldustega Taanis, kuid kuningliku asehalduri kohaloleku tõttu veelgi suuremate administratiivsete piirangutega. 4. mail 1561. aastal allkirjastas Magnus dokumendi, milles see kõik sätestati.²¹⁶ Vastutasuks nende järeleandmistest eest sai ta kaasa 10 laeva kaupade ja sõduritega, sularaha kingiks 3000 ja laenuks 10 000 taalrit. Kuressaarde jõudis Magnus meritsi 18. mail.²¹⁷

²¹¹ Ka Brunow, Brünnow. Ajavahemikus 1558–1560 Kuramaale asunud karjääriametnik Ida-Pommeris levinud aadlisuguvõsast. Hiljem Gotthard Kettleri kantsler.

²¹² Herzog Albrecht von Preussen und Livland (1560–1564), nr 2790. Dokumendile on lisatud ära kirjad piiskopi ja ordu õigusi Kuramaal kajastavatest ürikutest a-test 1223–1504 (samal, nr 2790/1–2790/5).

²¹³ Samas, nr 2791.

²¹⁴ Samas, nr 2806.

²¹⁵ Samas, nr 2815. Albrecht vastas sellele kirjale 31. märtsil, avaldades lootust, et vaheahu Frederik II abiga mitte ainult mihklipäevani (nagu oli olnud Magnuse algne soov ja nagu ka kokku lepiti), vaid terve aasta kestab, ja et Magnus on ära näinud, millist suurt kahju läbikäimine tsaariga Liivimaa sisemisele ühtsusele kaasa toob, ja osaleb ühises vastuseisus (moskoviitidele) – samas, nr 2822. Olles ilmselt mingil määral kursis Magnuse läbirääkimiste käiguga erinevates vürstikodades ja võib-olla ka Taani krooni soovist taastada rahuvahekord Venemaaga, oli Albrecht ka 22. märtsil Magnusele kirjutanud, et tsaar mitte ainult Liivimaad, vaid ka naaberlasi oma võimu alla ihkab (samal, nr 2823/1).

²¹⁶ **Kõrge, H.** Taani-Vene vahekord Eesti alal 1561–1576. Magistritöö (käsikiri Tartu Ülikooli Raamatukogus). Tartu, 1936, lk 22; **Jensen, 41.**

²¹⁷ Kuupäev Magnuse kirjast hertsog Albrechtile 26. maist 1561. Selles palus Magnus muuhulgas järgmise aastani laenuks 30 säilitist otra, millest olevat varem juttu olnud, ja teatas oma valmisolekust vastavalt Frederik II nõuandele pikendada ordumeistriga vaheahu veel 3 a-ks (Herzog Albrecht von Preussen und Livland (1560–1564), nr 2831). Laenu osas vastas

Frederiku rahaline tugi vennale jäi ka edaspidi väikeseks. Peatselt alanud Põhjamaade seitsmeaastane sõda oma hiigelkuludega ei jätudki Frederikule selleks erilisi võimalusi. Nii Kuressaarde kui ka Haapsalusse saadeti täienduseks à 10 rühma (*Rote*) sõdureid, 2 “madu” (välisuurtükki), 2 “poolmadu”, 2 tulemüürit jne, Koluverre 5 rühma sõdureid.²¹⁸ Aastatest 1563–1564 säilinud munsterrollide kohaselt on garnisonid oluliselt väiksemad ja palgasõdureid vähem. Et garnisonide nõrgestamine vahetult enne Põhjamaade seitsmeaastase sõja puhkemist näib võimatuna, tuleb oletada, et vähendamine toimus aastal 1562, pärast kokkulepet Moskooviaga.

Väär oleks siiski öelda, et Saare-, Lääne- ja Kuramaa nüüd Taani provintsideks muudeti. Läänemaa kaotati peagi, Saaremaa riigiõiguslik seos Taani riigiga jäi aga ebamääraseks. Saar kuulus Taanile (või Oldenburgidele – seegi nüanss on ebaselge ega oleks olnud õiguslikult põhjendatav, poliitiliselt ja emotsionaalselt küll), aga ei olnud osa Taani riigist ega olnud esindatud selle esinduskogudes. Ka Schleswig-Holstein kuulus Oldenburgide riiki, kuid ei olnud osa Taanist, vaid Saksa-Rooma impeeriumist. Teoreetiliselt olid seda kõneksoleval ajal endiselt ka Saare-Lääne ja Kuramaa piiskopkonnad, nagu kogu Liivimaa; puhtjuriidiliselt olid piiskopkonnad lisaks lihtsalt Taani kaitse all. Tegelikuses oli Saaremaa edaspidi kuni 1645. aastani Taani kroonile alluv lään, mille asehaldurid olid enamasti ühtlasi läänimehed. Haldus-, õigus- jmt küsimustes oli Saaremaa – ja olid kõneksoleval ajal mõlemad stiftid – autonoomne.²¹⁹ Lisaks pole päris selge, kas leping pidi ikka samal määral puudutama Kuramaad, kus hertsog Magnuse võimupiirid jäid tegelikuses avaramaks. Magnuse autonoomne riik Liivimaal oli nende vennaga sõlmitud kokkulepetega siiski likvideeritud. Nüüd polnud ta sisuliselt enam Saare-Lääne ja Kuramaa piiskop, vaid piiskop Saare-Läänes ja Kuramaal – kui kasutada analoogiat Magnuse muude tiitlitega, mida vaatlesime eespool. Tema võim oli nüüd sama nominaalne ja sisutu, nagu see oleks olnud isalt päritud Schleswig-Holsteini valdustes. Peagi tuli Magnusel leppida uute piirangutega. 1562. aastal hakkas Saaremaal kehtima Taani 1537. aasta luterlik kiriku-seadus (*Ordinatio ecclesiastica*). See seadus ei tundnud konsistoriaalset korda ja piiskopid kandsid superintendendi nime.²²⁰ Lisaks allutati Saaremaa kiriklikult Seelandi piiskopkonnale. Luterliku kirikukorralduse sisseviimine just 1562. aastal võis olla tingitud Taani reformi(de)protsessi enda loogikast oma uues valduses, kuid selle taga võib näha ka Liivimaa konföderatsiooni lõplikku likvideerumist 1561–1562. Pärast Rootsi ja Poola-Leedu osaks langenud Liivimaa osade avalikku annekteerimist ja sekulariseerimist polnud Taanilgi enam põhjust ümberkorraldustega venitada. Kas aga oli Magnus sealtpäele üldse enam piiskop ja maaisand? Asi oli segane nii teistele kui ka küllap talle endalegi ning oli seda olnud ka varem – ta oli ju olnud luterlasest ilmikust piiskop katoliiklikes piiskopkondades. Haapsalu teoreetiliselt ju katoliiklik toomkapiitel igatahes eksisteeris 1563. aastani, oli seejärel varjusurmas ja formaalselt uuesti olemas aastatel 1566/67–1573. Väliselt jätkas Magnus siiski nüüd igasuguse õigusliku põhjata piiskopitiitlite (või ka ainult Kuramaa piiskopi tiitli, märkega, et on ka *Saaremaa ja Läänemaa piiskopkondade isand*) kasutamist oma titulatuuris, mida ka Taani kuningas ei keelanud.

Taani–Vene kokkulepe Liivimaa jagamiseks

1561. aasta mai keskel pöördus Magnus niisiis tagasi oma stifti, kuhu oli kuninglikuks asehalduriks määratud Dietrich Behr. Asehalduril oli lisaks Magnuse kontrollimise kohustusele kindel käsk kiirustada takka rahusõlmimist ordu ja Venemaaga. Kuningas Frederikku ei huvitanud eriti Liivimaa ja tal polnud kavatsust

Albrecht 9. juunil Tilsitist viisaka keeldumisega (samas, nr 2836). Juba 4. juunil palus Magnus aga varem laenuks saadud odra, kapsaste (*Kraut*) ja püssirohu tagasimakse ning suurtükide ja kuulide tagastamistähata pikendamist ühe aasta võrra (samas, nr 2834). Sellele vastas Albrecht 4. juulil Tilsitist samuti kaudse keeldumisega (samas, nr 2850). Vastavaid dokumente siinkohal refereerimata olgu lisatud, et hertsog Albrechtil tuli järgnevalt korduvalt sekkuda Magnuse või tema lähikondlaste tellitud kaupade eest tasumise vmt küsimustes, samuti Kuramaa stifti ja Grobiņa foogtkonna kui naaberterritooriumide probleemides. Pärast Taani-Vene rahulepingu sõlmimist nõudis Albrecht 20. oktoobril 1562 saadetud kirjas tagasi laenuks antud kahte “veerandmadu”, 200 raudkuuli jm juurdekuuluvat (samas, nr 3012–3012/1). Kas, millal ja kuidas tagastati ülejäänud laen, on ebaselge; et seda aga tagasi ei nõutud, tuleb oletada tagasimaksmist või võlanõudest loobumist.

²¹⁸ Neue Quellen, III, nr 239.

²¹⁹ Kaua oli põhjalikum eestikeelne ülevaade Saaremaa olukorrast ja ajaloost Liivi sõja perioodil Evald Blumfeldti kirjutis koguteoses *Eesti: Maateaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus. VI: Saaremaa* (Tartu, 1934). Äsja on lisandunud E. Tarveli analoogiline ülevaade koguteoses *Saaremaa 2 (Tarvel)*. Piiskopi- ja orduaeg, mida samas koguteoses ajalisel jätkab Piia Pedakmäe (**Pedakmäe, P.** Taani aeg Saaremaal). Taani-aegset Saaremaad on põhjalikumalt käsitletud ka Volker Seresse oma doktoritööl põhinevas monograafias *Des Königs “arme weit abgelegene Vntterthanen” : Oesel unter dänischer Herrschaft 1559/84–1613*, kuid kahjuks ei peatu ta eraldi meid huvitaval ajalõigul. Sama peab ütlema artiklikogumiku *Saare-Lääne piiskopkond* kohta.

²²⁰ **Saard**, 34.

sekkuda Liivi sõtta. Taani riiginõukogu liikmed oma enamuses jagasid monarhi tõrksust Liivimaa asjus. Taani julgeoleku seisukohast olid palju olulisemad õhusrippuv uus sõda Rootsi ja katoliiklaste vastasseis Saksamaal, eriti Alam-Saksi riigimaakonnas, kus Taani kroonil oli mängus elulisi huve.

Vahekord orduga reguleeriti juba 16. juunil 1561. aastal, mil eelmise aasta Pärnu vaerahulepingut pikendati 1564. aastani. Kuid osalist sõjas Venemaaga, nagu ordujuhtkond võib-olla lootnud oli, Taanist ei saanud. Behr mängis kuninga ja Magnuse teadmisel topeltmängu ja püüdlas samal ajal orduga küdeva konflikti reguleerimisega uutele kokkulepetele venelastega. Taani võimu kindlustamine ja laiendamine tuli saavutada ainult rahumeelsete, diplomaatiliste vahenditega. See oligi Behri asehalduriks määramise peapõhjus, vastavad instruksioonid allkirjastas kuningas juba 5. mail 1561.²²¹ (Ilmselt oli mingi sellekohane korraldus talle antud juba varem, sest hiljem vabandati instruksioonide mitte päris täpset järgimist läbirääkimistel nende mitteõigeaegse kohalejõudmisega. Instruksioonid, nagu kuupäevast nähtub, allkirjastati vaid päev pärast Frederik II ja Magnuse kokkulepet ning saabusid Liivimaale ilmselt koos Magnuse endaga.) Behr sai korralduse võtta Taani ja Vene valduste piiril Liivimaal kontakt kohaliku vojevoodidega²²² ja saavutada oma saatkonna pääs Moskvasse. Seal tuli rõhutada, et Taani kuningas ei ole sõprusest tsaari vastu täitnud mitme valitseja palveid keelata merekaubandus Narvaga, ootab aga tsaarilt vastutasuks oma Liivimaa-valduste (sealhulgas ka Harju-Virumaa koos Tallinna ja Rakverega, kuid midagi polnud öeldud Narva kohta²²³) rahule jätmist ja igavese rahu (s.o alalise, mitte vaheahu) sõlmimist. Saatkond eesotsas Behriga pääseski septembris Moskvasse ning täitis oma ülesande.²²⁴ Esiolgu saavutati vaheahu kuni 1562. aasta kevadeni, mis ajaks tuli Moskvasse saata uus "suur" saatkond. Lisaks otseselt Magnusele kuulunud valdustele saavutati venelaste vaerahulubadus ka Tallinna osas.²²⁵ Liivimaale naasnud Behr taotles tsaari vojevoodidelt kohe Taani kuningale kuulunud Kolga (kus oli alaline suurem Vene sõjaväelaager) ja Tallinna piiskopile kuulunud mõisate loovutamist ning vangide vahetust.²²⁶ Tõsi, vojevoodid keeldusid mõisu üle andmast²²⁷ ja Tallinna oma võimu alla saamises olid Taani poole lootused nurjumisele määratud.

Viljandi vojevoodidega kontaktivõtmise põhjuseks olid ka piiritülid. 1561. aasta suvel ja sügisel hakkasid Magnuse ja venelaste valduste piirivööndi talupojad hulgakesi Viljandis käima ja sealt endile kaitsekirju võtma, millega nad ennast nii Vene poole kui ka iseendi silmis mitte Magnuse, vaid tsaari alamateks ja maksualusteks tunnistasid ning järelikult keeldusid maksude maksmisest ja koormiste kandmisest oma piiskopiisanda heaks. Asi polnud nende meelsuses, vaid soovis endid venelaste alalistest röövkäikudest säästa. Võimalik ka, et talupoegade aktiivsus tulenes mingist uuest, säilinud allikates kajastamata jäänud venelaste retkest Läänemaale. Oktoobris kaebas Behr oma Koluverest läkitatud kirjas seda Viljandi vojevoodidele – jutt oli konkreetsemalt Korbe (Pärnu-Jaagupi) ja Koonga talupoegadest. Behr viitas oma kirjas – nagu Magnus oma kaebuses tsaarile aasta varem – 1559. aasta lepingule, mida nüüd jälle rikutavat. Vojevoodid nõutasid lisateavet, kiri järgnes kirjale, lahendust ei järgnenud.²²⁸ Probleemid Taani-Vene piiril ja Vene vojevoodide kokkuleppe järgsel ajal Taani propagandas väidetust erinev käitumine purustasid lootused tsaariga peetud läbirääkimiste tulemusi liivimaalaste Taani kasuks mõjutamiseks kasutada. Behr ise viibis 1561. aasta sügisel ja 1562. aasta talvel peamiselt Kuramaal. Ka hertsog Magnus ei veetnud aastaid 1561–1562 mitte niivõrd Kuressaares, kuivõrd Kuramaal, kus peatus Embütē (sks Amboten), Piltene ja Cīravā (Zirau) lossides.

1562. aasta kevadeks uut saatkonda Moskvasse siiski ei läkitatud. Frederik II nõutas kõigepealt oma palge ette Behri, seejärel ka 1559. aasta läbirääkimisi juhtinud Claus Urne, siis palus tsaarilt ajapikendust ja vaheahu kestuse pikendamist ühe-kahe kuu võrra.²²⁹ Alles aprillis asus Eiler Hardenbergi juhitud saatkond Narva kaudu teele, kaasas instruksioon sõlmida igavene rahu ning saavutada Tallinna ja Kolga Taanile kuulumise tunnustamine.²³⁰ Juba enne Liivimaale saabumist jõudsid saadikuteni aga kuulujutud, et hertsog Magnus mehkeldavat Rootsi kuninga ja ordumeistriga, mille kohta nad kuningale kähku teate saatsid ja vastuse said, et kuningas ei tea sellest midagi.²³¹ Kuulujutud ei olnud siiski päris alusetud (vt allpool).

²²¹ Копенгагенские акты, I, nr 78–79.

²²² Sisuliselt Viljandi vojevoodidega, kelleks olid kõneksoleval ajal vürst Nikita Borisovitš Priimkov-Rostovski ja Timofei Pleštšejev (Разрядная книга 1475–1605 гг., т. II, ч. I, 108–109).

²²³ Копенгагенские акты, I, nr 81.

²²⁴ Датский архив, nr 119–121.

²²⁵ Копенгагенские акты, I, nr 82.

²²⁶ Samas, nr 82, 84.

²²⁷ Samas, nr 83.

²²⁸ Vt Датский архив, nr 124–138.

²²⁹ Samas, nr 144.

²³⁰ Samas, nr 145.

²³¹ Samas, nr 147.

7. augustil 1562. aastal sõlmiti Možaiskis uus Taani-Vene neutraliteedi- ja koostööleping. Seda on ajaloo- kirjanduses enamasti tõlgendatud liidulepinguna ja esmapilgul, eriti lepinguteksti sissejuhatava osa sõnastusest, võib see nii ka näida. Ent lepingupunktide lähemal analüüsimisel see mulje hajub. Vene diplomaatiline etikett nägi naaberriikide rahumeelsete, kuid mitte otseselt liidusuhete puhul ette määratlusi, nagu “*в дружестве и в соседстве*” (s.o heanaaberlikes suhetes) ja “*в дружбе и в любви*” (s.o rahu), mida lepingutekstis kasutati. Lisaks polnud see leping võrdsete vahel. Vene pool hoidus määratlusest “*в братстве*” (vendluses, s.o võrdsete partnerite vahel) ja rõhutas oma ülimuslikkust. Tsaar pidas – omas ajas igati õigustatult – Taani kuningat päritolu ja võimutäiuse poolest endast madalamaks, mistõttu võrdõiguslikud suhted nende vahel polnud põhimõtteliselt võimalikud. Liidusuhted eeldanuks tsaarilt selles küsimuses järeleandmist või sisuliselt senjööri-vasalli suhte sarnast lahendust, millega omakorda poleks nõustunud Taani pool. See ei olnud niisiis liiduleping. Taani saatkond ei taotlenudki seda, sest Taani polnud nõus osalema Venemaa sõjas Poola-Leeduga. Venemaale omakorda polnud tol hetkel vaja sõda Rootsiga. See oli hoopis neutraliteedileping. Emma-kumma sõja korral Poola-Leedu või Rootsiga ei tohtinud lepingupartnerilt abi nõuda, küll aga pidi too hoiduma oma partneri vaenlast abistamast. Märgiti maha Taani ja Vene valduste piir Liivimaal, kuid Kolga kohta otsust ei langetatud. Tallinna kuulumist Taanile leping ei tunnistanud, pigem vastupidi – kõik Liivimaal Taanile mittekuuluv loeti lepinguteksti sõnasõnaliselt võttes Moskoovia omanduses olevaks, mis oli Venemaale märkimisväärne diplomaatiline võit. Siiski möönas leping hertsog Magnuse õigusi Tallinna piiskopi valdustele – mitte piiskopkonna territooriumile, vaid piiskopimõisatele jmt varale. Venemaaga kauplevate kaupmeeste laevad tuli vabalt läbi Sundi lasta. Taani kaupmehed pidid saama tagasi kaubahoovid Novgorodis ja Ivangorodis, venelastele antama kaubahoovid Kopenhaagenis, Gotlandil jm.²³² Kõiges kokku leppida ei suudetud ja peaaegu kogu 1563. aasta istus omakorda Taanis tsaari saatkond vaidlusküsimuste lahendamiseks (kusjuures venelased ei teinud enam järeleandmisi isegi varem poolametlikult kokkulepitud punktides) ja ratifitseerimiskirjade vahetamiseks (mis toimus Vene diplomaatide jonnakuse ja järeleandmatuse tõttu kõigis pisiasjades lõpuks suure tüli ja skandaaliga).

Rahuvahekorral Taani ja Moskoovia vahel nii üleüldse kui ka nende valduste piiril Liivimaal oli hertsog Magnuse käekäigule hiljem määrav tähendus. Siiski tuleb veel kord rõhutada, et Možaiski lepingu näol polnud tegemist liidu-, vaid kõigest neutraliteedilepinguga, mida Venemaa peatselt alanud Põhjamaade seitsmeaastase sõja ajal pealegi saboteerima hakkas. Možaiskis ja Kopenhaagenis kokku leppimata jäänud küsimustes ei saavutatud hiljem mingit edasiminekut, sest Venemaa polnud sellest enam huvitatud. Sõja ajal muutus igast küljest ümber piiratud Rootsi jaoks ainsaks väljapääsuks välisturgudele Narva. Sealtskaudu sai ta defitsiitsete sõjatarbeid, soola, relvi, püssirohtu jm. Taani üritas seda tulutult takistada, ent esmalt oli see (sala)kaubandus moskoviitidele kasulik ja teiseks segas kohalike vojevoodide äraostetavus. Taani kaupmeestele tehti Narvas ja Ivangorodis aga takistusi. Toome selles üldiselt läbiuurimata küsimuses mõned näited. Augustis 1563 andis Frederik II instruksiooni oma Moskvasse lähetatavale saadikule doktor Zacharias Vhelingile. Selles kästi lisaks teatamisele, et Taani hakkab Liivimaal rootslastega sõdima, nõuda ka Taani kaupmeestele kaubahoovide eraldamist Novgorodis ja Ivangorodis, (taani?) vangide vabastamist jne.²³³ 12. jaanuaril 1564 saatis Frederik Kopenhaagenist tsaarile kirja palvega takistada soola jm kaupade vedu Narvast Tallinnasse jt Rootsi sadamatesse.²³⁴ Juba 17. jaanuaril läkitas kuningas tsaarile Kielist (Kill?) uue kirja uute palvetega, sealhulgas mitte kinni pidada tema saadikut.²³⁵ Vheling ei saavutanud Moskvast, kus teda kaks kuud sisuliselt vahi all hoiti ja muid takistusi tehti, mitte midagi. 9. mail lasti ta lõpuks Moskvast tulema, kuid saadeti Tartu asemel, kuhu olid teel Moskvasse maha jäänud tema hobused ja tõld, Narvasse. Sealt 26. mail saadetud kirjas teatas Vheling lisaks oma missiooni nurjumisele ka sellest, et Ivangorodist veeti rootslastele mitmesuguseid kaupu, mille kohta ta kavatses kohalikule vojevoodile²³⁶ kirjaliku kaebuse esitada.²³⁷ 6. juunil teatas Vheling Ivangorodist sinna kanepi (laevaköite materjal), humala jm kaupade järele saabunud Rootsi kaupmeestest, kelle kohta ta tegi avalduse vojevoodile ja saatis kaks kirja tsaarile. Ta soovitas kuningal takistada soola vedu läbi Sundi väina Narvasse, et see edasi rootslaste kätte ei läheks.²³⁸ 13. juunil teatas Vheling, et vojevood keelas Lüübeki laevadel tema kirju kuningale edasi toimetada. Ta oli lõpuks kätte saanud tsaari kirjaliku vastuse Frederik II pöördumistele ja avas selle, et kuningale salakirjas

²³² Samas, nr 150.

²³³ Датский архив, nr 166.

²³⁴ Samas, nr 169.

²³⁵ Samas, nr 170.

²³⁶ Ebaselge, kas Ivangorodi või Narva vojevoodile. Hiljem on jutt kõige järgi otsustades peamiselt Narva vojevoodist. Narva vojevoodideks olid 1563–1564 okolnitši Pjotr Petrovitš Golovin ja vürst Ivan Ivanovitš Babitšev, Ivangorodis – Dmitri Fjodorovitš Naštšokin (Разрядная книга 1475–1605 гг., т. II, ч. I, 139).

²³⁷ Датский архив, nr 175. Muide, kiri registreeriti Kopenhaagenis juba 19. juunil 1564.

²³⁸ Samas, 176. Ilmselt mingi mitte-Taani laevaga saadetud kiri registreeriti Bornholmil (Borscholm?) 7. juulil.

selle sisu edasi teatada, kuid tegemist olnud “jämeda” ja “barbaarse” läkitusega.²³⁹ 23. augustil kirjutas Frederik II Kopenhaagenist Narva vojevoodile, paludes kõigiti abistada Vhelingit, kes saadeti uuesti (või jäeti?) sinna Taani residendiks, et rajada Taani kaubahoov.²⁴⁰ Kas samal päeval või 1. septembril kirjutas kuningas ka tsaarile, kaevates Ivangorodi vojevoodi peale (kelle all tekstis oleva nime *Peter Petrowitz*’i järgi otsustades peeti aga silmas Narva vojevoodi Golovinit), kes lubas kaubavahetust rootslastega ja käitus lubamatult Vhelingiga ning paludes tagastada Kolga mõisad.²⁴¹ Kirja koopiale Taani Riigiarhiivis on 17. sajandi käekirjaga tehtud märge, et selle läkituse tulemusena oli raiutud “vürst Peter Petrowitzil” pea maha – see väide esineb ka ühes Vhelingi kirjas aprillist (?) 1565.²⁴² Vene teenistusraamatutest on teada, et 1564. aasta teisel poolel oli Golovin Leedu suurvürstiriigi piirile kogutud, Šig-Alei juhitud välväe valvopolgu teiseks vojevoodiks.²⁴³ Valvopolgu esimeseks vojevoodiks oli bojaar Mihhailo Jakovlevitš Morozov ja teise vojevoodi teenistuskohat ise vastas igati Golovini senisele positsioonile, olles pigem edutamine kui märk põlu alla panemisest. Siiski esineb Golovin tsaari käsul tapetud suurnike loeteludes (juba vürst Andrei Kurbski omas²⁴⁴), sealhulgas mõned aastad hiljem Ivan Julma korraldusel (et lasta oma ohvreile hingepalveid lugeda) koostatud nimekirjas, millest ilmneb, et okolnitši Pjotr Petrovitš Hovrin-Golovin hukati 17. veebruaril 1565.²⁴⁵ Hukkamise seos tema Narva vojevoodiks olemisega pole siiski kaugeltki selge, sest ta surmati koos vürst Aleksandr Borissovitš Gorbatõi-Suzdalski, viimase poja Pjotri ja vürst Dmitri Kurakini kahe pojaga, kel polnud Narva ega Rootsi salakaubaveoga mingit pistmist. Lisaks kadus kogu arvukas Golovinite klann mõneks ajaks teenistuskirjadest. Muidugi võisid Vhelingi ja Frederik II kaebused Golovini saatuses siiski mingit rolli mängida ning mõistagi on võimalik, et Vhelingile võidi venelaste poolt selline mulje jätta. Narvas ja Ivangorodis muutus igatahes vähe – kui üldse. 18. novembril 1564 raporteeris Vheling Ivangorodist oma sammudest tsaari ja rootslaste sõbralike suhete rikkumiseks ning vojevoodide äraostetavusest. Lisaks teatas ta taas rootslaste soolaveost ning palus kuningal Narvasse mitte lubada välismaiseid laevu, sest sealt suunduvad need Tallinnasse või Stockholmisse.²⁴⁶ 13. jaanuaril 1565 kirjutas Vheling, et kaubahoovi rajamiseks Ivangorodis eraldati talle nii sobimatu koht, et ta pidi sellest keelduma. Tal ei lastud käia mitte ainult linnas (ilmselt Narvas), vaid isegi kirikus. Ivangorodis keelati taanlastelt soola osta ja Taani kaupmehi kiusati taga. Vhelingile tekitasid mitmesuguseid raskusi ka Saadikute prikaasi djaki Viskovatõi intiriigid.²⁴⁷ 14. veebruaril teatas Vheling, et tal oli õnnestunud lasta Ivangorodi vojevoodil²⁴⁸ türmi pista mõned kaupmehed, kes kavatsenud vedada rootslastele soola, veini jm kaupu. See olevat hirmutanud ka teisi.²⁴⁹ Meenutame, et see langes Golovini võimaliku juurdluse ja hukkamise aega. Aprillis (?) kaebas Vheling, et Golovini hukkamisega tekitatud hirm oli (juba!?) hajunud. Kaubahoovi rajamises edasiminekut polnud. Ta oli igati püüdnud takistada kaubavedu Narvast Rootsi sadamatesse, kuid saadeti nüüd tsaari käsul maalt välja, sest kasseeris välismaistelt laevadelt sisse Sundi tolli.²⁵⁰ Peagi naasis ta siiski Ivangorodi. 5. juunil 1565. a kirjutas ta sealt Moskvast saabunud kuuldustest, et venelased valmistuvad järgmisel sügisel, “kõige hiljem esimeste külmadega”, sõjaks Rootsiiga “siinpoolsel kaldal” ja et talvel Rootsi suundunud Vene saatkond jäi Tartusse toppama. Venelased olevat ajanud Rootsi Liivimaa-valduste suhtes eripoliitikat, autasustades rikkalikult ülejoosikuid, lubades või takistades, vastavalt olukorrale ja oma eesmärkidele, vooride liikumist jne. Sõjakavatsuse põhjuseks olnud see, et rootslased ei täitnud 1564. a sõlmitud kokkulepet, millega nad kohustusid mitte segama endiga sõjajalal olnud maade merekaubandust Narvaga ning kompenseerima narvalastele ja tartlastele viimastele tekitatud kahju; tegelikult eesmärgiks oli soov saada ootamatu löögiga enda kätte Harjumaa ja Tallinn, mille elanike seas olevat valitsenud suured lahkkelid. (Tõepoolest, samal ajal tegid ka Liivimaa mõisamehed katse Tallinna hõivamiseks, lootes ilmselt tallinlaste endi toetusele; vt selle kohta allpool.) Rootsised omakorda olevat saatnud tsaari manu saatkonna, et hankida püssirohtu ja salpeetrit, mida nad Saksamaalt ei saanud sõja tõttu sisse vedada. Kokkuleppe nimel venelastega olnud rootslased nõus loovutama “mitu lossi” Soome-Karjala piiril. Sellest teadasaanuna saatis Vheling tsaarile

²³⁹ Samas, nr 177. Saabus Bornholmile koos eelmise kirjaga.

²⁴⁰ Samas, nr 178.

²⁴¹ Samas, nr 179.

²⁴² Samas, nr 183.

²⁴³ Разрядная книга 1475–1605 гг., т. II, ч. I, 156.

²⁴⁴ Володихин, Д. Иван Грозный: Бич Божий. Москва, 2006, с. 66.

²⁴⁵ Скрынников, Р. Великий государь Иоанн Васильевич Грозный. Смоленск, 1996. т. 2, с. 427.

²⁴⁶ Датский архив, nr 180.

²⁴⁷ Samas, nr 181.

²⁴⁸ Ivangorodi vojevoodiks oli sellal varasem Narva teine vojevood vürst Ivan Babitšev, Narvas – Fjodor Ivanovitš Tšjulkov ja Andrei Ignatjevitiš Jahontov (Разрядная книга 1475–1605 гг., т. II, ч. I, 173–174).

²⁴⁹ Датский архив, nr 182.

²⁵⁰ Samas, nr 183.

salakulleriga kirja, milles meenutas Taaniga sõlmitud lepingut ja palus rootslasi mitte aidata.²⁵¹ Sõda Rootsi ja Venemaa vahel siiski ei puhkenud ning rohkem Zacharias Vhelingi ettekandeid olukorra kohta Narvas ja Ivangorodis säilinud ei ole.²⁵²

Liivimaa konföderatsiooni lõplik lagunemine

Vaatamata 1561–1562 saavutatud diplomaatilistele edusammudele suhetes Venemaaga oli Taani kõvasti hilineanud. Liivimaa konföderatsiooni lagunemine oli 1561. aastal lõpule jõudnud. 4. juunil 1561 alistus Harju-Viru rüütelkond koos Järva orduvasallidega Rootsi uuele kuningale Erik XIV-le. Tallinna linn tegi sama 6. juunil. Ordu garnison pidas veel paarkümmend päeva Toompea lossis vastu ja alistus alles pärast seda, kui lossi oli nädalapäevad suurtükkidest tulistatud, nii et osa müüre ja torne varisesid kokku. Esialgu oli Rootsi sekkumine Liivimaal olnud Soome hertsogi ja asevalitseja Johani isiklik algatus, kes juba Liivi sõja algusest peale vastu oma isa Gustav Vasa tahet konkureeris Põhja-Eestis Taani ja Poola-Leeduga mõju ja tulevase võimu nimel. Võimalik, et teda ärgitas oma tegevust uuesti aktiveerima, valdusi laiendama 29. septembril 1560 surnud Gustav Vasa testamendisätete revideerimine Erik XIV algatusel Arboga riigipäeval 1561, millega piirati kuninga poolvendade Johani, Magnuse ja Karli võimutäiust neile pärandatud hertsogkondades. Konflikt orduga ei tähendanud automaatselt sõda Poola-Leeduga, sest Sigismund II August võis Liivimaa jagamisega ju põhimõtteliselt nõus olla. Hertsog Johan ajas hoopis Poolale-Leedule lähenemise poliitikat, ilmselt eesmärgiga rajada endale Eestis kuningas Erikust mittesõltuv võimuala. Kuningas Erik siiski esialgu aktsepteeris toimunut, hiljem aga kasutas seda omaenese võimuala laiendamiseks.

Võimalik, et ilma Magnust 1560. aasta sügisel tabanud krahhita ja ebaselguseta Taani–Vene rahu küsimuses oleks Tallinn muidu märksa perspektiivsemat Taanit eelistanud. Nüüd sai määravaks, et Rootsile kuulunud Soome oli puhtfüüsiliselt lähemal ja Rootsi Venemaaga rahujalal. Lõuna-Soome oli ka oluline osa Tallinna majanduslikust tagamaast. Ajalookirjanduses levinud väide, et määravaks sai Rootsi kuninga valmisolek takistada jõuga Lüübeklaste jt lääneeurooplaste kaubandust Venemaaga Narva kaudu, on vähemalt vaieldav. Kuidas pidanuks see piisava resoluutsusega aset leidma, kui Rootsi ei sõdinud ega kavatsenud ka niipea sõdima hakata ei Moskooviaga ega maadega, kelle laevu sooviti Narva asemel Tallinna suunata? Tallinna endine osasaamine Vene-kaubandusest eeldas lisaks isegi Soome lahe välismaistele laevadele sulustamise korral linna enda jaoks rahuaega Venemaaga, sest muidu poleks Vene transiit ju Tallinnasse naasta saanud. Tõsi, peagi astus Rootsi tõepoolest samme Lüübeklaste vastu ja see tekitas komplikatsioone suhetes Venemaaga, mis 1565. a oleks äärepealt sõjani viinud, ent mingist Narva blokaadist oli asi kaugel. Pealegi muutus Narva 1563. a alanud Põhjamaade seitsmeaastase sõja ajal, mil Rootsi ise oli Taani, Lüübeki ja Poola-Leedu poolt tõhusasse blokaadirõngasse võetud, rootslaste jaoks olulisimaks salakaubavärvaks, mille kaudu hangiti sõjamaterjale, soola jm strateegilise tähtsusega kaupu. Rõhutamist väärib veel, et Tallinn alistus Rootsile **pärast** Harju-Viru rüütelkonda ja Järva vasalle ning aadli jaoks polnud Narva-kaubanduse blokeerimine kindlasti esmatähtis motiiv. Rüütelkonna varasemaid kinnitusi, et nemad toimivad linna eeskujul, võib tõlgendada hoopis rae diplomaatilise tagantkiirustamisena, et võimalikult ruttu moskoviitidega kindlam rahuvahekord saavutada. Muidugi oli Harju-Viru aadel Tallinnaga paljude sidemetega seotud, kuid see vastastikune seotus ja sõltuvus kehtis samamoodi ka teistpidi. Rahu saavutamine pidi aadli motiivides esikohal olema, sest Poola-Leedu varianti enam tõsiselt ei kaalutud. Poola-Leedu tähendas sõda, Taani tähendas vähemalt antud hetkel sõda, Rootsi puhul võis loota rahuvahekorra püsimist ja võibolla osa kaotatud maa-alade tagasisaamist poliitilis-diplomaatiliste vahenditega (nagu seda oli 1560. a loodetud Taanilt). Puhtspekulatiivselt võiks oletada, et Erik XIV-le alistumist kiirustasid takka kindlasti kõigile osapooltele teada olnud läbirääkimised Rootsi ja Moskoovia vahel just kõneksoleval ajal. Vana tava kohaselt kuulusid sõlmitud lepingud valitsejavahetuste korral uuendamisele ja Rootsi saatkond reisis selleks Novgorodi, kus 1557. aasta rahuleping augustis 1561 uuendatigi – tõsi, varasema 40 aasta asemel vaid 20 aastaks.²⁵³ Rüütelkonnale ja linnale võis olla oluline lepingusõlmimise ajaks Rootsi alamluses, et üritada saavutada oma varasemate valduste, õiguste ja privileegide taastamine. Rootsi sõjalised jõudemonstratsioonid (linnaga läbirääkijate saabumine Tallinnasse sõjalaevadel jne) võisid muidugi olla ette võetud tallinlaste veenmiseks Rootsi suutlikuses neid vajaduse korral relvadega kaitsta, ent võimalike vastastena tulid kõne alla pigem ordu ja Poola-Leedu, kelle vastu seda sõjajõudu kohe alistumislepingute sõlmimise järel ka kasutati. Rootsi valmisolekut alustada Tallinna pärast Moskooviaga sõda pole mingit põhjust oletada.

²⁵¹ Samas, nr 184; Копенгагенские акты, I, nr 140.

²⁵² Z. Vheling viibis 1573 veel kord Taani saadikuna Venemaal, kuid selle saatkonna kohta pole nähtavasti mingeid andmeid säilinud.

²⁵³ **Kujanen, H., Landgrén, L.-F.** Itärajan vartiat 2: 1500-luku. Keuruu, 2004, s. 98.

Kuningas Frederik protestis küll oma ametivenna Erik XIV ees Tallinna ja Harjumaa annekteerimise pärast, millele olid Taanil tema meelest palju suuremad õigused, kuid muidugi tulutult. Ka Magnus üritas veel viimasel hetkel sekkuda.

Selsamal ajal kirjutas ka Holsteini hertsog Magnus tallinlastele umbes selles mõttes, et ta olevat teada saanud, et tallinlased tahtvat heermeistrist ära pöörata ja Rootsi krooni alla minna. Sellepärast tahtvat ta neid manitseda, et pidagu nad meeles, kust nende linna tekkimine ja vanad privileegid olevat tulnud, nimelt Taani kroonilt, kuhu nad taas pööraku. Kui see aga ei juhtuvat, siis kaalugu nad endamisi, mis sellest tuleb.²⁵⁴

Et tema pretensioonid kõigil selgelt silme ees oleks, valmistus Magnus Tallinna piiskopina oma raha müntima. Venelaste eest põgenenud endine Tartu müntmeister Erich Beck oli juba 1560. aasta juunis tema teenistusse astunud. Magnus pöördus nüüd sellekohase nõudmisega – lubada tal Tallinnas raha müntida – Rootsi Tallinna asevalitseja Klas Kristersson Horni²⁵⁵ poole, kes saatis selle kimbatuses edasi oma kuningale, kes lükkas selle muidugi tagasi. Peatselt kaotas Rootsi Tallinna katoliikliku piiskopkonna sootuks. Augustis 1561 pandi ametisse esimene luterlik Tallinna superintendent magister Jo(h)ann(es) Robert(us) von Gellern (Geldern).²⁵⁶ 1562. aastal alustas Magnus siiski oma müntide löömist – alul Haapsalus, selle langemise järel Kuressaares vaheaegadega kuni 1569. aastani. Selle põhjused olid kõigepealt poliitilis-propagandistlikku laadi. Magnuse mündid kandsid kirja: *MAG(NUS) D(EI) G(RATIA) E(PISCOPUS) O(SILIENSIS) C(VRO-NIENSIS) E(T) R(EVALIENSIS)* –, s.o *Magnus, Jumala armust Saaremaa, Kuramaa ja Tallinna piiskop*. Mündid levisid kogu Liivimaal ja tuletasid pidevalt meelde, kellele need ametikohad koos kõigi sellest tulenevate pretensioonidega ikkagi kuulusid. Teiseks põhjuseks oli sularahapuudus. Magnus läks välja peaaegu varjamatule rahahalvendamisele. Liivimaa raha oli 1561. aasta kevadel maaisandate mündimäärusega devalveeritud 28,57% – senise 3½ Riia marga asemel pidi taaler nüüd maksma 4½ marka. Seetõttu oli müntide väljavahetamine iseenesest loomulik tegevus, mis hõlbustas pettust. Asi tuli muidugi peagi välja ja tekitas skandaali, kuid Magnus süüdistas kõiges oma müntmeistrit E. Becki ja too ruttas ennast süüdi tunnistama. Müntimine aga jätkus.²⁵⁷

Sõja jalust oli mandrilt Kuressaarde pakku põgenenud hulgaliselt kaupmehi ja muud rahvast, kes hakkasid kohalikus kaubanduses ja üldse elus etendama juhtivat osa. 1563. aasta alguses taotlesid Kuressaare saadikud Jakob Kohl, Wolter Rothendorf ja Gert von Demter hertsog Magnuselt, kes tol ajal asus oma Kuramaa residentsis Piltenes, alevile linnaõigusi. 8. mail andiski Magnus privileegi, mille järgi sai linn Riia õiguse ja omavalitsusorganina rae. Linnaõiguse andmisel võis olla praktilisi või fiskaalseid kaalutlusi, kuid ühtlasi oli see üks järjekordne oma võimu demonstratsioon, enesekehtestamise meetodeid. Ses mõttes väärib meenutamist, et mõni päev hiljem, 11. mail, kuid juba Gotthard Kettleri valdustes Kuldīgas antud privileegide kinnitusega laiendas Magnus Saaremaa aadli õigusi.²⁵⁸

Erik XIV – Magnuse tädi poeg (tema poolvennad Soome hertsog Johan, Östergötlandi hertsog Magnus²⁵⁹ ja Södermanlandi hertsog Karl seda polnud) – tegi 1561. aastal, pärast Harju-Viru rüütelkonna, Järva vasallide ja Tallinna alistumist Rootsile, Magnusele kui Tallinna piiskopitooli vaieldavale omanikule ettepaneku tulla üle Rootsi alamlusse. Seda ettepanekut nimetati hiljem Taani sõjakuulutuses Rootsile 13. augustil 1563 kui üht (muidugi mitte ainsat) sõjapõhjust. Taani Riigiarhiivis on ajavahemikust 1561–1563 säilinud originaalis mitu Erik XIV sellesisulist ülemeelitamiskirja Magnusele²⁶⁰, kuid mitte koopiaid Magnuse tõenäoliselt samuti ärasaadetud vastustest. Magnuse ja leskkuninganna Dorothea hilisemas interpretatsioonis polnud Magnuse ja Eriku vahel mingit konflikti, vaid Magnus kisti vastu tema enda tahtmist sõtta. Dorothea üritas hiljem vahendada ka lokaalset vaherahu Magnuse valduste ja Rootsi vahel, lootes selleks naita Magnusele üht Rootsi printsessidest.²⁶¹

²⁵⁴ **Russow**, 137–138.

²⁵⁵ Sm 1566. Rootsi-soome sõjaväelane ja riigimees, Erik XIV saadik Tallinnas 1561. a kevadel, Tallinna asehaldur ja Rootsi vägede juhataja Liivimaal samal a-l, admiral 1564.

²⁵⁶ **Saard**, 31.

²⁵⁷ Vt **Nemirowitsch-Dantschenko, M., Pärn, F.** Die Münzen von Herzog Magnus, Bischof von Ösel-Wiek. Zur Münzprägung in Hapsal und Arensburg unter dänischer Herrschaft während des Krieges um Livland und des Nordischen Siebenjährigen Krieges. – Nordisk Numismatisk Årsskrift 1994–1996 (2000); **Leimus, I.** Saare-Lääne piiskop mündihärrana. – Läänemaa Muuseumi Toimetised II. Haapsalu, 1998.

²⁵⁸ **Seresse**, 142.

²⁵⁹ Östergötlandi hertsog Magnus (1542–1595) jäi juba noores eas vaimuhaigeks ega mänginud seetõttu Rootsi riigielus erilist osa, erinevalt oma kahest vanemast ja ühest nooremast vennast, kes jõudsid kõik kuningaks saada.

²⁶⁰ TKUA. Livland A III. Tillaeg nr. 3. 1560–1569.

²⁶¹ **Jensen**, 53 (märkus 47), 211.

Millalgi (ilmselt oktoobris) 1561. aastal saatis Erik XIV hertsog Magnuse manu oma saadikud Andreas Personi ja Christoph Schiferi. Neile antud instruksioonis kästi põhjendada, miks Harju-Viru ja Järva aadel ning Tallinna linn Rootsi võimu alla on läinud ning miks Rootsi ja ordu vahel sõjategevus on puhkenud (muuhulgas seetõttu, et Kettler on “suurvürsti laevu Rootsi territooriumil konfiskeerinud”, millega on Eriku tsaariga tülli ajanud). Liivimaal kujunenud olukorras polevat Magnusel muud võimalust, kui uuendada koos Erikuga liitu Rootsi ja Taani vahel, millega Magnus oma “väarikuse, privileegid, vabadused ja kohustused” kuninga kaitse all säilitab. Formuleeringust ilmneb kaude, et silmas ei peetud ainult Tallinna piiskopi ametit, vaid ka Saare-Lääne ja Kuramaa stifte. Äraütlemise korral ei tasuvat selle ettepaneku kordamist rootslastelt oodata. Saadikud pidid Magnuselt vastust nõudma, rõhutades, et see tuleb Liivimaale ja kogu saksa rahvusele hüvanguks.²⁶² Lisaargumentiks oli pakkumine maksta Magnusel Erik XIV protektsiooniõiguse tunnustamise eest 40 000 taalrit ja tagastada talle Tallinna stiftis asunud piiskopimõisad.²⁶³

Hertsog Magnus ise ütleb oma juba tsiteeritud eneseõigustuskirjas aastast 1579 Erik XIV ettepaneku kohta nii: Ja Erik, sellal Rootsi jne kuningas pakkus, et kui me talle pärast meie siitilmast lahkumist Tallinna piiskopkonna loovutame, siis tahaks ta meie eluaja jooksul meid alaliselt rahaliselt toetada jne. Meie aga, vennaliku armastuse tõttu, mida me Taani kuninga, meie armsa Härri Venna vastu õiglaselt kanname, mis Rootsi kuninga meeldivuse maha jätab, ja ehkki meil pole olnud mingit vaenupõhjust Rootsi poolelt, otsustasime koos meie maade ja inimestega Tema Kuningliku Kõrgusega jääda.²⁶⁴

Hertsog Magnuse vastus Erik XIV ettepanekule, kirjutatud Kuressaares 26. oktoobril 1561, on ära kirjana säilinud hertsog Albrechti paberite seas. Selles võttis Magnus teadmiseks, et Rootsi kuningas on “piiramise ja vallutamise” Tallinna lossi enda valdusse võtnud, ja mida ordumeister “Rootsi kuningriigile kuuluvatel randadel” on ette võtnud; ütles end meelsasti nägevat, et kuninga ja meistri konflikt rahumeelselt lahendatakse; loodab, et Tallinna lossi hõivamine mitte tema vastu pole suunatud ning samuti edasisi heanaaberlikke suhteid; rõhutas oma veresugulust kuningas Erikuga; viimase hoiatustele tema ja kogu Liivimaa ees seisvate ohtude ja isolatsiooni jäämise osas vastas end aru saavat, et ta saab ainult oma venna, Taani kuninga abile loota. Eriku ettepanekut tahab ta oma “veresugulastega” arutada, sest “noorema vürstina” polevat tal teavet Taani ja Rootsi vahelise liidu sisu kohta. Ta lubas samas kaasa aidata Christian III ja Gustav Vasa liidulepingu uuendamisele.²⁶⁵ Ühesõnaga, Magnus ei võtnud (ei saanudki võtta) Erik XIV ettepanekut vastu, kuid püüdis jätta endale võimalusi edasisteks läbirääkimisteks. Kirjavahetus tõepoolest jätkus ja kuningas Erik kordas oma ettepanekuid.

Lisaks kuningas Erikule oli Magnus kirjavahetuses ka Rootsi riigimarssali krahv Svante Sturega (eluaastad 1517–1567), kes oli 1562–1563 Rootsi kuberneriks Tallinnas. Kontaktivõtmise ajendiks oli Pärnu alla suundunud ja hiljem sealt naasnud Rootsi vägede kahekordne läbimarss Läänemaalt (mööda Tallinna–Pärnu maanteed) ning sellega seotud tavapärase sõdurite vägivald talupoegade ja nende vara suhtes. 26. oktoobril 1562 lähetas hertsog Magnus Tallinnasse Sture manu oma saadikud – Läänemaa stiftifoogti Klaus Aderkasi, asehaldur Christoffer Valkendorfi ja Georg (Jorgen) Wilckeni. Neile sel päeval Kuressaares antud instruksioonis kästi saadikuid tänada kuningas Erikut tema asehaldur Klas Kristersson Horni vahendusel üles näidatud heatahtlikkuse eest, avaldada lootust, et kuberner käitub Magnusel ja tema “vaeste alamatega” nõnda, nagu on kohane “veresugulussõprusega” (*blutsverwandten Freundschaft*) ning Taani ja Rootsi vahelisele rahuajale, ning kaevata kahju üle, mida Rootsi väed oma läbimarsside ja Pärnu piiramise aegse moonamuretsemisega Läänemaal, eriti selle lõunapoolsetes ametkondades tekitasid. Rootsi sõdurid olevat käitunud moel, mida võinuks pigem moskoviitidelt oodata, ja röövinud ka need “härjad, lehmad, vasikad, sead, lambad, katlad, potid ja muu majakraami”, mis viimastest puutumata olid jäänud. Magnus kaebas ka Paide piiramise ajal Tallinna piiskopimõisatele tekitatud kahju üle, enda kui Tallinna piiskopi jurisdiktsiooni rikkumiste üle seoses Tallinna Toomkiriku, toomhärjade majade, Padise abtkonnaga jmt, isegi kaheksa Muhu talupoja vägisi ja ilma kohaliku *Amtmann*’i teadmata Pärnusse viimise pärast rootslaste poolt, kus neid vaatamata Magnusel palvetele kolm nädalat kinni oli hoitud. Magnus nõudis oma piiskopliku jurisdiktsiooni austamist, äraviidud veiste tagastamist, kontrollimatu metsaraie lõpetamist Padise metsades jne.²⁶⁶ Lisaks kaebustele on huvitav märkida, et neis sisalduvad asjaolud peegeldavad teatud tegelikult toimunud koostööd Rootsi Liivimaa-valduste asehaldurite ja Magnusel vahel. Magnus ei protestinud ju läbimarski fakti enda, vaid sellega kaasnenud rikkumiste vastu.

²⁶² Herzog Albrecht von Preussen und Livland (1560–1564), nr 3058/4.

²⁶³ Samas, nr 3058/5.

²⁶⁴ Hertug Magnus, 57–58.

²⁶⁵ Herzog Albrecht von Preussen und Livland (1560–1564), nr 3058/6.

²⁶⁶ Samas, nr 3013.

Ilmselt tuli Svante Sturel oma vastust Erik XIV-ga kooskõlastada, sest see järgnes alles 18. jaanuaril 1563. Sture kirjutas, et on kaebused Läänemaa mõisate ja külade laostamisest teadmiseks võtnud ja kuningas Erik on nende “ekstsesside” kohta oma ülemjuhatajale Liivimaal, Klas Kristersson Hornile “artiklid” saatnud, milles manitsetakse taolisest ülekohtust Magnuse suhtes hoiduma ja tulevikus kõige eest maksma. Süüdlased lubati välja selgitada ja neid trahvida. Siiski palus Sture, arvestades teede kulgemist üle Märjamaa ja Vigala ning Harjumaa laastatust, edaspidigi lubada Rootsi vägedel läbi Magnuse territooriumi. Rootslaste rikkumistest jurisdiktsiooniküsimustes seoses toomkiriku, piiskopiõue ja toomhärjade majadega ei teadvat ta midagi, kuid teeb kõik endast sõltuva sealsete jumalateenistuste kaitseks jne. Sture peatus veel suurtel kuludel, mida Rootsi kuningas oli kandnud Tallinna kindlustamisel moskoviitide vastu ja muhulaste Pärnusse viimise asjaoludel ning palus lõpetuseks saata endale pitsritega originaaldokumendid Magnuse, Saare-Lääne toomkapiitli, Haapsalu kodanikkonna ja Lääne-Nigula kihelkonna (allikas: *Povall*) õiguste kohta Padise metsades. Need lubas ta kontrollimiseks ja kuningliku kinnituse saamiseks saata; kuningas Erik olevat olnud kindlalt seda meelt, et igauks peab saama, milleks tal õigus on.²⁶⁷

Lisaks Rootsile annekteerisid nüüd avalikult nende võimu alla jäänud Liivimaa osa ka Leedu ja Poola. 28. novembril 1561 sõlmisid Liivi ordumeister Gotthard Kettler, Riia peapiiskop Wilhelm, orduaadli ning Volmari ja Võnnu linnade esindajad Leedu suurvürstiriigi pealinnas Vilnos (Vilniuses) alistumislepingu kuningas Sigismund II Augustiga. Liivi orduriik ja Liivimaa konföderatsioon likvideeriti. Selle Väina jõest lõuna poole jäävad alad moodustasid nüüd Kuramaa ja Semgallia läänihertsogkonnad ilmalikuks hertsogiks tõstetud Kettleri võimu all, põhjapoolsed alad aga nõndanimetatud Üleväina-Liivimaa hertsogkonna, kus Kettleril oli vaid asevalitsejavõim.²⁶⁸ Leping riivas otseselt Magnuse huve ja valdusi, muuhulgas seetõttu, et ühes ordumeistri, peapiiskopi ning orduaadliga sõlmisid alistumislepingu ka mõned Saare- ja Läänemaa stiftiaadli esindajad (muide, ka Rootsile alistunud Harju-, Viru- ja Järvamaa rüütelkonna esindajad). Seegi näitab, kui habras oli nüüd Magnuse võim.

Maasilinn

Frederik II soovis Taani võimu kohapeal enam mitte laiendada, vaid konsolideerida ja kindlustada. Selle kavatsuse raames tekkis projekt Maasilinna foogtkonna ja Läänemaa ordumõisate omandamiseks vastutasuks Kuramaa piiskopkonna loovutamise eest. See võimaldanuks Taani valdusi “ümardada” ning selle abil kergemini hallata ja kaitsta, lahendades ühtlasi vastuolud Kettleri ja tema selja taga seisva Poola-Leeduga. Maasilinna omandamise nurjumise korral pidas Frederik II õigemaks see vallutada ja purustada, et loss ei muutuks Poola-Leedu või Rootsi tugipunktiks.²⁶⁹ Ka Kettler soovis Maasilinna ja Piltene vahetust. Ta oleks võinud Kuramaa piiskopkonna jõuga okupeerida, kuid see oleks tähendanud uut konflikti Taaniga ja toonuks kaasa nii juriidilisi kui ka praktilisi komplikatsioone. Polnud ta seda teinud ju ka poolteist aastat varem, ehkki oleks arvatavasti suutnud. Peatselt pärast alistumislepingut Poolale-Leedule saavutas Kettler Sigismund Augustilt kinnituse oma nõudmistele Piltenele. Kuningas tunnistas küll Magnuse võimu juriidilist õiguspärasust, ütles nii, et luges Magnuse heauskseks ostjaks, kuid pidas tema õigusi Piltene stiftis ainult kaasomandiks. Ka ordu vastavate õigustega tuli arvestada ja vahetustehing oli soovitatav. Leedu tähtsaima ametimehena Liivimaa asjade eest vastutama pandud Vilno vojevood ja Leedu kantsler vürst Mikolaj Radziwill Must²⁷⁰ saatis Sigismund Augusti käsul oma saadikud Saaremaale, et vahetustehingu detailides kokku leppida. Lisaks läkitas kuningas samas küsimuses Taani oma saadiku Achaz von Zehman noorema, sest ka Sigismund August teadis ilmselt, kui piiratud on Magnuse voli ise oma asju otsustada. Frederik, nagu juba öeldud, oli vahetusega nõus.

Kuningas Frederiku volitatud esindajad Dietrich Behr, Gerloff Troll ja doktor Koppern reisisid tõesti peatselt Saaremaalt Kuramaale. Kuningas polnud siiski piisavalt arvestanud Magnuse ja Kuramaa piiskopkonna rüütelkonna tahtega. Piltene piirkonna aadel teatas, et ei soovi endale ühtegi ilmalikku valitsejat, pidades silmas mitte niivõrd Magnust, kes polnud oma sekulariseerimisplaanega paljastanud ja polnud *de iure* mitte piiskopkonna omanik, vaid selle eluks ajaks valitud kõrgeim võimukandja, kuivõrd Gotthard Kettlerit. Aadel

²⁶⁷ Samas, nr 3058

²⁶⁸ Vt selle kohta: **Tarvel, E.** Kuidas Liivimaa Poola omaks sai (1557–1569). – Ajaloo järskudel radadel. H. Kruusi 75. aasta juubelile pühendatud artiklite kogumik. Tallinn, 1966.

²⁶⁹ **Kruus**, 135–136.

²⁷⁰ Mikolaj (Nicholaus) Radziwill (1515–1565), hüüdnimega Must oma samanimelisest ja sama mõjukast nõost (hüüdnimega Punane, 1512–1584) eristamiseks, oli Leedu tähtsamaid magnaate ja sealse kalvinistliku erakonna liider, kuid ometi kuningas Sigismund II Augusti lähimaid usaldusaluseid. Ühtlasi oli ta oma surmani peamine Poola-Leedu poliitika elluvijja Liivimaal. Radziwillid, leedu keeli Radvilad, oli nimekaim etniliselt leedu ülikusuguvõsa Leedu suurvürstkonnas läbi 16.–17. sajandi ja hiljemgi.

oli harjunud nõrga piiskopivõimuga ja pelgas liiga ambitsioonikat endist ordumeistrit, kes oli end pealegi Liivimaa konföderatsiooni lagunemise ajal näidanud väga halvast küljest, hüljates korduvalt üldised huvid omaenese võimupretensioonide nimel ja järgides vahepeal lausa põhimõtet “mida halvem, seda parem”, et forsseerida Liivimaa lõplikku alistumist Poolale-Leedule ja omaenese tõusu hertsogitroonile. Ka Magnuse lähimad nõunikud olid tehingu vastu. Tundes oma selja taga toetajaid, hakkas Magnus nüüd ootamatult vastu. Läbirääkimised hakkasid venima. Augustis 1562 otsustas Magnus need üldse katkestada ja vastu oma süserääni ja finantseerija Frederik II tahet Piltene stifti endale pidada. Septembris algas kauplemine uuesti. Need katkesid ja taasalgasid veel mitu korda, kuid millegi reaalseni ei viinud. Näib usutavana, et kuningas Frederikule sai Magnus vastu hakata ainult kindlalt veendununa, et tal on ses küsimuses oma lähikondlaste ja alamate toetus.

Vahetus oleks tõepoolest olnud äärmiselt ebavõrdne. Maasilinna foogtkond tähendas Muhumaad, veerandit Saare- ja kolmandikku Hiiumaast ning Maasilinna. 1563. aastal, kui algas Põhjamaade seitsmeaastane sõda, elas näiteks Maasi lossis (Soneburgis) endas napilt 80 inimest (kõrgemaid ametimehi 9, nende teenreid 8, sõjasulaseid 25, relvureid 3, majanduspersonali 24 ja foogti teenreid 8).²⁷¹ Kuramaa piiskopkond oli siiski umbes neli korda suurem, mitu korda arvukama elanikkonnaga, üheksa lossi ja kahe linnaga.

Sõltumata läbirääkimiste tulemustest kavatses Magnus niisiis Maasilinna foogtkonna endale hoida. Olukord Liivimaal soosis neid plaane. Kindlustanud oma võimu Tallinnas ja vedanud sinna meritsi ohtralt sõjamoona ja mehi, läksid rootslased 1561. aasta sügisel liikvele ja vallutasid Padise, mida ordu polnud vastu Pärnu maa-päeva otsust kunagi Magnusele üle andnud. Seejärel levitasid nad oma võimu kogu avamaale Harjus ja Järvas, ehkki Uus-Pärnu ja Paide hõivati alles vastavalt 1562. aasta kevadel ja sügisel. Ka Maasilinn oli formaalselt ohus – ehkki lahutatud rootslastest Magnuse valdustega, kes selles rootslaste konfliktis leedulaste ja kettlerlastega sellal ju veel ei osalenud. Siiski, arvestades eriti juba alanud läbirääkimistega Maasilinna ja Piltene vahetamiseks ja vajadusega tõmmata Taani sõjas Rootsiga oma poolele ning nagnii võimetuna midagi reaalselt Magnuse sammude vastu ette võtma, nõustus Gotthard Kettler Maasilinna mehitamisega taanlaste poolt.

Hertsog Magnus andis oma üllaste kavatsuste kohta välja kinnituse, kus öeldi muuhulgas:

Need hädavajalikkusest tingitud meetmed ärgu mingil viisil kahjustagu või eitagu meistri [Kettleri] ja tema otseste järglaste õiguspäraseid nõudeid, vaatamata mis tahes muudele muutustele, mis võivad järgneda, selle lossi ja selle piirkonna kohta. Veel enam, Me kohustume oma ohvitserid ja mehed ära viima sõltumata sellest, kas ülalnimetatud plaan kannab soovitud vilja või mitte. Ja kõik need, kes on lossi garnisonis, välja arvatud Meie omad mehed, peavad jääma sinu [Kettleri], sinu järglaste ja isand foogti [Lüdinghausen-Wulfi] alamateks nagu seni. Need hädaolukorras mõeldud ja meie mõlemi poolt kokku lepitud meetmed ei pea mingil viisil, ei nüüd ega tulevikus, põhjustama mingeid eelarvamusi ega kahju ei sulle ega sinu perekonnale. Me teeme seda heas kristlikus usus, ilma halbade kavatsusteta. Meie, Magnus, oleme lasknud lisada Meie pitseri sellele dokumendile. Kuulutatud ja kirjutatud Riias, 29. jaanuaril meie Päästja Kristuse aastal 1562.²⁷²

Meistriks nimetatakse Kettlerit selles dokumendis seepärast, et tema Kuramaa ja Semgallia hertsogi ausse tõstmist hoiti mõnda aega pärast orduriigi likvideerimist ametlikult saladuses. Apelleerides väitele, et tema ei teadnud sellest midagi (mis pole kuigi usutav) ning võttis kohustuse ainult ordu ees, mida enam pole, võis Magnus hiljem kinnitada, et see dokument teda ei seo. Meistri *otsest järglast* on dokumenti nõnda tõlgendades mõistagi tema ametijärglased, tulevased ordumeistrid või muud käsknikud, mitte tema võimalikud lapsed. Rütelmunkade eestvedajana oli Gotthard Kettler kõneksoleval ajal alles vallaline.

Peatselt alustati paralleelselt läbirääkimisi Piltene ja Maasilinna vahetusoperatsiooniks Maasilinna foogtkonna lihtlabaseks ostmiseks seniselt foogtilt. Heinrich Wulf oli Maasi-Piltene vahetusoperatsiooni päevakorda kerkides ärevaks muutunud ja ilmselt võtnud konkureeriva hinnapakumise ka Rootsilt või andnud märku oma kavatsusest seda teha. Oma foogtkonna Taanile müümisega oli ta siiski kohe päri ja poleks ilmselt saanudki sellest keelduda, sest Maasilinna loss poleks pikemat piiramist talunud ja isegi Gotthard Kettler oli selle taanlaste poolt mehitamisega 1562. aasta jaanuaris nõustunud.²⁷³ Tehingu toimumiseni loeti teda nüüd Taani ametnikuks. Juba detsembris 1562 kasutas ta tiitlit *Taani kuninglik asehaldur Maasilinnas*. Levinud on arvamus, et juunis 1563 nimetas kuningas Frederik ta kõigi Taani Liivimaa-valduste asehalduriks. Sellise teate vana foogt tõesti sai, kuid on ilmne, et teoks seda kavatsust ei tehtud. Taani asehalduri amet Saaremaal läks Dietrich Behrilt alul üle hoopis Dietrich Farenbachile ja oktoobris 1563 Christoffer Valkendorfile; Wulf oli vaid nende piiratuma teo-, kuid suurema maksevõimega kolleeg. Lisaks oli Piltene stift sisuliselt üldse väljaspool kuninglike asehaldurite võimuareaali. Võib arvata, et see oli nii jäänud nende-

²⁷¹ <http://www.saaremaa.ee/est/history/saaremaa/maasi.php>

²⁷² Henning, 35b.

²⁷³ Mollerup, 160. See toimus tegelikkuses küll alles 28. mail 1562, mil lossi asus kapten Johann von Kökeritz oma meestega.

samade vahetuskõneluste tõttu, mis algsete plaanide kohaselt peatselt lõppresuldaadini pidid viima. 1563. aastal alanud Põhjamaade seitsmeaastane sõda katkestas Maasilinna ostu. Wulfil tuli hoopis foogtkonna tuludest, oma säästudest ja laenudest finantseerida sõjategevusega seotud kulutusi, kusjuures hiljemalt jaanuaris 1564 andis ta Maasilinna lõplikult üle taanlastele. Lõpuks läks ta sisuliselt pankrotti ja lahkus saarelt täiesti vaese mehena. Mais 1568 nimetatakse teda juba endiseks asehalduriks. Aprillis 1569 viibis ta Suur-Kihelkonna mõisas, kust suundus Kettleri võimualale, Tukkumisse (Tukums) Riia lähedal, oma sealsete sugulaste manu. Ta suri 1574. aasta mais Füchtenis Ruhrimaal, oma sugulaste ülalpeetavana.²⁷⁴ Nii Wulf kui ka tema pärijad nõudsid Frederik II-lt korduvalt võlguolevat raha. Taani kroon vastas neile, et vana foogt oli olnud ainult orduametnik, foogtkond ei kuulunud talle, vaid ordule, ja käis pealegi sõja-aastail korduvalt käest kätte. Teine asi on kulutused, mis Wulf krooni nimel omast taskust oli teinud, neid saab ja peab kompenseerima – kuid ainult dokumentaalselt tõestatud kulused. Kas Wulfi omaksed lõpuks midagi said, pole teada.

²⁷⁴ Saaremaa Maasilinna foogtkonna maaraamatud, 7–8.

III. HERTSOG MAGNUS JA LIIVIMAA MÕISAMEHED PÕHJAMAADE SEITSMEAASTASE SÕJA PERIOODIL (1563–1569)

Põhjamaade seitsmeaastane sõda

Põhjamaade seitsmeaastane sõda algas 13. augustil 1563. aastal, mil Taani ja venelastega aetava tulusa Narva-kaubanduse segamisest, oma laevade pidevast kaotamisest marus Lüübek Rootsile sõja kuulutas. Põhjusi oli muidugi teisigi kui kaubanduslikke, näiteks tüli Taani ja Kalmari uniooni riiklike sümbolite kasutamise pärast Rootsi poolt (sh Taani kolme leopardiseeritud vapilõvi kasutamise pärast Erik XIV vapil, mida viimane õigustas nimetatud lõvide olemasoluga nüüd Rootsile kuulunud Tallinna linnavapil), Rootsi soov omandada Gotlandi saart, pinged Liivimaal jne. Poola-Leedu kui endine Liivi ordu protektor oli rootslastega juba varem sõjajalal. Alanud sõja põhilised lahinguväljad ei paiknenud Eestis, vaid tänapäeva Rootsis ja Läänemeres. Algas oli Taanile paljulubav. Kuningas Frederiku enda juhtimisel edenesid Taani väed – peamiselt saksa palgasõdurid – Älvsborgi (Elfsborgi) kindluseni, mis oli Rootsi ainsaks väljapääsuks Põhjamerele. Kindlus langes ainult kolmepäevase pommitamise ja kuuetunnise rünnaku järel ning põhimõtteliselt oli sõda sellega võidetud, sest Rootsi oli nüüd blokaadirõngas ja pidi vaikselt lämbuma. Ent Rootsis ei tehtud sellist nägu, et asjast oleks aru saadud, ja jätkati vastupanu.

Edasi pidi Taani palgavägi plaanide kohaselt Stockholmi peale marssima. Aga algasid varustusraskused, rahaprobleemid (sest palgasõjavägi oli pööraselt kallis, kuus kulus sellele üle 40 000 riigitaalri ainuüksi palkadeks), edenemist takistas ka rootsi talupoegadest sissisalkade kaootiline vastutegutsemine. Selgus, et kiidetud saksa palgasõduritel polnud oma väljaõppest ja moodsast relvastusest sel suletud metsamaastikul mingit kasu. Lõpuks tuli osa armeest ülekulude tõttu laiali saata ja kampaania sumbus. 1564. ja 1565. aastal ette võetud uued pealetungid Stockholmile lõppesid sama tulemuselt ja sama astronoomiliste kuludega. Taanis tuli ette võtta tõsine riigimajanduse reform, et üldse suuta sõda jätkata. Et rootslastel kergem polnud, oli nõrk loetus. Merel vaheldus edu ebaeduga, kuid rootslastel oli siiski rohkem õnne. Juulis 1566. aastal hukkus suurem osa Taani laevastikust lisaks hiigeltormis Gotlandi rannikul, viies kaasa u 7000 meest.

Rahuläbirääkimised algasid mitteametlikult juba sõja keskstaadiumis. 1568. aastal jõuti põhimõttelise kokkuleppeni, kuid riigipööre Rootsis venitas selle jõustamist ja sõjategevus jätkus. 13. detsembril 1570 sõlmiti Stettinis Saksa-Rooma keisrikoja vahendusel lõpuks rahu. Lepingutingimused ei jätnud kahtlust, kes oli kaotaja ja kes võitja. Taani kroon loobus küll esmakordselt oma pretensioonidest Kalmari uniooni taastamisele, kuid Älvsborgi kindlus tuli Rootsil välja osta 150 000 riigitaalri eest. See oli oma aja kohta üüratu summa, eriti puruvaesele Rootsi riigile, vastas see ju näiteks Soomest saadaolevatele kahe aasta riigituludele.²⁷⁵ Keiser tunnustas Taani kuningat Saare-Lääne piiskopkonna protektorina ja viimane keisrit piiskopkonna ja kogu Liivimaa “õige isandana” ning tema ülemomandiõigust (*dominium directum*). Lisaks pidi Rootsi oma vallutused Liivimaal kompensatsiooni vastu keisrile loovutama ja too piiskopialad Taanile üle andma.²⁷⁶ Seda punkti ei täidetud kunagi. Keiser ei maksnud kokkulepitud lunaraha ja Rootsi ei loovutanud oma vallutusi. Vaid Muhu saar ja Maasilinna piirkond tagastati hiljem taanlastele, vastavalt aastal 1573 ja 1574. Rootsi ei olnud siiki otseselt lepingurikkuda, sest lubatud raha ju ei laekunud, ja Magnusele ehk siis Taanile kuulunud alade loovutamise eeltingimus oli hertsog Magnuse lahkumine moskoviitide leerist, kuhu too oli selleks ajaks üle läinud ja kust ta ei lahkunud. Sestap võib Muhu-Maasilinna hilisemat üleandmist vaadelda hoopis kui Rootsi vastutulekut ja hea tahte akti, mis oli ette võetud alles siis, kui Magnus tema õigustest Saaremaal kuningas Frederiku poolt ka juriidiliselt lõplikult ilma jäeti.

Sõjasündmused Liivimaal kulgesid aga teisiti. Siin olid peamised osapooled rootslased ja poolakad-leedulased, keda assisteerisid Liivimaa mõisamehed. Otseselt taanlased olid algusest peale pigem kõrvaltvaatajad. Sündmuste käik oli järgmine. Rootsi väepealik Åke Bengtsson Färila vallutas juba 1563. aasta augusti algul põhjapoolse Läänemaa koos Haapsaluga, peagi ka Lihula. Septembris hõivasid rootslased Hiiumaa ja tegid kaks edutut katset Koluverre vallutamiseks, hirmutati aga Läänemaale ilmunud Leedu ja Gotthard Kettleri väeosade poolt minema. Koluverre piiramise ajal hõivasid Kettleri mõisamehed uuesti Lihula ja loovutasid

²⁷⁵ Vt nt **Karonen, P.** Pohjoinen suurvalta. Ruotsi ja Suomi 1521–1809. Helsinki, 2001, s. 133.

²⁷⁶ Formaalselt pidi keiser esmalt kaaluma Saksa ordu õiguste taastamist Liivimaal, kuid keiser Maximilian II kaldus tollase Euroopa ja Saksamaa peamises poliitilises veejagajas, usutulis, luterluse poolele, mistõttu Saksa orduga sidus teda vähe.

selle hertsog Magnuse meestele. Rootslased, keda alates oktoobrist juhatas Henrik Klasson Horn²⁷⁷, kel oli kasutada koguni 6000 jala- ja 1000 ratsameest ning 500 000-margane sõjakassa, vastasid omapoolse retkega Läänemaa lõunaossa, mille käigus vallutati taas Lihula, kus langes vangi mitu hertsog Magnuse tähtsamat nõunikku – Dietrich Farensbach, Klaus Aderkas ja Otto Gilzen – koos rea vähemtähtsate aadlikega. Vangistati ka koos 18 mõisamehega Lihulasse saabunud rittmeister Jürgen Tiesenhausen, kes saatis Moskooviasse suundunud Taani saadikut doktor Zacharias Vhelingit. Saadikul endal lasti siiski minna ja ta jõudis detsembri lõpus Moskvasse. 1564. aasta alul piiras Horn ümber Koluvere, mille selle pealik Toennies Wedwes 14. veebruaril loovutas. Rootslased kavatsesid edasi Saaremaale tungida, kuid jääolud ei lubanud seda, ja 19. veebruaril sõlmiti kuni 15. aprillini vaherahu.

Nende sündmuste järel oli peale Saaremaa Taani võimu alla jäänud vaid Läänemaa äärmine lõunaosa, kus veel ilmselt mõnda aega baseerus Rootsi poolelt Taani poolele üle tulnud rittmeister Heinrich Dücker (vt tema kohta allpool) oma mõisameeste lipkonnaga. Näib, et lõpuks pidi vist temagi Saaremaale üle kolima, sest tema lipkonna hilisemas nimekirjas esinevad Saaremaa maa-aadli esindajad (teiste seas Lüdinghausen-Wulfi onupoeg Goswin Wulf ja õepoeg Caspar Wrede). Vaherahu lõppedes jäi sõjategevus endiselt soiku ja peatselt sõlmiti uus vaherahu, mis kehtis alates 1. oktoobrist 1564 kuni 1. maini 1565 ja mida omakorda pikendati 25. juulini 1565. Etteruttavalt: otseselt Taani ja Rootsi vahel toimus Liivimaal sõjategevus veel vaid paari kuu vältel 1566. aastal ja paari nädala vältel 1568. aastal. Kokku sõdisid Rootsi ja Taani siinmail seitsmest sõja-aastast niisiis vaid umbes aasta, kuid sündmuste kaasaegsed ei võinud seda ette teada.

Kestva vaherahu tõttu muutus mõisameeste üksuste ülalpidamine Taani võimudele Saaremaal aina suuremaks ja vastumeelsemaks koormaks ning lõpuks läks suur osa mõisamehi ebaselgetel asjaoludel üle Rootsi ja Gotthard Kettleri teenistusse. Võimalik, et rootslased pakkusid lihtsalt kõrgemat palka või kiirustasid pereheta jäänud sõjajõudu enda poolele meelitama, kuid osutusid tegelikkuses samuti maksejõuetuiks. Juba varasemast ajast Rootsi teenistuses olnud mõisamehed olid samal ajal omakorda rahutuks muutunud – nii palgavõlgade kui ka osa üksuste Rootsi saatmise (või saatmisplaanide) tõttu. Nii kirjutas Kettler 8. mail 1564 Miitavist Preisi hertsog Albrechtile, et on saanud “mõtlemapanevaid teateid” kahest mõisameeste lipkonnast, mis seisid varem erinevates garnisonides Liivimaal ja mida nüüd Rootsi tahetavat viia. Pärnus paiknenud lipkonna rittmeister Cyriacus van Hartz koos kaheteistkümnega kaaslasega oli saabunud Riiga.²⁷⁸ Van Hartz saabus esialgu ilmselt ainult konsulteerima, sest ta jäi Rootsi teenistusse 1565. aastani. 26. novembril 1564 kirjutas Kettler Albrechtile, et 1. maini 1565 sõlmitud vaherahu tõttu mõtlevad “saksa mõisamehed” (kirjast jääb selgusetuks, kas Taani või Rootsi omad) uue isanda otsimisele.²⁷⁹ Üksikasjad pole niisiis selged, kuid Saaremaa mõisameeste enamuse poolevahetus leidis ilmselt aset 1564. aasta lõpus ja/või 1565. aasta algul, s.t Pärnu rootslastelt vallutamise ja mõisameeste poolt järgnevalt ette võetud Tallinna piiramise eel, milles vaherahu järgivad Saaremaa Taani võimud ei osalenud, kuid millest saatis oma väeosad osa võtma 1564. a Liivimaale naasnud, oma Kuramaa piiskopkonnas resideerinud ja Saaremaa kuninglike asehalduritega (lisaks Lüdinghausen-Wulfile ka Christoffer Valkendorf) teravas tülis olnud hertsog Magnus. Niisiis olid selleks ajaks võimalikud õigupoolest mitmesugused sobingud.

Hertsog Magnuse isiklik panus polnud nendes sündmustes kuigi märkimisväärne. Vahetult enne sõja puhkemist kutsuti ta Taani:

Siis on Taani kuningas, meie sõbralik armas Härra ja Vend meid *anno* jne 63 kirja kaudu, mis meile Jörgen Bernekow²⁸⁰ kaudu tuli, Liivimaalt Taani käsutanud. Meie aga asutasime end teele ja Tema Kuningliku Kõrguse käsu kohaselt Preisimaale ja niisiis maad mööda Taani riiki, et meie Vend meiega läbi arutaks, mis meile tulemas on. Kui me Preisimaale saabusime, teatasid meile seal mõned Taani krooni määratud mehed, et Taani ja Rootsi kuningriikide vahele on kerkinud raske sõda. Meie aga, kuna meil Rootsi kuningaga mingit vaenu teada ei ole, seetõttu lootes, et meie mahajäänud maad puutumatuks jäävad, kiirustasime oma teed Taani riiki jätkama, kus me siis, kui verine sõda oma alguse sai ja me äräutlemiskirja olime saanud, saime ka teada, et me oma Härra Venna käsul sõtta oleme kistud, koos temaga Rootsi riigi vastu tõusma peame, mille tõttu rootslased meie mahajäänud maid ja inimesi vaenulikult ründavad ja kõik Läänemaa kindlused ära võtavad, meid vaenavad ja hõivavad jne.²⁸¹

²⁷⁷ Eluaastad 1512–1595, Soome päritolu Rootsi riigimees ja väejuht. Tallinna asehaldur 1562, 1565–1568, 1576–1578. Rootsi vägede juhataja Liivimaal 1563–1567.

²⁷⁸ Herzog Albrecht von Preussen und Livland (1560–1564), nr 3290. Varem oli Cyriacus van Hartz hertsog Magnuse teenistuses; niisiis oli ta vahepeal mõneks ajaks poolt vahetanud. Huvitav on märkida, et alles pärast toodud teadet kirjutas Kettler samas kirjas hertsog Albrechtile Tartu vojevoodi vürst Andrei Kurbski tsaarist “äralangemisest” ja Poola-Leedu valdustesse põgenemisest.

²⁷⁹ Samas, nr 3335.

²⁸⁰ Jörgen Bernekow, srn 1567, oli 1553–1567 Aakjaeri lossi läänimees, keda Taani kroon Põhjamaade seitsmeaastase sõja ajal mitmes väiksemas diplomaatilises missioonis kasutas.

²⁸¹ Hertug Magnus, 58.

Veidi lisavad detaile dokumendid hertsog Albrechti arhiivist. 15. aprillil 1563 informeeris Magnus Piltene Albrechti kuningas Frederikult “kirjalikult ja suuliselt” saadud korraldusest Taani suunduda ning oma kavatsusest 7. või 8. mail Memelisse saabuda ja palus endale ning oma saatjaskonnale luba Preisi hertsogkonnast läbisõiduks.²⁸² Selle ta 27. aprillil ka sai.²⁸³ Kas hertsogid seekordki isiklikult kohtusid, on ebaselge. 25. mail kirjutas Albrecht Magnusele vastuseks mingile tema kirjale (millega koos saabusid ilmselt ärakirjad eespool refereeritud Magnuse, Erik XIV ja Svante Sture kirjavahetusest), et peab “mõeldamatuks”, et Magnus raha eest või muul moel oma õigustest Rootsi kuninga kasuks loobuks; et Rootsi asehaldurite vastused Magnuse stiftide rüüstamise kohta on “täiesti ebaõiglased”, ning soovitas see kõik Taani kuningale kui Magnuse protektorile ette kanda. Ülejäänud kiri puudutas Grobiņa foogtkonnaga seotud probleeme.²⁸⁴ Magnus tänas “isalike nõuannete” eest juba järgmisel päeval.²⁸⁵ 30. juunil kirjutas Magnus Güstrowist, et kohtub Frederik II-ga Flensburgis järgmisel pühapäeval, 4. juulil.²⁸⁶

Sõjategevus ei alanud Magnuse jaoks niisiis ootamatult, kuid tõepoolest üritati enne selle algust sobitada Taani ja Rootsi vahel kokkulepet hoiduda Liivimaal relvakonfliktist. Magnus viibis sõja algul koos Frederik II-ga Älvsborgi all, haududes muuhulgas plaane oma Liivimaa-valduste vahetamisest mõne muu valduse vastu. Piiramise ajal halvenesid mingitel põhjustel kuninga ja tema venna suhted. Frederik II lõpuks sisuliselt käskis pikemaks ajaks Taani ja ema valdustesse Holsteinis jäänud Magnusel Liivimaaale naasta, kusjuures tagasipöördumise kulud kandis leskkuninganna Dorothea. Magnus jõudis Kuramaale oktoobris või novembris 1564.²⁸⁷ Leskkuninganna üritas veel aastail 1565–1566 ebaõnnestunult vahendada oma õepoja Erik XIV ja Magnuse vahel separaatrahu.²⁸⁸

Liivimaa mõisamehed²⁸⁹

Väga tugev historiograafiline traditsioon²⁹⁰ kujutab Liivi sõja aegseid Liivimaa mõisamehi südametunnistusega seiklejatena, müüdavate avantüristidena, “kõiksugu rämpsuna”, “porise vahuna”. Kindlasti oligi mõisameeste hulgas igasuguseid tüüpe, kuid samas oli nende näol põhimõtteliselt tegemist (pidades silmas eelkõige juhtkonda ja tuumikut, mitte tingimata rivikoosseisu enamust) Liivimaa maa-aadli ning vähemal määral errulastud ordurüütli ja nende meestega – sama seltskonnaga, kel varem lasus kodumaa kaitsmine, aadlimaa-kaitseväega. Maa-aadel oli aga ühiskonnakiht, kel oli tollastes sündmustes enim kaotada ja kelle käitumine oli seetõttu eeldatavasti kõige vastutustundlikum. Nende huvides oli säilitada kord ja stabiilsus. Pealegi olid vasalkonnad kõikjal peale orduterritooriumi (kuid siiski ka Harjus-Virus) vähemalt reformatsioonimurrangust, s.o 1520.–1530. aastatest peale olnud maa tegelikud valitsejad. Selle tõendiks on näiteks vasalliperekondade liikmete domineerimine toomkapiitlites.

²⁸² Herzog Albrecht von Preussen und Livland (1560–1564), nr 3102.

²⁸³ Samas, nr 3110.

²⁸⁴ Samas, nr 3127.

²⁸⁵ Samas, nr 3129.

²⁸⁶ Samas, nr 3153.

²⁸⁷ Jensen, 245.

²⁸⁸ Samas, 167.

²⁸⁹ Järnevalt mõisameeste kohta esitatud materjal on põhiosas varem avaldatud artiklites: Adamson. Liivimaa mõisamehed Liivi sõja perioodil, 20–47; Adamson. Saaremaa mõisamehed aastail 1563–1564, 17–29.

²⁹⁰ Mõned näited: *Mõisameeste all mõisteti Vana-Liivimaa enne Vene-Liivi sõda mitmesuguseid saksa soost isikuid – orduametnikke, lossifoogte, kirjutajaid, palgasõdurid, kantsleiametnikke, majateenijaid jne. Vana-Liivimaa konföderatsiooni kokkuvarisemisel liitus nendega rohkesti endisi orduvendi ja vasalle. Segasel ajal polnud meestel suurt midagi peale hakata – peale sõdimise /.../ Mõisameeste distsipliinitundega oli lugu õieti kurb. Nad ei võidelnud ju millegi nimel ega millegi eest. Sõda oli neile ainult käsitööks ja tuluallikaks. Seepärast vahetasid nad ka oma värvi, kuidas tuju tuli või kuidas üks või teine kuningas nende teeneid tasus. Vahvust võis neil paljugi olla, ühiskondlikku vastutustunnet aga väga vähe. Nad kujundasid kihistuse, mis võis tekkida ainult niikuinii juba sotsiaalselt laostunud Vana-Liivimaa konföderatsiooni varemteel.* (Eesti rahva ajalugu, 683–684, lõigu autor J. Vasar); *Endised ordurüütliid, piiskoppide sõjasulased ja oma mõisatest ilma jäänud mõisnikud moodustasid kutseliste röövlite ja palgasõdurite jõuke, keda tunti mõisameeste salkade nime all. Röövima ja sõdima hakkas ka laostunud talupoegi ja linlasi.* (Kahk, J. Ivan IV ja tema aeg. Eessõna V. Kostõljovi romaanile “Ivan Groznõi”. I osa. Tallinn, 1961, lk 28); *Võitlevate poolte palgalisest ratsaväest moodustasid küllaltki suure osa nn mõisamehed. Need olid ordu endised liikmed ja teenijad, kellega ühinesid kohalikud õnnekütid aadli ja linnakodanike hulgast. Piisava tasu eest olid nad valmis teenima mis tahes võõrõimu ega õelnud ära ei “oma” ega “võõra” elanikkonna halastamatust riisumisest. Mõisamehed olid kergemeelsuse ja reetlikkuse poolest tuntud julmad lõõmavennad, keda hiljem nimetati õigusega “poriseks vahuks” Liivimaa ajaloo.* (Eesti NSV ajalugu. Kõrgkoolide õpik. I osa. Toimetanud K. Siilivask. Tallinn, 1976, lk 96–97; lõigu autor H. Palamets, väljend “porine vaht” kuulub K. Marxile); *Põhilise sõjalise jõu moodustasid “mõisamehed” – endised ordu ja piiskoppide sõdalased, kes otsisid nüüd uut teenistust suvalise valitseja juures. Mitte põhjusega pole kaasaegsed iseloomustanud mõisamehi kui “porist vahtu Liivimaal”.* (Laur, M. Eesti ajalugu varasel uusajal 1550–1800. Tallinn, 1999, lk 38).

Kui õigustatud on selles valguses paljukorratud süüdistused mõisameeste aadressil? Kellest nende üksused koosnesid? Kes olid nende komandörid? Millised olid nende eesmärgid? Mis tingis mõisameeste lipkondade korduvaid poolevahetusi Liivi sõja käigus?

Juba nii mõisameeste endi kui ka kaasaegsete kasutatud nimetuski – saksa keeli *Hofleute* – kinnitab nende seost või samasust maa-aadliga. Selle *mõisameesteks* tõlkimine – ehkki sõnasõnaline – on kokkuleppeline ja pärit ajast, mil eesti rahvuslik ajalooteadus oli alles sündimas ning vastandas end kõigele saksalikule ja saksikule. *Mõis* nimetuse osana tähendas otsekohe ka midagi negatiivset. Võib aga tõlkida ka teisiti, näiteks *hoov-* või *kodakondsed*. Sõna ise polnud Liivi sõja ajal uus ning sellega oli ikka tähistatud, ja tähistati veel mõnda aega hiljem, ratsanikke, ratsasõdalasi.²⁹¹ Kroonik Christian Kelch täpsustab Ivar Leimuse tõlkes:

Kuna nad aga tahtsid olla midagi enam kui teised ratsanikud, siis ei nimetanud nad end ratsanikeks, vaid nende viisil, kes varemalt aitasid ordul toredust suurendada, Liivimaa mõisameesteks /.../.²⁹²

Ülalöeldust ilmneb, et tähenduselt on mõisameeste Liivi sõja aegne nimetus (*Livländische*) *Hofleute* lähedane vene sõnaga *дворяне*, 'aadlikud'; mõlemad nimetused on ka ühtemoodi tuletatud (*Hof* = *двор*). Kui näiteks Balthasar Russow kasutab mõistepaari "saksa ja rootsi mõisamehed", tuleks viimaste all niisiis mõista lihtsalt ratsanikke, esimesi aga kui aadlikke või aadlimaakaitsevaelasi.

Mõisameeste koosseisust

Selles, et mõisamehed on enamasti ja laias laastus samastatavad aadlimaakaitsega, pole ka faktiliste andmete põhjal erilist kahtlust. Harjumaa aadli ratsateenistuses²⁹³ oli näiteks 1568. aastal sadakond meest ja nad kuulusid Heinrich Boismanni mõisameeste lipkonda.²⁹⁴ Russow nimetab korduvalt "Harjumaa aadlikkude lipkonda" ja kurdab seoses selle purukslõõmisega Pärnu mõisameeste poolt 1568, et "ometi olid Pärnu mõisamehed suuremalt jaolt Harju aadlimeeste lallepojad, kälimehed ja onud"²⁹⁵, iseloomustades nõnda mõlema poole koosseise. Säilinud on munsterrullad Haapsalust 1563. aasta juulist, milles lisaks 26 jaole (*Rote*) sõduritele (kokku u 200–250 meest, kelle roodumeistrite (jaoulemate) seas oli nii linnakodanikke, riigisakslasi, taanlasi kui ka Läänemaa ning Virumaa ja Tartu stifti aadlikke) on ära toodud Läänemaa aadli ratsateenistuse nimekiri, nimetades neid mehi otsesõnu mõisameesteks. Vastava dokumendi nimigi on *Verzeichnes des Capittels vnd wiekischen Ritterschaften Hofleuth, actum Hapsel den 24. Julij Anno 1563*.²⁹⁶ Läänemaa aadli ratsateenistus oli kõneksoleval ajal tõenäoliselt maa laastatuse tõttu 1560. aastal toimunud venelaste rüüsteretke ja järgnenud talurahvaülesthõusu tulemusena ainult 74 (allikas ekslikult 78) meest suur, millele lisandusid 24 meest toomkapiitli poolt. Ka viimaseid nimetatakse dokumendis mõisameesteks.

Vello Helk on avaldanud allikapublikatsiooni Taani Riigiarhiivis säilitatavatest nimekirjadest Taani ja hertsog Magnuse teenistuses olnud mõisameeste kohta aastail 1563–1564.²⁹⁷ Tegelikult on selles publikatsioonis tegemist rohkem kui ühe dokumendiga. Esiteks on selles ära toodud rittmeister Jürgen von Tiesenhausenile ja tema meestele ajavahemikus 22. septembrist 1563 kuni 5. oktoobrini 1564 tehtud palgamaksete koond. Vastavad nimekirjad sisalduvad endise Maasilinna ordufoogti, sel perioodil kuningliku asehalduri Heinrich Lüdinghausen-Wulfi poolt peetud ja Taani kroonile esitatud arveraamatus.²⁹⁸ Lüdinghausen-Wulf kandis

²⁹¹ Vt põhjalikku argumentatsiooni selle kohta: **Koit, J.** Mõisamehed. – Tulimuld, 4/1951, lk 293–296.

²⁹² **Kelch**, 203–204.

²⁹³ Mõtestades ratsateenistuse mõistet siinkohal muidugi väga laialt – kui aadli kohustust sõja ajal oma maaisanda poolel võidelda. Korrastatud, normeeritud ratsateenistusest ei saanud oma valdustest suuremas osas ilma jäänud või lahutatud Harju-Viru rüütelkonna puhul 1560.–1570. a-il enam juttu olla.

²⁹⁴ **Seraphim**. Der Feldoberst Klaus Kursell und seine Zeit, 92. Heinrich Boismann oli Tallinna raehärra Curdt Boismanni poeg. Mitte-aadliku komandöripositsioon lipkonnas, millesse kuulusid ratsateenistuse kaudu Harjumaa aadlikud, kõneleb silmapaistvatest juhiomadustest ja teenetest. Enne Liivi sõja puhkemist teenis Boismann ohvitserina välismaal, naasis 1560 Tallinna ja formeeris omale ratsasalga, millega astus 1561 rootslaste teenistusse ja tõusis Klaus Kurselli all rittmeistriks. Osales 1570 Kurselli mässus, seejärel oli 1570–1577 hertsog Magnuse teenistuses, ühtlasi tema õuejunkur. Vonnu lossi kaitsmise ajal venelaste vastu 1577 lasi lossikiriku koos u 300 inimesega vangilangemise vältimiseks õhku. Heinrich ise langes surijana vangi, tema surnukeha aeti teibasse. Vt: Eesti biograafiline leksikon, 238–239.

²⁹⁵ **Russow**, 166.

²⁹⁶ **Helk, V.** Zwei Munsterrullen von Hapsal und der Wiek aus dem Jahre 1563. – Ostdeutsche Familienkunde. Heft 3/1988, S. 354–359.

²⁹⁷ **Helk, V.** Die Hofleute auf Ösel 1563 bis 1564. – Ostdeutsche Familienkunde. Heft 1/1993, S. 170–175. Juba varem oli ta avaldanud publikatsiooni Maasilinna foogtkonna aadli, mõisnike, teenrite ja sõjasulaste nimekirja ning Taani teenistuses olnud sõjasulaste kohta samal perioodil (**Helk, V.** Zwei Musterrollen von Ösel 1563/64. – Ostdeutsche Familienkunde. Heft 3/1990, S. 250–258).

²⁹⁸ Asukoht: Taani Riigiarhiiv, TKUA Livland A III:21. Forskellige Akter og Dokumenter 1259–1569.

nimelt enamiku neist ja paljudest teistest kuludest ise ning taotles hiljem pikka aega tulutuln nende kompen-
seerimist riigikassast. Arveraamatus esitatakse tähtsamate mõisameeste nimed ja nende hobuste arv; eba-
selge on, millises vahekorras oli hobuste ja nimetatud isikutele alluvate lihtsõdurite arv ning kuidas seda kõike
mõjutasid konkreetne sõjasituatsioon, söödaolud jms. Makseid tehti esimese poole aasta vältel igal kuul,
seejärel kolme kuu tagant järgmiste perioodide ja hobuste arvu eest: 22. september kuni 21. oktoober (kõi-
gest 36 hobust, kuid tõenäoliselt siis alles asuti lipkonna formeerimisele), 23. oktoober kuni 21. november
(86 hobust), 22. november kuni 21. detsember (90 hobust), 22. detsember kuni 20. jaanuar (91 hobust),
21. jaanuar kuni 20. veebruar (197 hobust), 21. veebruar kuni 22. märts (205 hobust); seejärel kolme kuu eest
alates 16. aprillist (172 hobust) ja kolme kuu eest 6. augustist 5. oktoobrini (230 hobust). Arvude suured kõiku-
mised tulenevad sõjasündmustest: Läänemaa kaotamisest ja sealsest põgenikevoolust, meeste lahkumisest
vaherahu ajal jne.

Iga hobuse eest arvestati makseperioodil 8 taalrit. Lisaks hobustele maksti mõisameestele 8 taalrit (viimasel
kolmekuulisel perioodil 16 taalrit) ka voorivankrite (*Wagen*) eest, mida ei tule aga võtta sõna-sõnalt, sest
vankreid polnud kõikidel mõisameestel; enamasti on arvestatud tasu poole vankri eest ning vankrite summa
pole tavaliselt täisarv. Makseperiooditi oli see $3\frac{1}{2} - 6 - 6 - 12\frac{1}{2} - 14\frac{1}{2} - 13\frac{1}{2} - 17\frac{1}{2}$. Tõenäoliselt pole nii-
siis arvestatud vankrite tegelikku arvu, vaid voorisulaste olemasolu vmt. Kokku maksti Tiesenhauseni lip-
konnale esimese poole aasta jooksul 6634 taalrit ehk 26 536 Riia marka, 16. aprillil alanud perioodi eest
4641 taalrit ehk 18 564 Riia marka ja 6. augustil alanud perioodi eest 7208 taalrit ehk 28 832 Riia marka.
Et oli ka muid, väiksemaid tasusid ja kompensatsioone, ulatusid kogukulud 20 920 taalri ehk 83 680 Riia
margani. Sellest koormast kandis Saaremaa aadel 8000 marka ja piiskopimõisate talupojad 3150 marka,
ülejäänu tuli peamiselt Lüdinghausen-Wulfilt endalt.

V. Helgi publikatsiooni teine osa kujutab endast rittmeister Heinrich Dückeri lipkonna kahte munsternime-
kirja²⁹⁹ – esimene dateerimata, 48 tähtsama mõisamehe nime ja 342 hobusega ning teine 10. augustist 1564,
46 nime ja 317 hobusega. V. Helk esitab need nimekirjad millegipärast originaalile vastupidises järjekorras,
ent see on tõlgendamise küsimus ja antud juhul väheoluline. Heinrich Dücker oli Jürgen Tiesenhausenistki
värvikam kuju, kes vääriks eriuurimust. Isegi tema vastased ja poliitilised oponendid (näiteks kroonik Baltha-
sar Russow ja Rootsi mõisameeste üldjuht Klaus Kursell³⁰⁰) tõstsid esile tema vaprust jm isikuomadusi.
Tema kodumõis oli Triigi Harjumaal, kuid perekonnal oli maavaldusi ka Vana-Pärnu kandis; üks tema
vendi, Otto, oli aga hiljem Uus-Pärnu raehärra.³⁰¹ Heinrich Dücker oli Rootsi teenistuses Klaus Kurselli
mõisameeste lipkonnas leitnant, hiljem ise ühe mõisameeste lipkonna rittmeister ning läks millalgi 1563. aasta
lõpu poole umbes 300 mehega Taani teenistusse üle.³⁰² Ühest Gotthard Kettleri kirjast hertsog Albrechtile
(20. veebruarist 1564) ilmneb, et Dückeri ülemeelitajaks (Kettler kasutas sõna “värbas”) oli Lüdinghausen-
Wulf.³⁰³ Olukorras, kus Taani oli Liivimaa sõjatandril selgelt allajääv pool, pidid Dückeri ja ta meeste
motiivid siiski olema pigem ideelist kui materiaalsel laadi. Dückeri lipkonna kohta pole säilinud samasugu-
seid detailseid palganimekirju kui Tiesenhauseni oma kohta. Siiski on alles kviitungeid ja arvestusi talle
tehtud maksete kohta summades 3000, 2400 ja 2175 taalrit ning (kõigest) 2300 Riia marka.³⁰⁴

Tõenäoliselt publikatsiooni mahupiirangute tõttu on V. Helk kirjeldatud dokumente kommenteerinud küllaltki
lühidalt, esitades vaid olulisemad faktid ja seosed. Siinkirjutajat huvitab antud juhul eelkõige mõisameeste
lipkondade isikuline koosseis, et kontrollida, kas neid võib käsitada aadlimaakaitsevarena. Nimekujusid on
siinkohal allikaga võrreldes mõnevõrra ühtlustatud, samuti loeb siinkirjutaja mõne nime originaaldoku-

²⁹⁹ Asukoht: Taani Riigiarhiiv, TKUA Livland. Tillaeg 1560 – Tillaeg 1563.

³⁰⁰ Klaus Kursell pärines vanast Liivimaa vasallisuguvõsast, millel väidetavalt normanni juured (nimekujud mujal Courcelles,
Courcil, Coursele, Churchill). Sündinud Kursis (kohanimi tulnud Kursellide nimest). Isa Jürgen oli 1544–1550 (vahetult
enne Elert Kruuset) Tartu stiftifoogt, ema – Ebba Üxküll. Alates 1561. aastast oli Klaus mõisameeste rittmeister Rootsi
teenistuses. 1564–1566 viibis ta oma väesalgaga Rootsis, osaledes seal sõjategevuses Taani vastu. 1567–1570 oli Kursell
juba kõigi Rootsi teenistuses olnud mõisameeste lipkondade üldjuht. 1567. a alul sooritas Kursell retke Lemsalu alla ja
üritas Riia Rootsi alamlusse meelitada, kuid sõjakäik lõppes hävitava lüüasaamisega poolakatelt-leedulastelt Ruunavere
lahingus. Lüüasaamise ühe tagajärjena taandati uue kuninga Johan III ebasoosingu olnud asevalitseja H. Horn ainult
tsiviilasehalduriks ja Kursell tõusis kõikide Rootsi vägede välioberstiks Liivimaal (tema rittmeistrikoha sai Reinhold
Brakel). Talle läänistati Lihula. Klaus Kursell hukati nurjunud mässu järel Tallinnas 3. juunil 1570.

³⁰¹ Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften. Teil Estland. Bd. 1, 671–672.

³⁰² **Arnell.** Bidrag till belysning av den baltiska fronten under det nordiska sjuårskriget, 14. 1561 oli Rootsi teenistuses u
1200 saksa ratsanikku (mõisameest), kes jagunesid viide lipkonda. Liivimaaalaste väga lühiajaliseks jäänud suhteliselt
suur toetus Rootsi ülemvõimule oli tingitud rahulootustest: Rootsi oli Liivi sõtta segatud osapooltest aastail 1560–1562
ainus, kes polnud Moskooviaga sõjalal.

³⁰³ Herzog Albrecht von Preussen und Livland (1560–1564), nr 3263.

³⁰⁴ Vt **Helk.** Die Hofleute auf Ösel, 171.

mentidest veidi teisiti välja, kui need on esitatud käesoleva alapeatüki aluseks olevas publikatsioonis. Vähemtuntud aadlinimede ja – vastupidi – eriti oluliste isikute juurde on sulgudes lisatud selgitusi, mahukamad neist on viidud joone alla.

Tiesenhauseni viiekümne nimeliselt teadaoleva või ametikoha järgi nimetatud tähtsama mõisamehe seas oli kohalikest aadlimeestest kolm Üxküllü (Johann Mönistest, Johann Koselt ja Jürgen Paadremalt³⁰⁵), kaks Tiesenhauseni (rittmeister ise ja Peter Tiesenhausen Virumaalt), üks Asser(ey) (Läänemaal mõisaid omanud vasallisuguvõsa), Brackel (Lääne-, Tartu- ja Virumaa vasallisuguvõsa), Bremen (Harju-, Viru- ja Läänemaa vasallisuguvõsa), Brinck (Tartumaa vasallisuguvõsa), Burmeister (ilmselt Magnuse kantsleri Konrad Burmeisteri vend, poeg vm sugulane), Kursell (Kursi ordualt lähtunud vasallisuguvõsa; endine Tartu ja Saare-Lääne toomherra Christoph Kursell oli Magnuse nõunik), Lode (vana vasallisuguvõsa, millel oli mõisaid ka Saare- ja Läänemaal), Overdunck (Tartumaa vasallisuguvõsa), Schwarzhof³⁰⁶, Stackelberg (Johann Stackelberg), Zoege (Saare-Lääne toomherra Reinhold Zoege), Taube³⁰⁷, Titfer (Bernt Titfer, Võnnu mõisnik Ridala kihelkonnast, piiskopivalduste valitseja Hiiumaal), Ungern, Vietinghof, Wilcken (ilmselt endine Saare-Lääne toomherra ja hertsog Magnuse hilisem nõunik Georg Wilcken) ning Wrangel ja Wulf (hilisem Saaremaa maanõunik Johann Wulf). Kokku niisiis umbes pooled, kusjuures on täiesti võimalik, et siinkirjutaja Vana-Liivimaa vasallisuguvõsade ebapiisava tundmise tõttu mõne nime ka nimetamata on jätnud. Mitu meest esineb varem Haapsalu lossimeeskonna ja Läänemaa aadli ratsateenistuse munsterrollis (näiteks Brackel, Titfer, Wilcken, siin aadlikuna mitteesitatud von Biberitz; eesliide *von* viitab nii tema kui ka paari-kolme teise mehe puhul päritolukohale – von Braunschweig, von Hamburg, von Kölln). On ka mehi, kes esinevad hiljem Dückeri lipkonnas. Domineerisid Lääne- ja Saaremaa vasallid, kuid oli ka tartu- ja virumaalasi. Iga tahes oli tegemist esindusliku läbilõikega nii kohalikust kui ka mujalt sõja jalust Saaremaale asunud aadlist, keda kuidagi ei saa pidada avantüristideks, seiklejateks, müüdavaks rämpsuks, nagu ajalookirjutuses on tavaks olnud mõisameeste puhul teha. Selles, et lisaks aadlimeestele esinevad nimekirjas mujalt pärit professionaalid, pole ju midagi ootamatut. Mis tahes perioodi kohaliku aadlikaaitsevää (ratsateenistuse) koosseisu analüüs annab üsna samasuguse pildi.

Dückeri lipkonna viiekümne viiest nimeliselt või ametikoha järgi teadaolevast mõisamehest kuulusid Liivimaa vasallide hulka kaks Brincki ja Tiesenhauseni (sealhulgas arvatavasti rittmeister Jürgen Tiesenhauseni vend Johann, endine Rannu lossiomaniik) ning üks Berg (varem Haapsalu munsterrollis märgitud Marxs Berg), Brandes (vahtmeister Brandt Brandes, võib-olla identne Bernhard[us] Brandesega, kes oli 1565. a Pärnu vallutamise üks juhte), Brummer (Virumaa vasallisuguvõsa), Dücker (rittmeister ise), Franck (Liivimaa aadli ühe esindajana 1561. a Poola–Leeduga sõlmitud kapitulatsioonidele alla kirjutanud Jürgen Franck), Lode, Schenking (ilmselt Pärnu komtuurkonna alalt; Dietrich Schenking oli Liivi sõja algul Pärnu lossikomtuur, s.o komtuuri abi; 1562. a kuulus perekonnale Vana-Vändra), Zoege (eespool juba esinenud Reinhold Zoege), Taube, Tepel (võib-olla Järvamaalt; keegi Reinolt Tepel oli seal 1559 Eistveres mõisavalitseja ja langes moskoviitide kätte vangi), Tolck (Harju–Viru vasallisuguvõsa), Tödwen (ilmselt Tartumaalt, kus perekonnale kuulus mh Rõngu), Vegesack (Tallinnas ja Pärnus esindatud aadli- ja kodanikusuguvõsa), Vietinghof, Vtermarck, Wrangel (ilmselt endine orduvasall Johann Wrangel Vana-Võidust), Wrede, Wulf ja Üxküll (arvatavasti eespool juba esinenud hilisem rittmeister Johann Üxküll Paadremalt). Kokku oli neid seega vähemalt 23. Siia tahaks lisada kortermeister Bartolmeus Butleri (võib-olla identne Liivi sõja lõpufaasis Kuramaa üksusi juhtinud Berthold Bütleriga), Joachim Grolli (võib-olla identne Johann Grolliga, kes 1562. a Paide komandandina linna visalt rootslaste vastu kaitses ja selle lõpuks nälja tõttu loovutas), Cuntz vom Ende (hiljem rittmeister Kettleri teenistuses), Cyriacus van Hartzi (hiljem rittmeister Pärnus ja Tallinna all³⁰⁸), Hans Schmelingi ja leitnant Claus Steinbergi, kes ilmselt ei olnud sünnilt liivimaalased (van Hartz kindlasti mitte), kuid kel oli sündmustes kanda oluline osa. Kokkuvõttes näib, et Dückeri lipkonna puhul oli tegemist vasallidega peamiselt endistest Pärnu ja Viljandi komtuurkondadest, Lõuna-Läänemaal ja Tartumaalt. Dückeri hilisem roll Pärnu mõisameeste liidrina saab niimoodi lisaseletuse.

³⁰⁵ Läänemaa aadlik, allikais 1547–1573, surnud 1578 või varem. Paistis Liivi sõja algul silma võimeka ohvitserina, muuhulgas Vastseliina vapraks kaitsjana 1558. Hiljem mõisameeste rittmeister, sh Magnuse teenistuses, kuid ajuti ilma lipkonnata. Osales 1570 Tallinnas Klaus Kurselli mässus, oli seejärel taas Magnuse teenistuses, kuid naasis ilmselt 1571 Rootsi poolele, sest 1572 juhatas juba suuremat rüüsteretke Saaremaale.

³⁰⁶ Leitnant Friedrich Schwarzhof oli pärast Jürgen Tiesenhauseni vangilangemist lipkonna juht, komandas 1565 ka Pärnu ja Tallinna all lipkonda, langes samas. Schwarzhof oli kohalik aadlisuguvõsa, mille esindajad olid 14. sajandil vasallid Riia stiftis, alates 15. sajandist Saare-Läänes ja Virumaal.

³⁰⁷ Johann Taube, tollal lipnik, hilisem Saaremaa maanõunik, Taani õuejunkur 1571–1576, Taani *lensmand* (kuninglik asehaldur-läänimees) Saaremaal 1576–1583.

³⁰⁸ Huvitav on märkida, et ta suri 1576 Rootsi võimu aluses Tallinnas, kus tema vallasvara üleskirjutamisel kohtufoogti poolt oli üheks tunnistajaks linnakodanik, talupojalipkonna pealik ja endine mõisamees Ivo Schenkenberg (**Põltsam, I.** Sõjakas Ivo Schenkenberg. – Eesti Ekspress, 05.08.2003).

Veel ühe näite võiks tuua Liivi sõja teisest poolest, aastavahetusest 1574/75. Selle leiab lugeja V peatükist. Erinevates dokumentides on nimetatud veel ridamisi juhtivaid mõisamehi, kes pea kõik olid kohalikud aadlimehed. Veelgi selgemalt ilmneb mõisameeste kohalik aadlitaust ainult nende juhtide (rittmeistrite ja üksikutel juhtudel teadaolevate nooremohvitseride) vaatlemisel. Näiteks on 6. septembril 1563 loetletud endise ordumeistri, tollal juba Kuramaa hertsogi Gotthard Kettleri poolel võidelnud mõisameeste rittmeist-reid – Heinrich linnusekrahv Dohna (endine Sigismund II Augusti nõunik ja saadik, langes peatselt rootsi kuulist), Heinrich Vietinghof (Fietinghof), Gerhard Nolde³⁰⁹ –, kellest kaks viimast olid liivimaalased, Dohna aga Ida-Preisi hertsogkonnas mõjuka suguvõsa esindaja. Võib oletada, et endise ordumeistri Kettleri mõisameeste seas oli endiste ordurüütlite ja ordu palgasõdurite osakaal oluliselt kõrgem kui Rootsi või Taani teenistuses olnud mõisameeste seas, kuid dokumentaalseid tõendeid selle kohta pole siinkohal võimalik esitada. Lisaks kasutas Kettler talle Preisimaalt appi saadetud ratsaväeosi, mida allikais samuti ratsanikeks – *Hofleute* – kutsutakse.

Samasugust kohalike aadlimeeste valdamist komandöride seas (2/3 või enam) võib tõdeda ka muudel puhku-del. Kindlasti võiks põhjalikum uurimistöo selles küsimuses päevavalgele tuua täiendavaid arhiivimater-jale, eriti Rootsi Riigiarhiivist, ja anda lõpliku vastuse küsimusele mõisameeste koosseisust, kuid ka toodud näited peaksid veenma, et oletus juhuslike seiklejate domineerimisest mõisameeste seas ei tohiks paika pidada. Muidugi ei saa panna võrdusmärki mõisameeste ja aadli *in corpore* vahele, kuid summeeritult võiks öelda nii: mõisamehed polnud mitte väljastpoolt Liivimaad pärit õnnelikud, kellega liitus mingil määral liivi-maalasi, vaid liivimaalased, kellega liitus mingil määral mujalt tulnud palgasõdureid. Milleks muuks kui maakaitsevääks säärast kooslust kutsuda?

Pärnu vallutamine ja Tallinna vallutamise katse

Liivimaale naasmise järel 1564. aastal viibis Magnus Kuramaal, resideerudes Piltenes ja Dundagas (sks Don-dagen), kuid muuhulgas ka Kuldīgas (sks Goldingen) Kettleri võimualal. Kettleri valdustes viibis Magnus noil aastail korduvalt. Näiteks 1566. aastal oli ta kohal Kuldīgas Kuramaa hertsogi Gotthard Kettleri ja Mecklenburg-Güstrowi printsessi Anna abielu auks korraldatud pidustustel. See abielu markeeris ühtlasi Vest-faali väikeaadlist pärineva Kettleri rahuõlmimist Läänemere-ruumis mõjuka Mecklenburgi dünastiaga, kellega olid tema suhted teravnenud seoses Riia koadjuutori Christophi võimuhaaramisafääriga 1563. aastal. Kettler oli Magnusele geograafiliselt lähim valitseja ja nüüd temaga vormiliselt võrdne³¹⁰, lisaks oli Mecklen-burg-Güstrowi hertsog Ulrich III Magnuse vanatädi mees ja Taani kuningakojale ka muidu lähedane, nii et Magnus oli kohal kui suguvõsa liige, kes nüüd peigmehega hõimlaseks sai, kuid tihenened läbikäimisest võib otsida muidki motiive. Ka Kettler oli kujunenud olukorras ja oma käestpudenevas võimuses, Poolast-Leedust sõltumises ilmselt kibestunud. Tema ja Poola-Leedu suurnike vahel valitses sügav umbusk. Sigismund II August oli orduaadlit enda poole tõmmates purustanud tema lootused tõusta kogu Liivimaa valitsejaks. 1566. aastal eemaldati Kettler osalt vist õigustatud reetmiskahtluste tõttu Üleväina-Liivimaa valitsemisest sootuks. Sellele eelnes aga 1565. aastal Kettleri ja Magnuse katse rootslased Liivimaalt välja tõrjuda.

Uus-Pärnus paiknenud Rootsi poolel olnud mõisamehed, sealhulgas hulk endisi Saaremaa mõisamehi, kellele Rootsi kroon võlgnes pikema aja eest palgaraha, lahkusid teenistusest ja suundusid Riia peapiiskop-konda, s.o Kettleri teenistusse. Veel Pärnusse jäänud, kuid vähemalt osaliselt samuti juba Rootsi teenistuse üles öelnud mõisamehed korraldasid vandenõu, astusid lahkunutega ühendusse ja avasid 30. aprillil 1565

³⁰⁹ Lossius, 93.

³¹⁰ Tõusikust Kettleri jaoks oli see abielu tohutu hüpe ülespoole. Teadlikkus oma madalamast päritolust võrreldes n-õ loomu-like monarhide ja printsidega kõlbaks ehk ka lisaseletuseks, miks Kettler hertsog Magnusega nii vaoshoitult, passiivselt asju ajas. Gotthard Kettler oli sündinud millalgi 1517. a paiku oletatavasti Eggeringhauseni lossis Soesti lähedal Vest-faalis. *Kettler* tähendab muide katlategijat, katelseppa ja markeerib nõnda Kettleri üpris mitteauväärset päritolu. Siiski kuulus juba tema samanimeline isa (alam)aadlisse ja oli Jülich-Bergi hertsogi nõunik (nagu ka Gotthardi vend Johann), ema oli Sibylle von Nesselrode. Gotthard astus 1537 või 1538 Saksa orduisse, teenides esialgu Kölni peapiiskopi Her-mann von Wiedi õuejunkruna. Tema vend Wilhelm valis orduis vaimuliku karjääri ja oli hiljem 1553–1557 Münsteri piiskop. Gotthardi saabumisaeg Liivimaale pole teada. 1551/52–1554 oli ta Vönnus *Schäffer* (varustusülem), 1554–1558 Dünaburgi (Daugavpils) komtuur, 1558–1559 Viljandi komtuur. Juhtis mitut diplomaatilist missiooni Saksamaale ja Leetu, esindas ordu Poola-Leedu orientatsiooni, tõustes vastava kildkonna liidriks. Liivi sõja puhkedes valiti esmalt ordumeistri koadjuutoriks ja 1559 ordumeistriks. Orientatsioon Poolale-Leedule viis Vilno alistumislepinguni 1561 ning Kuramaa ja Sengallia hertsogkonna moodustamiseni 1562, mille pärilikuks hertsogiks Kettler tõusis ja jäi kuni oma surmani 17. mail 1587 oma residentsis Miitavis (Jelgavas) u 70-aastasena. Vaagides Kettleri rolli Vana-Liivimaa konföderatsiooni lagunemises, tuleb üldiselt nõustuda Friedrich Bienemanni omal ajal langetatud hävitava hinnanguga (vt **Kruus**, 142).

rittmeister Cyriacus van Hartzi ja Bernhardus Brandese juhtimisel linnavärvad Kettleri mõisameestele, kes olid ühe päevaga maha ratsutanud Salatsit Pärnust eraldava vahemaa. Tulijaid oli ilmselt ka põhja poolt, sest mõisamehed olid juba jõudnud Audrus vangistada Pärnu komandandi Anders Persson Lilliehöoki. Seejärel vallutati äkrünnakuga kogu Uus-Pärnu linn ja surmati kättesaadud rootslased. Pikema piiramise järel hõivati 9. juunil ka Pärnu loss. Sellest innustunult suunduti kõigest nelja lipkonna mõisameeste ja ühe hertsog Magnuse poolt Piltene piirkonna “junkrutest” moodustatud lipkonnaga Tallinna piirama. Tallinna all seistes lisandus hertsog Magnuse õuemarssali ja nõuniku Johann Üxküllil lipkond. Ernst Seraphim on oletanud, et viimane koosnes Läänemaa aadlikest, kes kuningas Erik XIV vastu üles olid tõusnud.³¹¹ Oleme eespool juba näinud, et mõisameeste ja aadlimaakaitseväge vahel suurt vahet polnud.

Nii tühiste jõududega (u 1000 meest) ette võetud avantüür kaua kesta ei saanud ja mõisamehed löödi peagi tõsiste kaotustega Tallinna alt minema. Kogu üritus oli ilmselt rajanenud ootusel, et tallinlased või vähemalt sealsed mõisamehed Rootsi võimu vastu üles tõusevad. 1563. aastal oli Tallinnas suurem mõisameeste mäss juba toimunud. Tallinna all on nimetatud järgmiseid rittmeistreid: Heinrich Dücker (kes oli arvatavasti kogu ettevõtmise tegelik juht või vähemalt hing, ehkki selleks on üldiselt peetud Tallinna alla mittejõudnud, kuid laiemalt tuntumat Caspar Oldenbockumit³¹²), Bernd Höwelen³¹³, Friedrich Schwarzhof (langes Tallinna all), Cyriacus van Hartz. Puudu on J. Üxküll ja üks nimeliselt teadmata rittmeister. Võimalik, et viimaseks on peetud Heinrich Dückeri venda, Schwarzhofi lipkonna leitnanti Ewertit, hüüdnimega Pikk (*der Lange*), kes samuti Tallinna all langes ja keda tagantjärele on nimetatud rittmeistriks. (See võib aga olla ka kõlalisel sarnasusel põhinev arusaamatus, sest eespool viidatud Haapsalu 1563. aasta munsterrollis esineb ta kõigest roodumeistrina, s.t jaoulemanana.) Juba Pärnus oli surma saanud riigisakslasest rittmeister Cuntz vom Ende, Kettleri Kuramaa lipkonna pealik. Siin loetletud seitsmest või kaheksast komandörist (k.a Oldenbockum) ei kuulunud Liivimaa põlisaadlisse kolm – Oldenbockum ise, vom Ende ja Hartz. Ülejäänud olid liivimaalased, põhiliselt Eesti alalt. Muide, ka Oldenbockumi (Altenbockum) suguvõsa juurdus järgnevalt Kuramaal. Tallinna all hukkuist on nimepidi nimetatud veel rittmeister Hartzi leitnanti Kort Unkrauti ning kahte lipnikku (Kort von Lübeck ja Heinrich Koch), kelle näol oli ilmselt tegemist mujalt tulnud kutseliste sõjameestega. Kokku langes mõisamehi ligi 200 meest ja 40 vangistati.³¹⁴

Mitte just huvitu küsimus on: miks Magnus Taani ja Rootsi vahel Liivimaal kehtiva vaherahu ajal oma Piltene lipkonna – puhtsõjalises mõttes tühise kaaluga üksuse – üldse algul Pärnu ja seejärel Tallinna alla kaasa oli läkitanud? Kas liitlase lojaalsustundest Kettleri vastu, kelle kostiline ta oli mõnda aega olnud? Või Poola-Leedu suhtes? Liitlased käimasolevas sõjas ju tõesti oldi. Või oli tal Tallinnaga siiski ikka veel mingi isiklik plaan, mis realiseerimiseni ei jõudnud ja millest me seetõttu midagi ei tea? Kuna Taani kuninglikud asehaldurid Saaremaal jäid sündmustest kõrvale, siis võib lugeda tõestatuks, et Frederik II-lt vastav algatus kindlasti ei lähtunud. Piltene stift ametlikult kellegagi sõjaseisukorras ei olnud. Eespool juba osundasime, et stift oli kuidagi ebamäärasesse olekusse jäänud. Taolised erandid, mingite riigiõiguslikus eriseisundis enklaavide teistsugune käitumine, neutraliteet sõja ajal või sõdimine üldise vaherahu ajal, ei olnud tollal eriti imekspandavad. Läänemaa lipkonna osalemine Tallinna all annab esitatud küsimusele lisavastuse. Retkega Tallinna alla kaasnes ilmselt Rootsi-vastane väljaastumine Läänemaal. Võimalik, et läänemaalased osalesid juba Pärnu vallutamises – eespool tõime ju välja, et tulijaid oli sinna ka põhja poolt. Sel juhul on

³¹¹ **Seraphim.** Der Feldoberst Klaus Kursell und seine Zeit, 72.

³¹² Caspar Oldenbockum või õieti pigem Jasper Altenbockum sündis u 1535 Kleve hertsogkonnas Reinimaal, pärit suguvõsast, mis oli varemgi Liivi ordule liikmeid andnud. Isa suri peagi; tema pärand läks neljast vennast vanimale, kaks järgmist valisid vaimulikukarjääri ja noorim, Jasper, astus 1555 Saksa orduusse. 1556 oli ta juba Liivimaal, näidates Liivi sõja puhkedes, et oli sündinud sõdur ja juht. 1558 võttis ta Paide garnisoni juhtimise kriisilukorras üle, kaitses 1558 ja 1560 visalt Paidet ülekaaluka Vene piiramisväge vastu. Oli hiljem samas 1562. a-ni komandandiks. 1560–1561 oli ta ühtlasi Tallinna ordulossi ülemaks (teda on vahel nimetatud ka Paide ja Tallinna viimaseks komtuuriks, kuid Järvas polnudki sellist ametikohta ja ka Tallinna puhul on see arvatavasti liialdus, ja kui mitte, siis oli ametikoht juba sisutuks muutunud niikuinii), kuid pidi selle 1561 pärast kolmenädalast jõulist piiramist rootslastele loovutama. Orduriigi likvideerudes jäi 1562 Kettleri lähikonda. 1565 ühines Tallinna alt taganenud mõisameestega, toonud Kuramaalt kaasa vaid 60 ratsanikku. Sai 30-aastasena suurtükikaulist surmavalt haavata lahingus rootslastega Koluvere lähedal Sipa küla juures ja suri Vigalas 30. augustil 1568 (Ritterbrüder, 84–85). Vt tema kohta: **Greiffenhagen, T. W.** Caspar v. Oldenbockum und seine Waffenthaten. – Beiträge zur Kunde Liv-, Est- und Kurlands. Bd. II. Reval, 1874–1881.

³¹³ Ka van Hoeuell jne. Pärit Vestfaalist, endine ordu varustuseülem Võnnus, arvatavasti Uus-Pärnus elanud endise Karksi foogti Melcher van Galeni nõbu. Berndi vend Herman(n) oli Uus-Pärnu kodanik ja ordu läänimees (**Põltsam-Jürjo, I.** Liivimaa väikelinn varase uusaja lävel. Uurimus Uus-Pärnu ajaloost 16. sajandi esimesel poolel. Tallinn, 200 Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste dissertatsioonid 22. (Käsikiri.) 8, lk 69). Pärnu rootslastelt vallutamise järel oli Bernd Höwelen seal ametlikult Poola-Leedu asehaldur, s.o Pärnu mõisameeste üldjuht kuni oma surmani 1566.

³¹⁴ **Lossius,** 102.

kõik selge: oodati ka Rootsi poolel olnud mõisameeste osalist või täielikku ületulekut, mis võinuks kaasa tuua Tallinna ja Harju-Lääne langemise Saare-Lääne ja Tallinna piiskopi Magnuse kätte. Tallinna mõisamehed olid tõepoolest rahulolematud, muuhulgas seetõttu, et oluline osa neist oli saadetud Liivimaalt Rootsi, maismaasõja peamisele tandrile. Võimalik aga, et just see asjaolu – mõisamehed moodustasid Tallinna garnisonist oluliselt väiksema osa kui varem – saigi nende väljaastumise piduriks.

Balthasar Russowi mõjukas seisukoht

Enim on järelepõlvede suhtumist mõisameestesse kujundanud Rootsi võimu all elanud ja rõhutatult Rootsi-meelne ning aadlivaenulik tallinlane Balthasar Russow.³¹⁵ Seoses sellesama 1565. aasta episoodiga kirjutas ta mõisameeste koosseisust ja plaanidest järgmiselt:

Sellepärast kogus ta [Oldenbockum] salga noori Liivimaa junkruid ja mõningaid Tallinna ja teistegi kohtade kodanikupoegi ühes nende välismaalastest sõpradega ning kutsus neid üles kaitsma oma vana Liivimaa priiust (peaaegu oleksin ütelnud: omavoli), mis neil vana valitsuse juures ilma mingi järelevalveta oli olnud.³¹⁶

Tsiteeritud lõiku on ikka tõlgendatud kindla tunnistusena, et mõisamehed olid vaid oma kitsaste erahuvide eest väljas, ning nii Russow kui ka teda ümber jutustanud hilisemad kroonikud võimendavad taolist tõlgitsemisvõimalust. Mõisamehed olevat kaitsnud oma mõisu ja privileege, püüdnud neist ümbritsevas kaoses päästa, mis päästa annab... Arusaamatuks jääb aga, miks see iseenesest halb pidanuks olema ning milliseid mõisu ja miks kaitsesid linnakodanikest mõisamehed. Miks mõisamehed alatasa just rootslastele selja pöörasid, ehkki Rootsi kroon oli ju kõik rüütelkonna privileegid ja aadli valdusõigused kinnitanud?

Tõepoolest oli Pärnus paiknenud mõisameeste eespool kirjeldatud vandenõu ja poolevahetuse üheks (ja mine tea, võib-olla tõesti peamiseks) motiiviks olnud Rootsi krooni kuhjunud palgavõlg neile, mille tõttu enamik teenistusest lahkus ja Kettleri poolele suundus, seejärel aga oma veel Pärnusse jäänud seltsimeestega linna vallutamise ette valmistas.

Ometi võib tsiteeritud lõiku ka teisiti mõista: mõisameeste loosung “Liivimaa priius” ühelt poolt ja nende poliitilises vastasleeris olnud Russowi sapine kommentaar “omavoli, mis neil vana valitsuse juures ilma mingi järelevalveta oli olnud” teiselt poolt, kusjuures see kommentaar on kindel tõend loosungi enda autentsuse kohta. Mõlemad pooled võisid seejuures oma väljautlemistes siirad olla. Miks peaks üldse arvama, et tollase Liivimaa ühiskonna kandvaim ning tegelikult veel ainus selle riisemeid kooshoidev jõud (sest ordu ja katoliku kirikuorganisatsioon olid juba minevik) – põline maa-aadel – kodumaale tingimata halba soovis ja poliitilistes oludes halvemini orienteerus kui Tallinna raad, mille otsuste õigsuses kahtleb Russow ainult siis, kui need Rootsi krooni tahtega vastuollu sattusid? Liivimaa oli kujunenud olukorras tervik veel ainult aadli ühtsete eesmärkide, kokkuhoidmise mõttes – niivõrd, kuivõrd seda veel järel oli. Muidugi seostus “Liivimaa priius” mõisameeste jaoks muuhulgas nii nende isiklike kui ka aadli korporatiivsete huvide kaitsmisega, kuid üks ei välistanud ju teist, vähemalt kindlasti mitte nende endi silmis! Pole liigne märkida, et mõisameeste võimalike motiivide – mitte nende tegevuse ja selle tulemuste – hindamise seisukohast pole erilist vahet, kas nad olid tõepoolest Liivimaa patrioodid (ses mõttes, et nende tegevus Liivimaale kasuks tuli – tagantjärele teame, et ei tulnud) või ainult arvasid endid olevat. Mõistagi on arusaadav, et Rootsi-meelsest ja aadlivaenulikust vaatepunktist oli kõik teisiti: mõisamehed ja Eestimaa aadli enamus jõudsid ju Liivi sõja jooksul kolmel korral massiliselt Rootsile selja pöörata (1565, 1570/71 ja 1574/75). Tsiteerime edasi (minu rõhutused):

Selleks tahtsid nad maalt välja ajada Rootsi valitsuse /.../ ja Tallinna linna oma võimu alla võtta /.../ Kuna nad aga teps mitte väga tugevad ei olnud ja neil rootslasi karta tuli, siis tõmbasid nad ja said enda poole ühe salga oma kaaslast, Liivimaa noorjunkruid ja kodanikupoegi, kes just rootslaste sõbrad ei olnud, ja sõdisid Tallinna linnaga sellepärast, et see oli Rootsi alla

³¹⁵ Paul Johansen on oma artiklis “Kronist Balthasar Rüssowi päritolu ja miljöö” (1964) tähelepanu juhtinud, et B. Russow oli kõigepealt luterlik pastor, kes oma kroonika esmatrükis julges lugeda leviite isegi Rootsi kuningale, kuid kes siiski nägi luterluse peamist kaitsjat Liivimaal Rootsi ülemvõimus; teises järjekorras tundnud ta end tallinlasena (Johansen, 183). Seda tabavat tähelepanekut tuleks veidi korrigeerida: teiseks tundis Russow end oma kroonikas Rootsi truu alamana, sest neil – ja ainult neil! – puhkudel, kui Tallinna raad läheb tema jutustuses vastuollu Rootsi krooniga, kritiseeris ta selgelt ja üheselt oma kodulinna magistraati; ning alles kolmandas lähenemises oli ta tallinlane. Antud juhul tuleb arvestada ka asjaoluga, et Russow avaldas oma kroonika ajal, mil Rootsi pealejäämine võimuvõitluses Tallinna ja Eestimaa pärast oli juba enam-vähem selge, mõisamehed aga (pool)iseseisva jõuna ajalooareenilt kadunud – läbi kukkunud. Viimast asjaolu kinnitab ka Russow ise (minu rõhutused) : /.../ *Aga mõningate aastate järele, kui moskoviit oli nende silmad avanud, nägid isamaal segaduste tekitajad hästi küll, mida nad olid teinud (Russow, 157).*

³¹⁶ Russow, 156.

läinud /.../ Sel ajal olid **paljud liivimaalased** säärase pimedusega löödud, et nad Tallinna linna vastu sõdisid ja omaenda isamaad riisusid ning Rootsi kuningat taga kiusasid **ega arvanud muud, kui et igrames peaks neid aina kiitma, sest et nad rootslasi vihkavad.**³¹⁷

Ka hiljem on B. Russow mõisameeste suhtes kriitiline, rõhutades igal võimalusel nende kergemeelsust, müüdavust jne. Ehk on see õige koht osutamaks, et teistel kaasaegsetel kroonikutel (Renner, Henning, Nyens-
tede) me taolist suhtumist mõisameestesse ei kohta – nemad aga ju ei pooldanud valikut Rootsi kasuks.

Küsimusele, kas mõisameeste mitmekordsete poolevahetuste taga oli alati või peamiselt lihtsalt raha, pole ühest vastust, nagu juba nägime ja allpool veelgi näeme, kuid pigem on levinud arusaam mõisameeste müüda-
vusest mitte ajalooline, vaid historiograafiline fakt. Seda võimendati Rootsi võimu ajal tekkinud traditsi-
oonis (Russow > Hiärne > Kelch) eelkõige seetõttu, et selja pöörasid nad peamiselt ja korduvalt just Rootsi
kroonile. Näiteks Pärnu mõisameeste Kettleri/Poola-Leedu teenistusse siirdumise põhjuste seas näib palga-
võlaga vähemalt samaväärsel kohal olevat soovimatus lasta end saata Rootsi sõjatandriks, mis veel kord viitab
mõisameeste juhtiva osa valdavalt kohalikule päritolule, sest miks pidanuks sellele automaatselt vastu olema
mujalt pärit palgasõdurid?

Toodud tsitaatidest (jäädes alapealkirjas määratletult vaid B. Russowi siin vaadeldud kroonikalõikude juurde)
nähtub samas järgmine:

1. Mõisameeste või õigemini selle tänapäeva mõistes ohvitser- ja allohvitserkoosseisu rekruteerimisbaasiks
olid kohalik aadel (või osa sellest – “junkrud”, “noorjunkrud”) ja linnakodanikkond (või osa sellest –
“kodanikupojad”), mitte Liivi ordust jäänud “porine vaht” (eriti linnakodanike tugi viimasele olnuks ka
mõneti imekspandav). See järeldus käib tõenäoliselt suuremal määral Eesti ala ja vähemal määral Läti
ala, kõige vähem Kuramaa endiste orduvalduste kohta.
2. Mõisameeste motiive tuleks tõlgendada nende ajastu ja konkreetse olukorra kontekstis. Liivi sõja eel
kehtinud Liivimaa suhtelise iseseisvuse, traditsioonide, sotsiaalse korra, isikliku omandi jne kaitsmises
või tagasisoovimises ei pea nägema midagi ebaloomulikku või automaatselt taunitavat. Mõisameeste
vastasseisu tekkes Rootsiaga võis uue võimu poliitilistel, majanduslikel ja sõjalistel ettevõtmistel olla
sama suur või suuremgi tähtsus kui palgavõlad, mida Russow antud kontekstis üldse ei maini.
3. Toetus mõisameestele oli liivimaalaste seas vähemalt esialgu suur.

Eraldi tuleb rõhutada, et siinkohal pole soovitud B. Russowi väiteid täielikult ümber lükata, vaid kõigest
osutada nende mitmetimõistetavusele ja kompleksusele.

Mõisameeste arvukusest Põhjamaade seitsmeaastase sõja ajal

Vaatleme nüüd põgusalt mõisameeste arvukust, piirdudes ainult nende lipkondade arvuga. Selle kohta on
käibivaid andmeid suhteliselt vähe ja kõik järgnev on seetõttu suuresti oletuslik. Lisaks peame silmas
pidama, et:

- 1) mõisameeste väeosad olid alaliselt vaegkomplekteeritud, ratsalipkondades ettenähtud enam kui 300 mehe
asemel oli neis sageli vaid sadakond meest;
- 2) rittmeistrid oli pea pidevalt rohkem kui reaalseid lipkondi. Küllap oli mõisameeste seas palju mehi,
kes endile rittmeistriaud ihkaside, ja isegi meeskondade nappides võisid formaalsed ülendamised ju aset
leida, eriti arvestades, et see tõi kaasa ka palgatõusu, mis sest, et sageli formaalse – palku ei makstud
lihtsalt välja.

1561. aastal oli Rootsi teenistuses u 1200 saksa ratsanikku, kes jagunesid viide lipkonda, rittmeistriteks
vastavalt Klaus Kursell, Heinrich Boismann, Heinrich Rudt (Ruthe), Johan Meyer ja Valentin von Gettelt.³¹⁸
Kurselli lipkonna munsterrullas oli millalgi enne 28. oktoobrit 1563 märgitud 326 meest³¹⁹, mis viiega korru-
tades annaks veelgi suurema koguarvu. Meeste ja hobuste arv oli oluliselt suurem kui rootslaste kontrolli
all olnud Harju-Järva (või ka kogu Põhja-Eesti) majanduslik kandevõime lubanuks alalist kohalikku ratsaväge
ülal pidada, mistõttu peab oletama hilisemast ajast suuremat välismaiste palgasõdurite osakaalu lipkonnis; ka
esindas rittmeistritest vaid Kursell Liivimaa aadlit – see olukord muutus peagi.

³¹⁷ Russow, 156–157.

³¹⁸ Seraphim. Der Feldoberst Klaus Kursell und seine Zeit, 51.

³¹⁹ Samas, 57.

Hertsog Magnuse käsutuses pidanuks samal ajal olema kolm mõisameestena käsitatavat lipkonda (Saaremaa, Läänemaa ja Piltene aadlilipkond, millest vähemalt Läänemaa oma oli eelnenud sündmustest ja maa laastatusest väga räsitud, Saaremaa oma aga esialgu rohkem teoreetiline nähtus). Kettleri käsutuses pidanuks 1563. aastal olema samuti kolm lipkonda, ilmselt samuti osalt võõrkontingent. Liivimaa venelaste poolt okupeerimata territooriumist on arvestusest ilmselt väljas Riia peapiiskopkond, mille aadel suhtus Kettlerisse umbusuga ja osalt ilmselt toetas 1563. aasta alul surnud peapiiskop Wilhelm von Hohenzollerni koadjuutori, hertsog Christoph von Mecklenburgi nurjunud võimuhaaramiskatset samal aastal. Samas oli Kettler kõneksoleval ajal siiski Üleväina-Liivimaa administraator ja riamaalased võisid samuti sisalduda tema lipkondades.

Põhjamaade seitsmeaastase sõja puhkedes läks vähemalt üks lipkond (H. Dückeri oma) Rootsi teenistusest Taani poolele üle, ent hiljemalt 1564/65 lakkasid kõik Taani poolel olnud lipkonnad peale sõjas vormiliselt neutraalse Piltene olemast. 1565. aastal oli Oldenbockumil Tallinna all neli Kettleri ja kaks Magnuse lipkonda. Peaküsimuseks on antud episoodi puhul: kui palju oli Pärnu mõisamehi? Teades, et hiljem arvestati Poola-Leedu krooni poolt Pärnus palka 400 ratsanikule ja 100 jalamehele³²⁰, tuleb oletada, et “pärnakaid” oli vähemalt kaks lipkonda ja et üks või mõlemad neist osalesid ka Tallinna-retkes. See haakub ka teadmisega, et pärast Pärnu kaotamist oli Rootsil varasema viie asemel kolm mõisameeste lipkonda. Kokku oli mõisamehi tollal niisiis 9 või 10 lipkonda. Seda ei pea samas nii mõistma, et enamik (6/9) mõisameestest 1565. aastal Kettlerit toetasid. Tallinna all olid Kettleri ja Magnuse toetajad.

Gotthard Kettleri järgnenud tagandamine Üleväina-Liivimaa kohalt, poliitikast tagasitõmbumine ja tema teenistuses olnud välismaiste allüksuste lahkumine tõid kaasa mõisameeste lipkondade arvu vähenemise. 1570. aastal polnud ei Kettleril ega Läänemaa ja pool Saaremaad rootslastele kaotanud ning finantsraskustes Magnusel enam olulisi relvajõude, kuid säilinud olid Pärnu mõisamehed (teoreetiliselt kuni kaks lipkonda) ja Rootsil oli Tallinnas endiselt kolm mõisameeste lipkonda.

Võtame eelneva arutluskäigu kokku järgmises tabelis:

Tabel 2. Mõisameeste lipkondade oletatav arv 1561–1571

	1561–1564	1565	1566–1569	1570–1571
Rootsi	5	3	3	≤ 1
Kettler	3–4	4–5*	-	-
Magnus	1–3	2	≤ 1	5 + 1**
Taani	-	-	-	-
Moskoovia	-	-	-	vt Magnus
Pärnu mõisamehed	-	vt Kettler	≤ 2	≤ 2
KOKKU	9–12	9–10	5–6	6–10

* sh 2 Pärnu lipkonda

** +1 = Piltene aadlilipkond

Mõisameeste orientatsioonist

Mõisamehed kui nähtus tekkis Liivimaa konföderatsiooni lagunedes, niisiis aastatel 1560–1562. Eespool nägime, et üpris argumenteeritult võib neid lugeda eelkõige kohaliku aadli relvastatud jõududeks – aadli-maakaitseväeks –, mis omakorda lubaks eeldada, et mõisamehed või nende juhtkond püüdsid realiseerida eelkõige sellesama aadli eesmärke. Siinne aadel oli Vana-Liivimaa lõpuajal juba üsna korrastunud nähtus, mis oli organiseerunud territoriaalseteks korporatsioonideks ja ajas oma huvide kaitsel suhteliselt ühtset poliitikat – rõhuga sõnadel “üsna” ja “suhteliselt”. Oleks kummaline, kui nad ei oleks seda vähemalt püüdnud teha ka Liivimaa konföderatsiooni lagunemise ja Liivi sõja ajal, mis seadis ohtu kogu nende võimu, omandi jne. Kujunenud olukorras eeldas see siiski mingit poolevalikut, sest päris iseseisvalt tulemuslikuks tegutsemiseks polnud mõisameestel piisavalt ei jõudu ega vajalikke rahalisi vahendeid. Mõisamehed ei kujutanud oma olemasolu kestel endast kunagi ühtset kooslust ega olnud Liivimaa sõjateatris kunagi domineeriv, otsustav jõud; oli paratamatu, et neil tuli laveerida ja erinevaid pooli üksteise vastu välja mängida või lihtsalt lähtuda kujunenud oludest. Paratamatud olid ka sellega kaasnenud omavahelised konfliktid. Pole erilist lootustki leida dokumentaalseid tõendeid mõisameeste juhtide mingisuguste taoliste plaanide kohta. Neid

³²⁰ Leimus, I. Das Münzwesen Livlands im 16. Jahrhundert (1515–1581/94). (Stockholm Studies in Numismatics 1.) Stockholm, 1995, s. 55.

saaks üpris tinglikult esitada ainult seoses Kettleri ja hertsog Magnuse võimuambitsioonidega vastavalt aastaist 1564–1566 ja 1570–1571, mida mõisamehed püüdsid ära kasutada (ja vastupidi, kes mõisamehi ära püüdsid kasutada). Liivi sõja kestel muutusid peamiseks ellujäämis- ja äraelamismured. Allpool näeme, et pärast aastate 1575–1577 sündmusi polnud enam sisuliselt ka mõisamehi nende iseseisvas tähenduses, ehkki aadlimaakaitseväge kasutati mõistagi edasi.

Esialgu aga oli isegi Moskooviat ning väheperspektiivset hertsog Christophi ja Mecklenburgi suunda kõrvale jättes mitu valikut.

Poola-Leedu ja Gotthard Kettler

Poola-Leedu orientatsiooni sisse mahuvad näiteks lootused Liivimaa konföderatsiooni taastamisele nüüd juba hertsog Kettleri juhtimisel, kellele kuulusid Kuramaa hertsogkond ja kuni 1566. aastani tinglikult ka endine Riia peapiiskopkond. Gotthard Kettler tugines oma püüdlustes ülemvõimule kogu Liivimaal peamiselt endistele ordukäsknikele ja ordurüütlitele, vähemal määral endiste ordualade aadlile, mis oli (Harjut-Virut kõrvale jättes) väikesearvuline. Gotthardi õnnetuseks langes tema niigi mitte väga suur populaarsus pärast Kuramaa hertsogiks tõusmist kiiresti. Kuramaa piiskopiala aadel deklareeris oma soovimatust tema võimu alla sattuda. Isegi Kuramaa endise orduala aadel ei soovinud tema võimu tunnustada ja ta oli sunnitud rüütelkonnale korduvalt ulatuslikke järeleandmisi tegema (*Provisio ducalis* 1562, *Privilegium Gotthardinum* 1570). Üleväina-Liivimaa asevalitseja kohalt tagandati Kettler 1566. a Sigismund II Augusti poolt reetmiskahtluste tõttu. Kettleri sidemed Brandenburg-Preisi ja Mecklenburgi vürstikodadega tihenesid kuidagi liiga kiiresti ja ta oli püüdnud liiga palju ainult talle endale alluvaid palgaväeosi Liivimaale toimetada. On iseloomulik, et tagandamine toimus Riia peapiiskopkonna aadli algatusel.³²¹

Järgnevatel aastatel kuni oma surmani 1587 ei kujutanud poolakate-leedulaste umbusklikule järelevalvele allutatud ja poliitiliselt isoleeritud Kettler endast enam reaalselt pretendenti Liivimaa valitseja kohale ning minetas seetõttu muidugi ka mõisameeste toetuse. Liivi sõja lõppfaasis formeeris ta Poola-Leedu poolel taas oma Kuramaa hertsogkonna aadlimaakaitseväge üksuseid, ent tema poliitiline kaal ei taastunud. Ta ei resideerunud põhiliselt oma hertsogkonnas, kus tal tegelikku võimu niikuinii eriti polnud, vaid Riias, mis ei tunnistanud aga ei tema ega Poola-Leedu ülemvõimu. Pärast Riia peapiiskopkonna Kettlerilt äravõtmist polnud Üleväina-Liivimaa ja Kuramaa aadli ning linlaste seas enam tuntavat Poola-Leedu orientatsiooni, ainult kohanemine ja lõunasuunaline olupoliitika. Olukorda teravdas veel uue kuningliku asehalduri Jan Chodkiewiczi³²² kohalikku aadlit tõrjuv poliitika. 1567. aastal tuli viimasel juba Riia blokaadirõngas hoida ning 1569 lubas Riia peapiiskopkonna rüütelkond salaläbirääkimistel Johann Taube ja Elert Krusega alul saatkonna Moskvasse saata ja volitas neid hiljem vastu oma monarhi, Poola-Leedu kuninga tahet ja tema teadmata endid tsaari juures esindama.³²³

Pärnu näide

Kettleri suurest poliitikast taandudes jäid Pärnu mõisamehed aastateks 1565–1575 pooliseseisvasse olukorda. Nende võimuala ei hõlmanud ainult mõlemat Pärnut, vaid ka nende ümbrust mitmekümne kilomeetri raadiuses. Aastaist 1575–1576 pärinevast kirjavahetusest Taani ja Vene võimude vahel ilmneb, et mõisameeste käes olid olnud näiteks Audru, Tõstamaa, Korbe ja Üxküllide Vigala.³²⁴

Pärnu mõisameeste käekäiku ja eelistusi on huvitav jälgida, sest tegemist on meestega, kelle poolevahetusel 1565. aastal rajaneb oletus Kettleri populaarsusest aadli (mõisameeste) seas. Pärnakad tunnustasid rootslaste väljatõrjumise järel küll formaalselt Poola-Leedu ülemvõimu, jäid aga edaspidi viimase ettevõtmistest eemale, pidasid vahelduva eduga edasi oma sõjategevust rootslaste ja Tallinna mõisameestega ning kasutasid hertsog Magnuse ja Taani kuninga Frederik II toetust. Näiteks kirjutasid Johann Taube ja Elert Kruse 9. juunil 1569 seoses läbirääkimistega Magnuse ületulekuks Ivan Julma alamlusse, et tsaar heidab tänu Magnuse eestkostele armu Pärnu mõisameestele.³²⁵ Viimastel oli tõepoolest alatasa hõõrumisi ja kokkupõrkeid venelastega, kellega nende valdused idas piirnesid. Magnuse ja Taani krooni huvitatus sekkumisest pärnakate ja venelaste vahel seletub sellega, et 1563. a Taani ja Poola-Leedu vahel sõlmitud traktaadi

³²¹ Vt **Henning**, 42b–45a.

³²² Eluaastad 1537–1579, alates 1563 Žemaitija staaarost, alates 1574 Vilniuse kastellaan. Viibis Liivimaal alates 1559. a-st, Üleväina-Liivimaa asehaldur 1566–1578.

³²³ Eesti biograafiline leksikon, 238.

³²⁴ Nt: Копенгагенские акты, II, nr 275.

³²⁵ Samas, I, nr 148.

kohaselt pidigi Uus-Pärnu Taanile kuuluma, ning aastail 1565–1568 nõutasid nad Sigismund II Augustilt korduvalt, ehkki tulemusteta, linna üleandmist.³²⁶ Need juriidilised nüansid polnud Pärnu mõisameestele kindlasti teadmata.

Hertsog Magnus oli 1563. a kaotanud rootslastele kogu Läänemaa, sealhulgas ka Vana-Pärnu. Kui mõisamehed 1565. a Uus-Pärnu rootslastelt vallutasid, on võimalik, et hertsog Magnus sai Vana-Pärnu tagasi; vähemalt oli see 1560. aastate teisel poolel vormiliselt taas tema valduses. Vana-Pärnu oma lähema ümbrusega elas sel perioodil – võimalik niisiis, et tänu Magnuse rahumeelsetele suhetele moskoviitidega – isegi üle teatud õitsengu. Nii mõõdeti seal ainuüksi aastail 1568–1569 välja koguni 21 uut krunti.³²⁷ Magnuse juhitud Tallinna piiramisel 1570/71, millest tuleb juttu edaspidi, osales hulk Pärnu mõisamehi. Veelgi olulisem oli, et pärnakad varustasid piiramise ajal Magnuse laagrit toiduainete ja hobusesöödaga (sama tegid muide riialased)³²⁸, kusjuures on ebaselge, millises ulatuses piiramise venimise tõttu suurtes rahalistes raskustes olnud Magnus neile üldse tasus. Üks näide: 10. märtsil 1571 läänistas hertsog Magnus oma sõjaleeris Tallinna all Uus-Pärnu bürgermeistrile Konrad von Vitinghofile (Vitinghouen) “ausa ja truue teenistuse eest” Oara küla ja kaks *Jeckeper*’i talu Vana-Pärnu kihelkonnas.³²⁹

Pärnu puhul võiks muidugi spekuloida ka Riia-seostega, mis samuti 1581. aastani iseseisva vabalinnana püsis, ent mingeid andmeid vastavatest sidemetest pole. On ilmne, et pärnakad ei jätnud oma linna ilma põhjusteta kümneks aastaks ebamäärasesse kuuluvusse ega valinud lõpuks hoopis Taanit. Milline muu (kas või ainult majanduslik) baas, tagamaa, taustajõud pärnakate puhul veel kõne alla tuleks – kõigest Riia või hertsog Magnus (hiljem Taani). Kettler oli alternatiiviks ainult 1566. aastani.

Need, kes tahavad kõikide mõisameeste sammude taga näha ainult püüdu isikliku omakasu järele, võivad Pärnu mõisameeste puhul esile tuua asjaolu, et Poola-Leedu kroon oli neile võlgu nende palga – arvestuslikult 400 ratsamehe ja 100 jalaväelase (tegelikult oli Pärnu mõisamehi tõenäoliselt vähem) peale 4000 taalrit kuus, mis oli 1570. aastaks kuhjunud juba 400 000 kuldnani.³³⁰ Siinkirjutaja ei ole asjatundja 16. sajandil Liivimaal kasutatud rahavääringute alal, ent kuidas ka ei arvuta, ei tule 1565–1570 kuidagi kokku nii suurt võlasummat. Kõlbaks seletus, et aastal 1565 lubati mõisameestele üle võtta neile Rootsi krooni poolt maksmata jäänud palgavõlg. Hertsog Magnus seda aga neile ju ei hüvitanud ja see ei saanud ka määravaks pärnakate hilisemal ametlikul seljapööramisel Poola-Leedule (1575). Ehk kõlbab seletuseks hoopis asjaolu, et pärast Erik XIV kukutamist ja Sigismund II Augusti õemehe Johan III trooniletõusu aastal 1568 olid Rootsi ja Poola-Leedu omavahelise sõjategevuse lõpetanud ning teineteisele lähenemas, Pärnu mõisameeste Rootsi-vastane hoiak aga püsis? Seegi on siiski vaid hüpotees, mida pole ilmselt võimalik dokumentaalselt tõestada.

Rootsi ning hertsogid Johan ja Karl

Lootustest rahupõlvele Rootsi võimu all ja neis lootustes pettumisest oli eespool juttu. Lühemat aega, 1562–1563, oleks võimalik olnud ka Poola-Rootsi segaorientatsioon – panustamine Soome hertsogile Johanile, kes abielupandina Poola-Leedu printsessi Katarina Jagellonicaga omandas enam-vähem need-samad valdused Eesti-Läti piirimaadel, millest osa kujunesid hiljem hertsog Magnuse Liivimaa kuningriigi tuumikuks – Karksi, Helme, Härgmäe, Trikāta, Ruhja ja Burtneki lossid – ning neist eraldi asuv Paide, mida Johan ilmselt üle võtta ei jõudnudki. Hertsog Johan vangistati siiski peagi riigireeturina Erik XIV poolt ja lisaks tähendanuks tema toetamine Liivimaa lõpliku tükeldamise aktsepteerimist. Mingeid teateid mõisameeste lootustest seoses temaga ei ole; kui neid oligi, siis tõenäoliselt peamiselt Tallinnas. Ka hiljem võis Rootsi-orientatsioon olla (Klaus Kurselli puhul ilmselt oligi) endiselt seotud lootustega küll Rootsile toetava, kuid Rootsist eraldi jääva Liivimaa riigi rajamisele, seekord Södermanlandi hertsog Karli valitsemise all. Taoline projekt mõnda aega tõesti eksisteeris ning mõned siinsed hertsog Magnuselt vallutatud maa-alad lülitati Karli hertsogkonna koosseisu – Muhu, Maasilinna ja Kihelkonna, võib-olla ka Hiiumaa –, kuid probleemi pole siinkirjutajale teadaolevalt uuritud. Uuesti kerkis projekt üles 1572. aastal, mil hertsog Karl pakkus vennale, et hakkab tasuks Liivimaa läänistamise eest temale sealsete Rootsi vägede ülemjuhatajaks. Johan III nõustus ja 17. juunil 1572 sõlmiti vastav leping, milles kuningas lubas vennale igakülgset abi, muuhulgas 500 000 Rootsi marka, millest 310 000 peagi välja maksti. Hertsog Karl laevatas juba sügiseks Tallinna 3400 jalameest ja mõnevõrra ratsaväge, kuid et kuningas ei maksnud välja kogu lubatud toetust, teatas Karl oktoobris, et lükkab ürituse edasi ning loobus sellest hiljem sootuks.³³¹

³²⁶ Jensen, 249–251.

³²⁷ Kivimäe J., Kriiska, A., Põltsam, I., Vunk, A. Merelinn Pärnu. Pärnu, 1998, lk 97.

³²⁸ Чумиков, 26.

³²⁹ <http://www.marjamaa.ee/?id=10945>

³³⁰ Leimus, I. Das Münzwesen Livlands im 16. Jahrhundert, 55.

³³¹ Tawaststjerna, 30–31; Kujanen, Landgrén, 138.

Hertsog Magnus ja Taani

Taani-orientatsioon tugines samalaadsetele lootustele: rahu idas ja omariikluse mingis vormis säilimine. Kõikidest võimalikest kandidaatidest näisid Taani väljavaated Moskooviaga diplomaatiline lahendus ja püsiv rahu saavutada kõige perspektiivsemad ja Oldenburgide riigimudel kõige vastuvõetavam. Hertsog Magnuse populaarsus oli mõisameeste seas eriti suur 1560. aastate alul, kuid paraku polnud Magnus siis maksejõuline. Allpool näeme, et vähemalt aastatel 1570–1571 kuulus Magnusele mõisameeste selge enamus toetus.

Eelistuste territoriaalne jagunemine

Vana-Liivimaa konföderatsioon koosnes enne lagunemist üksteisest ajalooliselt ja poliitiliselt selgelt eristuvatest territooriumidest, mille eriilmelisus säilis ka kõneksoleval perioodil. *Harju-* ja *Virumaa* (vähem nendega hiljem liitunud *Järva*) olid eriseisundis ordualad rohkearvulise aadli ja selle omavalitsusega. Sõja puhkedes olid nad rahulootuste tõttu valinud Taani orientatsiooni, pettusid selles umbes aastase asjatamise järel ja tunnistasid taas ordu (kaudselt Poola-Leedu) võimu. Harju-Viru rüütelkond oli siiski endiselt üpris Taani-sõbralik. Kui Magnus ostis 1560. a Tallinna piiskopiameti, oli sel tehingul ilmselt ka Harju-Viru rüütelkonna tugi. Hilisemad sündmused samal aastal – venelaste sissetung neutraalseks peetud Läänemaale, talurahvaulestõus, Magnuse võimupürgimuste krahh – viisid Tallinna ja Harju-Viru rüütelkonna ja Järva vasallide alistumiseni Rootsile aastal 1561. Eesmärk oli endine – rahu. Järgnevalt püsis Tallinn teatud kõhklustele vaatamata oma otsuses, aadel aga läks 1565 osaliselt Kettleri ja Magnuse, 1570 suuremas osas Magnuse ja 1574/75 vähemalt osaliselt Taani poolele üle. *Pärnu* piirkonnast aga oli eespool pikemalt juttu.

Saare-Lääne piiskopkonna aadel püsis arusaadavalt pärast 1560. aastat oma lääniisanda hertsog Magnuse selja taga, Rootsi võimu alla sattunud läänemaalased tõusid tema toetuseks 1565. a isegi üles ning osa Lõuna- ja Ida-Läänemaast kuulus järgnevalt Pärnu mõisameeste võimu ja kaitse alla. Aastal 1570 läänemaalased Magnuse toetuseks enam üles ei tõusnud, orienteerudes saaremaalaste eeskujul edaspidi pigem Taanile. Läänemaa hilisemal vallutamisel venelaste poolt seda otseselt Magnuse “kuningriigiga” ei liidetud.

Tartu piiskopkond okupeeriti venelaste poolt juba 1558. aastal, sealst põgenenud aadel ja linnakodanikud seostasid oma lootusi aga korduvalt peamiselt hertsog Magnusega.

Kuramaa piiskopkond (Piltene piirkond) oli Magnuse isiklik valdus, mis püsis aga suurema osa Liivi sõja ajast neutraalsena. Märkimist väärib stifti aadli ja linnade visa vastuseis Kettleri võimu alla minekule.

Riia peapiiskopkond kuulus alates 1561.–1562. aastast algul autonoomse vaimuliku, seejärel ilmaliku vürst-konnana Poolale-Leedule, kuid selle rüütelkond püüdis korduvalt ajada iseseisvat poliitikat. 1563. aastal toetas osa aadlist Christoph von Mecklenburgi võimuhaaramiskatset, 1566. a saavutati Kettleri tagandamine asehalduri kohalt, kuid satuti kohe konflikti uue asehalduri Chodkiewicziga, 1567. a peeti läbirääkimisi Kurselli ja Magnusega ning 1569. a Taube ja Krusega, aastatel 1570–1571 osaleti Tallinna piiramisel, 1577. a mindi taas üle Magnuse poolele ja langeti repressioonide ohvriks nii moskoviitide kui ka poolakate-leedulaste poolt.

Riia linn püsis iseseisvana 1581. aastani, kaaludes Poola-Leedu protektoraadi kõrval korduvalt ka hertsog Magnuse ja Christoph von Mecklenburgi kandidatuure oma maaisanda kohale.

Kuramaa ordualad olid hiljem Kettleri hertsogkonnaks, läheduse tõttu Leedule ka enim viimasele orienteeritud, kuid aadel tõrjus ägedalt kõik Kettleri katsed oma võimu kinnistada.

Riia küsimus ja abielukavad

1565. aastal vangistasid rootslased Hiiumaal Saaremaa mõisamehi, kes seal rüüstamas olid, ja saatsid Tallinna. Vastuseks Pärnu vallutamisele ja Tallinna ohustamisele toimus 1566. aasta kevadtalvel Henrik Klasson Horni juhitud rootslaste rüüsteretk Saaremaale. Saar käidi saagijahil risti-rästi läbi, Kuressaarelt pressiti põletamisähvardusega välja kontributsioon. Mandrile tagasi jõudnud rootslasi ründasid leedulased, võtsid ära suure osa saagist ja rüüstasid ise Läänemaad. Suvel tegid omakorda taanlased Christoffer Valkendorfi juhtimisel Hiiumaale retke, võtsid kogu saare oma kontrolli alla, tõmbusid seejärel aga tagasi ning kartes kättemaksu, tühjendasid ka Maasilinna ja purustasid selle osaliselt, et mitte võimaldada vaenlasele kannakinnitamist. Vaenlast aga ei tulnud ja peatselt algasid linnuses jälle taastamistööd. Rootslaste aktiivsust

pärssisid vaen nende kahe tähtsama komandöri – Horni ja Rootsi teenistuses olnud mõisameeste pealiku Klaus Kurselli vahel ning enamiku mõisameeste viibimine aastail 1564–1566 hoopis Rootsis. Ka Rootsi jaoks oli Liivimaa kõrvaline sõjatanner.

Sõjaline ebaõnn ja Magnuse Taani kuninglikke asehaldureid eirav tegevus viisid avaliku vaenu puhkemiseni Magnuse ja eriti Christoffer Valkendorfi vahel. Muuhulgas süüdistas asehaldur oma kirjades kuningale ja Johan Friisile (eluaastad 1494–1570, Taani riiginõunik ja kantsler) hertsogit homoseksualismis oma kammerteenriga, liiderlikkuses naiste ja neitsitega, esimese öö õiguse kuritarvitamises jne.³³² 1565. aasta juunis kavatses Magnus ema survele osa oma õukonnast Kuressaarde suunata, kuid Lüdinghausen-Wulf keeldus kuninga käsule viidates Magnuse meestele värvavat avamast.³³³ (Meenutame, et see juhtus Pärnu vallutamise ja peatse Tallinna blokeerimise ajal mõisameeste poolt, milles Magnus osales, kuninglikud asehaldurid soovisid aga Rootsiga kehtiva vaherahu tingimustes eemale jääda.) Leskkuninganna Dorothea sekkus tülisse, Valkendorf kutsuti kuninga poolt 1566/67. aasta talvel talle järglast määramata ära ja võimutäius Saaremaal läks 1567. aasta alul jälle Magnusele, kellele läänistati nüüd päriilikult Saare- ja Läänemaa koos Padise ja Pärnuga (ent mitte Kuramaa, mille piiskopiamet kuulus isiklikult talle), kuid mõistagi Taani ülemvõimu all. On siiski ebaselge, kas väljastati ka ametlik läänikirj. Muutunud staatust markeeris fakt, et Magnus lülitas 20. märtsil 1567 kirjas Frederik II-le oma titulatuuri tiitli *Saaremaa ja Läänemaa isand*³³⁴, jäädes Kuramaal endiselt *piiskopiks*. Seejuures ennistati Saaremaal piiskopkonna-aegne haldusaparaat koos toomkapiitli ja stiftifoogi ametikohaga (mõlemad kaotati lõplikult alles 1573, saare taas Taani krooni otsevaldusse minnes). Selles võib näha nii Magnuse lähikondlaste positsioonide taastamist kui ka Magnuse enda soovi meenutada oma võimu “tegelikku” päritolu, oma endist maaisandastaatust.

Mingit pööret paremuse suunas see staatusmuutus Magnuse olukorras kaasa ei toonud. Pealegi nõudis Frederik II, et Magnus võtaks vastutaksu oma kanda Saaremaa piiskopkonna võlad, millest too omakorda ära üritas öelda. Peaosa võlast moodustasid Lüdinghausen-Wulfi nõudmised, mis ulatusid 45 000 taalrini.³³⁵ Frederik II subsidiumid Magnusele olid samas lõppenud, ehkki veel 1566. aasta sügisel toetas ta venda 10 000 taalriga, andes ühtlasi üle nõudeõiguse 20 000-lisele laenule, mille Christian III oli andnud Liivi ordu-meistrile ja mille oli kohustunud tasuma (kuid ei tasunud) Kettler.³³⁶

Sõja õnnetu käik Liivimaal, kuningas Frederiku soovimatus või võimetus venda tegusamalt aidata jm tagasilöögid tekitasid hertsog Magnuses kindlasti tõsist frustratsiooni ja pettumust. Rahapuuduses ei jäänud muud üle, kui vanemaid võlgu aina uute läänistustega kustutada – mis vähendas tulusid – see aga pingestas eelarvet senisest veelgi, mis viis uute läänistusteni jne. Saaremaal jäi enamik läänistusi siiski Magnuse võimuperioodi algusse (1560–1561) ja lõppu (1568–1572) ning mõlemas ajavahemikus oli hertsogil suuri ja vältimatuid erakorralisi väljaminekuid, mida polnud millegi muuga võimalik katta. Üldse jagas Magnus oma võimuaastail Saaremaal välja kõvasti üle 300 adramaa. See võib tunduda paljuna, ent kui saar 1573. a taas Taani kroonile läks, oli läänistamata veel 534 adramaad. Frederik II käsul alustati kohe reduktsiooniga ja võeti tagasi 156½ adramaad, 5 pundeniku- ja 45 üksjalakohta, kuid lõpuks tuli aadli liigse ärritamise vältimiseks ikkagi üle poole tagasivõtmisele kuulunud maadest (179¼ adramaad, 14 pundeniku- ja 70 üksjalakohta) eravaldusse jätta.³³⁷ Lihtne arvutus näitab, et Magnus oli 1573. aasta seisuga läänistanud Saaremaa 869¼ kroonile kuulunud adramaast (üksjalgu ja pundenikke arvestamata) 38%, mis on olusid arvestades pigem vähe kui palju. Näiteks Rootsi võimud harrastasid oma võimalustes Liivimaa osades märksa heldekäelisemat läänistuspoliitikat. Läänistamine oli lisaks finantsprobleemide lahendamisele või vähemalt ajutisele maandamisele vahend aadli endaga sidumiseks, nende lojaalsuse tagamiseks. Lisaks tuleb arvestada, et mõningatel juhtudel oli tegemist vaid varasemate läänistuste kinnitamisega Magnuse poolt, mis vähendab tema “süüd” kroonivarade raiskajana veelgi.

Magnus pelgas tõsiselt Rootsi poolt ähvardavat ohtu. Erik XIV püüdis endiselt Magnust endale allutada, soovides muuhulgas teda selleks sundimiseks vangistada.³³⁸ Selleks proovis kuningas Erik ära kasutada ka Magnuse usaldusaluseid või vähemalt aadlimehi tema võimualalt. Nii andis ta aastal 1564 Jürgen Üxküllile Paadremalt 4000 taalrit Magnuse valduste hõivamiseks vajalike meeste värbamiseks³³⁹, 1565. a aga vabas-

³³² Jensen, 245.

³³³ Samas, 246.

³³⁴ Samas, 247. Täpsemalt: *Saaremaa ja Läänemaa stiftide isand, Kuramaa piiskop, Tallinna stifti administraator, Norra pärija*. Sellist titulatuuri kasutas Magnus 1570. a-ni.

³³⁵ Samas, 248.

³³⁶ Samas, 247.

³³⁷ Seresse, 143.

³³⁸ Фортен, I, 332–333.

³³⁹ Samas, 479.

tasid Magnuse Lihulas 1563. a vangistatud nõunikud Klaus Aderkasi ja Otto Gilseni lubaduse eest anda Magnuse Erikule välja (või tuua üle?).³⁴⁰ Midagi sarnast võis Magnus peljata ka 1566. aasta kevadtalvel, mil Henrik Klasson Horn katkestas seitse nädalat kestnud Pärnu piiramise ja tungis vaatamata käimasolevatele vaerahuläbirääkimistele ootamatult Saaremaale.³⁴¹

Oma väeosade ja nende formeerimiseks vajalike vahendite nappuse tõttu pani Magnus nüüd lootuse Poola-Leedu abile. Tema enda sõnul:

/.../ palusime Tema Kuningliku Kõrguse abi ja päästmist rootslaste vastu, kuna meie ise liiga nõrgad oleme, mitte ainult kirjalikult, vaid ka meie saadikute kaudu sageli kõige usinamalt nagu kord ja kohus. Mille järel siis ka hulk sõjamehi kuninga poolt läkitati, kes ühtki kindlust, mille rootslased olid võtnud, jõuga tagasi ei vallutanud, vaid Läänemaa enamasti paljaks rüüstasid ja vaesed inimesed sealt vangi viisid ja seejärel rõõvsaagiga sealt lahkusid, jättes meie lossid meie vaenlaselt tagasi võtmata.³⁴²

Poola-Leedu väed rüüstasid Eesti alal tõepoolest ulatuslikumalt 1565. ja 1567. aastal. Kirjas Frederik II-le 22. juunist 1567 väitis Magnus ilmse liialdusega, et tema valdustest on Rootsi ja Poola-Leedu võimualale küüditatud 3000–4000 talupoega.³⁴³

Suhetes Poola-Leeduga sai Magnus episoodiliselt abi Taani diplomaatidelt. Nii teatas doktor Zacharias Vheling ühes dateerimata, kuid sisult 1567. aasta algusse paigutuvas ettekandes, et rootslased plaanitsesid tungida Tallinnast Saaremaale, mistõttu palus hertsog Magnus teda aidata kutsuda rootslaste vastu Riia peapiiskopkonnas asunud Poola-Leedu väed. Vheling asuski koos Magnuse saadikutega Riia poole teele. Vahepeal tungis üks Rootsi teenistuses olnud mõisameeste väesalk Klaus Kurselli juhtimisel ootamatult kallale Poola-Leedu laagri Lemsalu all ja põletas maha ka linnakese. Vheling ruttas nüüd Volmarisse ja veenis seal viibinud Poola-Leedu väepealikut Mikolaj Talwoszit³⁴⁴ taganevatele mõisameestele Läänemaaale järgnema, ehkki too pelgas esiotsa sattumist rootslaste ja venelaste vahele, kellega just oli lõppenud vaerahu.³⁴⁵ Nõnda alanud sõjakäik lõppes rootslaste hävitava lüüasaamisega Ruunavere lahingus 3. veebruaril, milles Rootsi poolel üle 2000 ratsaväe toetuseta jäänud jalamehe maha notiti või vangi võeti, seejärel aga Lääne- ja Harjumaad kuni Tallinnani rüüstati.³⁴⁶

Lisaks taotles Taani Poola-Leedult korduvalt tulutul Pärnu loovutamist oma võimu alla. 1565. aastal, Pärnu vallutamise järel, oleks sellega nõustunud tingimusel, et Magnus loovutab Kuramaa piiskopkonna Kettlerile. Sigismund II Augusti vastava ettepaneku edastas Kopenhaagenis Kettleri teenistuses olnud Michael Brunnow. Taani pool viitas siiski 1563. aasta liidulepingu 10. artiklile, mille kohaselt Padise ja Pärnu kuuluvust Taanile tunnistati ilma igasuguste lisatingimusteta. Edasiste läbirääkimiste käigus otsustati lõpuks, et Pärnu jääb Rootsiaga peetava sõja lõpuni Poola-Leedu valdusse.³⁴⁷

Kettleri Üleväina-Liivimaa administraatori kohalt tagandamise järel 1566 ning Riia linna ja peapiiskopkonna aadli konflikti ajal uue asehalduri Chodkiewicziga 1567, mis viis Riia piiramiseni leedulaste poolt, üritasid Frederik II ja hertsog Magnus kallutada Riia diplomaatiliste vahenditega Taanile kroonile alistuma, kusjuures linna tulevaseks valitsevaks vürstiks oluaks just Magnus. Lisaks kuningas Frederiku kirjadele saatis Magnus linna ka oma erisaadiku, endise Haapsalu toomherra Reinhold Zoege (Soie). Siiski jäi Riia raad Magnuse enesereklaami suhtes kõhklevale seisukohale ja sidus kõik Sigismund II Augusti arvamusega.³⁴⁸ Rõhutame siinkohal, et teatud kõhkklused Riia rael seoses selle pakkumisega siiski olid. Kogu ettevõtmine ei olnud tühipaljas avantüür ja antud juhul oli Magnusel venna selge tugi, Riia linna privileegidki oli kuningas juba kinnitanud.³⁴⁹ Samuti üritas ka 1567. aastal Rootsi poolel olnud mõisameeste pealik ja tollal Rootsi vägede juhataja Liivimaal Klaus Kursell mõjutada Riia linna ja rüütelkonda poolt vahetama.

³⁴⁰ Samas, 483.

³⁴¹ Samas, 485–486.

³⁴² Hertug Magnus, 58–59.

³⁴³ Jensen, 248.

³⁴⁴ Tollal Jan Chodkiewiczzi asetäitja, hiljem muuhulgas Žemaitija staarost ja Leedu õuemarssal. Srn 1598 või 1600.

³⁴⁵ Копенгагенские акты, I, с. 240–241. Refereeritud dokumendil puudub J. Štšerbatševi publikatsioonis erandlikult number. See on paigutatud nr 139 ja nr 140 vahele, mis pärinevad 1565. a-st. Tegemist on postskriptumiga ühele Z. Vhelingi kirjale, milles ainsa kuupäevana esineb Vhelingi jõudmine pärast kirjeldatud sündmusi 13. jaanuaril Riiga. Siiski pole kahtlust, et tegemist on a-ga 1567.

³⁴⁶ Russow, 160–161.

³⁴⁷ Jensen, 249.

³⁴⁸ Fuchs, M. S. Historia mutati regiminis et privilegiorum Civitatis Rigensium. – Monumenta Livoniae antiquae. Bd. 4. Riga-Leipzig, 1844, S. 300–301; vt ka Busse, 41–42 ja Renner, U., 142–143.

³⁴⁹ Dokumentide asukoht: Taani Riigiarhiiv, TKUA. Livland A II:9. Akter og Dokumenter vedrørende det politiske Forhold til Lifland 1566–1571. Kirjade jm dokumentide sisu, autorite ja adressaatide järgi otsustades osales läbirääkimistel ja tuli arva-

Veidi varem, 1565. aastal algas hertsog Magnuse kosjalugu.³⁵⁰ Õigemini – esimesi sellekohaseid mõtteid pidi tal tekkima juba hiljemalt 1562. aastal, sest siis kosis Rootsi prints ja Soome hertsog Johan oma kadunud isa, kuningas Gustav I Vasa nõusolekul, kuid vastu oma poolvenna, valitseva kuningas Erik XIV selgelt väljendatud tahet Poola-Leedu printsessi Katarina Jagellonica (Katarzyna Jagiellonka). Lisaks laenas ta oma värskete naisevennale kuningas Sigismund Augustile Helme, Karksi, Härgmäe, Trikāta, Burtnieki, Ruhja ja Paide lossidest moodustatud pandivalduse vastu tohutu summa, 120 000 riigitaalrit. Võimalik isegi, et see valdus pidi Johanile jäämagi – asus see ju tervikuna põhja pool endist Riia peapiiskopkonda, millega Poola-Leedu elulised huvid piirdusid. Ehk oli see mõeldudki püsivaks puhvriks Rootsi, Vene, Taani ja Poola-Leedu valduste vahele? Hertsog Johan püüdis Liivimaal jätkata Gustav Vasa poliitikat, mille sisuks oli lähenemine Poolale-Leedule ja Vene transiitkaubanduse kontrollimise soov. See poliitika pidi ära hoidma ka Rootsi blokaadirõngas hoidmise võimaluse Taani poolt. Ühtlasi tegi see Johanist ohtliku konkurendi Magnusele võitluses Liivimaa pärast. Kuid

Gustav Vasa püüdis pärast 1555.–1557. aasta sõda ka rahu säilitamisele idanaabriga, olles lisaks liivimaa-laste peale solvunud sõjas Venemaaga saamata jäänud toetuse eest, ja Johan püüdis oma valduste suurema sõltumatus poole Rootsi keskvõimust ning tema abielu oli näide sellest poliitikast. Lisaks muutis Johani lähenemine Poolale-Leedule pingelisemaks Rootsi suhted Moskoovia ja hansalinnadega, mis abielu võimaliku dünastilise kasu ära nullis. Varustanud oma nooremad pojad hertsogkondadega, ei näinud Gustav Vasa neile ette iseseisvat välispoliitilist rolli; vennad pidid oma vanemat, kuningast poolvenda abistama ja talle alluma.³⁵¹ Johani Soome tagasiõudmise järel lasi kuningas Erik ta Rootsi riigipäeval reeturina surma mõista, korraldas tema vastu sõjalise karistusretke (seejuures väga suurte jõududega, enam kui 10 000 mehega, vaatamata just alanud Põhjamaade seitsmeaastasele sõjale ja Taani sissetungile), vallutas Turu ja pistis noorpaari türmi. Kuninga, Rootsi riiginõukogu ja riigipäeva seisukohast oli selle abielu näol tegemist riigireetmisega – Poola-Leeduga oldi ju sõjas ning valitsevate perekondade liikmete abielud pole kunagi ainult nende endi eraasi olnud. Reetmine see kahtlemata oligi, kuid konkreetse poliitilise tagamõtte ja pikaajalise arvestusega. See polnud armastusabielu, vaid puhas poliitika. Pruut oli lisaks peiust mitu aastat vanem. Sigismund Augustiga oli hääbumas Jagelloonide dünastia, mis alles äsja oli valitsenud mitte ainult Poolat-Leedut, vaid ka Ungarit ja Tšehhimaad. Kuningal polnud oma kolmest abielust lapsi, polnud ka vendi, ainult õed. Tema surma järel pidid tema õemehed ja/või õepojad aga kõige loomulikumat Poola-Leedu troonipretendendid olema. Seepärast oli Katarina kätt taotlenud ka tsaar Ivan Julm, kuid sai korvi. Ametlikuks ja otsitud ettekäändeks oli venelaste keeldumine lasta Katarina tulevased lapsed troonijärgluses tsaari olemasolevatest lastest ettepoole.

Katarina abielu järel oli vallaline veel üks – ja Katarinast vanem – õde, Anna Jagellonica (Jagiellonka).³⁵² Tema kosimisega Magnus ema õhutusel tegelema hakkaski, soovides kaasavarana omandada Üleväina-Liivimaa. Esialgu vahetati Sigismund Augustiga kirju ja usaldusväärseid sõnumitoojaid. Kuningas oli siiski algusest peale skeptiliselt meelestatud. Kirjas Vilno vojevoodile vürst Mikolaj Radziwillile 13. maist 1565 kirjutas Sigismund August irooniliselt:

Mis puutub Taani kuninga venna ettepanekusse saada meie õe käsi koos kaasavaraks Riia peapiiskopkonnaga, siis pole meil midagi selle vastu, kuid sooviksime enneõike teada saada, kuhu täpsemalt hertsog Magnus meie õe viib.³⁵³

Otsustavad läbirääkimisvoorud toimusid 1567. aastal Grodnos ja Vilnos, kuhu suundus ka Magnus ise ja kus ta lõpuks Sigismund Augustilt isikliku kohtumise ajal eitava vastuse sai. Magnus väitis hiljem küll, et ta oli reisinud Leetu hoopis selleks, et paluda Sigismund II Augustilt abi oma Liivimaa-valduste tagasi-vallutamiseks:

Kui me nüüd seda suure valuga nägema pidime, otsustasime lõpuks ise Poola kuninga juurde minna ja lisaks kaitsele ka meie äravõetud losside tagasiõtmist paluda, kohtasime Tema Kuninglikku Kõrgust Leedus Grodnos, kus me ametlikult kirjeldasime moskoviitidest ja rootslastest vaevatud Liivimaa suurt häda ja viletsust, tuletasime meelde sõlmitud liitu ja lõpuks palusime, et Tema Kuninglik Kõrgus rohkem kui seni asjaga tegeleks, sest et üksinda me end enam rootslaste vastu kaitsta ei jõua.

tavasti samuti võimaliku uue maaisandana arvesse ka Magnuse Schleswig-Holstein-Haderslebeni hertsogist onu Johann (Hans) Vanem. Küsimus on siiski läbi uurimata; iseloomulik on, et W. Lenz oma eriuurimuses ei käsitle seda üldse. Vt **Lenz, W.** Riga zwischen Römischen Reich und Polen-Litauen in den Jahren 1558–1582. (Wissenschaftliche Beiträge zum Geschichte und Landeskunde Ost-Mitteleuropas, Nr. 82.) Marburg, 1968.

³⁵⁰ Vt **Busse**, 39.

³⁵¹ Vt **Larsson, L.-O.** Gustav Vasa: Riigiisa või türann? Tallinn, 2005, lk 360–362, 420–421; **Ericson Wolke, L.** Johan III: En biografi. Stockholm, 2006; s. 55–58.

³⁵² Eluaastad 1523–1596. Abiellus 1576 Rzeczpospolita kuningaks valitud Transilvaania vürsti Stefan Batoryga ja lehestus 1586. Seejärel aitas uueks kuningaks valida oma õepoja Sigismund III Vasa.

³⁵³ **Чумиков**, 8–9.

Samuti et ka meilt äravõetud maid ja inimesi tagasi võtta aitaks, ja see toimus augustis [1567]. Kui nüüd Tema Kuninglik Kõrgus seda, mis me otsisime, liiaks pidas ja moskoviidid taas rünnakul olid³⁵⁴, saatsime me Tema Kuninglikku Kõrgust Vilnioni, kus kuni järgmise jaanuarini [1568] ootasime, kuni ta otsustas lõpuks meie palve rahuldada ja soovitas veidi aega kannatada, ta tahtvat asja tõsiselt kätte võtta, nii et me mitte ainult rootslaste eest kaitstud pole, vaid ka meie äravõetud lossid tagasi saame.³⁵⁵

Magnus soovis abielluda eelkõige ja ainult poliitilistel motiividel. Teisiti ei saanud see ollagi, sest Anna polnud üheski muus mõttes kuigi ihaldusväärne mõrsja. Ta oli väikest kasvu, inetu ja kannatas alaliste närvivalude all. Lisaks oli ta peigmehest seitseteist aastat vanem. 1567. aastal oli Magnus 27-, Anna aga 44-aastane. Plaan jooksis karile siiski mitte vanusevahe tõttu, vaid muudel põhjustel. Sigismund August oli selle abielu ja oma õe (tegelikult kõigi õdede) suhtes ükskõikne. Anna oli Magnuse suhtes samuti tõrksalt või pigem ükskõikselt meelestatud. Otsustavaim takistus oli aga hertsog Magnuse soov saada kaasavaraks Üleväina-Liivimaad (Poola-Leedu trooni ta vaevalt sihtis), mida Poola-Leedu üsna piiratud võimuga kuningas ainuisikuliselt lubada ei saanud ning millega Poola ja Leedu seimid poleks niikuinii nõustunud. Ebaselge on ka, mida arvas sellest kõigest kuningas Frederik II. See abielu oleks oluliselt suurendanud ohtu sattuda sõtta Moskooviaga – ent just selle sõja vältimine oli ju Taani Liivimaa-poliitika sisuks ja selle poliitika populaarsuse põhjuseks liivimaalaste seas. Korvi saamise häbi mõjutas kindlasti Magnuse hili-semat suhtumist Poola-Leedusse.

Vahepeal jätkus sõjategevus Liivimaal taanlastele endiselt edutult. Augustis 1568 tuli välioberst Klaus Kursell Rootsi eskaadri eesotsas Maasilinna alla, mis kohe alistus. Seejärel sõlmiti aastaks lokaalne vahe-rahukuni järgmise jaagupipäevani (25. juuli 1569), mis vaatamata Erik XIV keeldumisest seda ratifitseerida jäi *de facto* kehtima³⁵⁶, ning sõjategevust Liivimaal otseselt Taani ja Rootsi vahel Liivi sõja perioodil ja üleüldse kuni 1611. aastani enam ei puhkenud (ehkki rootslased mahitasid 1572. a mõisameeste rittmeistri Jürgen Üxküllil rüüsteretke Saaremaale ja 1575. a Maasilinna foogtkonna lühiajalist okupeerimist Saksi-Lauenburgi hertsogi Magnuse poolt). Selle vaherahukokkuleppega jäid rootslaste kätte ka Hiiumaa, Maasilinna piirkond ja Muhu. Novembris 1568 sõlmitud Roskilde traktaadi punkti 9 kohaselt tulnuks hertsog Magnusele tagastada Maasilinna foogtkond, Läänemaa ja Tallinna piiskopivaldused – Padise klooster, piiskopiõu Toompeal jne –, kuid seda täitma ei asutud. Saanud teate Roskilde rahutingimuste kohta, saatis Magnus mõned oma nõunikud Läänemaale, et valmistuda seda üle võtma, teised aga Poola kuninga juurde Lublini seimile³⁵⁷ –

/.../ et selsamal seimil teatud andmeid saada, nagu kuidas rahuläbirääkimised mõlema kuningliku võimukandja vahel³⁵⁸ kulgevad; kui meie Läänemaale läkitatud saadikud tühjalts meie juurde tagasi tulid, käskisime kiirposti kaudu meie poolt Poola seimile saadetuid, et nad Rootsi kuninga vastu edasist ja tõsisemat päästmist paluksid. Kui nüüd see meie saadikute kõige usinamal toel toimus ja liidulepingu³⁵⁹ peale rõhuti ja vastus üle kuue nädala viibis, siis saime ikkagi järgmise troosti. Liit ei olevat sõlmitud mitte Johani, vaid Eriku vastu, kuningas Johan aga olevat end Poola krooniga sugulaseks teinud. Teda olevat ka seetõttu palju aastaid raskes vangistuses hoitud, mistõttu ei võivat Poola riik kuningas Johannis vaenulikult suhtuda ega Poola meile kaitset pakkuda. Ja kui me oma armsa härra venna, õemehe ja naabri, Kuramaa hertsogi naaberlikku abi meie saadikute kaudu otsida laseme, järgneb sellest selline selgitus, et nüüd, kui kuningas Erik vangistatud on, Tema Hiilgus ilma Poola kuninga käsuta selle suhtes praegusel ajal midagi teha ei võivat, mitte midagi kuningas Johani vastu ette ei võta ega saa meile meie vaenlase vastu mingeid teeneid osutada. Selles meie jaoks raskes olukorras oleme me kiiresti Taani kuningalt, meie armsalt Härra Vennalt palunud abi ja toetust Rootsi vaenlase vastu usinasti anda ja hulk aega lootuses oodanud.³⁶⁰

Veebruaris 1569 taotles Magnus rootslastelt vaherahu pikendamist, kuid talle öeldi selles ära. Seda, et tegelik rahuvahekord Rootsi ja Taani Liivimaa-valduste vahel jääb püsima, ei võinud keegi ette näha.

³⁵⁴ Mõeldud on sõjategevust Moskoovia ja Poola-Leedu vahel. 1567 mobiliseeriti mõlemas riigis suured väliväed, mis teineteisele lähenesid, kuid jäid äraootavale seisukohale. Peavägede kokkupõrget ei toimunudki ja mõlemad armeed saadeti 1567. a lõpus laiali. Sõjakäigu ajal ilmsiks tulnud tegelik või kujuteldav, talliülem (*конюший*, formaalselt kõrgeim ametikoht bojaaride duumas) Ivan Tšeljadin-Fjodorovi juhitud vandenõu Ivan Julma vangistamiseks ja Sigismund Augustile väljaandmiseks oli muuhulgas katalüsaatoriks, mis põhjustas Moskoovia opritšnina-poliitika muutumise veriseks terroriks oma eliidi ja rahva kallal.

³⁵⁵ Hertug Magnus, 59.

³⁵⁶ Arnell. Bidrag till belysning av den baltiska fronten under det nordiska sjuårskriget, 90.

³⁵⁷ Sellelesamale, millel sõlmiti Lublini unioon ning loodi Poola-Leedu ühisriik Rzeczpospolita. Lublini seim töötas väga kaua, jaanuarist 1567 juulini 1569.

³⁵⁸ S.o ilmselt Taani ja Poola kuninga vahel, ehkki on arusaamatu, miks neid rahuläbirääkimisteks on nimetatud. Jutt võib olla läbirääkimistest liidulepingu uuendamiseks või Pärnu kuuluvuse üle. Suhteid teravdas Taani püüd saada 1566–1567 diplomaatilisel teel oma ülemvõimu alla Riia, mida Poola-Leedu samal ajal nii poliitilise surve kui ka blokaadi abil kapituuleeruma üritas sundida.

³⁵⁹ S.o 1563. a Taani-Poola liiduleping.

³⁶⁰ Hertug Magnus, 59–60.

IV. HERTSOG MAGNUSE MOSKVAS-KÄIK JA “LIIVIMAA KUNINGRIIGI” TEKE (1569–1570)

Üldine olukord Läänemere-ruumis 1568. aasta lõpus

1568. aasta lõpuks oli Liivi sõda jõudnud omamoodi ummikusse. Õieti peeti sellal Läänemere-ruumis kolme omavahel tihedalt põimunud sõda. Põhjamaade seitsmeaastane sõda ühelt poolt Rootsi ning teiselt poolt Taani, Poola-Leedu ja Lüübeki vahel oli peamiste osapoolte – Taani ja Rootsi – täieliku väljakurnatuse ja riigimajanduse pankroti tõttu sisuliselt seiskunud. Sõja peatandril, Kesk-Rootsis, olid taanlased olnud ründavaks pooleks, kuid otsustavat edu polnud järgnenud ja rootslased vastasid omapoolsete laastavate sissetungidega; meresõda kulges pigem rootslastele edukamalt; Liivimaal olid rootslased juba 1563. a vähese vastupanuga vallutanud hertsog Magnuse valdused Läänemaal ning kandnud sõjategevuse üle saartele. Ehkki vormiliselt sõja võitja, vajas Taani aga rahu Rootsist enamgi. Näiteks olid Taani sõjakulud selles sõjas Georg Forsténi arvutuste kohaselt 4 762 380 taalrit ehk aastas keskmiselt 680 340 taalrit; enne sõda olid aastased väljaminekud vaid 230 330 taalrit, pärast sõda 223 700 taalrit aastas, sõjajärgne aastatulu ulatus aga vaid 100 320 taalrini.³⁶¹

Rootsi ja Venemaa lähenemine oli viinud 1567. aastal nende lühiajalise liidulepinguni. Liidulepingu eest oli kuningas Erik XIV valmis Ivan Julmale loovutama Tallinna ja muud Rootsi Liivimaa-valdused ning üle andma oma vennanaise Katarina Jagellonica, keda Ivan Julm oli kunagi kosinud ja solvava äraütlemise osaks saanud. Ivan Julma enda hilisemal kinnitusel olevat ta hertsog Johanit surnuks pidanud ja soovinud sundida Sigismund Augustit loovutama Katarina vastu Poola-Leedu valdused Liivimaal.³⁶² Enne kui lepingut täitma jõuti asuda, toimus Rootsis riigipööre. Kuninga poolvennad hertsogid Johan, Magnus ja Karl kukutasid üldisel heakskiidul täiesti ilmselt peast segi läinud Eriku, vangistasid ta 29. septembril 1568 ning troonile tõusis Katarina abikaasa Johan III. Kuningas Erik elas vangistuses aastani 1577, mil ta lõpuks hernesuppi pandud arseenikuga teise ilma saadeti. Riigipööre tähendas sõjaseisukorra kohest peatamist Rootsi ja Poola-Leedu vahel, kuid samas Rootsi liidusuhte katkemist oma lootustes pettunud Ivan Julmaga ning selle asendumist väga reaalse sõjaohuga. Ei saa siiski väita, et see sõda vältimatu oli, ja Johan III saatiski peatselt Moskooviasse saatkonna Turu piiskopi Paavali Juusteni³⁶³ juhtimisel, et kinnitada kehtivat rahu – kui vaja, siis järeleandmist hinnaga. Ent riigipöörde ajal Rootsis viibinud (Katarina Jagellonica järele tulnud) Vene saatkonna halva kohtlemise ja paljaksriisumise tõttu olid oma au küsimustes ülitundliku Ivan Julma mingisugused vastusammud paratamatud.

Teist käimasolevat sõda pidasid Moskoovia ja Poola-Leedu, õigemini Leedu Poola episoodilisel toel. See sõda oli susisenud alates venelaste sissetungist Liivimaale 1558 ja lõpuks avalikult puhkenud 1562. Peatandriks oli 1560. aastail tänapäeva Valgevene territoorium. Sõja alul vallutasid moskoviidid olulise Polotski linna Väina-Daugava-Dvinaa keskjooksul, kuid järgnesid leedulaste võidud mitmes välilähingus ja olukord stabiliseerus. 1567. aastal mobiliseerisid mõlemad pooled tohutute kuludega oma pearmeed, mille eesotsas vastavalt Ivan IV ja Sigismund II August teineteisele lähenesid. Mõlemat sõjaväge tabasid aga nende suuruse ja koondumise ajaks juba sõjakäiguks sobimatu aastaaja tõttu mitmesugused varustus- jm raskused. Mõlemad pooled jäid äraootavale seisukohale. Seetõttu peavägede kokkupõrget ei toimunudki (väiksemad kokkupõrked eel- ja moonasalkade vahel küll, ja neis jäid valdavalt peale leedulased) ning mõlemad armeed saadeti 1567. aasta lõpus laiali. Nende sündmuste järel oli seegi sõda ummikus ja pooled valmis- tusid vaherahu sõlmimiseks. Selleks oli teisigi põhjusi kui patiseis omavahelises sõjas. Mõlemaid riike ähvardasid Krimmi khaaniriik ja selle süserään, oma võimsuse tipus olnud Osmanite impeerium. 1568 sõlmis sultan Selim II Saksa-Rooma keisri Ferdinand I-ga kaheksa-aastase relvarahu, ja ehkki permanentne sõda Vahemere-ruumis Hispaania maailmariigiga jätkus, võimaldas see türklastel pilgud Poola-Leedu ja Moskoovia poole pöörata.

³⁶¹ Форстен, I, 551–552.

³⁶² Иоанн Грозный. Антология. Москва, 2004, с. 218.

³⁶³ Pável Pedersson Juusteen, u 1516–1576, Soome kiriku-, riigi- ja kirjamees, diplomaat ja ajaloolane, Viiburi ja Turu piiskop, viibis Venemaal sisuliselt vangina kaks aastat.

Moskoovial ja Poolal-Leedul oli ka siseprobleeme. Venemaal olid käsil *opritšnina*-aastad, mil pool riiki oma otsesele despoodivõimule allutanud tsaar terroriseeris ja rüüstas oma sel perioodil suuresti tatari ja põhjakaukaasia päritolu lähikonna abiga teist, *zemštšina*-poolt, muutes vastavalt maakondade ja linnade tühjakspigistamise käigule *opritšnina*-valduste piire. 1567. aasta sõjakäigu ajal tuli ilmsiks eespool juba viidatud bojaaride vandenõu Ivan Julma vastu, mille järel viimane alustas senisest veelgi verisemat sise-maist terrorit. Poolas-Leedus oli käimas nende riikide tihedama liitumise protsess. Jaanuarist 1567 kuni juulini 1569 töötanud Lublini seimil sõlmiti lõpuks unioon ja loodi ühisriik Rzeczpospolita, milles Leedu suurvürstkond säilitas küll ka edaspidi oma seadused, maksud, riigikassa, valitsuse, piirid, armee jne. Unioon loodi vastu Leedu magnaatide tahet, neid sündinud fakti ette seades; muuhulgas läksid Ukraina vojevoodkonnad nüüd oma šlahta soovil vabatahtlikult Leedu koosseisust Poola koosseisu. Igatahes tähendas Rzeczpospolita loomine, et ainult Leedu asemel oli Moskoovial nüüd tegemist märksa tugevama vastasega, ja 1567. aasta kampaania, mil ka Poola sõjajõud mobiliseeriti, oli tulevast veidi aimu andnud. Tõsi, Moskvast ei omistatud uniooni ettevalmistamisele esialgu vähemalt väliselt suuremat tähelepanu. Vene diplomaatia jaoks oli täiendavaks vaheerahu põhjuseks pigem Jagelloonide dünastia peatselt oodatav hääbumine, Sigismund II Augusti otsese pärijata surm, millele järgnev *interregnum* pakkus võimalusi kuningavalimisi oma huvides mõjutada ja endale järeleandmisi, võib-olla isegi Leedu suurvürstiriigi osalist või täielikku liidendamist saavutada. Valimisprotsessis osalemine aga eeldas relvarahu. Moskoovia, nagu öeldud, valmistus lisaks võimalikuks sõjaks Rootsiga. Kahte täismõõdus sõda läänekaares ei saanud ta endale lubada, seda enam, et ka suhted Krimmi ja Osmanite impeeriumiga olid teravnenud. Õhusrippuv sõda Rootsiga nõudis niisiis igal juhul vaheerahu Poola-Leeduga.

Kolmas siinmail käimasolnud sõda oli kaaprisõda Läänemerel, milles ka maismaasõja liitlased omavahel vaenujalal võisid olla. Taani blokeeris Rootsi sadamaid, sealhulgas Tallinna, kuid ei saanud midagi ette võtta kaubanduse vastu Venemaaga üle Narva. Taani ja Venemaa vahel peamiselt 1560. aastal Liivimaal kestnud sõjalise konflikti reguleerimiseks olid need riigid 1562. a lepingu sõlminud. Tegemist polnud siiski liidupaktiga, nagu seda sageli on tõlgendatud, vaid sõbraliku neutraliteedi lepinguga, mida Venemaa lisaks Põhjamaade seitsmeaastase sõja ajal saboteeris, võimaldades Taani poolt blokaadirõngasse võetud Rootsil venelaste käes olnud Narva kaudu Lääne-Euroopast vajalikke sõjamaterjale jm kaupu hankida. Poola-Leedu kaaprid omakorda võitlesid just Narva-kaubanduse vastu ning Lüübek oli huvitatud selle segamatust toimumisest. Kaaprisõjas oli teisigi osavõtjaid, muuhulgas hansalinn Danzig ja muidugi Moskoovia, kes Taani passiivselt pealt vaadates samuti korsaare värbas. Taani segasevõitu tundeid kõige selle juures aitab mõista tõsisasi, et tema kasseeris tollimakse igalt Sundi väina läbivalt kaubalaevalt, laekunud summadest aga finantseeriti sõjategevuse jätkamist Rootsiga. Merekaubanduse turvalisuse küsimuse osakaal rahvusvahelises suurpoliitikas (ja Läänemere-ruumis eriti) oli oluliselt suurem, kui võib tänapäeval tunduda.

Taani suhted Poola-Leeduga olid samasuguste segaste tunnete objektiks. Kuningad Frederik II ja Sigismund II August sõlmisid 1563. a liidulepingu. Tegelikuses, nagu eespool nägime, oli taanlastel sellest vähe abi. Poola-Leedu vägede sissetungid Läänemaale tõid kaasa vaid maa laastamise ega aidanud seda hertsog Magnusele tagastada. Lisahõõrumisi tõid kaasa vaidlused Pärnu ja Riia pärast.

Olukord Liivimaal oli komplitseeritud. Ida-, enamik Lõuna- ja suur osa Kesk-Eestist oli moskoviitide käes, kes jäid rootslaste, taanlaste ja leedulaste omavahelistest võitlustest eemale. Siiski ulatus nende sõjategevus Leeduga ajuti ka Üleväina-Liivimaale, sealhulgas eestlaste asualale. Tallinnast idas oli juba Kuusalu pea kogu Liivi sõja vältel venelaste käes, vastu Pärnut ja Paidet kulges Vene valduste piir umbkaudu Halliste ja Navesti jõgede joonel. Rootslaste valduses olid Tallinn, läänepoolne Harjumaa, Läänemaa (ilma äärmise lõuna- ja kaguosata) ning Järvamaa; Viljandist lõunas püsis isoleeritult veel üks rootslaste võimualune piirkond, keskusega Karksis.

Liivi ordu viimane meister Gotthard Kettler oli Poola-Leedu ülemvõimu all Kuramaal ja Semgallias lääni-hertsogiks ja Üleväina-Liivimaal aastatel 1562–1566 kuninglik asehaldur, kuid tagandati siis katsete tõttu luua uusi liite ja ajada iseseivat poliitikat ning ta minetas senise mõju. Tema tagandamise algatas Riia peapiiskopkonna aadel ja samuti ta hertsogkonnas piiras aadel tugevalt tema võimu. Seetõttu resideerus ta enamiku ajast tagasitõmbununa Riias. Peapiiskopkonna aadlil ja Riia linnal tekkis aga peagi ka uue karmikaelise asehalduri Jan Chodkiewicziga konflikt, mis mõjutas suuresti nende hoiakuid järgnenud sündmuste, Liivimaa vasallkuningriigi loomise katse ajal. Kettleri taandudes jäid varem temaga (ja enne seda Magnuse ja Taaniga) seotud olnud Pärnu mõisamehed aastateks 1565–1575 poolisesesivasse olukorda ning pidasid vahelduva eduga oma sõjategevust rootslaste ja Tallinna mõisameestega. Ka Viljandi venelastega oli neil kokkupõrkeid oma valduste piiriladel. Lisaks olid nad veel sügisel 1568 teinud suurema rüüsteretke vene-

laste käes olnud Virumaale ja põletanud maha Rakvere alevi.³⁶⁴ Pärnu mõisameeste avalikku üleminekut Taani ja Magnuse poolele segasid Taani-Poola liidulepinguga Taanile määratud Pärnu mitteüleandmine ja Magnuse maksejõuetus sel perioodil.

Liivimaa vasallkuningriigi projekt

Sellises poliitilises konstellatsioonis tekkis Moskvas Liivimaa vasallriigi rajamise projekt. Loomulikult ei tulenenud see projekt ainult või isegi peamiselt olukorrast Liivimaal. Peamiseks põhjuseks oli nähtavasti hoopis asjaolu, et Liivimaa probleem, Liivi sõja tekitatud Vene-vastased meeleolud Saksamaal, sealne avalik arvamus segasid Venemaa lähenemist Habsburgide keisrikojale, mistõttu tuli otsida mingit osapooltele, sealhulgas liivimaalastele, vastuvõetavat kompromissi. Nii see kompromiss kui ka edasised vallutused Liivimaal ilma Moskoovia ja mujal vajaminevaid peajõude rakendamata olid võimalikud vaid juhul, kui kohalik aadel ja tähtsamad linnad kaasa mängivad. Otse ja avalikult Moskva tsaari alamad nad oma suures enamuses olla ei soovinud. Niisiis oli vaja vahelüli, marionetti, kes ise seda mitte teades või teadlikult oleks tööriistaks kogu Liivimaa alistamisel. Teatud osa, võib-olla isegi enamik Liivimaa eliidist (mõeldes selle all kohalikku põlist maa-aadlit ja linnade ülakihti, mitte ordu ja katoliku kirikuvõimu jäänuseid) oli valmis seda mängu omaendi huvides mingi piirini kaasa mängima. Pole vist kahtlust, et liivimaalaste seas oli piisavalt neid, kes ei kiitnud heaks Liivimaa konföderatsiooni tükeldamist naaberriikide poolt ning taotlesid omariikluse taastamist kas siis uuendatud konföderatsioonina (näiteks kolme-nelja hertsogkonna ühenduse vormis) või ühe riigina, kuid mõlemal juhul olude sunnil paratamatult mõne tugevama naabri protektoraadi all. Osa taoliselt orienteeritud ringkondi ei näinud sõjakoledest ja Liivimaa jagamisest pääsemist mitte sõjas Moskooviaga, vaid kokkuleppes temaga. See ei tähendanud tingimata Vene-meelsust, mingite kaubandusprivileegide esikohale seadmist vmt; see tähendas arvestamist tõsiasjaga, et ei suudeta moskoviite ise tõrjuda, ja soovimatust jätta Liivimaa naaberriikide sõjatallermaaks. Eesmärgiks oli päästa, mida päästa annab, ja vältida vähemalt Moskoovia otsevõimu. (Üsna samamoodi lõpetasid Eesti- ja Liivimaa rüütelkonnad poolteist aastasada hiljem Põhjasõja ajal venelaste vaenutegevuse, alistudes viimaste ülemvõimule, kuid kaubeldes endale eelnevalt välja ulatusliku autonoomia.)

Loomulikel põhjustel eelistasid saksakeelsed liivimaalased lahendust, mis jätkaks Liivimaa vormiliseltki Saksa-Rooma riigi koosseisu, ei lõhuks täielikult vastavaid aastasadadega kujunenud poliitilisi, majanduslikke, kultuurilisi ja religioosseid sidemeid. Just seepärast sobis Venemaaga traditsiooniliselt rahumeelsetes, ehkki episoodilistes suhetes olnud Taanit esindanud hertsog Magnus – millised ka polnud tema isiklik panus ja isikuomadused – kõige paremini nende ringkondade, tinglikult “rahuerakonna”, käilakujuks. Oldenburgide riik pakkus Schleswig-Holsteini näol ka eeskuju, kuidas Taani ülemvõimu all olles jääda ühtlasi Saksa-Rooma riiklonda. Tõsi, 1568. aasta lõpuks olid Taani sõjalise võimekusega seotud illusioonid juba hajumas. Teiste kandidaatidena tulid eri ajal ja mitte tingimata kogu Liivimaal kõne alla Gotthard Kettler, Soome hertsog Johan, Södermanlandi hertsog Karl ja Riia koadjuutor hertsog Christoph von Mecklenburg. Kõik nimetatud isikud olid omanud või omasid Liivimaal autonoomseid läänivaldusi, mis omakorda võisid pakkuda eeskuju probleemi lahendamiseks. Juba tükeldatud Liivimaal tähendas valik millise tahes osapoole kasuks paraku konflikti ja võimalikku sõjategevust ülejäänutega. Reaalselt sai sellist konflikti endale lubada ainult Venemaa, kel tuli aga esmalt sobiv kaasamängija leida.

Peamine oli kõigi nende kombinatsioonide juures Moskva püüd reguleerida oma suhteid keisrikojaga, mille eesmärgiks omakorda oli kokkulepe Poola-Leedu arvel, ning see eeldas Saksamaa riigivürstide, seisuste, hansalinnade ja avaliku arvumuse rahustamist Venemaa ja Saksa-Rooma riigi vahel Liivimaal eksisteeriva sõjaseisukorra lõpetamise ning (näilise või tegeliku) kompromissi abil seal. Seejuures, nagu hilisemad sündmused näitasid, ei kavatsenud Ivan Julm loobuda tükikesestki vallutatust, vaid vasallriigi loomise abil oma võimuala Liivimaal veel laiendada, millest nähtub, et kompromiss pidi olema pigem näiline. Ilmselt tulebki Liivimaa vasallriigi loomise katseid ja hilisemat formaalset loomist hinnata kindlas seoses Moskoovia suurpoliitiliste ambitsioonidega – 1560. aastail Poola-Leedu välispoliitilise isoleerimise sooviga ning 1570. aastail algava võitlusega Sigismund II Augusti pärandi pärast, Poola-Leedu riigi jagamise eest.

Näis, et ajastus oli sobiv ja teine osapool kokkuleppeks valmis või vähemalt pind selleks ette valmistatud. Saksa ordu kõrgmeister Wolfgang Schutzbar zu Milchlingen tegi kahel korral Ivan Julmale ettepaneku Liivi orduriigi taastamiseks.³⁶⁵ Tsaar olnud näiliselt päri, kuid (teostamatu) tingimusel, et orduvõim taastatakse ka

³⁶⁴ Russow, 166.

³⁶⁵ Доннерт, 206–207. Tekstis on ka aastaarv 1567, kuid tiitlikс *хофмейстер* (s.o õuemeister, kõrgmeisteri – sks *Hochmeister* – asemel) ja nimeks *Вольф Шуцбар*. Ka aastaarv peaks olema vale, sest W. Schutzbar zu Milchlingen suri 1566.

Ida-Preisimaal ja viimane vabastatakse läänisõltuvusest Poolale-Leedule. Tõepoolest saatis kõrgmeister juba detsembris 1562 Moskooviasse doktor Johann Wagneri, endise Liivi ordumeistri Wilhelm von Fürstenbergi kunagise teenri, et paluda vangilangenud ordumeistri vabastamist. 1563. aastal taotles Ivan Julmalt sedasama oma kirjas keiser Ferdinand I. Viitega ühele Preisi hertsogi Albrecht von Hohenzollerni kirjale väidab Anna Horoškevits, et Fürstenberg olevat 1564. aastal määratudki tsaari poolt Liivimaa “kuberneriks” ja saadetud 300 valitud ratsanikuga eesotsas Tartusse, kuid katse polevat vaatamata linnaelanike toetusele õnnestunud.³⁶⁶ See teade pole aga usutav mitmel põhjusel: nii oluline sündmus oleks kahtlemata jätnud jälgi Liivimaa või Vene allikaisse (kus neid aga pole); see fakt muudaks täiesti mõistetamatuks Fürstenbergi hilisemad sõnad vastava pakkumise tagasilükkamisel (vt allpool); Preisi Albrecht oli huvitatud orduriigi restaureerimiskavatsuste nurjumisest ja sellega seotud isikute diskrediteerimisest. 8. septembril 1560 Moskvasse toodud vangistatud Fürstenbergiga käituti tõepoolest väliselt nagu tsaari põlu alla sattunud osatisvürstiga. Sama aasta 6. detsembril “palus” tsaari kurt ja nõrgamõistuseline vend Juri rituaalselt endisele ordumeistrile andestada ja päev hiljem leidiski see aset: Ivan Julm käskis Fürstenbergil lossi ilmuda, kohtus temaga ja kutsus ta oma lauda. Juunis 1561 anti Fürstenbergile ja endisele Tartu piiskopile Hermannile elatiseks Ljubimi linn.³⁶⁷ Ilmselt oleks siiski väärihagi Fürstenbergis ja Hermannis nüüd tsaari vasalle või oletada, et Moskvas sellesse siiralt usuti ja et neisse suhtuti kui välismaalt omal soovil, vabatahtlikult tsaari teenistusse üle tulnud suurnikesse. Samas on igati ootuspärane, et väliselt püüti sellist muljet jätta, sest see lihtsalt aitas nii kodu- kui ka välismaal legitimiseerida Moskoovia vallutusi Liivimaal. Aastatel 1563–1564 arutati orduriigi taastamise võimalust siiski tõsiselt; teatud variantides oli see Moskooviale ahvatlevaks projektiks, et võtta konkurentidelt ettekäändeks Liivimaa asjadesse sekkumiseks.³⁶⁸ Seda muidugi tingimusel, et restitueeritud Liivimaa oleks Moskvast vasallisõltuvuses. Teise osapoole (Saksa ordu, Oldenburgide vürstikoda vmt) kaasamine võimaldas vallutustele pealegi rahvusvahelist tunnustust võita. Ivan Julma tsentraliseerimispoliitikat ületähtsustades ununeb sageli, et Moskoovia – nagu tema naabridki – oli konglomeraatriik, mis koosnes üksteisest erineva ajaloo, olude ja valitsusvormiga aladest, veel üks osatriik oleks süsteemi mahtunud küll. Juba 1564. a oli Liivimaal Vene võimu all oma vapp ja asehalduril pitsat³⁶⁹, mis viitab samuti mingitele autonoomiakavatsustele.

Vestfaallane Heinrich Staden³⁷⁰, kes noil aastail Moskvas tõlgina teenis, kinnitab oma hiljem Saksamaal kirjutatud raamatus, et Liivimaa vasallriigi tegeliku loomise esimese katseni jõudis Ivan Julm 1567. aastal ja selle juhi kohta oli kõigepealt pakutud Fürstenbergile. Staden ei dateeri seda küll aastaarvu, vaid eelnenud ja järgnenud sündmustega. Sama aastaarv esineb siiski ka kroonik Franz Nyenstedel.³⁷¹ Ajastus oli väga sobiv, sest valmistuti suureks sõjakäiguks Liivimaale ja Valgevenes, Üleväina-Liivimaa aadel oli just leedulastega tülli pööranud, Chodkiewicz piiras Riia ja väljavaateid omandada Rootsilt diplomaatilisel teel Tallinn ja selle ülejäänud valdused Liivimaal. Stadeni lugu on järgmine:

.../ suurvürst käskis saata Wilhelm Fürstenbergi järele ja tuua ta enda ette. Suurvürst istus oma [trooni-] riietuses koos oma vanaema pojaga. Opritšnikud seisid suurvärsi paremal käel ja maiskond kurakäel. Wilhelm Fürstenberg ilmus suurvärsi ette oma tavalises riietuses. Mina seisin Wilhelm Fürstenbergi ja tõlk Kaspar Wittenbergi lähedal, et kuulata, kas tõlk tõlgib õigesti. Ja, vaat, suurvärs alustas ja ütles: “Endine Liivimaa meister! Me tahame sulle heldust osutada ja sind jälle Liivimaal võimule tõsta. Ainult sa pead pühalikult töötama ja vanduma, et saad oma valdusse ka kõik ülejäänud: Tallinna, Riia ja Soomemaa, kõik, mis kuulus sinu endisele riigile. Pärast sind hakkab meie Läänemere kallasteni ulatuvat isaisade pärusvaldust valitsema noor meister Gotthard Kettler.” Wilhelm Fürstenberg ütles suurvärsile vastuseks: “Seda pole ma kuulnud ega teadnud, et Liivimaa kuni Läänemereni oleks sinu isaisade pärusvaldus.” Suurvürst vaidles vastu: “Kuid sa nägid ju tuld ja mõõka, mõrvu ja hukkamisi. Sa nägid, kuidas Liivimaalt vangidena minema viidi nii sind kui ka teisi. Nii et vasta nüüd: mida sa tahad teha?” Wilhelm Fürstenberg

³⁶⁶ Хорошкевич, 407.

³⁶⁷ Филюшкин, А. И. Андрей Михайлович Курбский. Просопографическое исследование и герменевтический комментарий к посланиям Андрея Курбского Ивану Грозному. Санкт-Петербург, 2007, с. 57–58. А. Filjuškin toob selle ja hertsog Magnuse hilisema hakkamise tsaari vasalliks ära, kinnitamaks oma teesi, et taolised üleminekud (vähemalt tsaari teenistusse, mitte vastupidi) olid moskoviitide silmis loomulikud ja õiguspärased.

³⁶⁸ Vt nt Taube, III, 252–264.

³⁶⁹ Samas, 261; Хорошкевич, 407. Vapil oli kahepäine kotkas, parema jala juures Liivi ordumeistri vapp ja vasaku jala juures Tartu piiskopi pitsat.

³⁷⁰ H. Stadeni kirjutised, nagu mitu uurijat on veenvalt näidanud (eelkõige – Альшиц, Д. Начало самодержавия в России. Ленинград, 1988, с. 159–176), pole kõiges usaldusväärsed, sest ta esitas omaenda karjääri kohta valeandmeid. Nt väitis ta, et teenis opritšninas, tõi aga ridamisi fakte, mis selle ümber lükkavad. Ilmselt teenis ta tõesti Moskvas tõlgina, kuid maiskonnas. Kindlasti ei võtnud ta 1569/70 osa Novgorodi karistusretkest, mille värvikat kirjeldust on ajalookirjutuses palju kasutatud, ega juhtinud väesalka võitluses tatarlastega 1572. Ta oli siiski väga hästi informeeritud ja tema siinesitatud teade on usutav. Muide, Staden koostas oma kirjutised pfaltskrahv ja hertsog Georg Johann I von Pfalz-Veldenz-Lützelsteini (1543–1592) tellimisel. Pfaltskrahv oli rahvusvahelise haardega avantürist, kes huvitus tõsisemalt Moskooviast ja oli abielus Rootsi printsessi Anna Mariaga.

³⁷¹ Monumenta Livoniae antiquae, II, 68.

vastas: “Ma vandusin ustavust Rooma keisrile; selles olen ma valmis elama ja surema.” Suurvürst läks sellest raevu ja Wilhelm Fürstenberg saadeti tagasi Ljubimisse.³⁷² Kui ta oleks nõustunud, oleks ta koos suurvürstiga Riia alla suundunud, aga kõik [Moskvas viibivad] sakslased oleksid saanud kingituseks raha ja rõivaid. Ent sellest ei tulnud midagi välja.³⁷³

Ilmselt oma südamesõbra Elert Kruse sõnadele tuginenud Nyenstede ümberjutustuses on faktid analoogilised. Tsaar nõudis Fürstenbergilt, et too ütleks kõikide Liivimaa seisuste ja linnade nimel lahti keisrile antud vandest ning annaks vande talle ja tema järglastele; vastutasuks taastaks tsaar Fürstenbergi Liivimaal tema endisel ametikohal väga soodsatel tingimustel. Endine ordumeister tänas pärast järelemõtlemist tsaari enda seisuse- ja lubadustekohase ülalpidamise eest, avaldas lootust, et see jätkub samamoodi ka edaspidi, kuid keeldus vandemurdmisest.³⁷⁴ Kohalviibinud Johann Taube ja Elert Kruse tänasid omakorda tsaari vaestele rõhutatud liivimaalastele osutatud armu eest ja tegid ettepaneku, et ehkki vana ordumeister ei taha oma ea tõttu seda armu vastu võtta, lubaks suurvürst neil kirjutada Kuramaa hertsogile ja koadjuutoritele³⁷⁵, kui aga Kettler peaks keelduma, siis hertsog Magnusele. Viimane nõustuvat kahtlemata pakutuga, kui suurvürst annab talle Liivimaa läänina üle, kõik seisused ja linnad aga alistuvad meeeldi hertsogile.

Taube ja Kruse näol oli tegemist nimekate meestega Liivimaa aadlihierarhia tipust. Elert Kruse oli olnud Tartu toomdekaan ja stiftifoogt, Johann Taube aga meeskohtunik ja piiskopi nõunik. Mõlemad olid Liivi sõja käigus venelaste võimusesse sattunud (Taube viidi Moskvasse koos piiskop Hermanniga, Kruse langes vangi 1560. aasta lõpus). Mõlemad arvati hiljem vabastamise järel opritšninasse ja Taube (kes näib sellest paarist mõjukam ja juhtivam olevat) kuulunud isegi Moskoovia opritšnina-osa bojaaride duumasse. 1560. aastal vangi langenud Kruse enda sõnul sai ta tsaarilt Venemaal kaks mõisa 100 talupojaga, maja Moskvas, siidi, sametit, kulda jne.³⁷⁶ Kruse ja Taube olevat tsaari poolt muu soosingu seas “vabahärraks”, niisiis paruniks tõstetud. Selles võiks samuti näha kaudset kinnitust, et nad duumasse kuulusid – ja küllap siis duuma-aadlikena, sest veelgi enam oleks eilsetele orjadele ilma venelaste jaoks arvestatava sünnipäritoluta võimatu olnud. Paruniteitleid tollane Venemaa ei tundnud, duuma-aadliku nimetus ei öelnud omakorda midagi lääneeurooplasele, tuli seletada nagu osati. Taube esineb Vene allikais isegi kui *князь Иван Тауб*. Kui nad hiljem kuningas Sigismund II Augusti teenistusse üle läksid, tõsteti nad paruniseisusse ja said läänistusi nii Liivimaal kui ka Leedus. Kruse suri Poola-Leedu kuninga saadikuna Preisimaal 1586. või 1587. aastal³⁷⁷, Taube veidi varem.³⁷⁸ Ka Taube oli hiljem tegev Poola-Leedu, õigemini küll vist kitsamalt Leedu diplomaadina. Taubet ja Kruset on ajalookirjutuses tavaks kujutada avantüristidena, ja vastavaid kalduvusi neil kahtlemata ka oli. Sama suure tõenäosusega aga võiks väita, et eelkõige olid nad Liivimaa patrioodid, ja et just see määras nende valikuid. Sellises vaimus õigustasid nad oma tegevust ka ise. Ilmselt oleks omal kohal kui mitte nende persoonide osaline rehabiliteerimine järelepõlvede silmis, siis vähemalt nende tegevuse põhjalikum analüüs.

Taube ja Kruse ettepanek olevat tsaarile sedavõrd meeldinud, et ta vabastas otsekohe mõlemad mehed, ülendas ja autasustas neid maade ja inimestega ning käskis neil endil mis tahes vahenditega see ülesanne täita, kusjuures Moskva prikaasid ja kantseleid pidid neid selles aitama.³⁷⁹ Sisuliselt ei saanud neist siiski täitevvõimu kandjad, vaid laiade volitustega diplomaatilised agendid. Nyenstede jutustuses järgneb kohe Taube ja Kruse palve lubada neil minna Liivimaale, millega tsaar olevat nõustunud, tegelikkuses saabusid nad aga Tartusse alles 1568. aasta lõpus. Ilmselt aeglustas 1567. aasta sõjakäigu nurjumine ka kõiki järgnevaid samme. 1568. aasta lõpus kiirendasid neid aga tõenäoliselt teated madala intensiivsusega kodusõjast Rootsisis ja Erik XIV kukutamisest. Tartus tagastati Taubele-Krusele nende kinnivara; Venemaale küüditatud saksa linnakodanikud said loa Tartusse naasta; raad hakkas oma liikmete saabudes taas tööle.

³⁷² Suri seal 1568. aastal. Ljubimi linnake Jaroslavli, Kostroma ja Vologda vahel oli talle ja Tartu piiskopile Hermann II Weselile elatiseks antud.

³⁷³ Штаден, Г. О Москве Ивана Грозного. (пер. И. И. Полосина) М. и С. Сабашниковы. 1925, с. 88–89.

³⁷⁴ Monumenta Livoniae antiquae, II, 68–69.

³⁷⁵ Mingeid muid koadjuutoreid peale hertsog Magnuse tol hetkel Liivimaal polnudki. Tartu viimaseks (valitud, kuid mitte ametisse astunud) koadjuutoriks oli ta ise, Kuramaa koadjuutor Ulrich Behr oli loobunud tema kasuks ja Riia koadjuutor Christoph von Mecklenburg viibis ikka veel Poolas vangistuses, kust ta enam Liivimaale ei naasnud.

³⁷⁶ Elert Kruse's, Freiherrn zu Kells und Treiden, Dörptschen Stiftsvogts, Warhafftiger Gegenbericht auff die Ao 1578 ausgegangene Liefflendische Chronica Balthasar Russow's. Riga, 1861, S. 39–40. E. Kruse ja J. Taube käekäigu kohta Venemaal on hiljuti käibesse toodud uusi dokumente, sh nende endi kirju Moskooviast – vt Herzog Albrecht von Preussen und Livland (1560–1564), nr 3249, 3249/1, 3252/1, 3277, 3277/1–3277/4.

³⁷⁷ Eesti biograafiline leksikon, 239.

³⁷⁸ Samas, 514.

³⁷⁹ Monumenta Livoniae antiquae, II, 69.

Kruse ja Taube läbirääkimised liivimaalastega

1569. aasta paastuajal tegid Tallinnaga juba varem, sama aasta alul kirjavahetusse astunud Kruse ja Taube linnale ettepaneku saata mõned rae esindajad Rakverre läbirääkimistele (eelnevalt kaaluti läbirääkimiskohana ka Albut). 5.–6. aprillil toimunud läbirääkimistel teatasid Kruse ja Taube, et neile oli tsaar andnud voli omal valikul Tartu piiskopkonnas mõni saksa soost vürst võimule tõsta: vabatahtliku alistumise korral säilitaks Tallinn kõik oma privileegid ja laoplatsoõigused kaubavahetuses Moskooviaga, jääb priiks riigilinnaks ja saab enda võimu alla ka Toompea. Nad teatasid ka, et vajadusel võivad tallinlased ise nimetada mõne saksa vürsti või aadlimehe endid valitsema, kes siis peab tsaari vasalliks hakkama. Taube ja Kruse kinnitasid, et kõik räägitu on tsaariga kooskõlastatud, kes olevat ka ise saksa soost ja soovivat sakslastele vabadust, venelasi aga pidavat “jämedaiks ja harimatuiks”, mistõttu neil ei sobi sakslaste üle valitseda.³⁸⁰ Võib kindlasti oletada, et Kruse ja Taube ise vähemalt osaliselt oma juttu uskusid ja olid veendunud, et teevad kodumaale head. Vasallriigi loomine oleks otsest moskoviitide türanniat – vähemalt mingiks ajaks – kindlasti vähendanud. Ka Tallinna saadikud tänasid neid “ustavuse eest kodumaale ja heale Tallinna linnale”, kuid keeldusid iseseisvalt mingeid otsuseid langetamast ja palusid kuuldu raele ka kirjalikult teada anda. Vastava dokumendi koos soovitusena konsulteerida Riiaga (!?) said nad teisel päeval, 6. aprillil. Pole teada, millised arutelud Tallinnas saatkonna naasmise järel aset leidsid, kuid on iseloomulik, et kuningas Johan III-le saatis raad toimunu kohta ettekande alles 21. aprillil, vabandades ühtlasi, et Taube ja Kruse ettepanekuid otsesõnu tagasi ei lükanud.³⁸¹ Sellise venitamise muudab eriti kahemõtteliseks asjaolu, et Rootsi administratsiooni salaesindajad olid olnud Rakverre lähetatud saatkonna koosseisus ja kuningas järelikult oma asehalduri poolt asjakäigust juba informeeritud. Peab veel lisama, et Tallinna Linnaarhiivis pole säilinud Taube ja Kruse kirju raele ega rae vastuseid neile alates Rakvere läbirääkimistest kuni 27. jaanuarini 1570, s.o peaaegu kümne kuu pikkusest ajavahemikust, ehkki pole erilist kahtlust, et kirjavahetus nende vahel sellal toimus. Tõsi, oktoobris lahkusid Taube ja Kruse koos hertsog Magnuse saadikutega Venemaale ja naasid alles jaanuari lõpus, kuid ka pool aastat on pikk ajavahemik. Tallinnas oli tsaari nõunikel arvestatav toetajaskond peamiselt Kruse lähedase sugulase Klaus Kurselli ja tema mõisameeste näol. Taube ja Kruse andmetele tuginedes väitis hertsog Magnus oma hilisemates, Tallinna piiramise ajal kirjutatud lätitudes, et Tallinna esindajad Rakvere läbirääkimistel Konrad Dellingshausen, Friedrich Sandstede, Dietrich Kawer ja endine mõisameeste rittmeister Heinrich Rut(h)e andsid lootust linna alistumiseks.³⁸²

Taube ja Kruse pidasid järgnevalt läbirääkimisi ka Kettleri, Üleväina-Liivimaa ja Kuramaa aadliga jne. Kettlerile pakkusid nad Liivimaa trooni, ent Poola-Leedu järelevalvele allutatud hertsog ei olevat oma kantslerist krooniku sõnul suvatsenud isegi vastata, vaid läkitas saadud kirjad edasi kuningas Sigismund Augustile.³⁸³ Rohkem oli Taubel ja Krusel edu aadli seas. Riia peapiiskopkonna rüütelkond lubas algul saatkonna Moskvasse saata ja volitas neid hiljem vastu oma monarhi, Poola-Leedu kuninga tahet ja tema teadmata endid tsaari juures esindama.³⁸⁴ Kõnelustest Riia linnaga pole midagi teada, kuid Rakvere kohtumisel tallinlastele mõista antu põhjal tuleb oletada, et need leidsid aset juba enne läbirääkimisi Tallinna raega.

Läbirääkimised hertsog Magnusega

Oodatult järgnesid Taube ja Kruse läbirääkimised hertsog Magnusega. Pole võimalik välja selgitada, millisel määral oli Magnus Taube ja Kruse ülesannetest teadlik, kui ta esimese sammu astus. Taani Riigiarhiivis säilinud ja Juri Štšerbatsjevi poolt osaliselt publitseeritud Magnuse sellest perioodist pärinevate kirjade³⁸⁵ ning tema hilisemate eneseõigustuste³⁸⁶ põhjal kujuneb läbirääkimistest järgmine pilt.

3. aprillil 1569, niisiis ajal, mil Taube ja Kruse ootasid Rakveres Tallinna saadikuid, saatis hertsog Magnus oma teenri Hans Saxsseniga Tartusse kirja kas ainult Krusele (kes oli suguluses või olnud minevikus lähedane mitme tema nõunikuga) või mõlemale tsaari agendile rootslaste kallaletungiohu kohta, mis Saaremaad

³⁸⁰ Russow, 174–175; detailsemat ülevaadet läbirääkimistest vt Чумиков, 11–15.

³⁸¹ Чумиков, 15–16.

³⁸² Samas, 29, 52.

³⁸³ Henning, 51a.

³⁸⁴ Eesti biograafiline leksikon, 238.

³⁸⁵ Väljaandes: Копенгагенские акты, I–II.

³⁸⁶ Vt Hertug Magnus. Taani Riigiarhiivi erinevates fondides on hertsog Magnuse sellesisulisi kirju ja nende ära kirju, vastuseid talle jm seonduvat dokumentatsiooni säilinud õige arvukalt (on isegi üks 1570. a koostatud nii originaalkirjade kui ka kooptatega toimik Magnuse suhete kohta J. Taube, E. Kruse ja Ivan Julmaga – TKUA. Livland A II:9. Politiske Forhold 1566–1571); vähemal määral leidub neid ka Rootsi Riigiarhiivis, pms fondis: Livonica I. Ordenmästarens arkiv 37: Hertig Magnus av Ösel papper.

ähvardavat. Magnus palus mõjutada tsaari, et see rootslaste tähelepanu kõrvalejuhtimiseks käsiks tungida Harjumaale. Kiri pole säilinud, kuid selle sisust saab aimu Taube vastusest. Oma vastukirjas 25. aprillist teatas Taube, et Magnuse läkitus jõudis Tartusse 22. aprillil, ja et Kruse äraolekul avas ta selle. Ta kinnitas, et tsaar suhtub Magnusesse hästi; et Magnuse palvete asjus on tsaari juurde saadetud kiirkuller ning kirjutatud Pihkva ülemvojevoodile vürst Juri Tokmakovile ja kõikide piiriäärsete kindluste vojevoodidele, et nad oleks valmis. Lisaks volitas Taube Saxssenit Magnusele suuliselt edasi andma, kuidas too saaks kasuks olla Liivimaale ja kogu ristirahvale ning lõpetada verevalamine, röövimine, mõrvad, tulekahjud jne. Taube veenis hertsogit saatma Tartusse, Viljandisse või kuhugi mujale oma usaldusisikud, et selles asjas nõu pidada.³⁸⁷

Niisiis ei saa otseselt väita, et Magnus pakkus end ise Liivimaal loodava vasallriigi valitsejaks. Siiski on huvitav, et Magnus esitab oma ilmselt 1579. aasta alguses kirjutatud pikemas eneseõigustuses just iseennast edasiste läbirääkimiste ettepanijaks:

Kui me nüüd inimestest troostitult mahajäetult näeme, kuidas vaenlase kätte langeda võime või Liivimaa meid ja meie sugulasi häbisse võib tõmmata ning see meile kõvasti muret teeb, arutasime, kuidas me end Taani krooni ja moskoviitide vahel vannutud igavesse rahusse sisse sulandada saaksime ning otsustasime Johann Taube ja Elert Kruse, kes Tartus viibisid, selleks valida. Niisiis oli suurvürst nad Liivimaa kuberneriks ja regendiks määranud, kui me otsisime pääsemist meie vaenlaste eest ohus, kuigi mitte äärmises ohus, ja meie saatsime neile kirja. Saime neilt vastuse, milles nad vannutud igavesse rahu tõttu asjaolusid õiglaselt kaalusid, pakkusime siis, et kaks meie nõunikku põhjalikumateks läbirääkimisteks nende juurde läkitada, millega nad pärast mõõdukat arutelu ja kirjade vahetamist nõustusid.³⁸⁸

Eespool refereeritud Taube kirjast on samas ilmne, et sellekohase ettepaneku tõi Magnusele Hans Saxssen 1569. aasta mai esimestel päevadel. Taani Riigiarhiivis säilitatavates, 4. mail Magnuse poolt Piltenest Taani saadetud kirjades pole veel mingit märki, et ta Taube läkituse kätte oleks saanud; küll on need kantud murest, et sõjategevus rootslastega taaspuhkeb ja Kuressaare satub ohtu. Ehk oli alla hertsogiisanda eneseväarikust tunnistada oma sõltuvusselangelmist tsaari nõunikest? On muidugi võimalik ja isegi tõenäoline, et enne tegelike läbirääkimiste juurde asumist vahetati veel kirju (millele Magnus näib eelnenud tsitaadis ka vihjavat), kuid säilinud need nähtavasti pole. Hilisemast kirjavahetusest on selge, et Magnus ei teavitanud ettepanekust otsekohe kuningas Frederikku, ning pidanud nõu oma liivimaalastest nõunike ja oma erilise usaldusaluse õuepastor Christian Schrapferiga, otsustas iseseisvalt ettepaneku läbirääkimisteks vastu võtta.

7. juunil kohtusid Taube ja Kruse Tartus Magnuse esindajate Dietrich Farensbachi ja Klaus Aderkasiga. Viimase aruande kohaselt teatasid Taube ja Kruse, et tsaar ei kavatse taluda rootslaste ja poolakate viibimist Liivimaal. Et hoida ära sellest tulenevat verevalamist, teeb tsaar ettepaneku länistada Tartu piiskopkond Magnusele, kelle järel see pärandub Taani kroonile; hertsog saab ka muud venelaste vallutatud alad, mille üle tsaar säilitab oma pärusõigused ja voli neile oma kaitset pakkuda. Juhul, kui hertsog keeldub, pakub tsaar neid alasi mõnele teisele valitsejale. 1562. aasta Taani-Vene lepingu kohaselt Taanile kuulunud, kuid rootslaste kätte langenud losside (s.t Haapsalu, Koluvere ja Lihula) osas ähvardati, et Venemaa ei tunnista enam nende juriidilist kuuluvust, kui taanlased neid ise tagasi vallutada ei suuda.³⁸⁹ Ehkki Farensbachi ja Aderkasi aruandes pole juttu Pärnust, oli seegi arvatavasti päevakorras. Oma hilisemas eneseõigustuskirjas ütleb Magnus, et tema nõunikud tõid Tartust kaasa järgmiseid teateid:

Suurvürst olevat kristlik võimukandja ja ülivõimas isand, kes Taani krooni üldiselt väga ja kõrgelt austanud on, ja veel seda, et me oma saadikud saadaksime kindla kaaskonnaga, mida nad meilt nõudsid, keisri-suurvürsti juurde, siis saavat meie mitte ükski igal ajal pääsemise meie vaenlase vastu, vaid kõik, mis me palume. Jah, nad teadsid, et suurvürst pöördub armulikkuses meie äravõetud Liivimaa poole.³⁹⁰

9. juunil kirjutasiid Taube ja Kruse seoses nendesamade läbirääkimistega Magnusele, et tsaar on otsustanud Tallinna ja selle piirkonna hea või halvaga vallutada, kuid on selle uue Rootsi kuninga palvel edasi lükanud, nõustudes vaherahuga kuni Rootsi saadikute saabumiseni. Kui läbirääkimised viimastega kuhugi (s.o Tallinna loovutamiseni) ei vii, abistab tsaar Magnust vastavalt Taani kuningaga sõlmitud lepingule (mis sellist abi tegelikult ette ei näinud). Mis puutub Pärnusse, siis võtavad Taube ja Kruse enda peale selgitada tsaari juures linna Magnusele tagasiandmise küsimust, ehkki Pärnu mõisamehed andsid talle (rüüsteretkega Virumaa ja Rakvere alevi mahapõletamisega 1568. aasta sügisel) ettekäände neid karistada.³⁹¹

Oma kirjas 21. juunist, ilmselt pärast instruksioonide saabumist Moskvast, teatasid Taube ja Kruse, et “teatud isikud” suhtuvad “eesolevas asjas” Magnusesse heatahtlikult, mistõttu nad on “tema asjus” 27. juunil Moskvasse suundumas ja kutsuvad teda endile järele kiirustama või saatma oma ametlikke saadikuid, raiskamata

³⁸⁷ Копенгагенские акты, I, nr 146.

³⁸⁸ Hertug Magnus, 60–61.

³⁸⁹ Копенгагенские акты, I, nr 147.

³⁹⁰ Hertug Magnus, 61.

³⁹¹ Копенгагенские акты, I, nr 148.

aega kuningas Frederikuga suhtlemisele. Arvestades kasu, mida saavad sellest Taani kroon ja kogu ristirahvas, oleks kuningas palju enam rahulolematu, kui hertsog peaks hilinema. Juhul, kui Magnus peaks sõitma Narva kaudu, soovitasid nad talle oma sealset volinikku Hansz Dienerit.³⁹²

30. juunil vastas Magnus Piltenele omapoolse tänuga, kuid ei pidanud võimalikuks ilma kuninga nõusolekuta tegutseda, mistõttu saatvat tema juurde kiirkäskjala. Isiklikult olevat ta valmis tsaari juurde sõitma, kui saab temalt enne kirjaliku selgituse, millisel alusel ta tema juurde sõidab ja mida Liivimaal saab. Magnus soovis kinnitust, et talle antakse üle Tartu stift, liivimaalastele säilitatakse Augsburgi usutunnistus, endised privileegid, vabadused jne. Tõlkide vähesusele viidates palus ta, et tsaari vastusele oleks lisatud ka ametlik saksakeelne tõlge. Ise suunduvat ta Kuramaalt Kuressaarde, et seal vastust oodata. Ta soovis ka, et talle saadetakse Varbla randa vastu piisava suurusega väesalk; et tsaar nõuaks Rootsi kuningalt Magnuse vaba läbilaskmist; ning et Taube ja Kruse talle Tartusse või Pihkvasse vastu tuleksid.³⁹³ See ja eelnevad kirjad annavad lisaks võimaluse kindlaks määrata posti liikumisteed Magnuse ning Taube ja Kruse vahel: Piltenele Saaremaale, sealt läbi Pärnu mõisameeste ala Viljandisse ja edasi Tartusse. Selline ringtee seletab suhteliselt suuri vahesid kirjade ja vastukirjade kuupäevades.

Kuningas Frederikule läkitas Magnus oma aruande toimunust koos Taube ja Kruse kirjade koopiatega siiski alles 6. juulil, esitades kõike tsaari ettepanekuna, mille Taube ja Kruse edasi on andnud, ja paludes venna nõuannet. Juurdekirjutuses palus Magnus Liivimaad käimasolevatel rahuläbirääkimistel Rootsiga mitte unustada ja kaitsta seda sõja jätkumise korral.³⁹⁴

4. augustil allkirjastas kuningas oma vastuse Magnusele, milles ei väljendanud oma selget seisukohta ja soovitas veel oodata, sest tsaarilt endalt polnud ju mingit kinnitust.³⁹⁵ Ka nende kahe kuupäeva vahel on südasuvis navigatsioonihooaega arvestades suhteliselt pikk vahe, mis viitab tõsistele aruteludele kuningas Frederiku lähikonnas. Ei ole vist eriti usutav, et kuningas venna kirja alles 2. augustil kätte sai, nagu ta ise oma vastuses väidab. Veniva ja riigikassale väga kurnava Põhjamaade seitsmeaastase sõja tõttu olid kuninga ja Riiginõukogu suhted teravad ning riiginõunike enamus mis tahes uute komplikatsioonide vastu. 24. augustil saatis kuningas vennale Helsingörist veel teisegi kirja, mis pole ilmselt säilinud, kuid mille sisu ilmneb Magnuse vastusest (vt allpool).

Hertsog Magnuse sõnul saatis ta asjakäigu kohta ülevaate ka teistele oma veresugulastele – ilmselt siis oma emale leskkuninganna Dorotheale, Schleswig-Holstein-Sonderburg-Plöni hertsogist vennale Johann (Hans) Nooremale, Schleswig-Holstein-Haderslebeni hertsogist onule Johann (Hans) Vanemale, Schleswig-Holstein-Gottorpi hertsogist onule Adolfile, Saksi kuurvürstist õemehele Augustile ja õele Annale, teisele õemehele, Braunschweig-Lüneburgi hertsogile Wilhelmile, Mecklenburg-Güstrowi hertsogile Ulrichile jne:

Kirjutasime põhjaliku ja kirjaliku arvamuse selle kohta ja saatsime koos Taube ja Krause kirjade koopiatega kiiresti kõigile meie veresugulastele, nende nõu kõige usinamalt paludes, et enne kui me [Moskvast] teate saame, asja täielikult kaaluda, ja et sellest, et suurvürst on üks barbaarne kaugel eemal asuv tundmatu isand, meie mingit õnnetust sellest ei kasvaks. Pangu aga need, kes ise kõige kõrgemal on, endid meie olukorda, kus läbirääkimised töötasid Taube ja Kruse kirjade põhjal meie maa ja rahva suurendamist, eriti aga vaevatud maa päästmist. Siis ei saaks nad seda meile hästi ette heita. Eriti on meie õnnis proua Ema kirjutanud, et me ei peaks asjaga mitte viivitama ja mitte sellest hoiduma.³⁹⁶

Selle kinnituseks, et leskkuninganna Dorothea kavatsuse heaks kiitis, on meil ainult Magnuse sõna. Dorothea varasem alaline toetus Magnusele ja tema korduvad vahenduspüüded Magnuse ja Frederik II ning Magnuse ja Erik XIV vahel teevad Magnuse väite siiski usutavaks.

Juulis oleks poliitiline olukord Eesti alal võinud järsult muutuda. Taani admiral Peder Munk (eluaastad 1534–1623, alates 1571 riiginõunik, 1596–1608 riigimarssal) tuli enam kui kolmekümne Taani ja Lüübeki laevaga Tallinna alla, randus tihedas udus, hõivas ja rüüstas sadama kõigi seal seisvate laevadega ning oleks võinud ka linna vallutada, kui oleks teadnud, et see kallaletungi ei oota. Udu tõttu ei näinud tallinlased tema saabumist ega Munk linna kaitseta müüre. Üle kolmekümne kaubalaeva langes kolmeteistkümneks päevaks reidile jäänud Munki kätte sadamas ja veel terve hulk hiljem merel, lisaks vedas ta hulga soome kaubapaate sadamast lahele ja põletas seal ära. Taani allikad räägivad isegi kuni 150 vallutatud või põletatud alusest, küllap siis ka soome kuute arvesse võttes. See jõudemonstratsioon tõstis Taani kuninga venna väärtust Vene poole silmis tõenäoliselt veelgi. Ehkki see oli Liivimaal kehtiva, küll kuningliku kinnitusega, kuid senini püsinud lokaalse vaherahu jäme rikkumine, ei järgnenud mingeid Rootsi poole vastuaktioone. Ilmselt Magnus neid siiski kartis, sest Kuressaarde saabus ta Kuramaalt alles 30. novembril.

³⁹² Samas, nr 149.

³⁹³ Samas, nr 150.

³⁹⁴ Датский архив, nr 197.

³⁹⁵ Samas, nr 199.

³⁹⁶ Hertug Magnus, 61.

20. augustil olid Taube ja Kruse Tartus tagasi, kust kirjutasid Magnusele, et püüdsid kõige püüdlikumalt ajada tema asja tsaari juures, kes suhtub Magnusesse endise heatahtlikkusega. Et aga tsaar Ivan ootab septembris enda juurde Poola-Leedu ja Rootsi saatkondi, siis viivitagu hertsog oma reisiga. Tsaar soovib esmalt näha Magnuse saadikuid, kes peavad Tartusse saabuma 10. septembriks, siis aga, “esimese saaniteega”, teda ennast. Tsaar ei olevat tahtnud Magnusele ära öelda ja saatis seetõttu talle oma suure pitsatiga turbekirja koos saksakeelse tõlkega, ehkki Taani-Vene lepingu kohaselt polevat seda vaja olnud. Ärgu hertsogiisand kulutagu aega Taani kuninga vastuse ootamisele. Seda, kas tsaar nõustus Magnuse viimases kirjas toodud tingimustega, Taube ja Kruse ei kirjutanud. Läbi ridade võiks aimata, et mitte, sest nad teavitavad ühtlasi Tartusse naasmisel Magnuse viimase kirja kättesaamisest, millest Ivan Julma juures järelikult juttu ei olnud või millele positiivse vastuse puudumist Taube ja Kruse varjata soovisid. Magnust ootavat aga “uus kõrgeim heaolu”.³⁹⁷ Kirja võiks samas tõlgendada tõendina, et Liivimaa kuningriigi loomine polnud veel tsaarilt lõplikku heakskiitu saanud (milleks muidu oodata läbirääkimisi Poola-Leedu ja Rootsi saatkondadega?), vaid oli esialgu jäänud liivimaalaste Taube ja Kruse initsiatiiviks, kes projekti edendamise huvides riske võtsid ja tsaari nimel lubadusi jagades oma volipiire ületasid.

8. september, Dundaga. Magnus kirjutas Frederikule, et loeb tema 24. augusti kirjast välja nõustumise tsaari nõunike ettepanekutega ja saadab kuningale nende viimase kirja. Ta oli otsustanud saata Moskvasse asjaga esialgselt tutvuma oma saadikud ja seejärel ise esimese saaniteega sinna reisida. Magnus palus, et kuningas saadaks koos temaga Moskvasse oma saatkonna; kaebas oma vaesuse ja eesootavate suurte kulutuste üle; palus kuningat mõjutada Kettlerit, et too võlguolevad 20 000 taalrit ära maksaks (see oli endise ordumeistri võlg kadunud Christian III-le, mille Frederik II Magnusele oli loovutanud); palus saata Kuressaarde laevu ja sõdureid kaitseks rootslaste eest; palus, et Poola kuningale meenutataks Taaniga sõlmitud liidulepingut ning mõjutataks teda nõustuma Pärnu minekuga Magnusele.³⁹⁸ Samal päeval kirjutas Magnus ka Taani riigiõuemeister Peder Oxele³⁹⁹, milles palus tema kaudu kuningalt 10 000 taalrit laenu ja väärtuslikku kingitust tsaari jaoks. Ühtlasi saatis hertsog Oxele kaks jahikoera.⁴⁰⁰

Tõepoolest oligi Frederik II vahepeal otsustanud kujunenud olukorda ära kasutada ja Moskooviasse saatkonna saata. Tema omakäelistest, 10. septembril Kopenhaagenis allkirjastatud dokumentidest (instruktsioon, salajane instruktsioon, volikiri, kiri Taubele ja Krusele, saatekiri Vene vojevoodidele⁴⁰¹) saadikutele Christoffer Valkendorfile ja Elias Eysenbergile ilmnevad ka otsuse motiivid ja eesmärgid. Instruktsioonis on esitatud neli peamist läbirääkimispunkti: 1) venelased olid ehitanud ühisel maksustuselal Lapimaal kaugel oma piirist kloostri, pitsitades nii seal kui ka Narvas Taani alamaid ja tekitades neile suurt kahju, see tegevus oli vastuolus Taani-Vene lepinguga; 2) tsaari sissetungi korral Liivimaale tuli saavutada, et see ei puudutaks sealset Taani ja hertsog Magnuse valdusi; 3) Taani ja Poola-Leedu vahel sõlmitud Rootsi-vastase liidulepingu kohaselt loovutas Poola kuningas Taani kuningale Pärnu ja Padise; Pärnut ei loetud Taani valduste hulka Taani-Vene lepingus, mida nüüd tuli saavutada; 4) vaatamata keisri vahetalitusele ja 1568. aastal Roskildes sõlmitud rahulepingule ei olnud rootslased sõjategevust lõpetanud; seetõttu oli Frederik otsustanud sõda jätkata ja tahtis saavutada seda, et tsaar lõpetaks kaubavahetuse Rootsiaga ega annaks talle mingit muud abi. Salajases instruktsioonis selgitas kuningas saadikutele, et saatkonna ainus eesmärk on ässitada Moskoovia Rootsiaga sõjajalale, mistõttu tuli läbirääkimisi alustada instruktsiooni viimasest punktist. Seejuures tuli teatada, et rootslased nõuavad Taanilt igasuguse kaubavahetuse lõpetamist Venemaaga, millega Frederik ei ole nõustunud, vaid on lasknud üles puua mitu poola ja rootsi korsaari, kes on seganud vaba kauplemist Taani ja Venemaa vahel. Tähtsuset järgmine punkt oli venelaste maahõivamine Lapimaal; kolmas Pärnu ja viimane – palve, et tsaar ei puudutaks Taani ja Magnuse valduseid Liivimaal. (Läänemaa oli ju niikuinii rootslaste käes ja selle laastamine venelaste poolt kahjustanuks niisiis esmajärjekorras Rootsit. Saaremaa ja Piltene piirkond polnud aga otseses ohus.) Kõik Magnusele tehtavad ettepanekud tuli ära kuulata, kuid midagi lõplikku ei tohtinud lubada.

Pole päris selge, miks Frederik II saatkonda teele ei saatnud. Õigemini oli põhjusi mitu. Põhjustena tulevad kõne alla vastuolud riiginõukoguga, pelg suhete edasise halvenemise pärast Poola-Leeduga, lootused läbimurdeks rahukõnelustel Rootsiaga jne.⁴⁰² 14. detsembril teatas kuningas lõpuks Frederiksborgist Magnusele, et

³⁹⁷ Копенгагенские акты, I, nr 151.

³⁹⁸ Samas, nr 152.

³⁹⁹ Eluaastad 1520–1575. Taani riiginõunik, kuningavastase opositsiooni juht, vahepeal pagendatud, kuid alates 1567 riigiõuemeister (mis veel kord näitab keerulist sisepoliitilist olukorda sõjast kurnatud Taanis).

⁴⁰⁰ Датский архив, nr 202.

⁴⁰¹ Копенгагенские акты, I, nr 153–157.

⁴⁰² Just detsembris 1569 – jaanuaris 1570 jõudsid Frederik II vastuolud riiginõukoguga kriisini. 1. jaanuaril teatas kuningas ebaharilikult isiklikus ja emotsionaalses kirjas ükskõik millise hinna eest Rootsiaga kiiret rahu nõudnud ja uute maksude

ei saada esialgu oma saadikuid koos hertsogi omadega Venemaale, sest leiab, et see tooks kasu asemel pigem kahju ning tekitaks Poola kuningas ja teistes naaberriikide valitsejates mitmesuguseid kahtlustusi ja umbusku. Frederik jättis Magnuse enda otsustada, kas reisida tsaari manu või ajada asju edasi Taube ja Kruse kaudu. Kuningas keeldus ka kingituste saatmisest tsaarile. Siiski on kõigest eespool toodust ilmne, et kuninga otsesest keeldu alanud suhtluse jätkamiseks tsaariga Magnusel polnud. Pigem vastupidi – talle oli jäetud tegevusvabadus. Veel tuleks rõhutada, et Magnuse jaoks polnud kokkulepe Ivan Julmaga kõikidele raskustele vaatamata sugugi ainus, alaternatiivideta võimalus Rootsi-poolse ohu tõrjumiseks. Liitlasi otsiti ka mujalt. Nii on samast ajast (täpsemalt 30. augustist 1569) säilinud teateid Johann Zoege ja Christian Schrapferi läbirääkimistest Danzigiga ühiseks tegevuseks rootslaste vastu.⁴⁰³

Magnuse saatkond Moskooviasse

Millalgi septembrikuus läkitas hertsog Magnus Moskva poole teele oma volitatud esindajad – kantsler Konrad Burmeisteri, õuemasrall Toennis Wrangeli ja Läänemaa stiftifoogti Klaus Aderkasi koos 34- või 39-mehelise saatjaskonnaga. Tegemist oli niisiis tema kahe ametipositsioonilt kõrgeima lähikondlasega ja ühe usaldusisikuga, kes oli juba osalenud läbirääkimistel Taube ja Krusega. Saadikud jõudsid 3. oktoobril Tartusse, kus Taube ja Kruse neid ootasid, kuid sõitsid edasi alles 12. oktoobril.⁴⁰⁴ Novgorodi jõudsid nad 20. oktoobril ja sõitsid edasi 23. oktoobril.⁴⁰⁵ Nad viidi Ivan Julma juurde ühte tema lemmikresidenti Aleksandrovskaja slobodaasse. Reisi pikalevenimine seletub ehk sügisese teedelagunemisega, kuid võimalikud on muidugi ka tsaari kõhklused, komplikatsioonid läbirääkimiste endi käigus vmt. Alles 27. novembril (sisulised kõnelused toimusid muidugi saadikute ja Vene diplomaatide vahel enne seda kuupäeva) võttis tsaar saadikud isiklikult vastu ja andis neile üle oma kinnituskirja kokkuleppe tingimuste kohta.⁴⁰⁶ Need olid järgmised. Tsaar annetas Magnusele, tema lastele ja pärijatele Riia, Tallinna ja kogu Liivimaa. Hertsog pidi tsaari juurde saabuma ja töötama ustavalt teenida Leedu, Poola ja Rootsi vastu. Moskoviitide hõivatud Liivimaast lubas tsaar hertsogile tema saabudes anda, mis tema seisusele kohane on, kuid Taani kuningas ei pidanud Magnusele antud valdustele mingit õigust omama. Kui Magnus peaks võimult lahkuma või surema ilma pärijateta, oli tsaar nõus, et uueks valitsejaks valitaks keegi Taani kuningakoja liige, kuid tingimusel, et too annab analoogilise ustavusvande ja Taani kuningas oleks tsaariga alalises liidus nimetatud riikide vastu. (See eeltingimus muutis kokkuleppe Taani jaoks vähegi pikemas perspektiivis vastuvõetamatuks.) Juhul, kui pärijaks oleks jäänud ainult Taani kuningas ise, tulnuks olukorda tsaariga täiendavalt arutada. Liivimaa andamikohustus pidi jääma tühiseks: Riia pidi maksma “kingitusena” mitte üle 100 Ungari kuldna (s.o mitte üle 150 taalri), teised linnad “vastavalt olukorrale”. Hertsog Magnus pidi vajadusel tsaarile 1500 ratsa- ja 1500 jalaväelasega appi minema, kuid seda võis asendada rahamaksuga, arvestusega 3 taalrit ratsaniku ja 1½ taalrit jalamehe eest. Pealegi lubas tsaar seda abi Magnuselt enne kogu Liivimaa tema võimu alla langemist mitte nõuda. Kui aga hertsog oleks väed välja pannud, tulnuks neid ülal pidada tsaari kulul. Sõjakäigul pidi Magnus ise oma väge juhtima ja teda tuli lugeda kõrgemaks tsaari vojevoodidest ja vürstidest. Juhul, kui tsaar isiklikult sõjakäigule ei oleks läinud, ei pidanud ka Magnus seda tegema. Kui tsaar saatnuks Magnusele tolle sõdades tsaari vaenlastega abivägesid, olnuks ülemjuhatajaks Magnus. Vajadusel pidi Magnus tsaarile palkama saksa haakpüssimehi – tsaari kulul. Liivimaalaste vastuhaku korral Magnusele lubas tsaar talle abi anda. Liivimaale pidi jäetama Augsburgi usutunnistus, vanad seadused, õigused ja vabadused, kuid kõrgeimaks apellatsiooninstantsiks sai tsaar. Liivimaalastel lubati vabalt ja maksuvabalt liikuda ja kaubelda kogu Moskoovias. Venemaa transiitkaubandust läbi Liivimaa ei tohtinud kuidagi takistada. Hertsog Magnuse isiklikul saabumisel lubas tsaar talle üle anda sellekohase kuldpitseriga dokumendi. Allpool näeme, et väga suure tõenäosusega ei piirdunud läbirääkimised ainult nende punktidega.

Teade selle sündmuse ja tsaari kinnituskirja sisu kohta jõudis Magnuseni arvatavasti millalgi detsembri jooksul, ehkki tema saadikud saabusid tagasi Kuressaarde alles 27. jaanuaril 1570. (Taas arusaamatult pikk, kahekuune ajavahemik, mida seletaks saadikute reisimine koos Novgorodi peale liikunud opritšnina karistusväega, mida juhtis tsaar isiklikult ning mille juures viibisid ka Taube ja Kruse, või mingi muu oluline viivi-

vastu tõrjunud riiginõukogule oma kavatsusest pigem tagasi astuda kui leppida vaatamata kõigile toodud ohvritele ja kantud kuludele sisulise lüüasaamisega Rootsilt. 15. jaanuaril lahkus Frederik II Kopenhaagenist. 18. jaanuaril andsid *interregnum*'i ja uue Krahvisõja võimalusest kohutatud riiginõunikud järele, palusid kuningal naasta ja nõustusid uute maksudega sõja finantseerimiseks. Vt **Lockhart**, 43–44; **Jensen**, 289.

⁴⁰³ **Schiemann**, 98.

⁴⁰⁴ Копенгагенские акты, I, nr 158.

⁴⁰⁵ Samas, nr 159.

⁴⁰⁶ Samas, nr 160.

tamispõhjus.) Pole eriti usutav, et vaatamata projekti kogu salastatusele (mida niikuinii poleks suudetud hoida; juba hertsogi kolme nii olulise lähikondlase ärasõit üksi pidi silma hakkama⁴⁰⁷) oleks nõnda olulises küsimuses jäetud ette saatmata kiirkuller(id). Postikorraldus oli Moskoovias oma aja kohta eeskujulik (just Ivan IV valitsusajal oli varasemal tatari eeskujul loodud postijaamade võrk) ja keskmiselt ei saanud kiirpost päeval ajal kuidagi aeglasemalt liikuda kui 8–10 km/h, öösel aeglasemalt, päeval kiiremini,⁴⁰⁸ talvisel ajal, saaniteega, veelgi nobedamalt. See tähendab, et Moskvast Tartusse pidid kiirsõnumid isegi lisatõrkeid arvestades jõudma kõige rohkem nädalaga, ja see on üsna ettevaatlik hinnang. Edasi oli olukord juba keerulisem, ent kui post Tartust Kuressaarde üldse liikus (ja eespool oleme näinud, et nii see oli), siis ei saanud see samuti eriti kaua aega võtta. Märjiks sõnumi saabumise kohta tohiks pidada Magnuse kirja Frederik II-le Kuressaarest 3. jaanuarist 1570 teatega selle kohta, et ta on saatnud Moskooviasse oma saadikud ja need on Tartust koos Taube ja Krusega edasi reisinud.⁴⁰⁹ Üle kolme kuu hilinenud teade võis olla mõeldud venna ettevalmistamiseks tsaari pakutud tingimuste vastuvõtmiseks.

Asjade käik ei olnud Liivimaa teistele võimuritele muidugi ei teadmata ega eriti ootamatu. Meenutagem, et Rootsi võimud said informatsiooni Ivan Julma plaanidest üks saksa soost vürst Liivimaal võimule tõsta kõige otsesematest allikatest juba 1569. aasta aprillikuus, Kettler – umbes samal ajal, Sigismund August – vaid veidi hiljem. Keda tsaar silmas võis pidada? Nimekiri ei saanud olla kuigi pikk ja Magnus pidi kindlasti üsna selle tipus asuma. Kettler saatis Saaremaale isegi oma saadikud Magnust veenma, et too ei jääks verejanulise türanni lubadusi uskuma.⁴¹⁰ Magnuse kauaaegne sekretär ja usaldusalune Friedrich Gross peeti millalgi sama 1570. aasta kevadel Varssavis Poola võimude poolt kinni ja andis lõpuks 10. oktoobril (ilmselt piinamisel) tunnistusi, milles möönas oma osalust Magnuse ja Ivan Julma vahelise kokkuleppe saavutamises ning andis detailselt edasi tsaari kinnituskirja sisu.⁴¹¹

Klaus Kurselli mäss

7. jaanuaril 1570 muutus olukord taas. Rootsi oli pikaleveninud sõjas maksejõuetuks muutunud ja muuhulgas oma Tallinnas paiknevatele kolmele mõisameeste lipkonnale⁴¹² võlgu mitme aasta palga ega teinud suurt midagi sõdurite äraelamise tagamiseks. Korduvad rahataotlused nii asehaldur Gabriel Kristiernsson Oxenstierna (eluaastad 1520–1585, Tallinna asehaldur novembrist 1568 oktoobrini 1570) kui ka mõisameeste pealiku Klaus Kurselli poolt jäid peaaegu tulemusteta. Võlga üritati vähendada peamiselt Soome maksutulude baasil, millest aga krooniliselt ei jätkunud. Johan III õhutas Oxenstiernat rahulolematute mõisameeste juhte salajas vahistama ja Soome saatma. Lisaks andis ta teada, et need mõisamehed, kes üldse oma palka kätte saada tahavad, peavad naasma Rootsi sõjatandriale, kus 1564–1566 juba oligi olnud.⁴¹³ Nüüd võttis Kursell ootamatu löögiga oma valdusse Toompea lossi – mitte kogu Toompea, vaid ainult selle Väikese

⁴⁰⁷ Ja hakkaski. Nii on Üleväina-Liivimaa administraator Jan Chodkiewicz 5. novembril 1570 kirjutanud Gotthard Kettlerile Magnuse saatkonnast Moskvasse (**Schiemann**, 98).

⁴⁰⁸ Tõnu Raid on hiliskesk- ja varauusaegse käskjala keskmiseks liikumiskiiruseks siinmail pakkunud vaid 2,5 km/h ehk u 60 km ööpäevas (**Raid, T.** Jüriöö sõnumi liikumiskiirusest: Kas eestlaste kuningad võisid õigeaks ajaks Paidesse jõuda? – Akadeemia 8/2007, lk 1698–1712). Ta näib aga eeldavat üht ja sama kullerit kogu teekonna vältel, arvutavat ka erakorraliste sõnumite liikumiskiirust tavaposti ja kohati isegi vooride liikumiskiiruse järgi jne. Tegelikult suutsid isegi suuremad ratsaväeosad vajadusel katta ööpäevas peaaegu kaks korda pikema vahemaa, rääkimata siis kiirsaadetistest, mida vedasid sageli vahetatavad rakendid ja vajadusel vahetuvad kullerid. Meenutagem nt mõisameeste marssi 29. aprillil 1565, s.o teedelagunemise ajal, Salatsist Pärnusse (teed mööda sadakond km) koos järgnenud lahinguga, kusjuures oleks raske eeldada, et neil kõigil olid varuhobused. Veel paar näidet: detsembri alul 1557, s.o juba taliteega, läbis arvukas ja suure pagasiga Liivimaa saatkond teel Moskvasse postihobustega kahe ööpäevaga 48 miili ehk u 355 km. Rootsi-Vene vahe-rahupikendamisläbirääkimiste kohta 1590/91. a talvel Narva juures on teada, et post Vene poole esindajate ja Moskva vahel liikus edasi-tagasi kaks nädalat, kusjuures selle aja sisse pidid mahtuma ka saadikute ettekannetega tutvumine, nende läbiarutamine ja neile vastuste koostamine Moskvas ning sealt saadetud vastuste läbiarutamine saadikute poolt enne järgmist läbirääkimisvoorut rootslastega, maa-alad Narva ja Novgorodi vahel olid aga alles hiljaagegi Rootsi vägede poolt laastatud ja postiteenistus seetõttu arvatavasti häiritud.

⁴⁰⁹ Копенгагенские акты, II, nr 162.

⁴¹⁰ **Henning**, 51a.

⁴¹¹ Копенгагенские акты, II, nr 194.

⁴¹² Rittmeisteri staatuses mehi oli mässajate seas rohkem kui kolm. Mässu ajal koostatud kirjadele jm dokumentidele kirjutasiid koos K. Kurselliga alla Johann Maydel, Jürgen Üxküll, Heinrich Boismann, Wolmar Taube, Fromhold Dücker, Jürgen Schwarzhof ja Hans Wachtmeister. Kõik nimetatud mehed peale Tallinna raehärra poja Boismanni ja segase päritoluga Wachtmeisteri (väikemõisniku poeg Hiiumaalt) kuulusid Liivimaa põlisaadlisse. Pärast mässu mahasurumist nimetati Rootsi toodud vangide seas veel ühte rittmeisterit – Vitinghoffi.

⁴¹³ **Tawaststjerna**, 17–18; **Arnell**. Bidrag till belysning av den baltiska fronten under det nordiska sjuårskriget, 116.

linnuse, endise ordulossi –, ja vangistas Oxenstierna. Ühe mässupõhjuse versioonina võiks väita, et Kursellil ei jäänudki muud üle. Tema mehed olid juba üliväga rahulolematud ja kõik ise kõvasti võlgu võtnud. Toompea loss vallutati tagatiseks, et lõpuks üldse palka saadakse. Varem oli Kursell rootslastele näiliselt kõigiti lojaalne olnud, ehkki oli vist lootnud, et Gustav Vasa noorim, neljas poeg, Södermanlandi hertsog Karl Eestimaa maaisandaks saab. Taoline projekt oli mõnda aega tõesti eksisteerinud ning mõned Magnuselt vallutatud maa-alad Karli hertsogkonna koosseisu lülitatud – Muhu, Maasilinna ja Kihelkonna, võib-olla ka Hiiumaa. See projekt kerkis taas üles ka hiljem, Vene-Rootsi sõja ajal. Võib niisiis ettevaatlikult oletada, et Kursell oli Eestimaa otseselt Rootsi riiki kuulamise vastu. Kurselli soosija ja sõber hertsog Karl oli hiljem tema hukkamise pärast tõsiselt pahane, saavutades muuhulgas tema venna Heinrichi ning “rittmeistrite” Üxküllil ja Vitinghoffi vabastamise, ning hertsogit kahtlustati nii toona kui ka hiljem – ehkki ilmselt alusetult – selles, et tal oli midagi Kurselli mässuga pistmist olnud.⁴¹⁴

Ärevusse sattunud raad vahendas kiiruga kokkuleppe, millega kuberner Oxenstierna vabastati, Toompea loss pidi aga järgmiste nelipühadeni Kurselli kätte jääma, mis ajaks kuningas Johanilt võlguoldavat summat või mingit muud pädevat otsust oodati. Johan III nägi lahendust siiski vaid täiendavate väeosade ja komandöride kiires korras Soomest Tallinna saatmises ning käsus loss mis tahes hinnaga tagasi võtta.

Nüüd esitagem küsimused. Kas palgavõlg (või teisiti sõnastatuna – sellest tulenenud pettumus Rootsi kroonis) oli mässu ainus motiiv või oli siin veel midagi? Palgavõlga on ikka peamiseks peetud, kuid näiteks Kursell ise oli saanud selle katteks ja oma teenete eest Erik XIV-lt nii rahalisi preemiaid (on teada 4000 taalri annetamine talle ja tema vennale Heinrichile) kui ka varem Farensbachidele kuulunud Tamba ja Varbla ning varem Üxküllidele kuulunud Virtsu mõisa Läänemaal, lisaks oktoobris 1567 Lihula linnuse. Kas Kursell konspireeris Taube, Kruse ja ehk ka Magnusega? Kursell pärines Tartu piiskopkonnast, nagu ka Kruse ja Taube. Kas on usutav, et viimased, saates pikkade kuude vältel kirju kõikidele võimalikele ja võimatutele adressaatidele, jätsid oma tähelepanuta mõisameeste pealiku Kurselli, kes oli lisaks Elert Kruse lähedane sugulane? Klaus Kurselli vend Christoph oli Saare-Lääne toomherra ja hertsog Magnuse nõunik. Veel mitmel tema sugulasel ja hõimlasel, näiteks Farensbachidel, oli läänivaldusi Lääne- ja Hiiumaal, mida võis vaadelda juriidiliselt Magnusele kuuluvatena. Kursell oli Saaremaal Magnuse nõunikega läbirääkimisi pidanud ja vaherahu sõlminud. Tundis ta isiklikult ka hertsog Magnust? Kas Magnus oli temaga pärast oma Moskva-projekti käikulaskmist juba kontakteerunud? Järgenenud sündmuste tempo viitab näiliselt sellele, et Kursellil eelnevat kokkulepet Magnusega ei olnud. Puhtfüüsiliselt oleks hertsog Magnus kokkumängu korral võinud Tallinnas toimunust teada saada ja sellele reageerida juba 9.–10. jaanuaril; tema tegelike sammudeni olukorra ärakasutamiseks läks aga ligi neli nädalat. Kuid ta võis enne otsustavate sammude astumist lihtsalt oodata oma saatkonna Venemaalt naasmist koos sealt saadud dokumentide ja seda laadi informatsiooniga, mida kullereile ei usaldatud. (Ta reageeriski hiljem vahetult oma saatkonna Venemaalt naasmise järel.) Kurselli väljaastumine võis toimuda jaanuari alul näiteks mingi soodsa juhu ärakasutamissoovi tõttu või alata planeeritust varem paljastumispelust. Kroonik Nyenstede sõnul püüdsid just Kruse ja Taube Tallinna lossi Magnuse kätte mängida, Aleksander Tšumikovi arvates aga oli Kurselli tegude taga koostöösoov Magnusega.⁴¹⁵ Sündmuste üldine taust ja kronoloogia kallutavad nende arvamustega nõustuma.

Tallinna raad sai Kurselli mässu ajal Tartu raelt 7. veebruariga 1570 dateeritud kirja, milles veendi tallinlasi Rootsile selga pöörama, ja sellegi taga olid mõistagi Taube ja Kruse.⁴¹⁶ Muuhulgas kirjutas Tartu raad:

/.../ teil on aeg mõelda oma tulevikust; [kas] Tallinnale saab soovida paremat, kui elu rahus ja armastuses võimsa Vene tsaariga ja saksa võimu all? Teil avaneb võimalus uuesti alustada kauplemist Hansa ja Vendi linnadega ja Läänemerel. Hertsog Magnus vabastab teid igavesest sõltuvusest ja kaitseb õnnetuse eest.⁴¹⁷

Millalgi veebruaris seekord omaenda nimel saadetud kirjas õnnitlesid Taube ja Kruse Tallinna raadi seoses Toompea lossi “vabastamisega” ning palusid raadi ja oldermanne arvestada selle asjaoluga, et vaid tänu kaubandusele Venemaaga omandas Tallinn oma rikkuse, vägevuse ja vabadused, nüüd aga on vene kaubad nende juurest lahkunud ja nad kannatavad välismaalaste (loe: rootslaste) rõhumise all.

⁴¹⁴ Tawaststjerna, 18–19.

⁴¹⁵ Monumenta Livoniae antiquae, II, 70; Чумиков, 17.

⁴¹⁶ Чумиков, 16–17; Russow, 185. Muuseas selgub sellest kirjast, et tartlased pidasid tallinlaste ja/või Toompea lossi-administratsiooni intriige vähemalt osaliselt oma 1565. a-l Tartust Venemaale küüditamise põhjuseks. Ajalookirjutuses on selle peamiseks ajendiks traditsiooniliselt peetud Pärnu vallutamist 1565 mõisameeste poolt pärnakate endi kaasabil. Ka ühes hertsog Magnuse kirjas Tallinna raele (22. detsembrist 1570, vt Чумиков, 51–53) on mõista antud, et Pärnu langes järel andnud Heinrich Clausen (s.o Henrik Klasson Horn) tartlastele nõu käituda pärnakate eeskujul. Tallinna raad muidugi eitas taolisi süüdistusi.

⁴¹⁷ Чумиков, 16.

Saksa valitseja võimu all aga võite te uuesti saavutada rahu ja jõukuse, saate olema liidus Rooma impeeriumi kõikide riikidega, Taaniga, Hansaga ja tegeleda Vene imperaatori kaitse all tollivaba kauplemisega Saksamaaga, Venemaaga, Hürkaanias, Meedias, Armeenias ja Pärsias. /.../ Kui te võtate meie tingimused vastu, siis oleme valmis veenma tsaari avama teile uuesti kõik kaubateed; vastasel juhul ähvardab teid hirmus õnnetus.⁴¹⁸

Raad vastas 26. veebruaril siiski viisaka keeldumisega, avaldades ühtlasi lootust elada edaspidigi Tartuga rahus.⁴¹⁹

4. veebruaril saabusid lõpuks Tallinna hertsog Magnuse kirjad nii raele kui ka Kursellile, milles ta palus vaba läbipääsu oma saadikutele. Kirjad olid kirjutatud 28. jaanuaril ehk Magnuse saatkonna Moskooviast naasmisele järgnenud päeval. Raad keeldus, Kursell aga saatis otsekohe mitte ainult kaitsekirja, vaid ka sajapealise ratsasalga tulijatele Lihula juurde vastu. Lihula oli Kursellile ustava meeskonna poolt mehitatud. Saadikutele Jürgen Villigkenile (Wilcken?), Stephan Klingsporenile ja Johann Farensbachile 23. veebruaril 1570 antud instruksioonis⁴²⁰ käskis Magnus neil Tallinnas rootslaste teatada, et Eestimaa hertsogkond (Tallinn, Harju- ja Virumaa) kuulub Taanile, ning et tsaar pakub neid “saksa” võimu ja Taani krooni alla, lubades sel juhul lõpetada nimetatud alade vastu sõjategevuse. Raad ei lasknud saadikuid siiski linna, nii et läbirääkimised peeti Tallinnast kolme penikoorma kaugusel Üksnurmel. Nüüd läks Kursell juba avalikule reetmisele. Hertsog Magnuse esindajatega lepiti kokku, et Kuressaarest saadetakse Toompea lossigarnisoni tugevdamiseks kakssada musketäri. Rohkem poleks Magnus parimagi tahtmise korral saanud anda. Et võis karta rootslaste katseid neid teekonnal rünnata, läkitas Kursell musketärile vastu oma rittmeisterid Heinrich Boissmanni ja Johann Maydeli⁴²¹ kahe lipkonna mõisameestega. Lossi meeskond nõrgenes niimoodi järsult, ehkki kõik kolm lipkonda oleks sinna vaevalt mahtunud.

Kuid suure reede öösel vastu vaikset laupäeva (24. märts 1570) võtsid rootslased Toompea lossi kavalusega tagasi. Kursell ja enamik tema mehi vangistati. Klaus Kursell mõisteti varsti riigireeturina surma ja hukati koos paari kaaslasega, enamikule teistele anti hiljem armu, sealhulgas tema vend Heinrichile (Henrik) tänu hertsog Karli sekkumisele.⁴²² Kaks säilinud lipkonda, mis Harju- ja Läänemaal küladesse hajutatult musketäre ootasid, ei näinud muud pääsu kui koonduda, liikuda Vene võimualale ja astuda tsaari teenistusse. Juunis vallutasid rootslased uuesti Lihula. Seda saabusid küll päästma need kaks mõisameeste lipkonda ja hulk venelasi (millega sõjategevus Moskoovia ja Rootsi vahel tegelikult avalikult alanud oli), jäid aga hiljaks ja maandasid oma pettumuse mujal Läänemaal. Kurselli mässu mahasurumisele järgnenud puhastustes ja page-mistes vähenes kahtlemata Magnuse toetajaskond Tallinnas. See oli aastatel 1570–1571 toimunud Tallinna piiramise nurjumise üks põhjusi.

Siiski saatsid Taube ja Kruse aprillis (kiri saabus 14. aprillil) Tallinna raele “võimsaima ja võitmatu tsaari ja suurvürsti” nimel veel kord oma Rakveres pakutud tingimused koos turbekirjaga rae võimalikule saatkonnale.⁴²³

Kõhklused

Aeg oli asuda teele Moskva poole, kuid Magnus ei kiirustanud. Kõhklemiseks oli mitu põhjust: Frederik II polnud ennast projektiga üheselt sidunud; ettevõtmine tõi kaasa suuri kulusid; katse Toompea lossi ülevõtmiseks oli alles pooleli; Magnus sai 1569–1570 Kettlerilt läkitusi, milles teda manitseti hoiduma sobingust Ivan Julmaga; ka Sigismund II August saatis talle 3. detsembril 1569 samasisulise kirja⁴²⁴; Üleväina-Liivimaa administraator Chodkiewicz ähvardas teda sõjalise vahelesegamisega ja tõepoolest valmistus Kuramaa piiskopkonna okupeerimiseks; Venemaalt saabusid hirmutavad sõnumid opritšnina mastaapse karistusretke õudustest Novgorodi- ja Pihkvamaal. Mitme tuhande pealine vägi oli Ivan Julma enda juhtimisel esmalt määratsenud Moskva ja Novgorodi vahelistes linnades ja külades, kõige rohkem Tveris. Novgo-

⁴¹⁸ Чумиков, 17.

⁴¹⁹ Samas, 17–18.

⁴²⁰ Копенгагенские акты, II, nr 163. Instruksioonile on lisatud juurdekirjutus, et see on leitud 24. märtsil 1570 vangilangenud Kurselli käest ning saadetud Erik XIV poolt Sigismund II Augustile, kes ilmselt omakorda saatis selle Frederik II-le.

⁴²¹ Mõisameeste rittmeister, pärit Tartumaalt Pühajärvelt. Osales Kurselli mässus, oli 1570–1571 hertsog Magnuse, sj arvatavasti Poola-Leedu teenistuses. Suri 1574 (?).

⁴²² Heinrich Kursell oli 1603 Haapsalu asehaldur; Jost Kursell (srn 1606) oli 1588–1606 Rootsis Örebro asehaldur; Wolter Kursell (srn 1608) oli 1579 Poola-Leedu teenistuses, 1602 Haapsalu asehaldur.

⁴²³ Чумиков, 18.

⁴²⁴ Arnell. Bidrag till belysning av den baltiska fronten under det nordiska sjuårskriget, 191.

rodis toimunu aga ületas kõik varemkuuldu.⁴²⁵ Veebruaris jõudis karistusretk Pihkvasse, kus vaid mõni kuu varem oli (seoses Irboska vallutamisega leedulaste poolt vene ülejooksikute abiga ja linnuse järgnenud tagasi-vallutamisega) toimunud hukkamisi ja sadade perekondade küüditamine, mistõttu jäid repressioonid seekord mõõdukaiks, aga ka Narva ja Petseri kloostrisse, niisiis eestlaste asualale. Ehkki kirjalikest esmaallikatest⁴²⁶ ei selgu, et Ivan Julm ise Pihkvast kaugemale oleks liikunud, räägivad Petseri kohalik pärimus ja tõenäoliselt hilisem kiri kloostri iguumeni arhimandriit Korneliuse (Kornilij) hauaplaadil, et aastatel 1529–1570 kloostriülemaks olnud Korneliuse tapnud tsaar 20. veebruaril 1570 isiklikult äkkvihahoos kloostri Püha värava ees, kahetsenud aga otsekohe kordasaadetut ja kandnud märtri surnukeha oma kätel Uspenski kirikusse mööda nn Verist teed. Ehkki Ivan Julm viibis seega veebruari lõpus 1570 lausa Liivimaa piiril (ning ka Taube ja Kruse olid teadaolevalt tema juures Pihkvas), ei kiirustanud ka tsaar omadel põhjustel Magnusega kohtumist korraldama. Moskva poole oli teel suur (isegi väga suur – 718 inimest 900 hobusega, lisaks 643 kaupmeest, nende teenrit jne oma vooridega) Poola-Leedu saatkond, mis jõudis sinna 3. märtsil 1570, päevakorras oli vahepeal sõlmimine.

Pole selge, kui palju hertsog Magnus sellest saatkonnast teadis (kahtlemata teadis ta aga selle kaua ette valmistatud missiooni olemasolust; sellest olid talle kirjutanud ka Taube ja Kruse) ja kuidas ta sellisesse perspektiivi suhtus. Kogu Liivimaa oma võimu alla saamine eeldas igal juhul sõjaseisukorra püsimist Poola-Leedu ja Moskoovia vahel, nagu ka sõja sütitamist viimase ja Rootsi vahel. 10. märtsil 1570 kirjutas Magnus Tartusse Taubele ja Krusele kirja, mis pole säilinud, kuid mille sisust saab aimu viimaste juba 15. märtsil allkirjastatud vastusest ja Magnuse hilisemast eneseõigustusest.

Kui nüüd lisaks suurvürsti kirjale ka Taube ja Krause meile kirjutasid, et midagi viivitada ei saa, ja et me ise suurvürsti juurde lähiksime ja tema suurt armulikkust väärt olla tahaksime, ja sellega märku andsid, et kui me ära jääme või viivitame, siis olid pfaltskrahv⁴²⁷ ja Holsteini hertsog Adolf ja teisi saksa vürste omi saadikuid Venemaale saatnud, kes kõik äravõetud maade pärast läbirääkimisi pidasid, siis oli meil Taevaia ja meie veresugulaste pärast kahju. Nii oli meil siiski ühe sellise halva kirja peale kaugele ja tundmatusse kohta sõita oma arvamus ja me kirjutasime Taubele ja Krusele, et üks nende meile saadetud kiri oli üsna segane ja ei väljendanud kuidagi, mida me suurvürstile väärt peame olema, et me kaugesse tundmatusse barbaarsesse kohta, kuhu sõitmist ükski saksa vürst kunagi mõttekaks pole pidanud, peame reisima, palusime seetõttu kirjalikku deklaratsiooni või me jätame reisi ära. Saatsime selle meie kirja meie sekretäri Heinrich Leutholdtiga teele.⁴²⁸

Taube ja Kruse vastasid, et Chodkiewicz tahtis Magnust hirmutada, kuid tsaar on kindlalt otsustanud teda Poola kuninga ja tolle liitlaste eest kaitsta ning Pihkva vojevoodile vürst Juri Tokmakovile on juba antud vastavad korraldused. Mis puutub hertsogi kõhklustesse seoses ebamäärasusega küsimuses, mida on tsaar talle täpsemalt valmis loovutama, siis püüavad Taube ja Kruse saavutada, et vastav otsus laieneks kogu Liivimaa. Ärgu hertsog viivitagu, vaid kiirustagu, et ettenähtud ajaks, 9. maiks tsaari juurde jõuda. Chodkiewiczil aga olevat Riiast põhja poole 3000 poolakat ja 200 sakslast (arvud tõenäoliselt Magnuse kirjast; arvatavasti kirjutas Chodkiewicz talle läbinähtavalt ähvardades, et on sellised jõud kogunud hertsogi “kaitseks”) hoopis seetõttu, et rootslased on palunud abi “Tallinna vastu” (Kurselli mäss polnud veel maha surutud). Taube ja Kruse viitasid ka konfliktile Chodkiewicz ja Kettleri vahel.⁴²⁹

Magnuse versioon on järgmine:

Selle peale saatsid nad tema [Leutholdti] kaudu Johann Taube käekirjaga kirja ja kinnitasid, et me ei pea milleski kahtlema, kuna teeme suurvürstile au teda ise külastades ja äravõetud maadest rääkides, me saaksime kindlasti kõik soovitu. Et aga suurvürst kirjas seda ei väljenda, on seetõttu juhtunud, et ta on sõnamurdmiseks liiga kõrge isand ja ta tahab meid isiklikult suuliselt austada. Selle selgitusega läksime Saaremaalt Tartusse, kuhu saabusime anno 70 neljapäeval enne lihavõtteid, seal-samas on Johann Taube sellesamas arvamus end ja juurde kindlaks jäänud.⁴³⁰

⁴²⁵ Vt **Russow**, 186–188. Samas vaimus jutustavad sellest ka vene letopissid. Novgorodi karistusretke ohvrite arvuks pidasid kaasaegsed 27 000 (Taube ja Kruse hinnang; Послание Иоганна Таубе и Элгера Крузе. – Русский исторический журнал. Книга 8 (1922), с. 50), 29 000, 40 000, 60 000, isegi kuni 300 000 hinge. Hilisemad uurijad jõudsid tulemusteni 40 000, 20 000, 10 000... Mida lähemale tänapäevale, seda väiksemaks on arvud muutunud. Küsimust põhjalikult uurinud väljapaistev vene ajaloolane Ruslan Skrõnnikov peab õigeks umbes 2800 hukatut. (Võrdluseks: kogu Novgorodimaa elanikkonna suuruseks oli toona maksimaalselt u 1,5 miljonit, sellest Suur-Novgorodis endas 25–30 000. Kogu Moskoovias elas Ivan Julma valitsusaja keskel 6–8 miljonit, lõpus ehk 4–5 miljonit hinge, ehkki on pakutud ka märksa väiksemaid arve.) Isejutt on, et laastamisele järgnesid ka nälg ja katk, mis mürdsid kordades enam. Kumbki ei tulenenud siiski otseselt või ainult karistusretkest. Katk oli korraga nii lääne- kui ka lõunakaarest Venemaale levinud 1569; see ja järgmine olid ühtlasi ikaldusaastad. Oletatud on u 300 000 katkuohvrit Moskoovias a-il 1569–1571. Nii epideemia kui ka näljahäda tabasid samal ajal ka Liivimaa (ikaldus 1566–1567, katk 1569–1570).

⁴²⁶ Eelkõige: Псковские летописи. Вып. 1. Москва, 1941, с. 115–116. Selle kohaselt tervitas iguumen Kornelius tsaari hoopis Pihkva väravate ees, ilma et teda oleks seejärel surmatud. Korneliuse surma või tapmise ajaks on pakutud ka hoopis a-id 1575 või 1577.

⁴²⁷ Georg Johann I von Pfalz-Veldenz-Lützelstein.

⁴²⁸ Hertug Magnus, 62. Saaremaa Oriküla ja Tergemäe mõisniku Leutholdi sekretäristaatusest võiks oletada, et F. Gross oli juba oma nurjumisele määratud missioonile saadetud (vt allpool).

⁴²⁹ Копенгагенские акты, II, nr 164.

⁴³⁰ Hertug Magnus, 62.

Teeleasumine

Magnus lahkus Saaremaalt niisiis siiski juba 13. märtsil 1570, enne oma viimasele kirjale vastuse saamist, võib-olla ülalmainitud maikuuse Moskvasse saabumise tähtaja pärast. Arvatavasti ühe Rootsi spiooni teate järgi ületas Magnus Suure väina “mitte kaugel Lihulast”, kust reisis 150 ratsaniku saatel Korbe (Pärnu-Jaagupi) kaudu Viljandisse ja sealt Tartusse.⁴³¹ Juba Viljandis võeti ta suure pidulikkusega vastu. Suurel neljapäeval (23. märtsil 1570) jõudis Magnus Tartusse, kus tehti peatus kaheksaks nädalaks, kuni nelipühade järgse neljapäevani (18. mai). Pool saksa miili enne Tartusse jõudmist tervitasid teda Taube, Kruse ning Tartu “bojaarid”⁴³² hulga sõjameestega. Taube ja Kruse kinnitasid veel kord, et hertsogi tsaari juurde saabumisel jõuab kogu asi õnneliku lõpuni. Samal päeval olevat tulnud tsaari kiirkuller kirjaga, milles nõuti hertsogi kiiret kohalejõudmist ning lubati enne seda Moskvas viibiva Poola-Leedu saatkonnaga mitte midagi kokku leppida. Need üksikasjad on teada Magnuse poolt 24. märtsil oma Taani poole teele sättivatele saadikutele Burmeisterile ja Aderkasile adresseeritud kirjast, milles ta lisaks kiirustas neid teele asumata, arvestades asja tähtsust Taani kroonile ja Saksa-Rooma keisrile, ning käskis läbi suruda, et kuningas värbaks tsaari jaoks kaks tuhat haakpüssimeest kogenud ohvitseridega.⁴³³ 27. märtsil kirjutas Magnus taas oma saadikutele, teatades Tallinna lossi langemisest reetmise teel rootslaste kätte ja volitades neid paluma kuningat, et too mere jääst vabanedes kogu oma laevastiku Tallinna alla saadaks, kuhu ka hertsog ise maaväega saabub. Ta kordas palvet palgasõdurite värbamise kohta ning käskis saadikutel paluda kuningal omalt poolt tsaari mõjutada, et venelased Liivimaal ja Soomes rootslasi ründaksid.⁴³⁴

Varasema ajalookirjanduse väited, et Tartus tehti pikem peatus Novgorodi pogrommi kohta saadud teadete ja neist tulenenud kõhkluste tõttu, ei saa paika pidada. Novgorodis toimunu pidi Magnusele ja tema lähikondlastele, nagu eespool nägime, teada olema juba varem ja teele oli asutud vaatamata sellele. Tartus tuli oodata eelkõige teeolude tõttu. Alanud oli kevadise teedelagunemise aeg; lumel tuli lasta lõplikult sulada, kevadvihmadel üle käia, teedel taheneda. Lisaks pidas Magnus Tartu-peatuse ajal kindlasti pikki kõnelusi linna raega, et endale selle lojaalsust tagada, ja magistraadi Venemaad juba tundvad liikmed olid hiljem tõenäoliselt tema saatjaskonnas.

Aderkasi ja Burmeisteri missioon

Vahepeal jõudsid Magnuse saadikud Klaus Aderkas ja Konrad Burmeister Taani, kaasas Ivan IV kinnituskiri Magnusele ja vabandused, et Magnus ilma venna nõu ära ootamata Venemaale läks. Aprilli keskel võttis leskkuninganna nad vastu Koldingi (Koldinghus) lossis Jüütimaal. Audientsikoht viitab nende saabumisele maad mööda – Kuressaarest üle Kuramaa, Preisimaa ja Põhja-Saksa vürstkondade. See marsruut on tõenäoline ka varase aastaaja tõttu. Arvatavasti oli saadikute poolt toodud sõnumit lisaks leskkuningannale tulnud kuulama ka riigioumeister Peder Oxe, kes koostas kuuldu kohta kuningas Frederikule dateerimata ja kirjutamiskohta äramärkimata märgukirja. Oxe ettekandega tutvumise järel pidas kuningas vajalikuks isiklikult Koldingisse tulla, et saadikutega kohtuda. See, et Skanderborgi lossis, niisiis mitte just väga kaugel viibinud kuningas tuli saadikute juurde (võib-olla oma vana ja haige ema külastamise kattevarjus), mitte saadikud tema poole, oli tingitud salastamispuüdest, see omakorda varasemast veelgi keerukamaks muutunud välispoliitilisest olukorrast. Märtsis oli saabunud Sigismund II Augusti kiri, milles too nõudis ultimaatiivses vormis vastust, kas hertsog Magnuse tegevus on kooskõlas kuningas Frederiku tahtega. 17. märtsil oli Frederik põiklevalt vastanud, et on soovitanud tema poole nõu ja abi järele pöördunud vennal järgida Taani lepinguid Poola-Leedu ja Venemaaga.⁴³⁵ Mida varem teadmatut Aderkas ja Burmeister siis teatasid, et see nii oluline oli? Peder Oxe ettekande järgi taandus nende jutt lühidalt järgmisele:

Tõenäoliselt hakatakse ees seisvatel rahuläbirääkimistel Stettinis levitama kõikvõimalikke jutte hertsog Magnusest ning Saksa keisrile võidakse sisendada, et Liivimaa küsimuses püüab tsaar eelkõige oma huve ja kasu järgida ning tahab hertsog Magnust endale allutada, et kiskuda Liivimaad Saksa-Rooma impeeriumi küljest. Tegelikult ei ole ei tsaaril ega Magnusel taolisi kavat-

⁴³¹ Копенгагенские акты, II, nr 166.

⁴³² Vene teenistusraamatutes pole andmeid Tartu vojevoodide kohta a-l 7078 (1. september 1569 – 31. august 1570), kuid järgneva, 7079. a andmetest tuleneb, et Tartu esimeseks vojevoodiks oli tsaari lähedane sugulane bojaar Nikita Romanovič Jurjev, teiseks vürst Pjotr Ivanovič Hovorostinin, kolmandaks vürst Nikita Priimkov-Rostovski ning djakkideks Semjon Šelepin ja Melenti Ivanov (Разрядная книга 1475–1605 гг., т. II, ч. II, с. 265). Magnus kasutas sõna “bojaarid” siiski ilmselt laiemas, ka bojaariproogade ja ehk isegi teenisaadlike staatuses teenistuslaste mõistes.

⁴³³ Копенгагенские акты, II, nr 165.

⁴³⁴ Samas, nr 167.

⁴³⁵ Jensen, 306–307.

susi; vastupidi, asi tuleb Rooma impeeriumile suureks kasuks. Taube ja Kruse usaldusliku teate kohaselt püüab tsaar tagasi võtta Liivimaa osi, mis on hõivatud Poola ja Rootsi kuningate poolt, ning anda need üle Magnusele. Poola kuningas aga võttis keisririigilt ära kogu Preisimaa ja suure osa Liivimaast, nüüd aga püüab omandada Riiat ning sõlmis Türgi sultaniga rahu ja salalepingu, mille kohaselt juhul, kui kuningast ei jää pärijaid, saavad Rooma impeerium ja saksa rahvas endale Poolas väljakannatamatu naabri – Türgi sultani. Mis puutub tsaari, siis tema jätab [Sigismund II Augusti surma järel] Rooma impeeriumile kogu Poola kuningriigi koos Preisimaaga ega sooviks omada mingit muud naabrit [peale keisri]; on valmis sõlmima temaga liidu ühise vaenlase, türklase vastu. Niisiis on impeeriumile kasulik, et Liivimaa kuuluks hertsog Magnusele, kellelt impeerium võib oodata abi oma leppimatu vaenlase vastu, kui et see maa jäetaks poolakatele ja rootslastele. Kuninga [s.o Frederik II] äranägemisele jäetakse, kas sellest kõigest ei peaks teatama Saksi kuurvürstile Rooma impeeriumi [keisrile ja seisustele] edastamiseks.⁴³⁶

Selle suurpoliitilise teate, Poola-Leedu jagamisetepaneku järel taotlesid saadikud viiekümne haakpüssimehe saatmist Kuressaarde, mis oli jäänud peaaegu garnisonita. (Viimasest võiks muide välja lugeda, et hertsog Magnus oli vähemalt osa Kuressaares olnud sõjasulastest oma kaitsemeeskonnana ühes võtnud; samuti seda, et hertsogi kirju käsuga taotleda kuningalt kahe tuhande haakpüssimehe värbamist ja Liivimaale saatmist polnud saadikud enne teeasumist enam kätte saanud või pidasid selle soovi edastamist sobimatuks.) Riigiõuemeister Oxe enda seisukoht märgukirjast ei selgu, kuid ta ei laitnud seda ka maha.

Frederik II pidas saadud teateid nii oluliseks, et saatis need koos saadikute toodud tähtsamate kirjade koopiatega tõepoolest edasi oma õemehele, Saksi kuurvürst Augustile ja oma tulevasele äiale, Mecklenburg-Güstrowi hertsog Ulrichile, paludes noil ühtlasi asjaolusid keisrikojas ja Saksa riigipäeval selgitades mitte hüljata Taani krooni huve.⁴³⁷ Antud juhul ja edastatud dokumentide kontekstis tähendasid Taani krooni huvid Oldenburgide Liivimaa-valduste laiendamise kindlustamist. Teisisõnu – kuningas andis projektile oma ettevaatliku toetuse. Niisiis on ilmne, et mitte ainult Magnus, vaid ka kuningas Frederik suhtus tsaari ettepanekusse tõsiselt. Võib oletada, et Aderkas ja Burmeister polnud ainsad Magnuse agendid, kes Poola-Leedu jagamisetepanekut vahendama läkitati. Friedrich Gross vahistati umbkaudu samal ajal Varssavis (mis tollal oli Poola osatisevürstkonna Masoovia pealinn) – seega polnud ta teel maad mööda Taani, vaid tõenäoliselt kas keisriõukonda Viini või siis Saksi kuurvürsti manu Dresdenisse või Leipzigisse.

Ent kas see ettepanek oli mõeldud tõsiselt või vaid suitsukatteks? Kas see peegeldas tegelikku Moskoovia välispoliitikat või oli Taube ja Kruse omaalgatus? Ehkki sajabrotsendilise tõekindlusega pole neile küsimustele võimalik vastata, on üpris tõenäoline, et ettepanek lähtus tsaarilt endalt. Lõpuks olid ju ettepaneku edastajaiks samad mehed, kes varem Magnuse saadikuina tsaarikojas käisid. Lisaks vastas nende poolt vahendatud pakkumine üksüheselt Moskoovia välispoliitilistele eesmärkidele (millest tähtsaim oli Leedu suurvürstiriigi selle Lublini uniooni eelsetes piirides või vähemalt selle õigeusklike osade allutamine Moskva). Ühes arvatavasti ekslikult 1573. aastasse paigutatud memorandumis tegid Taube ja Kruse täpselt samasisulise ettepaneku teatavaks endisele hertsog Magnuse, tollal keisrikoja agendile kaupmees Magnus Paulile (või Paul Magnusele, nimekuju on ebaselge), et too selle Viini edastaks. Detailid olid järgmised:

Peamiseks punktiks peab selles olema, et Liivimaa, Leedu ja Poodolia [ilmselt Ukraina tähenduses – A. A.] jääksid tsaarile. Rooma impeeriumile jääksid Suur-Poola ja kogu Preisimaa. Seeläbi lõppeksid kõik vaidlused ja arusaamatused. Impeeriumile on palju kasulik, loovutada, igavese rahu tingimusel põlise vaenlase vastu, Liivimaa Venemaale, tõmmata sellega see võimas riik enda ligi ja omada igal ajal vaenlase vastu valmis mitusada tuhat relvastatud meest, kui määrata suurte kuludega [omaette] valitsejat Liivimaale. Ja kas saab võrrelda, abi mõttes, võimast Venemaad Liivimaaga? Seejuures tuleb kaaluda, milliseid tagajärgi toob Rooma impeeriumile ja kogu kristlaskonnale kaasa võimalik, impeeriumi tegutsemise korral Venemaa vastu, tsaari liit Türgi sultaniga, mida sultan niigi erilise innuga taotleb. Enne kui tegutseda jõuga, tuleks astuda tsaariga tegelikesse läbirääkimistesse, säilitamaks Leedus ja Liivimaal Augsburgi usutunnistuse, vanad vabadused jne. Kui keiser ise ei taha sellesse sekkuda, siis peavad tsaari sõprust ja liitu otsima impeeriumi seisused, kuurvürstid ja vürstid. Saadikuks tuleb saata vürstlikust seisusest isik, hästi varustatud 200-mehelise saatkonnaga, hobustel. Kinkide osas tuleb eeskujul võtta varasematest näidetest, sest siin kingitakse laia joonega. Venemaa piires, teel tsaari juurde ja tagasi, peetakse saatkonda ülal [tsaari kulul]. Vastusega tsaarile ei tohi venitada.⁴³⁸

Kuid miks oleksid Taube ja Kruse pidanud pakkuma midagi sellist (muuseas, Aderkasi ja Burmeisteri toodud ettepanekuid detailideni kordavat) ja kasutama seejuures sõnu nagu “siin” aastal 1573, mil nad ise juba teist aastat Poola-Leedu võimualal resideerisid? Tõenäoliselt on see dokument koostatud hoopis 1571. aasta suvel, mil nad polnud veel poolt vahetanud ning pidasid Stettini rahu järgses uues olukorras läbirääkimisi tsaari juurde läkitatud Taani saadiku Elias Eysenbergiga, keda Pauli võis saata. Hertsog Magnus

⁴³⁶ Копенгагенские акты, II, nr 169.

⁴³⁷ Frederik II kirjad kuurvürst Augustile ja hertsogile Ulrichile 27. ja 30. aprillil 1570, Koldingist. Kirjade asukoht: Taani Riigiarhiiv. TKUA. Ausl. Reg. 1569–1571, fooliod 240p–241p, 242p–244. Kiri hertsog Ulrichile on publitseeritud – Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurlands, VIII, S. 255f.

⁴³⁸ Копенгагенские акты, II, nr 223.

soovituskirjaga saabunud Eysenberg kohtus 19. juulil 1571 Aleksandrovskaja slobodaas Ivan Julmaga⁴³⁹; vähemalt 26. juunil olid sealsamas ka Taube ja Kruse⁴⁴⁰, kes võisid saabuda koos Eysenbergiga või seoses tema tulekuga. (Eysenberg taotles kaitsekirju keisri saadikuile ja Vene-Taani 1562. aasta lepingu kinnitamist; tsaar teatas oma arusaamisest ja nõustumisest.) Juunis 1573 saabus Magnus Pauli tsaari juurde Novgorodi, et saavutada Ivan IV toetus ertshertsog Ernsti⁴⁴¹ kandidatuurile 1572. a vabanenud Poola-Leedu troonile.⁴⁴² Kas seoses sellega võeti mingi seisukoht ka Rzeczpospolita jagamise küsimuses, pole päris selge.⁴⁴³ Poola kuningavalimistel 1573 ja 1576 toetas Ivan Julm igatahes tõepoolest Habsburgide kandidaate, kes mõlemal korral küll kaotajaks jäid, ja on tõenäoline, et mingisugune kompensatsioon oli Leedu ja Liivimaa arvelt Venemaale toetuse eest lubatud. Ivan Julma enda või tema poegade kandidatuurid Poola-Leedu troonile, millest on kirjutatud väga palju ja suure tõsidusega, olid väga suure tõenäosusega mõeldud ainult kiilu löömiseks ühisriigi õigeusklike (s.o Leedu suurvürstiriik ja sellest Lublini seimil eraldatud Ukraina) ja katoliiklike osade vahele.

Samuti võib uskuda Moskoovia soovi sõlmida Saksa-Rooma riigiga (tegelikult muidugi Habsburgidega) Türgi-vastane liit. 1569. aastal pörkas Venemaa esmakordselt kokku Osmanite impeeriumi endaga, mitte enam ainult selle tõrksa vasalli Krimmi khaaniriigiga. Suur Türgi armee oli marssinud Volga äärde, et rajada Volga-Doni kanal ja vallutada Astrahan. Retk kukkus küll türklaste massiivsest kohalolekust häiritud tatarlaste sabotaaži tõttu läbi, ent suure sõja oht Portuga säilis. Paraku oli keiser 1568. a sõlminud sultaniga kaheksa-aastase vaherahu. Habsburgid olid siiski varem aastakümnete vältel püüdnud tõmmata Venemaad Türgi-vastasesse sõtta. Astrahani-retke läbikukkumise järel olevat Saksamaal ilmselt esmakordselt ajaloos hakanud ilmuma Vene-sõbralikud trükised.⁴⁴⁴ Aastail 1569–1570 esitas isegi Leedus poliitemigratsioonis viibinud vürst Andrei Kurbski, endine tsaari lähedane nõuandja ja muuhulgas Tartu vojevood, keisrikoja agendi abt Johann Cyruse kaudu oma projekti keisririigi, Moskoovia ja Pärsia liidust Osmanite vastu.⁴⁴⁵ Keisrit tõukas “ametlikust” Poolast eemale ka Poola-Leedu teatud lähenemine Türgile 1569–1571. Üldiselt Sigismund II Augusti kõige tõenäolisemaks järglaseks peetud isiku, kuninga Poolas väga populaarse õepoja János II Zsigmond Zapolya⁴⁴⁶ avalik üleminek sultani poolele süvendas lõhet veelgi. Kui 1569. a saabus Lublini seimile Türgi saatkond ettepanekuga ühiseks sõjaks Moskoovia vastu, jäi see siiski ametliku vastuseta. Leedu magnaatide ringkonnis oldi samas Lublini uniooni tingimustega väga rahulolematud ja otsiti teid nende tühistamiseks; neist ringkonnist võis oodata Moskva ja Viini lähenemisele toetust, ehkki kindlasti mitte üksmeelset ega valdavalt. Saadikute prikaasi säilinud dokumentides on suhtluse osas keisriga paraku ajavahemikku 1519–1574 hõlmav tühik, hertsog Magnuse vahendatud ettepanekuid peegeldavaid (võimalikke) dokumente Viini arhiividest pole aga siinkirjutajale teada.

Võib niisiis ettevaatlikult oletada, et Aderkasi ja Burmeisteri missioonist sai alguse areng, mis ei viinud küll Saksa-Rooma keisri ja Vene tsaari liiduni, kuid siiski teatud teineteisemõistmiseni. Kohe ei toonud see siiski midagi kaasa. Põhjamaade seitsmeaastase sõja lõpetamiseks kokkukutsutud Stettini rahukongressil võttis keisridelegatsioon Vene-vaenuliku hoiaku. Sellel oli mitu põhjust. Pakkuda võib näiteks Liivimaa probleemi lahendamise katsete kogu varasemat diplomaatilist pärandit; šokki Moskoovia teenistuses olnud korjaaride ilmumisest Läänemerele; Poola-Leedu survet; asjaolu, et kahel korral Habsburgide kojast printsessidega abiellunud Sigismund II August oli veel elus, tema surma järel pretendeeris keisrikoda aga kogu Poola-Leedule, jne.

Kuningas Frederik vastas Aderkasile ja Burmeisterile 15. mail 1570, teatades, et ei kiida heaks hertsog Magnuse nii kiirustades ette võetud reisi Moskvasse, kuid soovitas tal nõuda tsaarilt teatud territoriaalseid järeleandmisi Liivimaal.⁴⁴⁷ 20. mail esitasid saadikud kuninglikele ametnikele loetelu aladest Liivimaal, mis õigusega oleksid pidanud hertsog Magnusele kuuluma. Lisaks taotlesid nad, et Friedrich Gross tohiks jääda Magnuse teenistusse, palusid taas saata Kuressaarde pekki, võid, soola, püssirohtu ja sõdureid ning kinni-

⁴³⁹ Donnert, 194.

⁴⁴⁰ Послание Иоганна Таубе и Элерта Крузе, 55.

⁴⁴¹ Eluaastad 1553–1595. Keiser Maximilian II vanuselt teine poeg, Austria ertshertsog, hiljem Hispaania Madalmaade asehaldur.

⁴⁴² Доннерт, 193.

⁴⁴³ Sergei Solovjovi ja Erich Donnerti interpretatsioonis tegi nüüd juba keiser Poola-Leedu jagamissettepaneku (Соловьев, С. История России с древнейших времен. Кн. III. Москва, 1960, с. 634; Donnert, 131).

⁴⁴⁴ Vt: Форстен, I, 465–477.

⁴⁴⁵ Донесения агента императора Максимилиана II аббата Цира о переговорах с А. М. Курбским в 1569 году. – Археографический ежегодник за 1957 г. Москва, 1958.

⁴⁴⁶ Eluaastad 1540–1571, Ungari titulaarkuningana oma sünnist saati Habsburgide konkurent, 1570–1571 Transilvaania vürstina sultani vasall.

⁴⁴⁷ Датский архив, nr 222.

tada isiklikult neile tehtud läänistused.⁴⁴⁸ Ilmselt reisisid saadikud seejärel peatselt Liivimaale tagasi ning vähemalt Burmeister osales suvel alanud Tallinna piiramisel hertsog Magnuse juhitud Liivimaa mõisameeste ja Vene vägede poolt. Ilmne on siiski, et mingit kuninga otsest keeldu vennale jätkata tolle Moskvale lähene-mise poliitikat nad endaga kaasa ei toonud.

Läbirääkimised Rootsi ja Poola-Leedu saatkondadega

Moskvas viibis 1570. aasta kevadel pärast pikki vintsutusi ja alandusi Novgorodist sinna toodud Turu piis-kopi Paavali Juusteni juhitud Rootsi saatkond. Saadikute alandamine, kordame, ei tähenda tingimata, et sõda Rootsiaga oli juba otsustatud asi, vaid oli vastuseks Erik XIV kukutamise ajal Rootsis viibinud tsaari saatkonna halvale ja häbistavale kohtlemisele. Mitut Vene diplomaatidele Rootsis osaks saanud kannatusi korralti kas lausa täpselt samas mahus või koos “intressidega”. Saadiku kaudu alandati tema valitsejat; ennast staatusest Rootsi kuningast palju kõrgemaks pidav Ivan Julm ei oleks ilmselt osanud ega saanudki teisiti toimida. Vahetult enne Magnuse saabumist tegid Vene välisametkonna juhid viimase katse Rootsi saadikutelt järeleandmisi välja pressida. Juhul, kui Rootsi oleks nõustunud näiteks oma Liivimaa-valduste loovutamise-ga, on küsitav, kas tsaaril Poola-Leeduga sõlmitava pika vaherahu tingimustes Magnust vaja oleks läinudki. Teadlikuna enda Moskvas minemasaatmise ning edasise väntsutamise ja häbistamise ohtudest, olid saadikud valmis minema järeleandmistele. 6. juuni kohtumisel saadikute prikaasi djakkidega nõustusid nad pidama läbirääkimisi mitte Moskvas, vaid Novgorodis sealse asevalitsejaga, ehkki Venemaa oli Erik XIV valitsus-ajal sellest Rootsi riigile solvavast praktikast loobunud. Juusten jätkab:

Seda ütlesin ma lõpus, kui ei jäänud enam muud valikut. Nad nõustusid sellega, aga kui kahtlema hakkasid, kas tema kuninglik majesteet seda heaks kiidab, vastasime, et meie instruksioonis on näidatud, et me võime usalduslikult kõnelda rahust mõlema riigi vahel sellise kombe kohaselt, nagu Rootsi kuningad veel vanasti seda kinnitasid ja nagu see praeguse ajani jõus oli. Et selles veenduda, tõid nad kuninglikud kirjad, mis me Suurvürsti jaoks tõime. Lugenud need läbi, lubasid nad sellest bojaaride nõu-kogule [duumale] ette kanda, et see, nõukogu, võiks kõnelda meie eest Vene tsaari ja Suurvürsti ees meiega rahu sõlmimisest ja et ta suvatseks kinnitada rahu meie kuningaga. Nad soovitasid, et me kohe, kui meid bojaaride juurde kutsutakse, püüaksime neid veenda oma palvet toetama.⁴⁴⁹

Kuid “just sel ajal saabus Moskvasse meie maa vaenlane, ühesilmaline Liivimaa suurvürst Magnus, kes rikkus kõik ära, ässitades tsaari meie vastu”.⁴⁵⁰

12. juunil otsustas bojaaride duuma Rootsi saadikuid mitte tagasi kodumaale lasta, vaid kuulata esmalt ära hertsog Magnus ning sõlmida Poola-Leeduga vaherahu.⁴⁵¹ Rootsi saadikud pagendati Muromisse, kus nende kaaskond laiali pillutati ning suur osa delegatsiooni liikmetest järgnevatel kuudel katku ja väljakannata-matute elutingimuste tõttu surid. Taoline käitumine teise riigi saadikutega oli küll äärmuslik samm, kuid Moskoovias mitte päris esmakordne – 1564. a pagendati Jaroslavli Krimmi saatkond eesotsas Janboldui-mursaaga.⁴⁵² Pealegi oli see ühtlasi vastuseks Vene saadikute pagendamisele Stockholmist Turusse aasta-päevad varem ja nende neljakuulisele kinnipidamisele seal. Johan III omakorda vastas oma saadikute vangis-tamisele järgnevatel aastatel (kuni 1574) Vene diplomaatiliste kullerite väntsutamise-ga, mis paaril korral viis viimaste surmani. Teadnuks Ivan Julm aga aastal 1570 Johan III valmisolekust vajadusel rahu nimel loovu-tada Tallinn, olnuks rootslastega peetud läbirääkimiste tulemus ilmselt teistsugune. Johan III valmisolek vajadusel Tallinn loovutada ilmneb järgnenud sündmustest. Olles selleks ajaks arvatavasti juba informeeritud Ivan Julma ja Magnuse vahel Moskvas sõlmitud sobingust, otsustas kuningas vaatamata oma saadikute alan-damisele ja arestile saata Venemaale uue saatkonna, palus sellele turbekirja ning allkirjastas 1. septembril 1570 uue läkituse Ivan Julmale, milles tituleeris viimast muuhulgas Liivimaa valitsejaks! Läkituse oktoobris Novgorodi toonud kullereid peeti seal kogu talve kinni. Kui nad lõpuks Moskvasse viidi, teatas üks kullereid oma soovist astuda tsaari teenistusse ja andis tunnistusi, millest ilmseski, et saadikutel on lubatud Tallinnast loobuda, “et aga ühemõtteliselt rahu teha”. Ivan Julm saatis nüüd kiiresti palutud turbekirja, kuid oli juba hilja: Stettini rahu sõlmitud, Tallinn piiramisele vastu pidanud; lisaks põletasid tatarlased mais 1571 maha Moskva.⁴⁵³

⁴⁴⁸ Samas, nr 223–224.

⁴⁴⁹ Павел Юстен. Посольство в Московию в 1569–1572 гг (пер. Л. Э. Николаева). Санкт-Петербург, 2000, с. 134–135.

⁴⁵⁰ Samas, 135.

⁴⁵¹ Хорошкевич, 550–551.

⁴⁵² Юзифович, Л. Путь посла: Русский посольский обычай. Обиход. Этикет. Церемониал. Конец XVI – первая поло-вина XVII в. Санкт-Петербург, 2007, с. 36.

⁴⁵³ Вт Скрынников. Великий государь Иоанн Васильевич Грозный, т. 2, 141–143.

Poola-Leedu saatkonnaga peetud keerulistel läbirääkimistel olid võimaliku kokkuleppe piirid Magnuse Moskvasse saabumise ajaks selgeks saanud ja vaidlused käisid tehniliste detailide, prestiižiküsimuste jmt üle.⁴⁵⁴ Ühesõnaga tsaar ja tema nõunikud teadsid, et Poola-Leedu sõlmib kindlasti kestva vaherahu ning Rootsi on rahu kestmise nimel valmis vähemalt alandusteks. Seega võis ka Moskvasse saabunud Magnuselt täiendavaid järeleandmisi välja pressida, mitte järgida kõike talle lubatud.

Põhimõtteline otsus vaherahu sõlmimiseks Poola-Leeduga ning sõja alustamise kohta Rootsiaga võeti vist siiski vastu juba enne Magnuse kohalejõudmist. Vene teenistusraamatutes märgitakse enne Magnuse vastuvõtu nimetamist, et tsaar ja bojaarid käskisid “Tallinna teel” Tooles “linn”, s.o kindlus, “teha” ning määrasid seda julgestama vojevoodid – zemštšinast bojaar Ivan Petrovitš Jakovlev-Zaharjini ja opritšninast okolnitši Vassili Ivanovitš Umnoi-Kolõtševi.⁴⁵⁵ Et Tooles asus niikunii endine ordulinnus vene garnisoniga, pidi tegemist olema varustusbaasi ettevalmistamisega Tallinna piiramiseks. Magnuse vastuvõtmiseks olid Pihkvasse saadetud vürst Mihhail Jurjevitš Lõkov Polotskist (kust selle vojevoodi võis kindlalt sõlmitava vaherahu tõttu Poola-Leeduga rahuliku südamega ära kutsuda) ja vürst Nikita Kropotkin Viljandist (keda jäi asendama Grigori Papin Saburov; võimalik ka, et vürst Kropotkin võttis Magnuse juba Viljandis vastu ja reisis koos temaga Tartu kaudu Pihkvasse).⁴⁵⁶ Ka need kaks vojevoodi osalesid hiljem Magnuse abilistena Tallinna piiramisel.

Kriis

Teekond Tartust Moskvasse kulges rahulikus tempos ning kõikjal oli vastuvõtt aupaklik ja toretsev. Hertzog Magnus jõudis Moskvasse 10. juunil ja võeti suure pidulikkusega vastu. Maini-äärse Frankfurdi kirjastaja Niklas Basse avaldas 1572. aastal kahes trükis väikese, erinevate allikate teadetest koosneva brošüüri sündmuste kohta Moskoovias 1570–1571, milles kirjeldatakse kellegi Liivimaa kuningriigi projektile kaasa-tundja, tõenäoliselt mõne Magnuse kaaskonda kuulunud liivimaalase andmete põhjal seda sündmust. Magnust ja tema 200 saatjat oli vastu võtma tulnud tsaar ise tuhande ratsanikuga. Magnus laskis enda ees viia kingitust tsaarile – nelja suurepärasest, kuldsete kaunistustega sametist sadulatekkide ja hõbedaga ilustatud valjastega hobust.⁴⁵⁷ Edasisest jutustab Magnus ise nii:

Kui me Moskvasse saabusime, lasti meil üks päev puhata, misjärel suurvürst palus meid pidusöögile, kus siis kõik, kes me üle piiri olime tulnud, [igasuguse hädavajalikuga hästi varustatud saime].⁴⁵⁸

Täpsemad andmed selle peo kohta esitab Basse:

12. juunil oli hertsog Magnus koos kõigi oma kaaskondlastega suurvürsti juures külas ja neid võeti seal suurepäraselt vastu. Pärast pidu said nad [s.o Magnus] suurvürstilt kuldset, sooblinahaga kaunistatud rõivad ja pärlitega õmmeldud mütsi ja veel 300 rubla, mis on meie rahas 900 taalrit. Samamoodi kingiti kõige auväärsematele tema nõunikest kuldne sooblinahaga rüü koos 50 rublaga. Samuti anti hertsog Magnuse aadlikele igähele naaritsanahast mütsid ja 30 rubla raha. Ja kõiki hertsog Magnuse teenreid – koos ja igähte eraldi – varustati kinkidega ja austati, kuni kõige väiksema ja madalamani, kes said 10 taalrit ja tavalised karusnahad. Samuti pakuti kõigile häid, lõbusakstegevaid jookke, et purju jääda. Seepärast käskis suurvürst pärast oma õueteenritel 1000-rublase trahvi ähvardusel tähelepanelikult ja kohusetundlikult jälgida, et Magnuse teenrid (kui nad on purjus) mingit kahju ei kannaks ja nendega õnnetust ei juhtuks.⁴⁵⁹

Ka Russow kinnitab, et –

../..../ siis palus suurvürst teda ja kõiki tema nõunikke, junkruid ja teenreid võõrusele, kostitas neid suurepäraselt ja ülikkalt ja annetas ja kinkis palju igähele selle aukraadi ja seisuse kohaselt, nii et isegi viimane tallipoiss ilma ei jäänud. Siis oli suurvürst oma võõrastega üpris lõbus, rõõmus ja heas tujus ning hüüdis ja lausus ülikõva häälega, et nüüd olevat kõik tema süda õieti saksameelne, mispärast ta Magnuse meestele see kõige kristlikum ja parem isand on, kes neid nüüd suurde ausse tõstab ja neid aitab oma isamaad tagasi saada.⁴⁶⁰

14. või 15. juunil algasid lõpuks sisulised läbirääkimised. Magnuse enda jutustuse järgi, mis on ka sisuliselt ainus allikas läbirääkimiste käigu kohta, kulgenud sündmused järgnevalt:

Neljandal päeval palus ta mõnedel meie nõunikel läbirääkimisi tema ja meie vahel tema selleks saadetud nõunikega pidada. Kui nüüd tema ja meie nõunikud ühte eraldi majja Moskva lossi ees kokku tulid, palusid tema nõunikud meie nõunikelt, et need selgitaks, mida me suurvürstilt palume. Seepeale vastasid need, et me kõik palume, et kogu Liivimaa meie valitsuse alla

⁴⁵⁴ Läbirääkimiste käigu kohta vt *Хорошкевич*, 536–555.

⁴⁵⁵ Разрядная книга 1475–1605 гг., т. II, ч. II, 257; Разрядная книга 1475–1598 гг., 235.

⁴⁵⁶ Разрядная книга 1475–1605 гг., т. II, ч. II, 258; Разрядная книга 1475–1598 гг., 235.

⁴⁵⁷ Забытый источник о России эпохи Ивана Грозного. – Вопросы истории. № 1, 1999, с. 138.

⁴⁵⁸ Hertug Magnus, 63.

⁴⁵⁹ Забытый источник, 138.

⁴⁶⁰ Russow, 189.

heidetaks, mis aga suurvürsti käsul kohe tagasi lükati ja pärast pikka vaidlemist pakuti meile lõpuks Põltsamaa lossi ja piirkonda. Selle hinnaga pidime me niisiis kõik tema vaenlased enda omaks saama. Kuna meile see aga vastuvõetav ei olnud, tahtsime tagasitee Liivimaale ette võtta. Kui me siis seda teada saime, meenusime me Johann Taubele ja Elert Krusele, milliste heade sõnade ja suurte lubadustega nad meid üle piiri olid toonud, samas kui need häbistavad läbirääkimised mitte millegagi lõppesid. Siis tahtsid nad oma asja edasi ajada, enne kui meid toimetatakse koos kõigi meie kaaslastega üle piiri tagasi. Ja mainitud Taube ja Kruse lasid meile teatada, et nad ei valetanud, vaid et suurvürst on muutliku meelega. Vürstide südamed olevat aga Jumala kätes ja nad ei saa praegu midagi muud teha. Nad soovitasid truult meil suurvürsti tahte mitte vastu astuda. Kõik järgneks siiski lõpuks, suurvürst tahab kõigepealt teie truudust näha. Et me praegu järele ei andnud, peaks meid vabalt Moskvast minema lastama. Aga varsti keeratakse meid ümber ja saadetakse ja viiakse koos teistega tatari piirile, häbiks meie siiatuleku eest igavesse alluvusse, mida olime teadmatuses kartnud.⁴⁶¹

Ivan Julm praktiseeris tõepoolest oma vihaaluste väljasaatmist Kaasanisse jm “tatari” aladele, kuid antud juhul tekib siiski kahtlusi. Oma 1570. aastal Frederik II-le saadetud kirjades (mida on Moskvast naasmisele järgnenud kuudest säilinud vähemalt kolm, vastavalt 13. juulist ning 21. ja 27. oktoobrist) ei rääkinud Magnus mingitest ähvardustest ega väljapressimisest, teatas vaid kokkuleppest tsaariga ja oma kihlusest, teavitas Tallinna piiramise üksikasjadest ning palus vennalt sõjalist abi, muuhulgas juba varem soovitud kahte tuhandet saksa haakpüssimeest. Ka 1571. aasta kirjades (3. aprillist, 13. juunist, 19. juulist, 22. ja 23. augustist, keisrile saadetud kiri 24. septembrist) pole sellest märkigi. Vastavaid kartusi mainis Magnus teadaolevalt esmakordselt oma kirjas 17. jaanuarist 1572.⁴⁶² Veel on teada, et konflikti ajal Magnusega 1577 ähvardas Ivan Julm teda tõepoolest – kuid siiski vaid ähvardas ja ainult kaudselt – sellise väljasaatmisega. 1577. aastal Magnus tõepoolest vangistati, kuid vabastati peatselt ja taastati oma valdustes, mingit deporteerimist ei järgnenud.

Heinrich Staden lisab mõned huvitavad detailid, mis näitavad Magnuse ning Taube ja Kruse suhteid jm asjaolusid mõnevõrra teistsuguses valguses:

Kui Moskvasse saabus hertsog Magnus, oli tema juures Johann Taube [keda Staden tundis varasemast]. Nad olid [omavahel] vaenlased. Põhjus: Johann Taube lubas suurvürstile võtta Liivimaa heaga, aga hertsog kinnitas, et see pole võimalik, ja et on vaja vallutada see jõuga. Johann Taube ja Elert Kruse olid sellal suures aus suurvürsti juures, aga hertsog põlu all. Hertsog Magnus, töötades mulle suurt tänulikkust, palus mind sõbralikult korraldada talle Johann Taubega kohtumine turvalises kohas. Ma veensin Johann Taubet tulema minu õue opritšninas. Siin kohtusid nad mõlemad minu uues kojjas ja said sellest peale jälle sõpradeks.⁴⁶³

Selline tüli ja järgnenud lepituskohtumine on kahtlemata võimalikud ja ka aega oleks selleks olnud – konflikti tekkest tsaari nõunikega (14. või 15. juuni) kuni ristisuudlemisteremooniani (26. juuni) jäi tosinkond päeva. Taube ja Kruse poliitika sisu – Liivimaa säästmine edasisest sõjast kompromissi abil Moskooviaga – on igatahes usutavalt tabatud; ka on igati tõenäoline, et Magnus ei uskunud rootslasi ja poolakaid muidu kui jõuga Liivimaalt välja ajada võivat. Tõsi, ka tema lootis liivimaalaste toetusele. Peatselt kirjeldatud sündmuste järel Moskooviast põgenenud Albert Schlichting kirjutab näiteks, et hertsog Magnus “mitte ainult ei kiidelnud Moskva vürsti ees, vaid kinnitas ka, et on astunud salasobingusse mõningate Tallinna elanikega, kes lubasid linna talle üle anda”.⁴⁶⁴ Järgnenud kuud näitasid, et suurt vahet Magnuse ja Taube lähenemises Liivimaa allutamise meetoditele siiski ei olnud; mõlemad lootsid eelkõige Magnuse tollal suurele populaarsusele Liivimaa aadli ja linnakodanike seas. Ka Staden väidab, et hiljem, Tallinna piiramise ajal, “katku ajal, kui suurvürst veendus, et hertsog Magnus [nagu ka] Johann Taube ei taha jõudu päris käiku lasta”, olevat ta oma soosivat suhtumist Magnusesse muutnud.⁴⁶⁵ Siiski sisaldub Stadeni teates selline ennastupitav toon, et see muutub tervikuna kaheldavaks. Kõhkluseks on teisigi põhjusi. Millal ja kuidas jõudis Staden hertsogi usaldusaluseks muutuda? Kas on mõeldav, et Magnus liikus Moskvast täiesti vabalt ringi? Millal ja kuidas jõudis Magnus põlu alla sattuda? Rääkimata sellest, et Staden ei kuulunud oma kinnitustele vaatamata opritšninasse ega saanud niisiis Moskva opritšnina-pooles majapidamist omada.

Pöörakem selle alateema lõpetamiseks veel kord tähelepanu Magnuse ülalpool tsiteeritud lausele (minu rõhutused): **Siis tahtsid nad [Taube ja Kruse] OMA ASJA edasi ajada, ENNE KUI MEID TOIMETA-TAKSE koos kõigi kaaslastega ÜLE PIIRI TAGASI.**

⁴⁶¹ Hertug Magnus, 63.

⁴⁶² Kirjad (osalt ärakirjad) asuvad Taani Riigiarhiivis (TKUA. Livland A I:2. Breve til Dels med Bilag fra Hertug senere Kong Magnus af Ösel, Wiek og Kurland Stifter og Administrator af Reval Stift til Kong Frederik II og enkelte andre 1559–1578) ja on publitseerimata.

⁴⁶³ Штаден, 133.

⁴⁶⁴ Новое известие о времени Ивана Грозного (пер. А. И. Малейна). Ленинград, 1934, с. 61.

⁴⁶⁵ Штаден, 134. Ka A. Schlichting kirjutab, et Magnus saatis Tallinna piiramise ajal tsaari juurde teineteise järel kaks kiirsaadikut või -kullerit, kuid piiramislaagris möllanud katkule viidates ei soovinud Ivan Julm neid vastu võtta; keeldumise tegelik põhjus olnud aga tsaari vihastumine Magnuse peale pärast seda, kui ta aru sai, et Magnuse väited oma salakokkuleppest tallinlastega olid vaid kiitlemine. (Новое известие, 61).

Kokkulepe

Edasi kulgesid sündmused Magnuse väitel nii:

Millises südamepiinas ja kaeblemises me siis nõu pidasime ja kuidas meie süda seisis ja me meeleldi end taas saksa pinnale soovisime, saab otsustada igaüks, kel suurvürstiga barbaarsetes kohtades tegemist on olnud. Kui me endid nüüd nii armetus olukorras nägime, mainis Johann Taube meile suurvürsti vennatütart; niipea kui me temaga kihluksime, siis ei oleks mingit kahtlust, et mitte ainult mõned tunnid kulda pruudi kaasavaraks, vaid kõik, mida me maade ja inimeste osas palume, saab täidetud. Ja igavene tatari vangipõlv oleks meie arvates meile ilmselt raske. Siis olime me kõiges järeleandlikud ja suurvürst lasi meile mõne oma nõuniku kaudu teatada, et ta on otsustanud ülejäänud osa oma pärusvaldusest Liivimaast (nii tavatseb ta Liivimaad nimetada) hea või halvaga oma valitsuse alla tuua, tahtis meile sellega armulikkust näidata. Nüüd olime suurimas hädas ja ohus, niisiis ka, kui me ei tahtnud meie riikliku saabumise ja kogu Holsteini koja suureks häbiks igavesti vangis olla, pidime me niisiis talle rohkem järele andma, kuna me samas siiski Kõigevägevama palge ees ja koos kõigi meie nõunikega kinnitasime, et meil ei olnud oma retkel mitte vähimaidki mõtteid muust Liivimaast kõige väiksematki osa endale paluda, ja venelaste ristisuudlemiskiri saabus. Kui aga Elert Kruse selle saksa keelde pani ja me nägime, kuidas Kuramaa piiskopkond, Läänemaa ja Saaremaa selles kadusid, kinnitasime, et need Taani jne kuninga kaitse all seisavad, sellele me saime vastuseks, et nii seisvat ka venekeelses kirjas, me ei saavat seda muuta, vaid peame ristisuudlemisele kiirustama, tema majesteet suurvürst ootavat meie tulekut jne. Ja me niisiis kiirustasime ja pidime risti, mis hõbevaagnale pandud, nii saksakeelse kui ka venekeelse kirja juures suudlema. Seejärel viidi meid ühte suurde tuppa, kus kõik suurvürsti nõunikud meie juurde tulid ja teatasid, et keiser/suurvürst laseb meid Liivimaa kuningaks kuulutada ja näitab meile armulikkust oma vennatütrega jne. See kõik oli meile ootamatu, niisiis olime südamest hirmul, nii et me võisime arvata, milline verine riik sellest saab, mis mõõkadele toetub.⁴⁶⁶

Magnus kuulutati (kuid ei kroonitud) 26. juunil Moskvas ametlikult Liivimaa kuningaks ja andis Ivan Julmale truudusevande. Tsaar omalt poolt kinnitas sõlmitud lepingu oma pitsatite, töotuste ja võib-olla ka ristisuudlemisega. Tseremooniale järgnes taas ühine pidu litauri- ja pasunamuusika saatel, mille järel kinkis tsaar hertsogile järjekordse kuldse, soobliäärisega kuue, hõbekarika, kolm kimpu sooblinahku, inglise kalevit, mitu kuldset pokaali, paraadkiivri jt asju koos 1000 rublaga. Magnuse nõunikele kingiti igaühele hõbekarikas, soobliäärisega kuub ja raha. Ivan Julma lähikondlased väitsid, et pole teda kunagi näinud nii lõbusas ja heas tujus olevana. Muuhulgas hüüdnud ta kõlava häälega, et tema süda on nüüd õieti saksameelne⁴⁶⁷ – ütlus, mida Russow eespool esitatud tsitaadis mitut sündmust ühendades Magnuse vastuvõtupeoga seostas. Samal päeval palus Magnus vabastada sakslastest vangid, keda hoiti vanglates üle maa. Tsaar nõustus ja vähemalt osa neist lahkusid hiljem koos Magnusega Liivimaale.⁴⁶⁸ Ka mujalt on teada, et Magnuse Moskvas viibimise ajal ei toimunud seal hukkamisi ja vabaks olevat lastud 370 sakslasest (s.o peamiselt liivimaalasest) vangi.⁴⁶⁹

Magnus ise väitis hiljem, et kuningaks kuulutamine ei olnud vähemalt tema poolt ette planeeritud:

Pärast seda, kui me mõnda aega Tartus viibisime ja suurvürst meid Moskvasse käsutas, rääkis Johann Taube tee peal tihti meile, et me sõitvat /.../ suurvürsti juurde vürstina ja tuleme tagasi kuningana. Millega seoses ta midagi sellist rääkis, ei suuda me selgelt meenutada.⁴⁷⁰

Russow lisab, et vastutus Magnuse tegude eest langeb “hertsogi Liivimaa nõunikudele ja õuejutlustaja Christianus Schrapferile” ja et –

/.../ siis valitses paljude juures Liivimaal suur rõõm ja hõiskamine, kes ei lootnud ega arvanud muud, kui et moskoviit kõik, mida ta Liivimaal oli võitnud, hertsog Magnusele üle annab. /.../ Siis kaldusid Liivimaal paljud täiesti hertsog Magnuse poole, kiitsid teda ja ei teadnud paremat tröösti ja abi Liivimaale maailmas.⁴⁷¹

Tegelikkuses oli asi otsustatud juba paar päeva enne ristisuudlemist. 24. juunil toimus Kremli analoogiline tseremoonia Poola-Leeduga sõlmitud kolmeaastase vaherahu (tähtaeg alates lepingu ratifitseerimisest Sigismund II Augusti poolt) kinnitamiseks; 25. juunil otsustasid tsaar ja bojaaride duuma alustada avalikku sõda Rootsiga. (Seda viimast, 25. kuupäeva on mitu autorit ühtlasi ekslikult pidanud Magnuse Moskvast lahkumise päevaks.)

Ivan Julma ja hertsog Magnuse vahel sõlmitud ning ristisuudlemisega kinnitatud dokumendi kumbki originaal ise ei ole teadaolevalt säilinud, kuid nende sisu on taastatav Magnuse kirjade järgi Tallinnale⁴⁷² ja

⁴⁶⁶ Hertug Magnus, 64.

⁴⁶⁷ Забытый источник, 139.

⁴⁶⁸ Samas.

⁴⁶⁹ Копенгагенские акты, II, nr. 182.

⁴⁷⁰ Hertug Magnus, 62–63.

⁴⁷¹ Russow, 189.

⁴⁷² Russow, 195–197; Busse, 53–54; Hansen, 268; Чумиков, 43–45. Kõik Magnuse säilinud kirjad Tallinna raele asuvad Tallinna Linnaarhiivis pms fondis 230 (n 1, BP 7. Schreiben von Herzog Magnus 1560–1576; n 1, BP 3. Kopeibuch enthaltend Schreiben von Ferdinand I, Maximilian II, Hertzog Magnus, von Chursachsen, Churbrandenburg und Holstein an

Frederik II-le⁴⁷³, Ivan Julma läkituse järgi Frederik II-le⁴⁷⁴, mitmesuguste ümberjutustuste ja kaudsete teadete abil.⁴⁷⁵ Lepingus lubati Magnusele Tallinna ja Riia vallutamise järel “kogu” Liivimaa, tema senised valdused aga kuulutati samuti tsaari ülemvõimu alla kuuluvaiks, niisiis mitte enam Taani kroonile alluvaiks. On siiski ülimalt küsitav, kas tsaar oleks tõepoolest oma Liivimaa-valdustest midagi peale Põltsamaa Magnuse võimu alla andnud. Ka hiljem ei järginud ta ju sellekohaseid lubadusi, leides kõrvalehiilimiseks ettekäändeid küll Taube ja Kruse, küll mõne teise liivimaalase “reetmises”. Veel ühe vastuväitena võib osutada, et just 1570. aastal asutati Liivimaal Jurjevi (Tartu) ja Viljandi õigeusu piiskopkond ning pandi ametisse piiskop (*владыка*) – alul Flavius (*Флавий*, august-oktoober; tema ametisseastumist on ka kahtluse alla seatud), seejärel Kornelius (*Корнилий*, alates oktoobrist).⁴⁷⁶ See sündmus võis muidugi olla pikema arengu tulemus, mis lihtsalt sattus samasse aega, kuid selles võiks näha ka tsaaripoolset rõhutamist, et Tartust ja Viljandist pole kavas loobuda. Näib niisiis, et hertsog Magnuse “kuningriik” pidi koosnema tema enda tegelikest juba olemasolevaist valdustest, talle ja Taanile juriidiliselt kuulunud aladest, Põltsamaa piirkonnast ning muudest Rootsilt ja Rzeczpospolitalt tulevikus vallutatavatest aladest, s.o “kogu” Liivimaa ilma vallutatuteta. Peamised erinevused võrreldes 1569. aasta lõpus töötatuga olid seega Taani valdusõiguste eitamine Liivimaal ja Tartu piiskopkonna ning Viljandi ja Kursi komtuurkonna jäämine otsese Vene võimu alla. Kolmas oluline muudatus oli Poola-Leeduga sõlmitud vaerahust tulenev vältimatus jätta esialgu rahule Riia ja Üleväina-Liivimaa, kuid see takistus pidi olema ajutine.

Arvatavasti 1572. aastast on säilinud Ivan Julma testament, mille sätted annavad täiendavaid andmeid Magnusega sõlmitud kokkuleppest. Selles loetakse muuhulgas üles venelaste poolt Liivimaal vallutatud linnad jm valdused, mida aga ei pärandata üheselt mitte Magnusele, vaid tsareevitš Ivanile (1554–1581). Järgneb Magnust puudutav osa:

Aga mida annetasin oma vasallile, kuningas Artsõmagnusele⁴⁷⁷, oma pärusvalduses Liivimaal, Põltsamaa linna ja teiste valdade ja küladega, ja annetuskirja Põltsamaa linna kohta andsin kuningas Artsõmagnusele, seda hoidku mu poeg Ivan oma vasalli, kuningas Artsõmagnuse käes, Põltsamaa linn ja vallad ja külad hoiab meie annetuskirja järgi, ja teenib kuningas Artsõmagnus minu poega Ivani. Aga kui [Magnus] ära sõidab kuhugi, [siis] Põltsamaa linn ja vallad ja külad, mis olid annetatud kuningas Artsõmagnusele, [lähevad] minu pojale Ivanile. Aga mis ma andsin kuningas Artsõmagnusele laenuks viisteist tuhat viissada rubla Moskva arvestuse järgi, aga selle raha eest kuningas Artsõmagnus pantis mulle Liivimaal linnad: Volmari linn, Vornu [?, *Ворну*] linn, Trikäta [*Прекат*] linn, Smiltene linn, Burtnieki linn, Rauna [*Роин*] linn, ja koos kõigiga maakonnad ja külad ja nende linnade mõisad, ja minu poeg Ivan võtab omale kuningas Artsõmagnuselt selle raha või raha asemel linnad, mis selle raha eest pandiks on, aga minu pojalt Fjodoril⁴⁷⁸ pole sellega asja.⁴⁷⁹

Tsiteeritud dokumendist ilmneb, et Vene võimu all olnud Liivimaa osast loovutati Magnusele tõesti vaid Põltsamaa, ja puudub vähimigi vihje võimalusele, et ülejäänud tulevikus talle oleks võidud anda. Vastupidi, see kuulutati tsaari surma korral üheselt tsareevitš Ivanile kuuluvaks. Ülejäänud, Vene võimu alla mittekuulunud Liivimaa käsitati aga Magnuse tulevase kuningriigina, mille (vallutamata) osadega ta oma suva järgi ümber võis käia. Pandina loetletud lossid asusid Üleväina-Liivimaal, Poola-Leedu valdustes. Sellest dokumendist ei ilmne ometi otseselt, et Magnus need 15 500 rubla just siis, 1570. aasta juunis-juulis laenuks sai. See võis juhtuda ka hiljem. Siiski on olemas teade, et Magnuse lahkumisel Moskvast “kinkis” Ivan Julm talle 15 000 rubla⁴⁸⁰ või 50 000 taalrit⁴⁸¹ Tallinna piiramise tarbeks.

den Rat wegen des Moskow 1560–1577) ning on publitseeritud (Nachtrag. Auf “König Magnus” bezügliche Urkunden aus dem Revaler Ratsarchiv; vt ka: **Hansen; Чумиков**).

⁴⁷³ Sellest on juttu kirjades 13. juulist ja 21. oktoobrist 1570. Kirjad asuvad Taani Riigiarhiivis (TKUA. Livland A I:2. Breve til Dels med Bilag fra Hertug senere Kong Magnus af Ösel, Wiek og Kurland Stifter og Administrator af Reval Stift til Kong Frederik II og enkelte andre 1559–1578) ja on publitseerimata.

⁴⁷⁴ 26. septembril 1570 saatis Ivan Julm kuningas Frederikule kirja, milles andis teada, et on hertsog Magnusele kui oma vasallile pärlilikult läänistanud Liivimaa koos Riia ja Tallinnaga, kuid tingimusel, et vasallkuningriik hõlmab ka Taani valduseid Liivimaal ning Taani kuningas liitub Moskooviaga Leedu ja Rootsi vastu (Русские акты Копенгагенского государственного архива, 24).

⁴⁷⁵ Nt: Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XVI вв. (ответственный редактор С. В. Бахтурин). Москва, Ленинград, 1950, с. 439–440.

⁴⁷⁶ **Saard**, 17.

⁴⁷⁷ Magnuse nimi Vene letopissides ja dokumentides on enamasti *Арцымагнус* või *Арцымагнус Крестянович*, s.o hertsog Magnus Christianipoeg.

⁴⁷⁸ Eluaastad 1557–1598, tsaar alates 1584.

⁴⁷⁹ Духовные и договорные грамоты, 439–440.

⁴⁸⁰ Забытый источник, 139.

⁴⁸¹ Копенгагенские акты, II, nr 182.

Kihlus

Magnuse veelgi tihedamaks sidumiseks tsaari külge toimus tema kihlus Ivan Julma lallepojatütrega.

Seejärel pakuti meile pruuti ilma igasuguste põhjalike ettevalmistusteta, ja seepeale selgitasime saadetud nõunikele, et me kuninglikku tiitlit mitte palunud ei ole ja abielust tahame kõigepealt suurvürstiga rääkida jne. Siis lasi suurvürst küsida, mida pruudi kaasavaraks küsitakse. Jäi viis tündrit kulda. Ja Johann Taube oli tõlgiks.⁴⁸²

Tünder kulda polnud mitte umbkaudne või kirjanduslik määratlus, vaid täiesti konkreetne arvestusühik: üks tünder vastas 100 000 taalrile. Neid viit tündrit kulda ehk poolt miljonit taalrit ei makstud siiski kunagi välja – igati arusaadavalt põhjusil, sest summa oli astronoomiline, ületades näiteks Rootsi riigi aastatulu.

Magnuse pruudi Jevfimija (eluaastad u 1553–1571) isa oli osatisvürst Vladimir Andrejevitš (eluaastad 1533–1569, Staritsa osatisvürst 1541–1566, Dmitrovi osatisvürst alates 1566). Tüdruk oli tema esimesest abielust Jevdokija Nagajaga⁴⁸³ ja Magnuse Moskvast käigu ajal umbes 17-aastane, niisiis igati abiellumisealine. Vürst Vladimir oli üpris iseloomutu mees, kes oma päritolu tõttu oli siiski esimene seaduslik pretendent Moskva troonile, kui Ivan Julm ja tolle pojad kõrvale jätta. Ta oli ajanud tänu oma Staritsa udellist saadavatele tuludele ajuti üsna iseseisvat poliitikat ning olnud segatud mitmesugustesse trooni ümber käinud intriigidesse. Just enne Novgorodi-retke oli tsaar lõpuks temaga arved õiendanud. Nižni-Novgorodi asevalitseja kohale pagendatud Vladimirit süüdistati katses ära osta tsaari Volga äärde eluskala järele saabunud kokka, et too oma isandale kalaroa sees mürki annaks. Vürsti seostati ka Novgorodi süüasjaga. Piinamiste järel hukati nii vürst, tema ema, tema teine naine Jevdokija Odojevskaja, nendega koos vahistatud lapsed, kaaskondlased, teenrid, aga ka salakaebuse esitanud kokk, kalurid ja muud tunnistajad. Vürsti lapsed esimesest abielust, kes kinnivõtmise ajal ei viibinud pealegi koos temaga, jäid ellu ja tsaar Ivan kasutas neid juba pool aastat hiljem ära uutest poliitilistes mängudes. Ühtlasi tähendas see ellujäetutele rehabiliteerimist. Peagi taastati ka Dmitrovi udell ja anti Vladimiri täisikka jõudnud pojale Vassilile (1552–1574, Dmitrovi osatisvürst alates 1573).

29. juunil sõitsid Magnus ja Ivan Julm pruuti üle vaatama ja ametlikku kihlustseremooniat läbi viima. Vahetati kinke.

Kui hertsog Magnus oli oma pruudi Vladimirovna juures, kinkis ta [Jevfimija] talle 3000 rubla heas rahas, aga samuti mõned sooblinahksed kasukad, naarisnahksed mütsid ja palju kangast. Pruudile kinkis ta [Magnus] kõigest ühe suure kuldketi ja 500 Ungari kuldnat.⁴⁸⁴

Magnuse kihlumine väärrib täiendavaid selgitusi. Idee liita hertsog Magnus abielu teel Moskva huvidega polnud otseselt uus. See oli tekkinud juba ajal, mil Taani kroon Liivi sõja alul jõulisemalt Liivimaa asjadesse sekkuma hakkas ja Magnus Liivimaalse saabus. Saksa-Rooma keisri Ferdinand I saadik Hieronymus Hofmann, kes viibis 1560. aastal Moskvast, kirjutas oma tollases raportis selleks, et Liivi sõja puhkemise põhjusi ning asjaolusid selgitada, muuhulgas järgmist:

Edasi oli üldine jutt suurvürsti õukonnas Moskvast, et tema vürstlik heldus hertsog Magnus abiellub suurvürsti tütreaga, ja moskoviidid räägivad peale selle, et kogu Venemaa tsaarile ja suurvürstile meeldib rohkem omada naabriks soola ja vee [s.o Taani] kuningat kui Saksa ordu meistrit Liivimaal. Sellised on üldised jutud Moskvast, aga ka Liivimaal, nagu ma liivimaalastelt kuulsin.⁴⁸⁵

Teadaolevalt polnud Ivan Julmal toona ühtegi tütar; niisiis sai jutt juba siis olla ainult vürst Vladimiri tütardest, kellest ainsana oli imikueast väljas Jevfimija. 1560. aasta hilissuvel puhkenud sõjaline konflikt Taaniga Liivimaal, mis reguleeriti alles 1562. aasta Možaiski lepinguga, ja teised Liivi sõja sündmused lükkasid selle idee päevakorrast. Ka 1570. aastal polnud tsaaril Magnuse jaoks kusagilt teisi pruudikandidaate võtta. Ivan Julmal ei olnud elusolevaid tütreid ühestki oma abielust. Tal oli küll suurel hulgal ebaseaduslikke lapsi, kuid nende saatusest puuduvad igasugused andmed. Ivanil oli olnud sünnist saati kurtumm noorem vend Georgi (Juri, 1532–1563, alates 1560 Uglitši ja Kaluuga osatisvürst), kuid tollestki polnud tütreid jäänud. Vürst Vladimiri tütreid olid Moskva dünastia ainsad printsessid. Võimalik, muide, et ennastki “sakslaseks” pidav tsaar sooviski endale sakslasest “väimeest”. Seda oletasid arvatavasti ka kaas-aegsed. Sadakond aastat hiljem, 1663–1666 kirjutas Tobolskisse asumisele saadetud horvaadi õpetlane ja slaavi ühtsuse ideoloog Juraj Križanić oma teoses “Poliitika”:

⁴⁸² Hertug Magnus, 64.

⁴⁸³ Ilmselt ei omanud sünnimustele mingit mõju, kuid on huvitav fakt, et Nagoid olid taani päritolu; vt nt Карнович, Е. Родовые прозвания и титулы в России и слияние иноземцев с русскими. Москва, 1991.

⁴⁸⁴ Новое известие, 61; vt ka: Забытый источник, 139.

⁴⁸⁵ Посольство И. Гофмана, 140.

Tsaar Ivan Vassiljevits, soovides saada varjaagiks, ja sakslaseks, ja roomlaseks, või kellekski teiseks, peaasi, et mitte olla venelane või slaavlane, tahtis seepärast ka omada võõramaist väimeest, kutsus Magnuse, Holsteini vürstikese.⁴⁸⁶

Kihlus oli päritolu- ja hierarhiaküsimustes väga tundlike moskoviitide silmis ilmne austusavaldus Magnusele. Too oli küll kuninga vend, poeg ja pojapoeg, kuid Oldenburgide suguvõsa polnud ennast esimese Rooma keisri Augustuse olematust vennast Prussist (kellest omakorda olevat põlvnenud esimene Venemaa valitseja Rjurik) põlvnenuks pidava Ivan Julma arvates kuigi põline ega suursugune. Kuni 17. sajandi keskpaigani olid Taani kuningad lisaks valitavad, nad ei olnud sünnijärgsed monarhid Jumala armust, vaid saanud oma krooni inimeste, pealegi oma alamate, “holoppide” tahte läbi. Vene diplomaatiline etikett ei pidanud seetõttu Taani kuningat tsaari “vennaks”, temaga samaväärseks suveräänseks valitsejaks. Ei Christian III ega Frederik II puhul nõustunud Ivan Julm taolise määratlusega kunagi isegi formaalselt, küll aga nõudsid Vene diplomaadid korduvalt, et Taani kuningas ametlikes dokumentides tsaari “isaks”, s.o endast kõrgemal seisvaks tunnistaks. Veel Vassili III ajal oli vene keelde tõlgitud omamoodi Euroopa valitsejate register, milles olid tähtsuse (“vanuse”) järjekorras loetletud kõik monarhid alates Saksa-Rooma keisrist. Taani kuningas oli selles eelviimasel kohal, allpool Ungari, Portugali, Tšehhi ja Šoti kuningatest.⁴⁸⁷ Magnus seisis niisiis venelaste ja Ivan Julma enda silmis Moskva tsaarist mõõtmatult madalamal. Tulevase abielu kaudu muutus Magnus aga tsaari lähedaseks sugulaseks ja isegi tema suguvõsa, s.o Moskva dünastia, liikmeks.

Veel üks asjaolu, millele tähelepanu juhtida, on pruutpaari erinev usutunnistus. See oli väga ebaharilik. Üldjuhul nõuti Venemaal sellistel puhkudel muu-usuliselt õigeusu vastuvõtmist ja teistkordset ristimist, Magnuselt aga mitte. Jevfimijaga ei pidanud Magnus tulevikus siiski abielluma, sest tüdruk suri ootamatult juba järgmisel aastal, kas siis katku või mürgitamise tagajärjel. Seejärel kihlati Magnus tema poolde Mariaga.

Lahkumine

Kihlusele järgnesid uued pidustused – 1. juulil tsarevitš Ivani pool, kes kohtus Magnusega esmakordselt, 3. juulil taas tsaarilossis. Jälle kaasnesid sellega kingitused.⁴⁸⁸

Nagu eespool öeldud, langetati lõplik otsus sõjakäigu kohta Tallinna alla 25. juunil. 6. juulil 1570⁴⁸⁹ lahkus vastne Liivimaa kuningas Moskvas, et oma “kuningriiki” üle võtma minna. Danzigi kodanik Hans Schulze, kes samal ajal Moskvas viibis, kirjeldas hiljem, kuidas tsaar Ivan Magnust ära saates teda õlale patsutas, embas ja kõigi juuresolekul ütles:

Kallis vend, usalduse tõttu, mida tunnete minu vastu teie ja saksa rahvas, ja oma truuduse tõttu viimasele – sest olen ise germaani päritolu ja saksi verd – saab teie armulusus siis, kui mind enam pole, minu pärijaks ja minu maa valitsejaks, vaatamata sellele, et mul on kaks poega, kellest üks on seitseteist, teine kolmeteist aastat vana, ja ma õpetan ja alandan oma alamaid nii, et tallan neid jalge alla.⁴⁹⁰

Schulze arvas siiski, et tsaar kõneles nii ainult oma lähikondlaste hirmutamiseks, kuid selline avalikult tehtud avaldus ja Magnuse endaga võrdseks (“vennaks”!) tunnistamine on väga tähelepanuväärne. R. Skrõnnikov on vene rahvalauludele viidates koguni arvanud, et tsaar soovis sellal tõepoolest jätta päranduseta oma vanemat poega (kahtlustades, et tema avalikud ja salajased vaenlased seovad viimasega oma lootusi ning kavandades Moskvas samalaadset pogrommi kui Novgorodis) ning et teda veenis ümber tsarevitši emapoolne onu Nikita Romanovitš Jurjev.⁴⁹¹

Esinedes Magnuse kaaskonda kuulujana, oli Schulze algusest lõpuni “selle triumfi” (Magnuse kuningaks kuulutamise ja kihluse) tunnistajaks. Tsaar olevat kinkinud Magnusele 50 000 taalrit, palju kulda ja hõbedat nii rahas kui ka asjades, hobuseid, karusnahku, kangaid jne. Rikkalikud kingid saanud ka Magnuse Schulze teada umbes 400 (tegelikult umbes 200) kaaskondlast – raha, rõivaid jm; igatüks neist olla saanud 150 taalrit ja üsna suure hõbekarika. Magnusele antud kinnituskirja kuldpitser olevat olnud Ungari kullast, kaaluga 500 kuldnat. Schulzel, kes naasis oma reisilt Danzigisse ja andis tsiteeritud tunnistuse 11. septembril 1570, oli üsna tõepäraseid teateid ka järgnevalt alanud Tallinna piiramise, selles osalevate vägede suuruse jm kohta.

⁴⁸⁶ Иоанн Грозный. Антология, 26.

⁴⁸⁷ Юзефович, 17.

⁴⁸⁸ Забытый источник, 139.

⁴⁸⁹ Samas.

⁴⁹⁰ Копенгагенские акты, II, nr 182.

⁴⁹¹ Скрынников, Р. Михаил Романов. Москва, 2005, с.167.

Ivan Julm saatis Magnust ärasõidul pidulikult ühe saksa miili, s.o umbes 7,4 km kaugusele Moskvast. Teel ootasid kütid koertega ja ühes läbitavas metsas korraldati jaht. Magnus tabas seejuures mitu jänest ja muid loomi.⁴⁹² Ka taoline ärasaatmine oli erakordne.

Teema lõpetuseks aga peaküsimus: kas ajalookirjutuses kergemeelse renomeega Magnus sai Moskvast petta? Tartu piiskopkonna küsimust kõrvale jättes on vastus **ei**. Liivimaa kuningriigi projektil oli veel 1570. aasta suvel ilmseid eeldusi õnnestumiseks ja sellel oli liivimaalaste endi ulatuslik toetus. Tsiteerides (lisaks eespool juba ära toodud kroonikalõikudele) Russowit:

Ka andis see moskoviitidele suurt lootust, et paljud Liivimaa aadlist ja mõned kodanikud hertsog Magnust pooldasid.⁴⁹³

Teisal on Russow veelgi avameelsem (minu rõhutused):

Ning kui hertsog Magnusele moskoviidilt lootusi anti, et ta Liivimaa kuningaks saab, siis jäi hertsog **peaaegu kõigi liivimaalaste** ainsaks troostiks ja varjupaigaks, missuguse isanda alla nad **hulgaviisi** läksid.⁴⁹⁴

Tallinna piiramise ajal täienes Magnuse vägi pidevalt liivimaalaste arvel, kusjuures koguni kolm tema viiest mõisameeste lipkonnast olid komplekteeritud meestega Üleväina-Liivimaalt, s.o Poola-Leedu võimualalt. Leedus püsisid endiselt Lublini uniooni vastased meeleolud. Magnusel ja Ivan Julmal oli Taani-Rootsi sõja jätkumise perspektiivi valguses piisavalt alust loota Taani laevastiku abile jm toetusele Frederik II poolt. Tsaari poolt kuningas Frederikule esitatud lõplikud liidutingimused (liit ka Poola-Leedu vastu ja Magnuse seniste valduste liitmine tsaarist vasallisõltuvuses oleva Liivimaa kuningriigiga) polnud samas tõepoolest vastuvõetavad või siis oli Moskvast Taani olukorda vääralt hinnatud. Siinkohal tuleb aga veel kord rõhutada, et Ivan Julm ei taotlenud liitu mitte niivõrd Taani, kuivõrd keisriga. Projekti hilisema läbikukkumise tingisid kitsamalt mere poolt blokeerimata Tallinna ootamatult visa vastupanu piiramisele koos sellest tulenevate või kaasnevate komplikatsioonidega (moonastusraskused, katk jne, lähemalt edaspidi) ning laiemalt 13. detsembril 1570 Saksa-Rooma riigi vahendusel sõlmitud Stettini rahuleping, mis lõpetas Põhjamaade seitsmeaastase sõja, deklareeris Liivimaa kuulumist Saksa-Rooma keisri ülemvõimu alla, tegi võimatuks nii Frederik II kui ka keisri mis tahes vormis toetuse Magnusele ja muutis järsult meeleolusid Liivimaal. Stettinis otsustatu tingis hiljem ka keisri ja Saksa seisuste otsuse Frankfurdi riigipäeval 1571. a keelata sõjatarvete (raud- ja soomusrüüde, püsside, püssirohu, salpeetri, metallide), aga ka vilja ja metallraha sissevedu Venemaale.

⁴⁹² Забытый источник, 139.

⁴⁹³ Russow, 199.

⁴⁹⁴ Samas, 231.

V. HERTSOG MAGNUS VENE TSAARI VASALLI “LIIVIMAA KUNINGANA” 1570–1575

Tallinna piiramine 1570/71

Magnus reisis Moskvast väga kiiresti Liivimaale. Odiverest (? *Odtfer*, küla tänapäeva Jõgevamaal) saatis Magnus 13. juulil lühikese kirja kuningas Frederik II-le. Selles teatas ta oma õnnelikust naasmisest ja algavast sõjakäigust Tallinna alla, samuti venelaste peatsest retkest Soome. Magnus avaldas arvamust, et koostöö tsaariga võimaldab Frederikul saavutada Rootsi trooni ja palus Tallinn mere poolt blokeerida. Tiitlina kasutas ta formuleeringut: *valitud kuningas Liivimaa üle, Saaremaa, Läänemaa ja Kuramaa isand, Tallinna stifti administraator...* jne.⁴⁹⁵ Kirja kummaline ja kõrvaline saatmiskoht panevad arvama, et Odiveres asus Magnuse poolele üle tulnud Tallinna mõisameeste laager. 24. juuli paiku saabus Magnus Tartusse, kus teda väga pidulikult tervitati ja kus taas peatuti.⁴⁹⁶ 14. augustil saatis Magnus kui *Liivimaa kuningas ning Eesti ja Läti maade valitseja* Põltsamaalt üleskutse Harjumaa rüütelkonnale, milles teatas sõja alustamisest Rootsi vastu ning kutsus aadlimehi nende omandi võõrandamise ähvardusel üles relvastuma ja koos oma meestega temaga ühinema.⁴⁹⁷ Niisiis kulus terve kuu sõjakäigu materiaalseks ja psühholoogiliseks ettevalmistamiseks; ka võib oletada, et juba enne Tallinna piiramist võttis Magnus üle talle määratud Põltsamaa. Kõik nimetatud kuupäevad viitavad samas sellele, et Magnus ei naasnud Moskooviast suure Vene armee eesotsas – terve kuu vältel poleks saanud seda tegevuseta hoida. Tõenäoliselt lisandus teadmata suurusega Vene abikontingent alles augustis ja siis sõjakäik algaski.

Tallinna alla jõudis Magnuse vägi 21. augustil. Lahingutegevus algas Jaani seegi rüüstamisest, mis kutsus esile terava kirjavahetuse rae ja Magnuse vahel. Hertsog Magnus õigustas oma meeste sõjatavade vastast tegevust sellega, et seegihospitalis varjusid kurjategijad, kes olid öösel linna teateid viinud; mõned neist pidi ta laskma surmata, kuid haigeid ja vaeseid röövida ei käskinud ning selle, sõjaajal väga tavalise juhtumi kohta lubas ta alगतada juurdluse. Oma seegiasukad koos kõigi “prantslastega”, s.o süfiliitikutega võivat tallinlased linna toimetada. Tallinlased võiksid aga mäletada, kuidas nad ise Haapsalu ja Pärnu vallutamisel rootslaste poolt uputasid jökke vaeseid haigeid. Ta teadvat hästi, kuidas Jaani seegi varasid ja sissetulekuid ei kasuta “mitte vaesed ja tõbised, vaid rikkad ja terved”.⁴⁹⁸ 23. augustil kutsus ta linna üles alistuma.⁴⁹⁹ Linn ei alistunud ilukõne peale ei siis ega mitme järgnenud üleskutse puhul ja algas pikk piiramine.

Magnusel oli kaasas kolm lipkonda mõisamehi – osalt noodsamad, kes kevadel moskoviitide poolele olid pagenud, rittmeistriteks Johann Maydel, Heinrich Boissmann ja riigisakslane Hans vom Zeiz. Neljas lipkond, mille eesotsas seisis Jürgen Tiesenhausen Rannust, oli koos “mõne tuhande”⁵⁰⁰ venelasega Paidet piirama jäetud. Lipkondade arvu kahekordne kasv näitab veel kord ilmekalt, et Magnus oli sel hetkel populaarne. Hiljem lisandus Tallinna alla veel viies lipkond, mille oli Riia peapiiskopkonnas (!) ja ilmselt ka Kuramaal⁵⁰¹ moodustanud Reinhold Rosen.⁵⁰² See asjaolu, et Poola-Leedu võimualt vabatahtlikult Magnusele appi tuldi, on eriti märkimisväärne ja tuletab meelde Riia linna kõhklusi 1567. a ning peapiiskopkonna rüütelkonna sepitsusi Taube ja Krusega 1569. Pärnu ja Riia varustasid Magnuse leeri ka toidumoon ja hobuse-söödaga.⁵⁰³ Veel saabus Kuressaarest mittetäielik jalaväelipkond Magnuse saksa palgasõdureid. Lugesdes kõiki neid Magnuse enda meesteks, oli tema “armee” maksimaalselt 1500–2000 meest suur.

⁴⁹⁵ Magnus Frederik II-le, 13. juuli 1570. TKUA. Livland A I:2.

⁴⁹⁶ Tartu raeprotokollides kajastus seekordne külaskäik muuhulgas ühe kauakestnud kohtuasja läbi linna nimel hertsog Magnusele või tema kihlatule, vürstitar Jevfimija Staritskajale kingitud 500 taalrile hinnatud hõbeehete pärast. Selle kohta vt **Christiani, T.** Martin Kuiu-leha und Herzog Magnus von Holstein. – Sitzungsberichte des Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1912–1914. Dorpat, 1914; **Laidre**, 162–164.

⁴⁹⁷ **Чумиков**, 18.

⁴⁹⁸ **Чумиков**, 19, 47–48.

⁴⁹⁹ Samas, 19–20, 41–43; **Russow**, 195–197; Датский архив, nr 233.

⁵⁰⁰ **Russow**, 194.

⁵⁰¹ Piiramise ajal, 13. novembril 1570 kirjutas Poola-Leedu väepealik (*oberste Feldleutnant*) Jan Zborowski Võnnust Gott-hard Kettlerile, et keegi von Rosen värbab Magnusele Kuramaal mehi (**Schiemann**, 99).

⁵⁰² Roseni lipkonna puhul on teada ka ülejäänud kaks ohvitseri: leitnant Georg Farenbeck (= Jürgen Farenbach) ja lipnik Fabian Tiesenhausen (**Hansen**, 312).

⁵⁰³ **Чумиков**, 26 (Tallinna rae kirjast Sigismund II Augustile).

Kuid Magnus oli formaalselt ka kogu kaasasoleva Vene armee ülemjuhataja. Selle algne suurus on ebaselge. Balthasar Russow ütleb – 25 000 meest⁵⁰⁴ –, kuid esmalt pole selge, kas ta peab silmas piiramise alul saanud üksuseid või kõiki piiramise jooksul saanud väesalku kokku. Vene allikate kohaselt oli Magnusel alguses vaid tuhatkond oma meest ja kuni paar tuhat venelast.⁵⁰⁵ Nendega sai linna ainult blokeerida ja asuda lõputuid kirju kirjutama. Piirajaid lisandus kõigepealt juba septembri alul, mil Narvast ja Pihkvast toodi kohale kergemaid suurtükke. 2. septembril algas linna loid pommitamine, millest müüride vastu küll suuremat kasu polnud. Pealegi oli suurtükke liiga vähe, näiteks Pihkvast tõid vürstid Mihhail Lõkov ja Nikita Kropotkin vaid neli kergesuurtükki (*мицаль*) koos 300 lasuga igähele.⁵⁰⁶ Veel 22. detsembril kirjutas Magnus raele muuhulgas, et raehärrad ei peaks tõeks kuuldusi, nagu saadaks tsaar talle vaid 4 mortiiri ja 2 kartauni.⁵⁰⁷ 16. oktoobril saabus suurem, oletatavasti 4000–5000-meheline opritsnina ja maiskonna ühisvägi bojaar Ivan Jakovlev-Zahharjini ja okolnitsi Vassili Umnoi-Kolõtševi juhtimisel, mis Harjumaal ringi märatses.⁵⁰⁸ Magnuse enda sõnul:

Seepeale saatis suurvürst meie enam sõjamehi juurde, kes oma saabumisel meie Kiviloo lossikese üsna ära rütustasid, ja me kaotasime mõned tuhanded taalrid seal. Ka meie saksa mõisameestest, keda meil neli lipkonda oli, piinati paljud surnuks, ja asjad lasti viia pea Tallinnasse, [nagu tahaksid sakslased ja venelased peaaegu leppida].⁵⁰⁹

Mõistes, kuidas need vägivaldteod tema reputatsioonile mõjuvad, kaebas Magnus tsaarile ära ning mõlemad vojevoodid viidi ahelais Moskvasse. Lõpuks tuli veel 1571. aasta 12. jaanuaril suurem malev täiendava raske-suurtükiväega, mida saigi võimatute teolude tõttu alles taliteega kohale vedada. Seda juhatas vürst Juri Tokmakov ning alles siis sai õige piiramine alguse.

Et neid oli kõiki kokku 25 000 – kõik need tulijad, minejad, langenud, haavadesse, katku ja muudesse tõbedesse surijad ja surnud – see oleks veel kuidagi mõeldav. Kohe piiramise algul aga tundub see arv väga kahtlane, tegelikult ka kokku kahtlane. Lootis ju tsaar, et linn avab väravad juba tema lubaduste ja Magnuse nime peale. Magnus uskus kõige järgi otsustades sedasama, ning kui ikkagi piiramiseks läks ja kaotused kogunesid, oli ta väga pettunud. Balthasar Russow ütleb, et hertsog, “see hea noorhärä”, sai Elert Kruse, Johann Taube ja omaenese nõunike poolt tüssata, kes talle seda usku sisendanud olid, ning süüdistas ja sõimas viimaseid nüüd selle eest “Iodevateks ja kergemeelseteks meesteks, kes ühest isandast ära ja teisele sülle olevat langenud ning ka teda selleks mänguks ahvatleda püüdnud”.⁵¹⁰ Taube ja Kruse ise reisisid peagi Venemaale, et tsaarilt abivägesid paluda ja need Tallinna alla tuua, märtsi alul 1571 oodati ikka veel nende naasmist. See ilmneb Tallinna rae kirjast Johan III-le 1. märtsist, saabuma pidavate vägede suuruseks on antud 10 000 meest.⁵¹¹ Siinkirjutaja pole leidnud dokumentaalset katet väitele, et Taube ja Kruse juba veebruaris 1571 salaja Rootsi kuninga poole pöördusid, pakkudes oma teeneid.⁵¹² Stettini rahu valguses poleks see küll võimatu, detsembrikuisest rahusõlmimisest sai ümberpiiratud Tallinn teada 22. veebruaril ja piirajad võisid sellest teoreetiliselt kuulda varemgi, kuid sellist ettepanekut sai edasi toimetada ainult Tallinna või rootslaste käes olnud Läänemaa losside kaudu, kindlasti mitte Venemaalt.

Enamik Magnuse vägedest oli lisaks ratsavägi, see aga teatavasti kindlustatud linnu ei valluta. Piiramine selle sõna otseses mõttes tähendas peamiselt muldkantside ja suurtükipositsioonide rajamist ning linna pommitamist – tööd, milles ratsaväest mingit kasu ei olnud. Ratsaväge võis vaja minna vastase deblokeerimiskatsete tõrjumiseks, kuid sellist ohtu ei olnud üldse ette näha, edasi – moona hankimiseks, ühendusteede julgestamiseks. See tuleks kõne alla, kuid ikkagi mitte nii arvukana.

Tollaste kroonikute teated Vene vägede tohutust arvukusest on üldse valdavalt ebausaldusväärsed. Sama võib öelda sõjavangidelt saadud teadete, kirjapandud kuulujuttude jm dokumenteeritud suuliste andmete kohta. Moskoovia sõjajõudude tuumikuks oli aadlimaakaitsevägi. Sellesse tuli vajadusel – sisuliselt igal

⁵⁰⁴ Russow, 194.

⁵⁰⁵ Vt Скрынников. Великий государь Иоанн Васильевич Грозный, II, 140–143, allikad lk 193; aluseks pms Aleksandr Tšumikovi artikkel Осада Ревеля (1570–1571 гг.) герцогом Магнусом. Pms Tallinna raearhiivi allikate baasil koostatud ülevaadet piiramisest vt: Hansen, 264–329.

⁵⁰⁶ Аракчев, В. Средневековый Псков. Власть, общество, повседневная жизнь в XV–XVII веках. Псков, 2004, с. 138.

⁵⁰⁷ Чумиков, 28, 51.

⁵⁰⁸ Magnus ise on saanud arvaks siiski märkinud 15 000 (Magnus Frederik II-le, 21. oktoober 1570. TKUA. Livland A I:2), mainides nimepidi ka mõlemat vojevoodi, kuid tema selle kirja eesmärgiks oli veenda Frederik II-st end tõhusamalt aitama, mistõttu tegemist võis olla nii tema katsega venda desinformeerida kui ka Vene poole valeinformatsiooniga Magnusele endale.

⁵⁰⁹ Hertug Magnus, 65. Arusaamatu on aga lõigu lõpp, mis viitaks nagu sellele, et opritsnikud kokkureõvitud vara tallinlastele müüsid.

⁵¹⁰ Russow, 199–200.

⁵¹¹ Чумиков, 30.

⁵¹² EBL, 513.

aastal – saata üks varustatud-relvastatud ratsanik iga 300 tšeti (setverti) ehk 150 tiinu⁵¹³ põllumaa kohta nii pärus- kui ka teenistumõisatest. Reaalselt suutis keskmine teenisaadlik teenistust kanda siiski vaid korra kahe aasta jooksul. Maakaitsevähke kuulus kokku maksimaalselt 30 000 bojaaripoega ja teenisaadlikku⁵¹⁴ koos umbes sama suure arvu relvastatud kaaskondlastega (sõjaholopid), peaaegu kogu ratsavägi. Tegelikud mobilisatsioonivõimalused, nagu öeldud, olid väiksemad. Lisaks oli mõni tuhat streletsi, osa jala, osa samuti ratsa, ja paar tuhat suurtükiväelast. Siis veel, tõsi küll, palgatud või sunniviisiliselt kaasa võetud tatarlased⁵¹⁵, marid, mordvalased, samuti valdavalt ratsavägi. 1555. aasta kohta tehtud arvutuste kohaselt võis Moskoovia teoreetiliselt välja panna kuni 70 000 meest, pool sellest oli aadlimaakaitseväge.⁵¹⁶ Suurt osa sellest kõigest vajati aga pidevalt hoopis riigi lõunapiiril, Okaa jõe joonel, et tõrjuda Krimmi tatarlaste võimalikke sissetunge. Pea igal suvel, ka siis, kui luure mingist ohust ei teatanud, seisis seal 10 000–20 000 meest. Teist nii palju tuli hoida varuks, kasutada siseriigis mitmesuguste rahutuste mahasurumiseks (pea pidevalt oli käimas mõni maride, tatarlaste, mordvalaste vm poolalustatud rahvaste ülestõus, keda endid seetõttu samuti mobiliseerida ei saanud) või polnud võimalik otsekohe kokku kutsuda meeste ja hobuste kurnatuse, majanduslike võimaluste puudumise vmt tõttu. Ka need u 7000 või veidi enam meest, kes jaanuaris 1571 Tallinna alla saabusid, saadeti Okaa äärest teele oktoobris, pärast seda, kui tatarlaste retki tol aastal enam karta ei olnud. Lisaks ei saadatud kaugematele retkedele sugugi kõiki aadlikke, vaid ainult majanduslikult jõukamaid, väljavaliitud, sest sõjakäigud olid seotud suurte kulutustega, mis teenistuslastel valdavalt endil tuli kanda. Kaugretkedele tuli ilmuda kahe hobusega igale mehele, voorisulasega iga nelja-viie mehe kohta ja teemoonaga. Venemaa kiirtempo laostumise jätkudes jäi selleks suutelisi teenistumõisnikke aina vähemaks. Liivi sõja alguses suudeti kaugematele retkedele läkitada kuni 18 000 aadlikku, sõja lõpuaastatel suurte raskustega vaevalt 10 000 aadlikku, pluss nende sõjaholopid, kelle arv samuti langes ja tõenäoliselt kiiremini kui teenistuslaste enda oma. Neid jõude aga tuli rakendada kõikides ilmakaartes. Reaalselt lasus peamine koormus Liivimaa sõjateatris Novgorodi- ja Pihkvamaa teenistusaadlikul, keda ülejäänud Moskoovia aeg-ajalt toetas.⁵¹⁷ Liivimaa vallutatud osa maafond eriti suuri kohalikke jõude luua ei võimaldanud, abijõude, tavaliselt aastase tähtajaga (*зодовицики*), tuli siia pidevalt komandeerida.⁵¹⁸

⁵¹³ Vene allikates tegelikult üks mees iga saja tšeti kohta. Asi on selles, et Vene adraarvestuses loeti põllumaad ainul ühel väljal kolmest (valdav oli kolmeväljasüsteem). Tšett võrdus poole tiinuga, 1 tiin = 1,09–1,14 hektarit. Maksustatud talumajapidamiste arv oli Moskoovias hinnanguliselt u 350 000, reaalselt tuli välja panna üks ratsanik u 10 majapidamise kohta. Liivimaal oli olukord ligikaudu samasugune. Loeme lihtsuse mõttes ühe Eesti ala taluadramaa põllumaa suuruseks 10 ha (reaalselt u 8–12 ha). Hiljem, Rootsi ajal, oli siin ratsateenistusnormiks üks ratsamees 15 adramaalt; sõja ajal võidi koormust kahekordistada. Sellest näeme, et aadli ratsateenistuse norm oli Moskoovias umbes samasugune kui Liivimaal.

⁵¹⁴ Tõsiseltvõetavad hinnangud kõiguvad 20 000 ja 45 000 vahel, sisaldades ka tsiviilteenistuses olnud aadlikke.

⁵¹⁵ Eelkõige 15. sajandi keskpaigast 17. sajandi lõpuni eksisteerinud moslemi enamusega Kassimovi osatisvürstkonnast, mille khaaniks (vn tsaariks) oli Liivi sõja algusajal ka Eesti ajaloost tuntud Šahh-Ali (Šig-Alei), endine mitmekordne Moskva-meelne Kaasani khaan, sõja teisel poolel aga Simeon Bekbulatovitš, kelle Ivan Julm 1575 aastapäevadeks Moskva tsaariks ja hiljem Tveri suurvürstiks kuulutas ning kes püsis arvestatava Moskva troonipretendendina Romanovite võimuletõusuni 1613. Ka tema käis korduvalt Liivimaa sõdimas.

⁵¹⁶ Suuresti V. Buganovi eestvedamisel publitseeritud Moskoovia teenistusraamatute ja vene sõjaajaloolaste (vt nt **Чернов, А. Вооруженные силы Русского Государства в XV-XVII вв.** Москва, 1954; **Разин, Е. История военного искусства.** Т. II. Москва, 1957) arvestuste alusel on Vene sõjajõudude tollase arvukuse küsimusega erinevates kampaaniates tege lenud E. Tiberger (**Tiberg**, 114–120, 126–140, samas ka allikad). Tiberger arutleb pikemalt teemal, kuidas suhestada vene auastmenimetust *голова* (sõna-sõnalt sama tähendusega mis kapten ja *Haupmann* mujal – pealik) ja selle auastme kandjatele alluvate meeste arvu, kõheldes 100 (sest aadliratsavägi jagunes *сотня* 'teks, sõnast *сто* – sada) ja 500 (sest strelets-i-*голова*'de alluvuses oli vormiliselt just nii palju mehi) vahel, samas kui teadaolevad pealike ja meeste arvud annavad keskmiseks suhteks hoopis 1 : 200. Et teenistusraamatutes toodi ära vaid pealike nimed, võimaldab õige suhte teadmine täpsemalt hinnata vägede suurust. Tegelikult pole siin mingit vastuolu. Aadlimaakaitseväge sotnjate moodustamisel "loeti" vaid aadlikke, nende sõjaholoppide lisamisega saamegi u 200 meest igal üksikjuhul. 200 mehe ja nende 400–500 hobusega oli vaeva ja vastutust sama palju või rohkemgi kui streletsipealikel oma poole tuhande mehe ja mõnekümne voorivankriga nende jaoks. Võibki vist lihtsustatult öelda, et ühel juhul loendati hobuseid ja teisel – mehi. Liivimaa suunal on *голова*'de arv teada järgmistel puhkudel: jaanuar-veebruar 1558 (Šahh-Ali rüüsteretk) – 38; suvi 1558 (Tartu stifti vallutamine) – 47; jaanuar-veebruar 1559 – 45; 1560. aasta algus – 54; suvi 1560 (Härgmäe lahing, Viljandi vallutamine jne) – 93; talv 1577 (Tallinna piiramine) – 61 (**Tiberg**, 139). Nt viimasel juhul opereeritakse ajalookirjanduses üsna kindlalt B. Russowi poolt käiku lastud arvuga 50 000 meest. Ülaltoodud arvestus annaks aga vaid 12 200 meest, mis on kõvasti usutatavam, ehkki ilmselt ikkagi ülepakutud, sest ei arvesta neid jõude, mis tuli juba enne Tallinna maha jätta piiramisvää tagala ja järelveo kindlustamiseks, sotnjate vaegkomplekteeritusega jne. Teisalt võis see kompenseeruda streletside jm jalaväeosade suurema rivikoosseisu arvelt.

⁵¹⁷ Siiski suudeti üksikjuhtudel mobiliseerida vägagi suured jõud. Nt 1562. a sõjakäiguks Polotski vallutamiseks pani Venemaa välja suurima kogu Liivi sõja jooksul ükskõik millise osapoole kogutud väliväe. Sellesse kuulus 17 400–17 995 bojaaripoega ja teenisaadlikku koos umbes sama arvu sõjaholoppidega, kuni 12 000 (mis peaks olema selgelt ülepaistatud arv) streletsi, 5550–7200 kasakat, u 4800 tatarlast ja mordvalast ning 1200 meest linnadest. 1577. a suvise retke ajal Üleväina-Liivimaale oli sõjaväe suuruseks kuni 35 000 meest. Viimase suure kampaania ajal Liivimaal 1578. a –

Kokkuvõtteks tõdegem, et enama kui kümnekonna tuhande mehe üheaegne viibimine nii pika ja lisaks talvise aja vältel Tallinna all või ka kogu tühjakslaastatud Harjumaal pole mitte ainult ebatõenäoline, vaid oleks sellal logistiliselt võimatu olnud. Nad oleksid koos oma hobustega nälga surnud: kõigepealt hobused ja siis inimesed.

Tallinna müüride vahel oli 6000–7000 elanikku ja võib-olla teist nii palju linna pagenuid talupoegi. Linn oli kaitseks enam-vähem valmis. Selle garnisonis oli 330–340 palgasõdurit ja 600–700 relvastatud linlast, lisaks Toompea Rootsi garnison ning linnamüüride varju pagenuid aadlikud ja relvastatud talupojad, kõik kokku 2000–2500 meest.⁵¹⁹ Linlaste omakaitseüksus jagunes 34 jaoks; ebakindlal eeldusel, et neis oli à 20 meest, võis relvastatud kodanikke kokku olla kuni 680. Toompea Rootsi garnisonis olid Soomest kiiruga Tallinnasse saadetud vähesed üksused, arvatavasti Hans von Oldenburgi soomlastega täiendatud ratsalipkond ja võib-olla ka Rotger von Munduse liivimaalastest ratsalipkond. Jalaväest olid kindlasti kohal üks lipkond Pohjanmaalt ja Hans Grote osalt eestlastest formeeritud lipkond. Ühest Johan III kirjast ilmneb, et garnisonis pidi olema veel üks Närke lipkond ja et oktoobri lõpus saadeti Tallinna üks Södermanlandi lipkond, mille meestest üle poole küll juba Rootsis deserteerisid.⁵²⁰ Rootsi väeülemad kirjutasid 24. augustil Tallinnast kuningale, kaevates sõdurite, püssirohu ja moona vähesuse pärast, mis ei lubavat mõeldagi vastasele välilahingus vastu astumisele. On tõepoolest iseloomulik, et linna kaitsjaid oli 1570/71 kaks korda vähem kui 1577. aasta piiramise ajal, mil neid oli u 5900 meest⁵²¹, ehkki maa laastatus seitsme aasta vältel kindlasti suurenes ja elanikkonna arv langes. Asehalduriks ja kaitse juhiks oli Hans Björnsson Leijon.⁵²² Piiramise alul veeti linna Rootsist ja Soomest juurde nii moona kui ka sõdureid, ehkki mitte rae soovitud hulgal. Piirajatel oli see kõik üldjoontes teada – või oletasid nad veelgi väiksemaid jõude. Oma kirjas Frederik II-le 21. oktoobrist kinnitas Magnus, et linnas pole “saksa sulaseid mitte üle pooleteisesaja ja kolmpoolsada soomlast” Toompeal.⁵²³

Kui Ivan Julm ja Magnus olid lootnud, et Taani laevastik takistab rootslasi, siis tuli neil pettuda. Vastupidi, just Tallinna piiramise ajal sõlmiti Stettini rahuleping, mis lõpetas Põhjamaade seitsmeaastase sõja. See toob meid jälle kuningas Frederik II mitmemõttelise rolli juurde. Väliselt oli ta olnud Magnuse Moskvaafääri suhtes ettevaatlik – kuid seda sõnaselgelt ka ei keelanud ja venda Taani Liivimaa-valduste asevalitseja kohalt veel ei tagandanud. Oli ta hetkel Venemaa liitlane või ei? Vastus on ei. Taani ja Venemaa vahel ei olnud liidulepingut ega reaalselt ühistegevust. 1568. aastast, mil Ivan Julm sõlmis üürikeseks jäänud liidu Erik XIV-ga, olid Taani niigi jahedad, kuigi rahumeelsed suhted Moskooviaga vähemalt ohtu sattunud. Tallinna langemist venelaste kätte ei soovinud Frederik kindlasti mitte. Kas ta soovis linna langemist Magnuse kätte? See on keerulisem küsimus, millele pole võimalik üheselt vastata. Stettini rahulepingus oli Magnuse õigusi tunnistanud ainult tingimusel, et ta katkestab koostöö venelastega. (Frederik II ei saanud ju garanteerida, et tema vend lõpetab sõjategevuse Rootsi vastu; Magnuse liit tsaariga ootamatult nõrgestas,

39 951 meest (sh 10 521 aadlikaakaitsest). Ühelise täpsusega tulemused on saadud muidugi üksikute täpselt teada ja enamiku väga ümardatud arvude liitmise teel ning on niisiis samuti “umbes”-arvud. Võrdluseks veel: Moskoovia tuleviku jaoks elulise tähtsusega Kaasani vallutamisel 1552 oli sõjaväe suuruseks u 50 000 meest (kroonikate järgi 150 000). Lisaks otseselt sõjaväele võeti retkel ja piiramisel vajalikuks tööjõuks kaasa talupoegi nii jala kui ka hobuste ja vankritega. Polotski retkel olnud neid nt koguni 80 900, Liivimaal 1577 aga 13 000, ent neis arvudes on ka kaheldud.

⁵¹⁸ Nt 1563 oli Tartus (*Юрьев*) teenistuses 464 või 465 teenisaadlikku, sh 110 Tartumaa mõisnikku; Viljandis olid need arvud 170 ja 20, Põltsamaal 113 ja 40, Rakveres 194 ja 90, Narvas (*Ругодиов*) 197 ja 50, Laiusel 50 ja ?, Kirumpääl (*Кепенем*) 30 ja ?, Vasknarvas (*Сырениск*) 15 ja ?, kokku niisiis Vene võimualal Eestis vähemalt 1233–1234 teenisaadlikku, kellest vähemalt 310 omasid Eesti alal teenistumõisu [Книга Полоцкого похода 1563 г. (исследование и текст). Подготовка текста, статья и указатели К. В. Петров. Санкт-Петербург, 2004, с. 82–84]. Tegelikud arvud olid arvatavasti mõnevõrra suuremad, sest nimetatamata on Tarvastu aadlikud (Tarvastu vallutasid 1562 leedulased, võeti aga väidetavalt moskoviitide poolt samal a-l tagasi; viimases pole siiski täit selgust, siiski on 1562/63. a talvel toimunud Polotski retkes osalejate seas nimetatud ka Tarvastu mõisnikke, kuid nende arvu ära toomata – samas, 32). Lisaks oli eesti-läti keelepiiril Alullinas (*Алыст*) 72 teenisaadlikku “ja kohalikud” (samas, 83). Viidatud allikapublikatsioonist selgub muuhulgas, et Liivimaal teeninud mõisnikest 443 osalesid Polotski retkel (samas, 38) ja et enamik tol a-l Liivimaal aastases lähetuses olnud teenisaadlikke olid Novgorodimaa Bežetski viiendikust (samas, 38). Arvestades hilisemaid Paide, Pärnu, Läänemaa ja Padise vallutamist venelaste poolt 1573–1576 ulatus Eesti alal teenistumõisaid omanud vene teenistumõisnike üldarv selle kõrghetkel ilmselt u 500-ni, arvestades aga ka tsiviilametite eest maad saanud teenistuslasi – djakid, tõlgid jne – u 550ni. Iseasi, et realselt kõigile asustatud ja kindlalt kontrolli alla võetud talumaid ei jätkunud ning teenismaad anti seetõttu ka näiteks tegelikult hõivamata Hiiumaal vm, kus teenistuslased ise oma sõna maksuma pidid panema.

⁵¹⁹ Hansen, 284–287; Sepp, H. Põhja-Eesti ala Rootsile allutamine. – Sõdur 1931, nr 41/42, lk 1072.

⁵²⁰ Tawaststjerna, 21, märkused 1–2.

⁵²¹ Russow, 271.

⁵²² Astus oma kohustustesse küll ilmselt alles 9. oktoobril 1570, ametis 1572. a sügiseni.

⁵²³ Magnus Frederik II-le, 21. oktoober 1570. TKUA. Livland A I:2.

mitte ei tugevdanud Taani läbirääkimispositsioone.⁵²⁴) Tallinna piiramise ajal saatis kuningas Frederik 9. septembril 1570 kellegi Hans Hesseniga hertsog Magnusele kirja, mille sisu me ei tea, kuid mille kättesaamisest 18. oktoobril Magnus oma sellesama kulleriga läkitatud vastukirjas 21. oktoobrist teatas. Magnus kirjeldas seekord oma vastuses mõne lausega Moskvas toimunut, kinnitades, et tema Liivimaa kuningaks kuulutamise oli toimunud vastu tema tahet (mis ei takistanud tal kirja allkirjastamast kui *Jumala armust Liivimaa kuningas, Eesti ja Lätimaa isand...* jne). Ta avaldas lootust saada kuningalt 2000 saksa haakpüssimeest (ilmselt noodsamad, keda Burmeister ja Aderkas pidid Frederikult nõutama, kuid polnud seda vähemalt teadaolevalt teinud); andis teada Vene abiväe saabumisest ja Tallinna garnisoni väiksusest; jutustas kähmlusest (*Schormutzell*) Tõnismäel 11. oktoobril, milles olevat garnisonist “enam kui poolteistsada tapetud ja vangi võetud, meie poolel aga mitte enam kui üks surma sai, Hans von Mecklenburg vangi langes ja mõned hobused surnuks lasti ja viga said”; Vene poole kavatsustest teha talvel Soome suurem sõjakäik ja piirata Viiburit; võimalustest soetada Taani kuningale ka Rootsi kroon; Moskoovia tulevases liidust Saksa-Rooma impeeriumiga Türgi vastu, jne. Lõpetuseks kirjutas ta omapoolsete kingituste saatmisest Frederikule, sealhulgas rahakukkur (*Beuthpfenning*), kimp sooblinahku ning tsaarilt saadud kullatud vene turvis ja saabel. Omalt poolt palus ta saata Tallinna piiravale väele kümme lasti soola ja tuhat seakülge ning kaitseta jäänud Kuressaarde viiskümmend haakpüssimeest.⁵²⁵

Magnuse vastusest ei ilmne kuidagimoodi, et vend oleks temaga nüüd suhteid katkestanud või ära keelanud koostöö venelastega, ehkki Frederik II tegi talle ilmselt etteheiteid enda liiga aeglase teavitamise pärast kõigest toimunust, sest Magnus õigustas end vastuseks oma saadikuid teel tabanud õnnetuste, sündmuste kiiruse ja Maasilinna Rootsi garnisoni poolt tehtud takistustega. Pigem nõutas Frederik II Hans Hessenit kaudu lihtsalt täiendavat teavet otsesest allikast. Juba 27. oktoobril saatis Magnus ühe oma “saksa teenriga” uue kirja, lisades sellele ühtlasi läkituse tsaarilt ja lootes, et post nimepidi nimetamata Hessenit veel Kuressaares eest leiab. Magnuse kirjast on ilmne, et ta oli rahuläbirääkimiste seisust (s.o peatse rahuõlmimise perspektiivist) Taani ja Rootsi vahel informeeritud (küllap Hessenit kaudu), kuid ta avaldas arvamust, et sõda oleks jätkumise korral võimalik “mõlemast kohast õnnelikult administreerida”.⁵²⁶ Et Maasilinn ja Läänemaa lossid olid rootslaste käes, pidi Hessen väeleeri Tallinna all tulema ja sealt minema Pärnu kaudu, mis on veelkordne kaudne tõend sealsete mõisameeste tollasest poolevalikust.

Frederik II poleks tegelikult venda eriti tõhusalt abistada saanudki. Pikaleveninud sõja tõttu oli Taani riik peaaegu pankrotis, kuningas ka isiklikult kõrvuni võlgades. Riiginõukogu oli mässuline ja teravalt igasuguse edasise sõja vastu. Ülejäänud riik ja rahvas olid sama meelt. Selleks, et taanlased üldse vähemalt rahulepingu sõlmimisenigi sõdima ja makse maksma nõustuksid, oli Frederik pidanud isegi oma troonist loobumise ähvardama, ja riiginõukogus oli sel puhul kõlanud vihaseid hääli, et edaspidi ei tule kedagi Oldenburgi kuningaks valida. Stettini rahulepingu sõlmimine oli Taani jaoks vältimatult vajalik ja hertsog Magnusest lahtiütlemine oli rahu hind. Rahu tegeliku sõlmimise ja praktikas jõustumiseni oli aga mitmesuguseid variante, mida kaaluda. Nii nõustus Frederik II 10. detsembril 1570 ootama läbirääkimistega tsaari saadikutega kuni teadete saabumiseni Stettinist, käskides ühtlasi saadikutele kinkida paar rammusat härja, veini ja õlut.⁵²⁷ Lõpliku äraütlemiskirja tsaari poolt pakutava liidu osas allkirjastas Frederik II alles 5. aprillil 1571.⁵²⁸ Võimalik, et ta teadis tol hetkel juba Tallinna piiramise nurjumisest ja piiramisväe lahkumisest ligi kolm nädalat varem. Võimalik ka, et Tallinna langemise ja Eesti ala mineku korral Magnuse võimu alla oleks Frederik II Stettini lepingust lahti öelda soovinud. Pretsedent oli ju olemas – Rootsi poole loobumise näol 1568 sõlmitud Roskilde lepingust. Pole mõtet hakata oletama, kas tal oleks sel juhul õnnestunud oma riiki taas sõdima sundida.

Tallinna piiramine kulges loiuult, kuid siiski toimus kuidagimoodi. Linlased põletasid kahesaja õuega Kalamaja eeslinna, et piirajad ei saaks seda majutumiseks kasutada. Piirajad aga pikendasid oma kaevikud järkjärgult mereni ja ehtasid vastu kevadet sadama lähedusse suure blokhausi, et linna sadamast ära lõigata. Oktoobri lõpus lahkusid Tallinna lahest Rootsi laevad, viies Tallinna-esistelt saartelt kaasa tallinlaste kariloomad, ja kaitsjad jäid omapäi. Linna pommitamine siiski midagi ei andnud ja tallinlased vastasid väljatungidega. Üheteistkümne piiramisnädala järel kirjutas raad Johan III-le, kaevates piiramise venimise üle, mille vältel kuningalt polevat vähimatki abi või lohutust saadud. Paljud sõjamehed olivat põgenenud

⁵²⁴ Vt **Arnell**. Bidrag till belysning av den baltiska fronten under det nordiska sjuårskriget, 143.

⁵²⁵ Magnus Frederik II-le, 21. oktoober 1570. TKUA. Livland A I:2.

⁵²⁶ Magnus Frederik II-le, 27. oktoober 1570. TKUA. Livland A I:2.

⁵²⁷ Копенгагенские акты, II, nr 200.

⁵²⁸ Samas, nr 201. Selles tänas Frederik II küll Ivan Julma hertsog Magnusele üles näidatud armulikkuse eest, kuid teatas, et ei saa nõustuda tsaari pakutud liiduga Poola-Leedu ja Rootsi vastu; osa Magnusele antud valdustest kuuluvat “ilma mingite uute kohustusteta” kehtiva Taani-Vene lepingu põhjal Taanile; lisaks teatas ta Stettini rahulepingust.

Magnuse laagrisse, vastupidistest ülejooksikutest on nimetatud Liivimaa aadlimeest Peter Dönhofi.⁵²⁹ Lootmata ilmselt liigselt Johan III-le, kelle poole raad piiramise ajal siiski veel korduvalt pöördus ja kes omalt poolt saatis julgustusi ja ustavusnõudmisi (kuni selleni välja, et linlased talle uue truudusvande annaksid), läkitas raad abipalveid ka Danzigile, kellelt raad palus oma 13. septembril saadetud kirjas 200 haakpüssimeest ja proviant⁵³⁰ jt hansalinnadele, Pommeri hertsogitele, Sigismund II Augustile ning keiser Maximilian II-le. Keisrile saadetud kirjas palus raad keelata hansalinnade Narva-kaubandus. Kui venelased ja hertsog Magnus ei saanuks Lüübekist (!) moona, ei püsinuks nad rae sõnul kuigi kaua linnamüüride ees. Ka kirjas Sigismund II Augustile ei süüdistanud tallinlased piirajate varustamises mitte ainult Riit ja Pärnut, vaid ka Preisi linnu.⁵³¹ Kaheteistkümnendal piiramisnädalal, niisiis novembri keskel, vastuses Poola-Leedu kuninga kirjale 15. septembrist⁵³², tänas raad teda abilubaduste eest ning kaebas leivapuuduse üle, kaheldes, kas suudetakse enam kaua “venelaste ja sakslaste” ühendatud jõududele vastu panna.⁵³³ Raad üritas Sigismund II Augustit linna toetama mõjutada ka Poola-Leedu saadiku kaudu Stettini rahukongressil, kelleks oli endine Tallinna raesündik Jost Clodt.⁵³⁴ Kaitsjate moraal ei langenud siiski liialt ja tõsis märgatavalt, kui 22. veebruaril saadi Pommer-Stettini hertsogi Johann Friedrichi⁵³⁵ ning keisri ja Saksi kuurvürsti komisaride kirjad Stettini rahu sõlmimise kohta 13. detsembril. Meenutame, et rahulepingu kohaselt tunnistati Tallinn koos kogu Liivimaaga keisrile kuuluvaks ja jäeti Rootsi kätte vaid pandina, kuni viimasele sõjakulude eest kompensatsiooni maksamiseni (mida aga kunagi ei tehtud).

Magnuse lähikonna ja rae, vene vojevoodide ja rae, Magnuse toetajate ja tallinlaste vahel käis piiramise ajal vilgas kirjavahetus. Magnus kutsus linna veel korduvalt üles alistuma, esitas argumente oma võimutaotluste ja alistumistingimuste toetuseks, tegi linnale etteheiteid “kodumaast eraldumise” (s.o ainsana Rootsi poolele jäämise) jm eest, kaebas tema kohta levitatavate väidetavate valesüüdistuste pärast jne. Muuhulgas süüdistas ta kaitsjaid Toompea lossist vene vojevoodidele saadetud teates, et Magnus olevat ühes oma kirjas tsaari kohta lugupidamatult väljendunud.⁵³⁶ Kirjavahetus käis ka Magnuse lähikondlaste ja muude Eesti ala juhtivate figuuride vahel. Näiteks kirjutas kantsler Burmeister oma vanale sõbrale Jürgen Üxküllile Vigalasse, tehes etteheiteid, et too ja Läänemaa ratsateenistus pole Tallinna alla ilmunud, ja nõudis, et ta Magnuse sõjaleeri toidumoon ja õlut saadaks. Ka hertsog Magnus ise kirjutas Üxküllile samas vaimus.⁵³⁷ Vaatamata läänemaalaste seekordsele passiivsusele oli Magnuse sõjaleeris aadlimehi kogu Liivimaalt. Magnuse poole üeläinute seas oli isegi vähemalt üks Rootsi ametiisik. Poolt vahetas Hiiumaa foogt alates juunist 1569, sealse Saulepa (Putkaste) ja Läänemaal Võnnu mõisnik Berent Tittfer (Titfer), Klaus Kurselli õemees. 12. märtsil 1571 läänistas Magnus talle Saaremaal Pajumõisa alalt 2½ adramaad ja kolm üksjalga.⁵³⁸ Mõned nimed on veel teada. Näiteks andis Magnuse vangilangenud salakuulaja Jakob Hergken Tallinnas piinamise all tunnistusi, milles teatas, et linlastest on piirajatega kirjavahetuses aadlimehed Hermann Wrangel, kelle kaks poega olid Magnuse väes, Dirick Kawer, Curdt Boismann ja Heinrich Boismanni õde proua von Mart. Magnuse meestest nimetas ta Heinrich, Christoffer ja Jürgen Kurselli, Gerdt ja Johann Wrangelit, Johann Meidelit (Maydel?), Jürgen Farensbachi. Kõik nad esinevad tunnistuses ka kirjade saatjatena linna.⁵³⁹ 5. märtsil 1571 toimunud eduka väljatungi ajal tapsid tallinlased teiste seas ühe Wrangeli (Tatruse), Elert Kruse poja ja ühe Buddenbrocki Riia stiftist.⁵⁴⁰ 10. märtsil kirjutas Magnuse välioberst Toennis Wrangel linna, et vahetada välja sinna vangi langenud Hermann Buddenbrocki nimeliselt teadmata poeg ja Magnuse kuller Hans Vilde.⁵⁴¹ Veel on nimeliselt teada Moritz Wrangel⁵⁴² – milline täpselt mitmest samanimelisest, jääb selgusetuks (oletatavasti sama isik mõisameeste rittmeistri Mauritz Wrangeliga). Tallinlaste seas oli mingil määral hertsog Magnuse pooldajaid, seda isegi raehärrade või vähemalt nende perekonnaliikmete seas.⁵⁴³ Piiramise ajal osa neist vahistati ja kuulati piinamisega üle, ilmselt oli ka hukkamisi.

⁵²⁹ Чумиков, 25.

⁵³⁰ Schiemann, 98.

⁵³¹ Tawaststjerna, 25–26.

⁵³² Selles Varssavist saadetud kirjas veenis Sigismund II August linna vastupanule ja kutsus üles mitte uskuma, et sõda Rootsiaga peab Magnus, mitte moskoviitid; Magnus on vaid esile lükatud, et tallinlased julma orjusse meelitada (Чумиков, 21–22).

⁵³³ Samas, 26.

⁵³⁴ Samas, 30.

⁵³⁵ Pommer jagati hertsog Philipp I surma järel 1560 viieks osahertsogkonnaks tema poegade vahel, kellest vanim oli Johann Friedrich.

⁵³⁶ Чумиков, 28.

⁵³⁷ Hansen, 296.

⁵³⁸ Tiik, L. Hiiumaast. Eriti Orjakust, Reigist ja Putkastest. – Kleio. Ajaloo Ajakiri nr 4 (14)/1995, lk 41.

⁵³⁹ Hansen, 305–306.

⁵⁴⁰ Samas, 307–308. Buddenbrockid olid Lüübekist pärinenud Riia kodaniku- ja aadlisuguvõsa.

⁵⁴¹ Samas, 308.

⁵⁴² Samas, 312.

⁵⁴³ Boismanne on juba mainitud. Üks näide veel veidi hilisemast ajast. Raehärra Jürgen Gellinkhuseni poeg Heinrich veetis 1570. a-te esimese poole Taanis, seejärel aga naasis Liivimaale ning läks Magnuse ja moskoviitide teenistusse, saates muuhulgas Tallinna raele meelituskirju poolevahetamise ettepanekutega (vt Hansen, 320–327; Russow, 248–249).

Piiramise ajal, mardipäeva (kas katoliku kirikukalendri 11. november või luterlik Martin Lutheri sünnipäev 10. november) paiku puhkes linnas katkuepidemia, mis levis muidugi ka laagrisse ja maakonda, suretades kõikjal palju rahvast. Koolnute seas oli Magnuse lähikondlasi, teiste seas tema kantsler Konrad Burmeister. Üldse olevat piirajad Tallinna ja Paide all kaotanud 9000 meest, mis on päris kindlasti suur liialdus. Piiramine lõpetati ööl vastu 16. märtsi 1571, Paide oma paar päeva hiljem. Tagasiteel põikas üks vene väesalk üle jäätunud mere Soome, rüüstades seal ulatuslikult. Piiramiste lõpetamise põhjusi oli laias laastus viis: piiramises osalenud väeosade väsimus; ümbruskonna täieliku paljakssöömise järel tekkinud varustusraskused; katk; suutmatus takistada Tallinna varustamist meritsi ning Venemaa lõunapiiril tekkinud suure tatarlaste sissetungi oht, mistõttu vajati kõiki võimalikke vägesid seal. Just viimast nimetab põhjusena Magnus ise.⁵⁴⁴ Kevadine teedelagunemine oleks piiramissuurtükiväe peagi pikaks ajaks paigale naelutanud – ja ülihinnaliste suurtükkide kaitsmise vajaduse tõttu ka ülejäänud väe. Lisaks ei elatud isegi tollal ja isegi mitte sõjakäikude ja piiramiste ajal nii-öelda puhta naturaalmajanduse tingimustes. Raha oli vaja, kuid seda polnud. Ühe 1589. aastast pärineva märke järgi Tartu raeprotokollidest on teada, et Magnus läkitas oma sõjaleerist Tallinna all Moskvasse saadikud Christian Schrapferi ja Peter Mayerni palvega saata talle 40 000 taalrit. Saadi 12 000, millest ei jätkunud kuigi kauaks.⁵⁴⁵

Stettini rahu oli Magnuse jaoks katastroof. Sellega kohustus Frederik II muuhulgas Taanile tagastatavaid maa-alasid Lääne- ja Saaremaal mitte Magnusele andma.⁵⁴⁶ Poola-Leeduga kehtis Moskoovial niigi vahe- rahu, nüüd olid Rootsi valdused Liivimaal keisrile või Taanile lubatud. Viimastega Magnus ju sõdida ei kavatsenud. Kellelt ta nüüd oma Liivimaad õieti vallutamas oli? Uues rahvusvahelises ja õiguslikus olukorras, mis sidus Liivimaa vormiliselt taas kindlamalt Saksa-Rooma impeeriumiga ja mille ajutisust kaas- aegsed ette ei teadnud, mõisteti hukka Magnuse liit Moskooviaga impeeriumi ja kõigi teiste Liivimaal tege- vate jõudude poolt. Nii kadusid Magnuse programmilt ja propagandalt põhi ja usutavus. Liivimaalaste temaga seotud lootustes ja suhtumistes toimusid tõsised nihked, kuigi seda kindlasti mitte kohe, aga algas nende lahkumine tema lippude alt. Stettini rahu mõju oleks arvatavasti neutraliseerinud vaid Tallinna hõiva- mine ja Vene Liivimaa-valduste üleandmine Magnusele, kuid kumbagi ju ei toimunud. Stettini rahu seadis Magnuse tema nüüdses olukorras peaaegu täielikku sõltuvusse Ivan Julmast.

Põltsamaal

Vene armee lahkus Liivimaalt, Magnus jäi. Et ta Tallinna võtta polnud suutnud, ei andnud tsaar talle muidugi ka Tartu-, Viru- ega Viljandimaad üle. Vastuseta jäävad küsimused, kas sel juhul oleks andnud, kui Tallinn oleks langenud?, kas oleks andnud, kui poleks olnud Stettini rahu?, ei andnud just seetõttu, et sõlmiti Stettini rahu?, mis oleks muutunud, kui oleks andnud? Magnus sai udelliks ainult Põltsamaa lossi ja alevi koos juurdekuuluvate alade ja umbes tuhande talupojaga. Viimased tuli tal üsna pea oma kaas- kondlastele ja ohvitseridele edasi läänistada. Tegelikult on ebaselge, mida see sõnapaar – *tuhad talupoega* – täpsemalt tähendab. Kas tuhandet mõlemast soost ja igas vanuses hinge? Või tuhandet meeshinge, mis tähendaks kokku veidi üle kahe tuhande inimese? Või tuhandet talu? See viimane variant on küll kõige eba- tõenäolisem, sest tähendaks 5000–7000 inimest. Nii palju inimesi ei elanud Põltsamaa kihelkonnas ilmselt isegi enne Liivi sõda, nüüd aga oli piirkonnast mitu korda üle pühitud. Päris võimatu see aga siiski pole. Aastal 1583, juba pärast Liivi sõja lõppu toimunud Poola-Leedu revisjon tuvastas Põltsamaa staarostkonnas 326¼ poola adramaad (mis oli kohalikust adramaast umbes neli korda suurem), sellest küll ainult 102¼ asustatud. 1590. aastal oli samas asustatud ligemale 140 poola adramaad kokku 466 adrataluga; 1599. aastal – 189½ adramaad ja 685 adratalu.⁵⁴⁷ Pole muidugi võimatu, et Magnus sai läänistusi ka mujal kui Põltsamaal, näiteks Tartu ja Viljandi ümbruskonnas, ent selle kohta pole ühtegi teadet. Samas on ekslik arvata, et Magnus sellal oma muud valdused Liivimaal kaotanud oli. Endiselt kuulusid talle Piltene stift ja üle poole Saaremaast. Tema võimu neil aladel aktsepteeriti ja peeti kohapeal legitiimseks. Näiteks tegi Magnus oma Põltsamaal viibimise lõpupäevil, 3. oktoobril 1571 saaremaalasele Christoffer Vitinghof nooremale väikese läänistuse Saaremaal temalt võetud 3000 Riia marga suuruse laenu kustutamiseks.⁵⁴⁸

⁵⁴⁴ Hertug Magnus, 65.

⁵⁴⁵ Busse, 63, viide 1.

⁵⁴⁶ Lossius, 130, märkus 2. Rahulepingu tekst – Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands. Mit Unterstützung der ehstländischen literarischen Allerhöchst bestätigten Gesellschaft herausgegeben von Dr. F. G. von Bunge und Dr. C. J. A. Paucker. Bd. 7. Reval, 1854, S. 272–287.

⁵⁴⁷ Тарвел, Э. Фольварк, пан и подданный. Аграрные отношения в польских владениях на территории южной Эстонии в конце XVII века. Таллинн, 1964, с. 39–40.

⁵⁴⁸ Genealogisches Handbuch, Teil Oesel, 399.

Põltsamaa endine foogtilinnus poolpõlenud aleviga selle külje all oli isegi Kuressaarega võrreldes armetu paik. Kõik oli siin põhimõtteliselt küll sarnane, ent veelgi väiksem ja tagasihoidlikum, ülerahvastatus suure sõja läheduse ja sõjameeste rohkuse tõttu aga veelgi suurem. Pealegi olid lääneeurooplase jaoks arusaamatu, võõra, tülgestava olmekultuuriga moskoviidid lossi ja paikkonda aastaid lagastanud. Kohaliku rahvapärime kohaselt polevat Magnus kohe lossi asunudki, vaid peatunud laagris Kuningamäel, praeguse linna edela-servas. (Ühe teate kohaselt anti Põltsamaa loss ja alev Magnusele üle alles 1573. aastal, kuid sõandame selles kahelda.⁵⁴⁹) Küllap võttis lossi kasimine aega. Lisaks oli lossiõu täis ehitatud ajutisi puithooneid ja varjualuseid, mis tuli nüüd osaliselt lammutada, et “kuningale” seisusekohast elujärge võimaldada. Magnuse rahaline olukord, tema võimalused polnud nüüd suurt paremad, kui olid olnud Kuressaares. Lossi teenijaskonda oli vaid paarkümmend hinge, mõnikord olevat “kuninglik” lõuna koosnenud ainult kolmest roast. Hilisemast, nõndanimetatud Poola ajast on teada, et Põltsamaa staarostkonna tulud kõikusid aastail 1583–1590 kõigest 2000–3300 kuldna (zloti) ümber; ainult põllumajanduslikult väga heal 1599. aastal on neid hinnatud koguni 8400 kuldna.⁵⁵⁰

Eestikeelses ajalookirjanduses on tavaks väita, et Põltsamaast sai nüüd Liivimaa kuningriigi pealinn. See aga pole nii. Pealinnaks oli määratud saama Tallinn, edaspidi ehk Riia. Igatahes pidi pealinn iseenesest mõista olema linn. Poola ajast on küll teateid (näiteks bürgermeistri olemasolu), mis viitavad Põltsamaale mingisuguse linnaõiguse andmisele. Kui nii, siis on üsna tõenäoline, et seda tegi hertsog Magnus. See ei muuda aga midagi. “Kuningriigi” keskus oli seal, kus viibis Magnus. Põltsamaal peatus ta pikemalt ainult 1571. aasta märtsist-aprillist oktoobrini ja uuesti 1572. aasta suvel. Hiljem viibis ta seal vaid episoodiliselt, ehkki sageli. Näiteks on neli tema poolt aastatel 1575–1576 Tallinna raele kirjutatud kirja allkirjastatud Põltsamaal, ent see võib seletuda lihtsalt kiirema kirjavahetuse sooviga; Põltsamaa oli Tallinnale lähemal. Etteruttavalt – ta resideerus 1571–1572 mõned kuud Kuressaares, alates 1573. aastast peamiselt Karksis, mis oli tugevamini kindlustatud, asendi poolest (Viljandi selja taga) kaitstum ja rootslastest kaugemal (poolakate-leedulastega, meenutagem, kehtis vaherahu), Helmes ja Tartus (mis kindlasti tema pealinn polnud, ehkki ta sai just sinna omale “kuningriigi” peakiriku – Maarja kiriku praeguse ülikooli peahoone kohal), 1577. aastal kuulutas lühikeseks ajaks oma pealinnaks Võnnu linna, seejärel elas taas Helmes ja Karksis ning elu viimased aastad põhiliselt Piltenes ja Dundagas Kuramaal. Vahepeale jäävad veel mitu Moskoovias veedetud kuud. See kõik ilmneb nii tema kirjade saatmiskohtadest kui ka tema 1579. aastast pärinevast eneseõigustuskirjast.

Uue retkega Tallinna alla läks teisiti, kui algselt plaanitud oli. Krimmi khaan Devlet-Girei (?–1577, khaan alates 1551) sooritas maikuu 30 000–40 000 mehega ootamatu sõõstu Moskva alla, kust tsaar oli hordi lähenedemisest kuuldes põgenenud. (Vene tõkkevägede vähesuse üheks põhjuseks oli ka Tallinna ebaõnnestunud piiramine: 1570. aastal kuni oktoobrini Okaa ääres seisnud 20 000-lise väe paremik, 7000–10 000 meest, saadeti piirajaile appi, kandis seal aga kaotusi ja naasis täiesti demoraliseerunult ja kurnatuna.) Linna vallutada tatarlased ei proovinud, kuid süütasid agulid ja tuli levis kõva tuulega üle Moskva. Kogu linn põles vaid kolme tunniga hirmsas lõõmas maani maha, ellujäänuid oli vähe. Hukkunute ja orjaksviidute arv oli tohutu. Et Moskvast elas ka pärast hiljutist näljahäda ja katku mitukümmend tuhat inimest, ja et linnast otsisid varju ümbruskonna asukad mitmekümne kilomeetri raadiuses, kellest tulekahjus hukkus väga suur enamus (Taube ja Kruse hinnangul elas Moskvast 120 000 inimest, kellest 24 000 jäid ellu⁵⁵¹), tagasiteel Krimmi laastas aga hord takistamatult Rjazanimaad, ulatusid kaotused igal juhul kuuekohalise arvuni. Tatari saadik Poola-Leedus rääkis mõni aeg hiljem 60 000 tapetust ja 60 000 orjast, kuid võib-olla arvestamata Moskva tulekahju ohvreid.⁵⁵² Võiks oletada kuni veerand miljoni inimese kaotamist. Õigluse huvides tuleb lisada, et krimmitatarlaste retkedega ei kaasnenud tavaliselt kuigivõrd tapmisi ja põletamisi – nad jahtisid n-õ elussaaki Türgi orjaturgudel realiseerimiseks ja kavatsesid seda teha samades piirkondades edaspidigi; see-eest turujõududega vähemseotud nogailaste sõjakäigud olid pea alati hävitusretked. Ivan Julm töötas uue sissetungi hirmus khaanile panist maksta ja Astrahani loovutada. Igatahes oli selge, et otsekohe niigi nälginud ja katkune Moskoovia uuesti Liivimaal midagi suuremat ette võtta ei suuda. Sügisel sõlmisidki Hans Björnsson Leijon ja Liivimaa vene vojevoodid lokaalse vaherahu.⁵⁵³ Tõsi küll, nii Johan III kui ka Ivan Julm keeldusid

⁵⁴⁹ Riigi Muinsuskaitseameti arhiiv, säilik P-219 (Põltsamaa linnuse kohta käiv ajalooline ülevaade).

⁵⁵⁰ **Тарвел**, 78–79, 91.

⁵⁵¹ See peaks olema üsna paikapidav hinnang. Antonio Possevino hinnangul a-ist 1581–1582 oli Moskvast 30 000 elanikku; elanikkonna neljakordsest vähenemisest 1571 teatas hiljem ka Petrus Petrejus. Vt nt **Копанев, А.** Население Русского государства в XVI в. – Исторические записки. Т. 64. Москва, 1959, с. 240.

⁵⁵² **Скрынников.** Великий государь Иоанн Васильевич Грозный, II, 149–150; kaasaegsete hinnanguid vt: **Володихин**, 92–96.

⁵⁵³ Johan III kirjad selle kohta oma väepealikule Soomes Gustav Banérule pärinevad 1571. a oktoobri viimasest dekaadist (**Tawaststjerna**, 29); vaherahu sõlmiti niisiis arvatavasti septembri lõpus või oktoobri alul.

sega kinnitamast, kuid mingi aja jooksul peeti sellest siiski enam-vähem kinni ning moskoviidid jätsid järgmisel talvel isegi ära planeeritud uue sissetungi Harju- ja Läänemaale, milleks vägi juba Tartusse kogunes, ning osa teisest, Novgorodi koondatud sõjaväest saadeti rüüstama hoopis Rootsi-Karjalat. Olukord muutus Rootsi Liivimaa-valduste jaoks taas ohtlikumaks alles pärast seda, kui Devlet-Girei uus sissetung Venemaale 1572. aasta juuli lõpus – augusti alul vaid 60 km kaugusel Moskvast – peatati.

Niisiis oli Magnus määratud tegevusetult ootama. Põltsamaa piirkond ei suutnud tema mõisamehi pikema aja vältel ära toita, sestap jäeti sinna pärast seda, kui sai selgeks, et uut Tallinna piiramist niipea ei järgne, ainult Maydeli ja Boissmanni lipkonnad. Zeizi ja Roseni lipkonnad paigutati laiali küladesse endises Tartu piiskopkonnas, Tiesenhauseni oma aga jäeti rootslaste võimualale, Ubakalu külla Kareda vakuses Järvamaal. Sealt korraldas Tiesenhausen koos Põltsamaalt saadetud täiendustega luure- ja saagiretki Tallinnani välja, muutes edu tõttu ajapikku hooletuks. Oli ka teistsuguseid kokkupõrkeid. Näiteks hakkasid Tallinna ja Paide piiramise ajal puupaljaks tehtud Harju- ja Järvamaa talupojad omal käel röövretki tegema, eriti Virumaale, et oma kaotusi kuidagi kompenseerida, ja vedasid sealt usinasti kõike kättesattunut välja. Lõpuks korraldasid venelased ja virulased neile varitsuse ja nottisid Moe oja ääres korraga 600 talumeest maha.⁵⁵⁴

“Kuningas” Magnus elas oma uut ja jälle õnnetut olukorda kindlasti raskelt üle. Tallinna piiramise ebaõnnestumise järel kahanes järsult nii tema populaarsus liivimaalaste kui ka autoriteet omaenese meeste seas. Stettini rahu ja Tallinna fiasko olid Magnust ka Ivan Julma silmis pisendanud, kellel uues olukorras, kus kokkulepe keisriga Poola-Leedu jagamiseks vähemalt ebamäärasesse tulevikku nihkus, enam Saksamaa avaliku arvamuse rahustamiseks mingit Liivimaa kuningriiki vaja polnud. (Ent muidugi on olemas ka vastupidine tõlgendusvõimalus: Saksamaa avaliku arvamuse mõjutamiseks vajab tsaar nüüd seda enam Magnuse koostöö ja Liivimaa kuningriigi propagandaväärtust.) Frederik II-ga olid Magnuse suhted endiselt segased. 3. aprillil 1571 saatis Magnus vennale kirja, milles mainis “meie sõbraliku südamestarmastatud armsa proua ema” leskkuninganna Dorothea saadikute külaskäiku, millest pole rohkem midagi teada; seletas Tallinna piiramise lõpetamist “kaelalangenud ... taudi ja haigusega”; kahetses Taani rahuõlmimist Rootsi ja avaldas arvamust, et tsaari abiga oleks Frederik peagi kogu Rootsi kuningriigi oma võimu alla saanud; kinnitas, et tuleval suvel võetakse ette uus Tallinna piiramine ja et tsaaril pole vähimatki kavatsust Rootsi rahu teha.⁵⁵⁵ Mais jõudis teel Moskooviasse Magnuse manu Põltsamaale Frederiku saadik Elias Eysenberg, kes teatas kuninga arvamuse juhtunu kohta ja hoiatas võimalusest, et Magnuselt võetakse tema Saare-Lääne valdused. Magnus protesteeris 24. mail: hakates tsaari vasalliks, polevat ta Saksa-Rooma riigi huve riivanud, mistõttu polevat ka mingit põhjust teda Saare-Lääne stiftist ilma jätta.⁵⁵⁶ Ühtlasi andis ta Eysenbergile kaasa oma soovituskirja tsaarile.

Eysenbergilt kuuldu avaldas Magnusele sedavõrd rasket muljet, et juba 13. juunil võttis ta lühikeses ja segasevõitu kirjas Frederik II-le jutuks oma Liivimaalt lahkumise, pakkudes võimalust, et nende õemes Saksi kuurvürst talle Pühas Rooma riigis mõne olulise linna valitsemiseks loovutab.⁵⁵⁷ Ehk oli Magnus just siis saanud teate Moskva hävimisest? 24. juulil, juba pärast Taube ja Kruse naasmist tsaari juurest (vt allpool), kirjutas Magnus Frederik II-le taas enesekindlalt vaimus, püüdes sobitada kokkulepet tema ja Ivan Julma vahel. Kuu aega hiljem, 23. augustil järgnes seoses uue kohtumisega Eysenbergiga viimase tagasireisil uus kiri, milles lisaks Frederikule apelleeritakse ka nende emale, “vendadele, õdedele, veresugulastele ja kõigile teistele õemeestele ja juurdekuuluvatele”, kuid üldine argumentatsioon ei ole sisuliselt muutunud. On mõnevõrra üllatav ja näitab hertsog Magnuse kõigest hoolimata püsinud usku oma ettevõtmise eduväljavaadetes, et ta ei kasutanud otseselt Eysenbergi vahendust mängust väljumiseks, enda Taani kuninga ja Saksa-Rooma keisri kaitse alla andmiseks, milleks oli talle ju jätnud võimaluse Stettini rahu. Mingit kaksipidi arvamust ei saanud Magnusel Stettini rahuleppe sisust jääda. Sellele viitab nii ülalmainitud kiri 13. juunist kui ka üks hilisem dateerimata, kuid veel samal 1571. aastal (6. kuupäeval, kuid loetamatul kuul) Taanis registreeritud läkitus, milles mainis Magnus Eysenbergi poolt “suvel” toodud lepingutekste ja muid akte, millega oli ta järelikult tuttav. Väärrib samas märkimist, et viimatimainitud kirjas ei korranud Magnus enam argumente tsaari ja keisri lähenemise kasuks ega õigustanud end vastavate kaalutlustega, vaid süüdistas rootslasi, viitas sellele, et ta mitte omal algatusel ei vahetanud oma pärusosa Holsteinis nüüd sõjast ja vaenustest nii laastatud maanurga vastu, ning avaldas lootust, et saab toimunut veel selgitada. Kiri lõpeb palvega toimetada Kuressaarde 20 lasti rukist ja 30 lasti otra tema vürstliku persooni ja tema hoovkonna tarbeks ning ebamääraselt sõnastatud teatega soovist ise “esimese vaba veega” Kuressaarde saabuda. Millestki kõneleb ehk

⁵⁵⁴ Russow, 205.

⁵⁵⁵ Magnus Frederik II-le, 3. aprill 1571. TKUA. Livland A I:2.

⁵⁵⁶ Копенгагенские акты, II, nr 204.

⁵⁵⁷ Magnus Frederik II-le, 13. juuni 1571. TKUA. Livland A I:2.

seegi, et Magnuse tavapäraselt omakäelise allkirja juures (kõik selles lõigus viidatud kirjad on muide kirjutatud ühe ja sama sekretäri või kirjutaja poolt) puuduvad tema tiitlid.⁵⁵⁸ Vastuväitena siin markeeritud olitusele võib samas pakkuda, et nimetatud kiri võis olla saadetud juba pärast Taube ja Kruse ülestõusukatset Tartus (vt allpool) ning et viimast asjaolu pole selles mainitud näiteks Magnuse Saaremaale põgenemise paremas valguses näitamiseks. Võimalusi on muidugi veel: näiteks see, et kiri ongi kirjutatud teadmises, et see ülestõus tuleb, või et Taube ja Kruse otsustasid ülestõusu kasuks, sest teadsid Magnuse lahkumiplaanist, millega oleks nende projekt tsaari silmis lõplikult läbi kukkunud – koos järeldustega nende personaalküsimuses.

Magnuse rasket olukorda täiendas jätkuv katkuepidemia, mis oli alanud Tallinna piiramise ajal ja mille uus puhang järgnes juulis 1571:

Nüüd oli Põltsamaal nii raske katk, et ka küünlad meie laua peal kustusid ja paljud meie junkrud sellesse surid. Sellest kirjutasime Tartu vojevoodile, et ta meid mõnda tervesse kohta Tartu piiskopkonnas üle viiks, kus me katku eest varju saaks, sama palve jõudis suurvürsti kätte.⁵⁵⁹

“Liivimaa kuningriigi” loomisele järgnenud kuudel koosnes hertsog Magnuse lähikond üldjoontes samadest isikutest kui eelnenud perioodil. Mõneks ajaks lisandusid Kruse, Taube ja nende kaaslasel. Peatselt algasid aga muutused. Taani kuningakoda ei lasknud Magnuse juurde tagasi sekretär Friedrich Grossi (või keeldus too sellest ise); Konrad Burmeister suri 1570; Klaus Aderkasist pole pärast 1570. aastat peaaegu üldse teateid ja 1581 nimetatakse teda juba surnuna; Johann Üxküll lahkus 1571. a Magnuse teenistusest. Samas täienes Magnuse lähikond eriti tema esialgse edu ajal paljude nimekate aadlikega nii Harjumaalt kui ka Riia stiftist, kellest osa ta peatselt küll hülgasid. Dokumentaalsete andmete nappuse tõttu olgu siinkohal näitena ära toodud vaid endine Riia stiftinõunik Johann Tiesenhausen.⁵⁶⁰

Kruse ja Taube ülestõusukatse

Arvatavasti veeretab Magnus suure osa oma süüst ebaõnnestumise eest Tallinna all Johann Taubele ja Elert Krusele. Mehed ise olid oma ürituse ebaõnnestumisest kindlasti samuti löödud ja neis võis targata hirm oma elu pärast. Seda ongi ajalookirjanduses üldiselt nende peagi järgnenud Poola-Leedu poolele ülemineku põhjuseks peetud. Kui Tallinna piiramise asjaolude ja mõlema mehe piiramiseelsete kinnituste lahkamiseks läheb, siis keda tsaar usub – kas neid või neid süüdistavat Magnust? Saada mingil eriti kunstipärasel viisil hukatud ei tundunud kindlasti eriti meelitava perspektiivina. Tsaari muutunud suhtumisest neisse ja alanud arveteõndamisest äsjase opritšnina-eliidiga võisid Kruse ja Taube aimu saada juunis 1571, kui viibisid tsaari juures Aleksandrovskaja slobodaas. Arvatavasti päästis neid seekord türanni vihast see, et käsil olid nii Ivani enda kui ka tema vanema poja ja troonipärija pulmade ettevalmistused. Selleks oli kogu Moskooviast juba mitu kuud varem kaks tuhat neidu kokku veetud, keda tsaar oma usaldusalustega hoolega üle vaatas, osale neist seejärel kaasavara andis ja mehele pani, kuni ring ahenes alul kahekümne nelja ja lõpuks kaheteistkümne tüdrukuni. Nende seast valiti siis suure põhjalikkusega mõrsjad. Pulmade toimumine nii ruttu Moskva katastroofi järel oli kindlasti teadlik ajastus, osa positiivsest propagandast, mistõttu lükati edasi ka võimalikud repressioonid. Lisaks saabusid Taube ja Kruse arvatavasti koos Eysenbergiga ning lootused Taani tõmbamiseks liitu tsaariga ja/või Taani vahendusele suhete reguleerimisel keisriga polnud veel päris kadunud. Eysenbergi instruksioon nägigi ette peamiselt keisri saatkonna ohutu Venemaale pääsemise tagamist.⁵⁶¹ 4. juunil 1571 kirjutasi Taube ja Kruse Tartust Frederik II-le, avaldades imestust selle üle, et Ivan Julm kuulutati Stettini rahukonverentsil keisri, impeeriumi ja ristirahva vaenlaseks, ning selle üle, et kuningas Frederik tundvat end Liivimaa küsimuses tsaari poolt solvatuna ja pidavat nüüd keisri abi otsima. Olevat ometi vastupidi: tsaari leping hertsog Magnusega on kasuks kogu kristlaskonnale, keisririigile, Taani kroonile, Holsteini kojale ja ennekõike õnnetule Liivimaale. Kui sõda Rootsi oleks veel aastagi kestnud, oleks Taani kuningas vallutanud tsaari abiga kogu Rootsi. Lõpetuseks palusid nad kuningal vahendada keisri ja tsaari leppimist.⁵⁶² 19. augustil, s.o Eysenbergi Venemaalt lahkumise ja Liivimaale jõudmise järel, saadeti järgmine kiri, sisuks taas vajadus lähendada keisrit ja tsaari. Selleks palusid nad, et Liivimaa õnnetust olukorrast ja eesseisvatel läbirääkimistest (ilmselt Liivimaa küsimuses) teatataks Saksi

⁵⁵⁸ Kirjade asukoht: TKUA. Livland A I:2.

⁵⁵⁹ Hertug Magnus, 65.

⁵⁶⁰ Abikaasa Barbara von Plettenberg. J. Tiesenhausen tapeti moskoviitide poolt Võnnus 1577 (Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften. Teil Estland, Bd. 1, 397–398).

⁵⁶¹ Копенгагенские акты, II, nr 203.

⁵⁶² Samas, nr 206.

kuurvürstile (seda ülesannet ei tahtnud Eysenberg enda peale võtta), ja et koos tsaari kirjadega läkitatakse kuurvürsti ja keisri juurde just Eysenberg, kellega nad on korduvalt kohtunud ja aru pidanud.⁵⁶³ Taube ja Kruse jätkasid ka muud diplomaatilist tegevust Ivan Julma teenistuses. Rootsi riigiregistratuuris registreeriti alles 31. oktoobril 1571, seega kümme päeva pärast nende ülestõusukatset Taube ja Kruse saadetud "artiklid" Johan III-le. Neis nõuti Rootsi ja Venemaa vahelise rahu eeltingimustena, et Johani poeg Sigismund (juhul, kui ta Jagelloonide järglasena soovib säilitada oma õigused Leedu suurvürstiriigis) tunnistaks end tsaari maksukohuslasest vasalliks; et Rootsi loobuks Liivimaast; et kukutatud Erik XIV vabastataks ja saadetakse tsaari juurde; et hüvitataks kogu kahju, mis tehti 1568. a tsaari saadikutele Stockholmis; et Venemaale loovutataks üks teatud piirilähedane (hõbeda?)kaevandus ja saadetakse oskajaid mäemehi.⁵⁶⁴

Ehkki mingeid märke Taube ja Kruse tegelikust põlu alla panemisest niisiis teadaolevalt ei olnud ning nad jätkasid mingi aja vältel endiselt katseid keisrit ja tsaari lähendada, võisid nad oma vestlustest Eysenbergiga saada piisavalt uut teavet, adumaks lõplikult, et nende poliitika on läbi kukkunud. Niisiis ei saa välistada võimalust, et nende meele muutuse peapõhjuseks polnud pelg oma elu pärast, vaid Stettini rahuleping selle ootamatult selgelt Vene-vastase sisuga. Üks ei välista muidugi teist, motiivid olid kindlasti omavahelises seoses. Juba pärast Tartu vallutamiskatse nurjumist päris Taube ja Kruse poolevahetamise põhjuste kohta neilt aru ka hertsog Magnus:

Saaremaalt kirjutasime me Taubele ja Krusele, kes juba Tartu piiskopkonnast peapiiskopkonda olid läinud. Kuna nad meid esmalt suurvürsti juurde olid viinud ja nüüd ootamatult ja meie teadmata Tartu linna rünnanud ja suurvürstist lahkunud, siis palusime me neilt teavet, mis põhjusel see toimus, mis oli nende [tegude] eesmärk ja kuidas me edaspidi toimima peaksime. Sellele vastasid nad, et suurvürst oli mitmel tuhandel tatarlasel kõik sakslased Liivimaal vangistatult ära viia lasknud⁵⁶⁵, sellepärast olid nad rünnaku teinud ja olevat Poola krooni poole pöördunud, soovitasid meil Püha Rooma Riigi juurde jääda.⁵⁶⁶

Elert Kruse hilisema seletuse kohaselt olid nad Taubega saanud korralduse kahe mõisameeste lipkonna ja kolmesaja laskuriga Venemaale tatarlaste-vastasele sõjakäigule ilmuda, mida nad täitma asusid, polevat aga tsaarilt üksuste jaoks lubatud raha kätte saanud ja kamandatud lõpuks ise Pihkvasse, mis tekitanud neis halbu eelaimusi.⁵⁶⁷ Jääb ebaselgeks, millal täpselt see kõik toimus – kevadel, suvel või sügisel. Loogiline oleks oletada vahetult Moskva katastroofile järgnenud aega, mil suvi oli alles ees ja tatarlaste uus sissetung täiesti tõenäoline, või veidi varasemat ajastust, mil kiiruga koguti väeosi, mida pärast sisulist lüüasaamist talvekampaanias õnnestuks stepipiirile saata. Viimasel juhul oleks ühtlasi selge, miks palgaraha saamata jäi. Veelgi varasem, kohe Tallinna piiramisele järgnenud aeg ei taha sobida selles osalenud vägede täieliku kurnatuse tõttu, juulis aga algas Liivimaal uus katkupuhanng. Sügisel, mil sõjategevus Venemaa lõunapiiril tavapäraselt soikus, polnud enam mingit mõtet sinna kalleid palgaüksuseid koondada. Kõige tõenäolisemaks Elert Kruse kirjeldatud sündmuste toimumisajaks tuleb niisiis pidada aprilli lõppu ja maid. Taube ja Kruse "eelaimustele" järgnes nende aktiivne diplomaatiline tegevus tsaari ja keisri lähendamiseks, mis seab Kruse kirjelduse tõesuse kahtluse alla.

Siiski tekkis Taubel ja Krusel siiski millalgi enne oktoobrikuud kavatsus lunastada oma patud tsaarist ja Magnusest lahkulöömise ning Tartu venelastelt tagasivallutamisega. Kas see hiljem üle anda keisrile, rootslastele, taanlastele või leedulastele, oli juba teine küsimus. Linna oma kätte saamisega muutunuks nad kohe vastuvõetavateks läbirääkimispartneriteks, kelle puhul paljutki meeeldi unustatud oleks. Konkreetselt saadeti keegi aadlimees Dietrich Kall kirjadega Leedu võimualale ja saadi sealt vist ka mingisugune vastus.⁵⁶⁸ Tõenäolisem tundub, ehkki dokumentaalselt tõestada pole seda võimalik, et variante oli mitu. Poola-Leedu versiooni käisid hiljem välja Kruse ja Kall ajal, mil nad juba Poola-Leedu alamluses olid ning taoline selgitus oli neile kasulik. Rzeczpospolital polnud 1571. aastal mingit tahtmist Moskooviaga uuesti aktiivsesse sõjategevusse sattuda, Tartu ülevõtmine toonuks aga selle igal juhul kaasa. Taube ja Kruse eespool tsiteeritud vastus Magnusele viitab pigem nende kavatsusele vallutatu keisrivõimu alla loovutada, nagu Stettini rahuleping Liivimaa puhul ette nägi. Ka Taube ja Kruse esimesed ülestõusukatse ebaõnnestumisele järgnenud sammud viitavad pigem sellele.

Vallutuskatse ettevalmistamise ajal hakkasid Taube ja Kruse salajas oma varandust ja pereliikmeid kindlamatesse kohtadesse toimetama. Taube veenis kaasa lööma rittmeistrid Reinhold Roseni ja Jürgen Tiesenhäuseni, kel liivimaalastena oli liivimaalaste vastu sõdides palju põhjusi rahulolematuseks. Riigisakslast

⁵⁶³ Samas, nr 210.

⁵⁶⁴ **Tawaststjerna**, 52–53.

⁵⁶⁵ Seda saab tõlgendada väitena, et Tartu saksa linnakodanike küüditamine, mis sai osaks ellujäänule pärast Taube ja Kruse vallutuskatset, oli ette planeeritud ning Taubele-Krusele teatavaks saanud. Mingeid muid teateid sellest siiski pole ning näib niisiis, et Taube ja Kruse õigustasid oma sammu selle hilisemate tagajärgedega.

⁵⁶⁶ Hertug Magnus, 66.

⁵⁶⁷ Elert Kruse's, Freiherrn zu Kells und Treiden, Dörptschen Stiftsvogts, Warhafftiger Gegenbericht; 32; **Laidre**, 165.

⁵⁶⁸ Monumenta Livoniae antiquae, II, 72.

Zeizi ilmselt asjasse ei pühendatud; igatahes ei osalenud tema mehed hiljem ülestõusus, ja tema mittekaasamist on peetud ka ürituse läbikukkumise põhjuseks.⁵⁶⁹ Nyenstede teatab ilmselt Krusele tuginedes siiski, et Zeiz oli asjast teadlik, ei jõudnud aga appi.⁵⁷⁰ Äkkrünnaku hõlbustamiseks veensid Taube ja Kruse Tartu ülemvojevoodi Roseni lipkonda otse linna külje alla majutama, sest Tartumaa talupojad olevat olnud ratsaväe majutamisest viimseni välja kurnatud. Tiesenhauseni mehed toodi appi salaja. Asjaolud soosisid seda pettust, sest ilmselt toimus vahetult enne seda vojevoodide vahetus. Kogenud, kolm aastat kohapeal viibinud ülemvojevood bojaar Jakov Saltõkov suri ja tema kaks abi vahetati kohalike olusid mittetundva vürst Nikita Priimkov-Rostovski ja tolle samuti uue mehena tulnud abi vastu.⁵⁷¹ Pühapäeval, 21. oktoobri keskpäeval üritas Rosen oma lipkonnaga üllatusrünnakut Tartu hõivamiseks, vallutas korraga kolm väravat, tungis linna sisse ja lootis sakslastest kodanikke endaga ühinevat. Nood ei teadnud asjast midagi ega teinud midagi. Siiski saadi linnatänavad kaheks tunniks oma kätte. Venelased kogusid end aga kiiresti, tungisid omakorda koos kohalike eestlastega nii eeslinnadest kui ka lossist all-linna, lõid Roseni mehed müüride vahelt välja, surmasid Roseni, Tiesenhauseni ja osa nende salgast, seejärel aga korraldasid verise kolmepäevase pogrommi pahaaimamatute linlaste kallal. Ellujäänud saksa linnakodanike enamus küüditati taas, juba kolmandat korda selle sõja vältel. Enamik eestlastest kodanikke jäeti paigale, nagu ka eelmistel kordadel.

Ülestõusus aktiivselt osalenud Taube ja Kruse, kellest eriti viimane oli vähemalt ta enda juttude kohaselt väga vapper mees, pagesid Rootsi võimualale, mis Stettini rahulepingu alusel pidi minema keisrile. Seal õigustasid nad endid oma kirjas Tallinna rae ees, kinnitades, et olid tegutsenud alati heas usus kodumaa hüvanguks. Taube saabus Padisele palvega lubada tal Tallinna tulla (hiljem ilmnas, et ta soovis vahendada mõisameeste lipkondade ületulekut Rootsi teenistusse). Neile keelduti aga loodetud turbes, misjärel läksid nad teineteisest lahku ja edasi Poola-Leedu valdustesse, kus nad vastu võeti.⁵⁷² Seegi ekslemine räägib pigem selle kasuks, et mingit kindlamat eelnevat kokkulepet neil Poola-Leedu esindajatega polnud. Mõlemad tegid hiljem Poola-Leedu teenistuses karjääri ja said kompensatsiooni kaotatud valduste eest; Krusele läänistati Turaida, Taubele aga Cesvaine. Mõlemad tõstis kuningas Sigismund August vabahärradeks. See oli väga haruldane, isegi pretseedentitu au. Poola-Leedu oli juba muutunud sisuliselt aadlivabariigiks, mille šlahta järgis seisusliku võrdsuse printsiipi. Varasematel sajanditel ja aastakümnetel omandatud tiitlite kasutamisele vaadati viltu ning uusi ei omistatud. Poola-Leedu alamad said nüüd tiitleid ainult välismaistelt monarhidelt, kuningas omakorda andis neid aga vaid välismaalastele. Taubele ja Krusele osaks saanud lahke vastuvõtu peapõhjusi tuleb otsida nende kui tsaari lähedaste abiliste informatiivses ja poliitilises kaalus. Aleksander Tšumikovi ja Theodor Schiemanni kinnitusel säilitati veel 19. sajandi lõpus Miitavis (Jelgavas) Kuramaa hertsoglikus arhiivis kahte tsaari isikliku pitserisõrmusega kinnitatud lākitust 29. novembrist 1571 Taubele ja Krusele, milles Ivan Julm loetles soosinguavaldusi oma endistele soosikutele. Muuhulgas olevat ta teinud Taube “vürstiks” ja Kruse “suureks bojaariks”, andnud neile maad ja inimesi, hõbedat ja kulda – kõike, mida nad palusid. Tsaar soovitas neil mõelda nende viimasele vestlusele. Lõpetuseks nõudis ta, et nõunikud Tartusse naaseksid, töötades neile kindlat kaitset ja nende rahulolematuse põhjustajate karistamist, kõikide ametite ja tiitlite taastamist.⁵⁷³

Roseni lipkonna riismed põgenesid osalt Rootsi valdustesse, osalt Pärnu mõisameeste juurde, osalt Üleväina-Liivimaale. Zeizi peamiselt Riimaa aadlikest lipkond oli nüüd venelaste silmis samuti ebausaldusväärne, maksti kinni (!) ja saadeti laiali. Zeiz ise ratsutas minema juba enne lõpparve saamist. Rootsi väepealik Karl Henriksson Horn langes umbes sama suure ratsasalga ootamatult kaela Tartus hukkunud Tiesenhauseni lipkonnale, mida nüüd komandas Reinhold Üxküll Koselt (kes küllap oli lipkonnas varem leitnant või lipnik), põletas maha Ubakalu küla ja saatis kadunud rittmeistri mehed koos uue pealikuga enamikus samuti teise ilma.⁵⁷⁴

⁵⁶⁹ Russow, 208.

⁵⁷⁰ Monumenta Livoniae antiquae, II, 73.

⁵⁷¹ See on küll vaid siinkirjutaja oletus, mis rajaneb teadmisel, et Tartus jõudis 1571. aastal olla kolm ülemvojevoodi – pärast juba nimetatuid veel vürst Vassili Golitsõn kolme abiga. Liivimaa linnade vojevoodide nimistut vt Angermann, 107–111.

⁵⁷² Kelch, 226–227.

⁵⁷³ Чумиков, 31; Schiemann, 22.

⁵⁷⁴ B. Russow paigutab selle üllatusrünnaku ajalisel Tartu vallutuskatsest ettepoole, et lasta ka oma lihase õe tapmises süüdi oleval Jürgen Tiesenhausenil (küllap moraaliõpetuslikel eesmärkidel) hukkuda õiglaste karistajate rootslaste käe läbi. See on hea näide sellest, kui vabalt Russow faktidega ümber käib. S. Henningi kirjeldus ei jäta küll mingit kahtlust, et õine vere-saun toimus pärast Tartu avantüüri, ja et Tiesenhausen oli sellal juba langenu. Tartu sündmuste järel põgenesid selle ellujäänud osalised põhiliselt Poola-Leedu ja Kettleri võimualale – nii et küllap teadis seekord paremini Henning.

Magnus Saaremaal

Hertsog Magnus, kuulnud Tartus toimunust, lahkus ettearvamatu tsaari raevu pelus Põltsamaalt Saaremaale. Tema enda kinnitused ei olnud ta Tartu ülestõusuplaanidest enne selle toimumist teadlik. Arvestades aga eriti talle lähedase Üxküllide-Tiesenhausenite-Rosenite abieluliidu liikmete osalust väljaastumises⁵⁷⁵, ei saa tema kursisolemist täielikult välistada. Stettini rahutingimuste valguses peaks ka oletama, et ta pidi olema vähemalt mõelnud, kuidas tsaari alamlusest lahkuda. Eespool nägime, et vähemalt üks tema kiri Frederik II-le annab alust seda ka tõsisemalt oletada (ehkki ei pruugi kuupäeva puudumise tõttu seda tõendada). Igatahes kui ta ka Taube ja Kruse plaanidest teada võis, oli ta jäänud äraootavale seisukohale ja eitas hiljem seda. Küsimusele, miks oleks ta pidanud asjast teadmise korral seda eitama, ei ole selget vastust. Näiteks selleks, et mitte näida liiga reetliku ja omakasupüüdlisena? Magnus rõhutas hiljem korduvalt oma Ivan Julmale lojaalsuseks jäämise motiivina ristisuudlemisega kinnitatud tütust ja ega saagi ju täielikult välistada, et Magnuse ettekujutus välisest “aust” eeldas taoliste “autute” tegude varjamist. 1571. aasta lõpus ei olnud tsaar oma kokkulepet Magnusega veel kuidagi rikkunud. Võimalik on muidugi veelgi lihtsam seletus: Taube ja Kruse ettevõtmine kukkus ju läbi! Olemata formaalselt sellest teadlik, ei pruukinud Magnus näha mingit põhjust kanda vastutust tartlastele osaks saanud hirmsa saatuse eest. 1579. aastal põhjendas Magnus oma Põltsamaalt lahkumist nii:

Ja kuna Taube ja Kruse kõik venelaste meeled sakslaste vastu olid ajanud, mida oli näha, ja kuna Taube ja Kruse meie kõrgete nõunike hulka kuulusid, mislābi me kallaletungist teadma oleksime pidanud, ja suurvürst oma tširannia paljudele ilma igasuguse ārakuulamiseta suunas, siis pidime me, kõik Põltsamaal olevad sakslased, end kiiresti teele asutama ja läbi vaenlase maa meie Saaremaale minema.⁵⁷⁶

Magnuse kaks veel allesjäänud lipkonda pudenesid isanda lahkudes osalt laiali, osalt läksid leedulaste, väiksem osa rootslaste teenistusse, osa arvatavasti Pärnu mõisameeste manu. Rittmeistrid Boissmann ja Maydel jäid osa meestega siiski Põltsamaale. Magnuse sõnul piirasid venelased hertsogi lahkumisest teada saades Põltsamaa linnust (millest muudes allikates teateid pole) ja “nõudsid suurvürstile vastust. Meie omad aga hoidsid end seal ja pidasid nendega tulevahetust, uputasid üle saja sõduri ojja ja hoidsid linnust, kuni suurvürst omad tagasi kutsus”.⁵⁷⁷ Puuduvad usaldusväärsed andmed selle kohta, kuidas Magnus seekord Saaremaal elas, mida tegi ja kellega kohtus ning kuidas saaremaalased teda vastu võtsid. H. Kõrge väidab oma uurimuses, et halvasti⁵⁷⁸, kuid ei too selle kohta mingeid tõendeid. Saaremaale jõudnud, sai Magnus teate oma ema, leskkuninganna Dorothea surmast. Lootmata seetõttu enam suuremat Frederiku vennaarmastusele, asus Magnus oma ajutises peataolekus end eelnevate aastate süüst puhtaks pesema ja uusi kaitsjaid otsima. Nii allkirjastas ta 3. jaanuaril 1572 läkituse keiser Maximilian II-le, milles õigustas oma Moskvas-käiku ja Tallinna piiramist ning taotles endale kui saksa vürstile saksa aladel keiserlikku protektsiooni. Vaid Saksa-Rooma keisri ülemvõimu all olevat ta tahtnud õnnetu maa selle vanade saksa vabaduste juurde tagasi juhtida. Tsaarilt polevat ta keisri ja Rooma riigi kohta siiski muud kui head kuulnud.⁵⁷⁹ Keiser, meenutame, pidi Stettini rahulepingu kohaselt Liivimaa oma valitsemise alla võtma; samuti vastas see kiri Taube ja Kruse poolt Magnusele antud nõuandele. Muide, kirja toimetas Viini Magnuse eespool juba mainitud agent Magnus Pauli, kes hiljem töötas keisridiplomaatia heaks. Frederik II-le saadetud memoriaalis kirjeldas Magnus oma suhtlemist tsaariga, Liivimaa kuningaks saamist, Kruse ja Taube ettevõtmist ning selle tulemusi Liivimaa jaoks, teatas, et viibib Saaremaal ja ootab nõuandeid keisrilt, Frederikult ja Saksi kuurvürstilt.⁵⁸⁰ Oma sõnul kirjutas ta veel “kõigile meie veresugulastele, samuti Poola kuningale”.⁵⁸¹

Selle kohta, kuidas taastusid Magnuse suhted Ivan Julmaga, on meil ainult Magnuse enda kindlasti tendentslik, kuid üsna detailne seletus. Tsiteerime seda pikemalt:

Vahepeal tuli suurvürstilt kiri sellise sisuga, et suurvürst kaaluvat, kas meie põgenevat veresauna tõttu, mille Taube ja Kruse Tartus korraldanud. Aga suurvürst vabandas samas meie ees, palus meil taas tema juurde tulla, ta tahtvat meile oma suurt armulikkust üles näidata. Vastasime sellele kirjale, et me mitte niivõrd hirmu, vaid enam katku tõttu Põltsamaalt lahkusime,

⁵⁷⁵ Nt Magnuse teenistusest vastastikusel kokkuleppel augustis 1571 lahkunud õuemarssal ja nõunik Johann Üxküll Mõnistest Tartu stiftis oli abielus Magdalena Tiesenhauseniga, tema vend Otto (hilisem Harju maanõunik ja Rootsi feldmarssal, s.o ratsaväeülem) aga Reinhold Roseni tütre Alitaga (Taube, II, 173–176). Tõsi, mitme ühenimelise isiku samaaegse eksistentsi tõttu pole võimalik kinnitada, et tegemist on mõisameeste rittmeistrite J. Tiesenhauseni ja R. Roseni õdede või tütardega (ilmselt mitte), küll aga sugulastega. Nimetatud suguvõsade vahel oli palju ristsidemeid.

⁵⁷⁶ Hertug Magnus, 66.

⁵⁷⁷ Samas.

⁵⁷⁸ Kõrge, 71.

⁵⁷⁹ Busse, 69–70.

⁵⁸⁰ Копенгагенские акты, II, nr 224.

⁵⁸¹ Hertug Magnus, 66.

sest Tartu piiskopkonnas polnud ühtki tervet kohta, kus me sellest pääsenud oleksime. Et ta meile veresauna pärast etteheiteid tegi, olevat seepärast ebaõiglane, et meie või meie nõunikud ei teadnud verisest kavatsusest midagi, ka et me Jumala nimel ühelgi juhul sellest ei teadnud, ja et kõik Taube ja Kruse teadete põhjal tatarlaste poolt vangistusse viidud sakslased tuleb vabastada. Mis aga meie tagasitulekusse puutub, siis saatsime oma veresugulastele kirjad, mille kohalejõudmist me Saaremaal peame ootama, ja ärgu ta seepärast meie vastu midagi halba kavatsegu. Mitte kaua pärast seda kirjutab ta üsna lühidalt, et ükski tatarlane pole sakslaste äraviimisega seotud. Ta pidavat meie ees kõigis asjades vabandama, me peaksime aga seltsamal talvel uuesti Põltsamaale ilmuma või ta tahab meid külastada lasta. Kui me nii toimime, siis olgu me ootel. Sellele kirjale jätsime mõnda aega vastamata, kuni Rootsi asehaldur Tallinnas⁵⁸² kaks saadikut, Dietrich Kaweri ja rittmeister Heinrich Rudt⁵⁸³ meie juurde saatis sellise asjaga, et me enam moskoviitide poole ei pöörduks, vaid Rootsi krooni poole, siis tahtvat tema, asehaldur, asja kõige usinamalt edendada aidata. Nendele samadele saadikutele andsime kaasa teate, et me Rootsi poolt midagi vaenulikkust ei oota. Kuna moskoviitideid meid jälitasid, siis vaenuliku jõu ära ajamine ja muidu ühiselt kõiges heas seismine nõudis kuningliku pitseri ja allkirjaga lepingut. Siis tahtsime, et meie sedasinatset terve Püha Rooma Riigi, meie härrade veresugulaste ja kõigi aadlike ees teatataks, kuna aga moskoviitideid meile sisse tungisid, tahtsime me oma saadikute usinust proovida rahuks suurvürsti ja Rootsi kuninga vahel, neid suurvürsti juurde läkitada, peagi tehti ka juhend valmis ja loeti saadikutele ette. Saadikud lahkusid üle jää Rootsi kuninga asjas, vedades üht paati enda järel, ja tulid seejärel teadetega meie juurde tagasi. See [ilmselt tsaari juurde saadetud saadikute lahkumine, mitte naasmine – A. A.] toimus *anno 72 Esto mihi* nädalal.⁵⁸⁴

Magnuse nimeliselt mitteteadaolevaid (mis võiks viidata sellele, et nad viibisid ka Magnuse seletuse kirjutamise ajal – 1579. aastal – tema lähikonnas, Christian Schrapfer oleks esimene kahtlusalune) saadikuid hoiti Novgorodi saabumise järel neli nädalat kinni, seejärel lubati edasi liikuda, kuid peagi said nad rittmeister Jürgen Farenbach⁵⁸⁵ kaudu tsaari kirja, mille sisuks oli olnud: “Me ei pea mingeid saadikuid saatma. Ta tahab meid külastada lasta”.⁵⁸⁶ Tegemist oli niisiis hirmutamise ja saadikute elu oli olnud ohus. Siiski lubati neil reisida Aleksandrovskaia slobodasse ja nad pääsesid tsaari jutule.

Ja suurvürst kahetses, et meie äraminek Põltsamaalt Tartu veresauna pärast toimus, ja palus lõpuks, et me Põltsamaale tagasi läheksime. Rootsiaga, kui see kedagi tema juurde läkitaks, arutaks ta heameelega rahu asjus.⁵⁸⁷

Arvatavasti oli soov lepitust sobitada mõlemapoolne. Eespool oleme juba kirjeldanud nii Ivan Julma kui ka Magnuse motiive, mis polnud ju muutunud. Keisrivõimu alla minek (mis hiljem osutuski vaid miraažiks) oleks Magnusele tähendanud ülejäänud Liivimaa suhtes kõikidest oma kavatsustest loobumist. Seda ei soovinud ta päris kindlasti. Näiteks on Taani Riigiarhiivis säilinud üks Magnuse alguseta, kuid kindlasti Frederik II-le adresseeritud kiri Kuressaarest 17. jaanuarist 1572, milles Magnus tituleerib ennast endiselt: *Jumala armust Magnus, valitud kuningas Liivimaal, Norra pärija...* jne.⁵⁸⁸ Tegelikud “reeturid” olid end paljastanud, kogu süü lasus niisiis nendel. Projektiga tuli lihtsalt uuele ringile minna. Magnuse enda hilisemas argumentatsioonis on esikohal püsijäänud oht Rootsi poolt.

Juba 1572. aasta talvel hakkas Venemaalt saabunud Jürgen Farenbach Liivimaal tsaari teenistusse mõisamehi koguma. Tal õnnestus neid kokku ajada lipkonna jagu.⁵⁸⁹ Russowi sõnul oli selline asi ennekuul-

⁵⁸² Hans Björnson Lepasätten (srn 1572), ametis 9. oktoober 1571 – november 1572.

⁵⁸³ Heinrich Rudt (Ruthe) oli alates 1561. a-st Rootsi teenistuses mõisameeste rittmeister, selleks ajaks küll juba ilma lipkonnata. Nii tema kui ka Dirick (Dietrich) Kawer kuulusid 1569. a. talvel Taube ja Krusega Rakveres läbirääkimisi pidanud Tallinna delegatsiooni.

⁵⁸⁴ Hertug Magnus, 66–67. *Esto mihi Dominica*, 17. veebruar 1572

⁵⁸⁵ Eluaastad 1551/52–1602. Pärib vanast Liivimaa aadlisuguvõsast, millel oli mõisu eriti Saare-Läänemaa (ka Jürgeni kodumõis Nõlva asus Läänemaal). Farenbachid olid koos oma sugulaste Ükküllidega mõjukaim Läänemaa suguvõsa. Jürgen oli Klaus Kurselli õepoeg. Ta teenis onu alluvuses Rootsi väes, osales 1570 Kurselli mässus ja pääses Toompea lossi tagasivallutamisel rootslaste poolt napilt põgenema. Seejärel pages ta venelaste võimualale, vangistati alul, astus aga siis nende teenistusse. Tallinna piiramise ajal 1570–1571 oli R. Roseni lipkonnas leitnandiks. Juhatas alates 1572. aastast mingi aja vältel mingit hulka saksa ratsanikke võitlustes tatarlastega (Vene teenistusraamatutes esineb ta nime all *Юрпуй Францбек*), osales 1572/73 sõjakäigus Paide alla, naasis siis Liivimaale (väidetavalt põgenes tatarlaste alade kaudu Habsburgide valdustesse ja sealt koju) ning astus 1575 ooberstina Taani teenistusse. Tegi kiiresti hiilgavat karjääri, tõusis Taani õuemarsaliks ja talle läänistati Saaremaa. Abiellus mõjuka Kuramaa aadlimehe lese Sophie Fircksiga. Frederik II loal osales ta 1579–1582 Rzeczpospolita kuninga Stefan Batory kampaaniates Moskoovia vastu, mille eest too omakorda läänistas talle pärusvalduseks varem Magnusele kuulunud Karksi, määras pensioni ja pakkus Võnnu vojevoodi ametikohta. Sellest tekkis huvide konflikt (Farenbachid enda meelest mitte) ja tüli kuningas Frederikuga. Pärast hertsog Magnuse surma 1583 puhkes Taani ja Rzeczpospolita vahel Piltene stifti pärast sõjaline konflikt, milles Jürgen oli eriti kahemõttelises olukorras. 1584 võttis Frederik Saaremaa läänistuse riigile tagasi. Nüüd üritas Jürgen Saaremaad jõuga endale hoida, kuid kohaliku aadli toetatud mäss kukkus läbi. Hiljem oli ta Võnnu vojevoodiks, sai teenistusläänidena ka Tarvastu ja Ruhja staarostkonnad ning sai surma Rootsi–Poola sõjas Viljandi vallutamisel.

⁵⁸⁶ Hertug Magnus, 67.

⁵⁸⁷ Samas.

⁵⁸⁸ Asukoht: TKUA. Livland A I:2.

⁵⁸⁹ Christian Kelchi järgi “mitu lipkonda” (**Kelch**, 227), mis pole kujunenud olukorras eriti usutav, kui mitte arvestada kogutute hulka ka Põltsamaale jäänud hertsog Magnuse mehi. 1572. a kampaania ajal tatarlaste vastu Okaa jõe joonel ja

matu.⁵⁹⁰ Oleme aga juba käesolevaski loos näinud vastupidist. Lääne palgasõdurite kasutamine oli juba Ivan Julma isa Vassili III ajast Moskoovias tavaline. Venemaa järgis sõjaväe komplekteerimispõhimõtteilt küll peamiselt Osmanite impeeriumi eeskujusid, kuid relvastuse ja väljaõppe osas võeti õppust ka Läänest. Juba aastakümneid oldi kasutatud välismaiste palgasõdurite teeneid. Enne Liivi sõda olevat neid palgal olnud juba 4000 ümber⁵⁹¹, mis on kindlasti mitmekordne liialdus. Liivi sõja lõpuajast pärineb hinnang 1200 välismaist sõdurit.⁵⁹² Värvatud olid peamiselt sakslased – ja sõltumata rahvusest kutsuti neid Venemaal niikuinii nõnda. Värbamisel kinnitati Farensbachi meestele seekord, et nad saadetakse sõdima tatarlastega, ja ega saa välistada, et plaan võis algselt selline olla. Nende lojaalsuses sõjategevuse korral Liivimaal pidi pärast Tartus juhtunut ju kõvasti kaheldama. Siis aga muutusid tsaari Magnusega seotud kavatsused. Maikuus (mil tsaari juurde läkitatud saadikud olid ilmselt naasnud) saatis hertsog Magnus oma esindajad Tallinnasse vahepeale üle kauplemise. See oli aga vaid suitsukate. Samal ajal ilmusid tuhatkond venelast ja Farensbach osa oma mõisameestega Läänemaa randa, et Magnus ja tema saatjaskond ohutult Põltsamaale konvoeerida. Magnus saabus peatselt ja kogu vägi tegi minekut. Magnuse enda õigustus sellel sammule on järgmine:

Kui me nüüd Saaremaale terveks talveks jääme, mingit teadet ei saanud, vaid saime kirja Poola kuningalt, millest me palju pääsemist oodata ei saanud, viibisime sealsamas kuni suvistepühadeni [25. mai 1572], ja Rootsist ei tulnud samuti mingit teadet, millest me siis vaevalt erilist sõprust välja saime lugeda. Niisiis olime valusas mures, Rootsi sõjameestelt tuli Saaremaale iga päev lugusid, kuidas nad meid piiravad ja meid kätte saavad. Ja kui me niisiis taas end inimestest maha-jäetuna nägime, läksime lõpuks meie Põltsamaa linnusesse, et usalduslikult [Tallinna] Rootsi asehalduri juures Rootsi kuninga meeoleolu kohta teateid paluda, mida meie saadikutele rahu tõttu ka lubati.⁵⁹³

Enne lahkumist tegi Magnus Saaremaa aadli lojaalsuse tagamiseks terve rea uusi läänistusi (osalt küll varasemate võlgade ja uute laenude katteks), 9. mail 1572 vabastas nad Taanile antud vandest ja tegi ettepaneku endale truudust vanduda.⁵⁹⁴ Magnus oli alustanud uut avantüüri, mille eduväljavaated olid veelgi segasemad kui poolteist aastat varem. Vene võimualale naasmisega oli ta nüüd täielikult tsaari võimuses. Liivimaalaste toetus tema plaanidele oli järsult vähenenud, temaga jäid nüüd vaid aadlimehed tema otseselt võimualalt Vene-Liivimaal (kuid kindlasti mitte kõik, kellele ta Põltsamaa piirkonnas varem läänistusi oli teinud) ja mehed, kel tõepoolest polnud mingeil põhjusil kuhugi mujale minna. On üsna selge, et Magnuse selle sammu taga pole sel korral enam vaja otsida tema liivimaalastest nõunike, vaid eelkõige tema enda tahet. Viimases omakorda võis pelg oma julgeoleku pärast rootslaste kallaletungi korral mingit kaalu omada, kuid sama olulisel kohal oli kindlasti soov säilitada kuningakrooni ja väljavaateid “kuningriigile”.

Kuningas Frederik võttis endale veel veidi aega olukorra jälgimiseks ja järelemõtlemiseks. Magnuse järgnev – polnudki nii oluline, kas vabatahtlik või sunnitud – ühemõtteline asumine Ivan Julma teenistusse ja Magnuse süüdistused seoses kadunud kuninganna Dorothea testamendi ja pärandiga, mille Frederik olevat osaliselt omastanud⁵⁹⁵, otsustasid asja. Pärast 1572. aastat ei vastanud Frederik enam ühelegi Magnuse kirjale. Magnus omalt poolt jätkas vennale kirjade saatmist; neid on Taani Riigiarhiivis aastatest 1572–1577 säilinud vähemalt kaksteist. 1573. aastal määras Frederik II Saaremaale uuesti kuningliku asehalduri – Claus Ungerni.⁵⁹⁶ Kuramaa piiskopkonda see otsus ei puudutanud.

Moskva all oli J. Farensbachil vaid 100 meest (Буганов, В. Документы о сражении при Молодях. – Исторический архив. 1959, нр. 4, с. 173, 175). Tõsi, samas nimetatakse veel “narvalasi 100 meest” Vassili Šarapovi juhtimisel, 200 “sakslast” samuti Narvast kellegi Karluse juhtimisel ja kedagi Viljandi teenistuslast oma meestega (samas, 173). Teisal: “Suures polgus pealik Juri Frantsbekiga 100 sakslast, aga pealikuks on neil Atalök Kvašnin ja Rugodivi [Narva] ja Jurjevi [Tartu] sakslasi koos nende pristavitega 200 meest” (samas, 175). Nimetatute seas pidi olema omajagu ka eestlasi. Kas mõeldud on Narvast ja Tartust selleks ajaks ammu minemaküüditatud saksa kodanikke või linnade uusi liivimaalastest asukaid, polegi hetkel nii oluline – 200–300 sõjateenistusse sobivat sakslast ei saanud nt narvalaste seas kuidagi olla. Narva oli enne Liivi sõda väikelinn käputäie saksa kodanikega. “Sakslased” osalesid Molodi lahingus, nende ootamatu väljatung ümberpiiratud välikindlustusest vürst Dmitri Hvorostinini juhtimisel määraski suuresti lahingu lõpptulemuse.

⁵⁹⁰ Russow, 211.

⁵⁹¹ Чернов, 94.

⁵⁹² Горсей, Дж. Записки о России. XVI – начало XVII в. Пер. и сост. А. А. Севастьяновой. Москва, 1990, с. 70. See inglise kaupmehe ja diplomaadi Jerome Horsey poolt toodud arv hõlmas muuhulgas inglasi ja šotlasi, sh arvatavasti 1574 Rakvere all jm Liivimaal vangilangenud endisi Rootsi teenistuses olnud palgasõdureid. Konkreetset nimetab Horsey 3 inglasi ja 85 šotlast, kellest enamik võeti Moskoovia teenistusse.

⁵⁹³ Hertug Magnus, 67–68.

⁵⁹⁴ Kõrge, 71–72. Magnuse vabastuskiri asub Eesti Ajalooarhiivis Saaremaa rüütelkonna fondis (EAA, f 957, n 1, s 15).

⁵⁹⁵ Magnus Frederik II-le, 22. juuli 1572. TKUA. Livland A 1:2.

⁵⁹⁶ Taani riiginõuniku ja samuti Saaremaa halduses tegeva kuningliku ametniku Axel Wifferti tütreaga abielus olnud Läänemaa aadlik Claus Ungern oli Saaremaa asehaldur 1573–1576.

Ivan Julma võimuses

Anname taas sõna Magnusele endale, sest teisi allikaid meil tema seekordse tsaari võimualusel territooriumil viibimise asjaolude kohta pole, mistõttu oleme sunnitud teatud ettevaatusega tema eneseõigustust usaldama, kui see mõnes detailis just mujalt teadaolevaga vastuollu ei lähe.

Põltsamaal viibisime terve suve, ka saabusid kirjad meie veresugulastelt, mis südamliku kaastunde meie olukorraga seoses tõid /.../. Rootsi sõjamehed olid tugevdanud Tallinna ja Paidet, rüüstanud tihti Põltsamaa piirkonda, ka meie lossi piiranud, seetõttu läksime läbi öö Tartusse, et venelastelt pääsemist paluda. Ja suurvürst käskis Tartu vojevoodil⁵⁹⁷ meid ühes külas majutada (kuna Taube ja Kruse juhtumi tõttu ei tahetud meid Tartusse lasta), kus meid hoolikalt valvati. Vahepeal, kui Rootsi sõjamehed Põltsamaa ja Rakvere, ka Laiuse suunal peale tungisid, võttis suurvürst kogu oma jõu kokku ja kirjutas meile, et me Pihkvasse ja sealt Jamgorodi⁵⁹⁸ tema juurde läheksime ja koos temaga rootslaste vastu läheksime. Nimetas meile kuni Pihkvani pristaviks Ivan Kaltoffschi⁵⁹⁹, [õe au läbi ülendatu, mis läbi me endid üsna vabalt saime tunda]. Mitte kaua pärast seda laseb ta sellesama meilt võtta ja annab meile kaasa autu türanni, lurjuse Konstantini⁶⁰⁰, kes meid koos kaaslastega Pihkvast Jamgorodi viis, [meid koos teistega üleüldse suurvürsti käsul väga halvasti üleval pidades].⁶⁰¹

Pole aga võimatu, et Magnus siiski kohtus tsaar Ivaniga ka enne Jamburgi – nimelt Novgorodis, kuhu too 1572. aastal sõjaliste ettevalmistuste ettekäändel koos oma lähikondlaste ja riigikassaga oli pagenud. Kardeti uut tatarlaste sissetungi. See toimuski, ja selle käigus leidis aset episood, mis on Magnuse nimega seotud. Nimelt sokutati H. Stadeni väitel tatarlaste hirmutamiseks nende kätte tsaari kiri oma ülemvojevoodile vürst Mihhail Vorotõnskile, milles Ivan Julm teatas 40 000-mehelise Novgorodimaa aadlimaakaitseväge peatsest appisaabumisest – kuningas Magnusega eesotsas.⁶⁰² See desinformatsioon olevat põhjustanudki tatarlaste tagasipöördumise. On ka kinnitatud, et kirja autoriks polnud tsaar, vaid vürst Juri Tokmakov. Ei saa aga välistada, et kavatsus novgorodlaste appisaatmiseks ja miks mitte ka Magnuse selle formaalseks juhiks määramiseks tegelikkuses eksisteerida võis. Krimlaste peatselt järgnenud lüüasaamine tegi Novgorodimaal mobiliseeritud ja Liivimaal võib-olla juurde värvatud meeste teeasumise mittevajalikuks või lasi neil marsilt tagasi pöörduda ning algselt tõsiasjadele vastanud (peale aadlimaakaitseväge astronoomilise suuruse muidugi), kuid vaenlase kätte sattunud läkitus muutus tagantjärele desinformatsiooniks. Sellel, et Magnus polnud väejuht, polnud mingit tähtsust. Ülemjuhatajaks oli väga sageli mõni keskpärane või lausa andetu, kuid kõrgest soost mees, lahingute juhtimiseks olid neil abilised. Ja üks oli Magnus juba korra suurema sõjaväe eesotsas olnud – Tallinna all. Liivimaalaste ulatuslikumal kasutamisel tatarlaste vastu oleks neile igal juhul “sakslasest” juhti vaja läinud, Jürgen Farensbach oli aga selleks veel liiga tähtsusetu ja liiga noor.

Augustis, pärast tatarlaste sissetungi tõrjumist, suundus tsaar Moskvasse ja sealt Aleksandrovskaja slobodaasse. Juhul, kui Magnus temaga kaasas oli (mida ta eitab), lepiti millalgi siis kokku üksikasjad Magnuse abieluks Mariaga, kes tollal oli alles 12-aastane. Muidugi võidi seda teha ka saadikute kaudu. Hertzog Magnuse interpretatsioonis toimusidki sündmused teisiti ja kohtumine Ivan Julmaga leidis aset alles Jamis:

Jamgorodis otsustas suurvürst, et meiega palju ei räägi, vaid et oma türanlikku õelust meie vastu näitab, andis meile vojevoodide ja bojaaride ees märku, pika piitsaga maha lüües, kiiresti tuppa minna. Ja mõned Tartu bojaarid olid seal meid valvama pandud. Narvast mitte kaugel lasi ta mõned jumalakartlikud naised ja neid praevarda külge siduda ja halastamatult ära praadida, mille peale mõned nende sõbrad Saksamaale läksid.⁶⁰³ Ja kui me Narva jõudsim, pani ta meid kohe koos kõigi meie asjadega nagu vang, ka ei saanud me enamaks kui *terminus* [s.o tunniks] istumast lahkuda. Et ka talv hirmus külm oli, nii pidasime püha jõuluöö lumes aegade juures. Olime ka korra teadmatuses üksi soos, kus me abiks terava tuule vastu väheke õlgi lasime kaitseks tuua, mille eest sattusime suurde ebasoosingusse.⁶⁰⁴

Jam oli määratud vägede koondumiskohaks sõjaretkeks Rootsi vastu Liivimaal. Kavas oli võimas jõudemonstratsioon. 3. detsembril toimunud sõjanõukogul valiti esimeseks sihtpunktiks Paide. 1572. aasta detsembri lõpus saabus suur Vene vägi tsaari enda juhtimisel üle Narva ootamatult Paide alla. Henningi järgi

⁵⁹⁷ Tartu ülemvojevoodiks oli sellal vürst Vassili Golitsõn.

⁵⁹⁸ Jam, hilisem Jamburg, nüüd Kingisepp. F. P. Jensen samastas selle ekslikult Ivangorodiga.

⁵⁹⁹ Ilmselt Ivan Koltovskoi. Sellenimeline aadlimaakaitseväge *голова* on sellest ajast teada. Magnuse sõnastus võiks viidata sellele, et tegemist oli Ivan Julma neljanda naise Anna Koltovskaja (abielus tsaariga aprillist septembrini 1572, sj nunn, srn 1626) venna või muidu lähedase sugulasega. Tema tagandamine pristavi kohalt võis seega olla seotud tema õe ebasoosingusse langemisega. Pristaviamet võib tsaari naisevenna kohta madalavõitu tunduda, ent Koltovsk(o)id kuulusid varem tavalisse aadlisse, ja tema poolt saadetav-valvatav isik oli ju ikkagi kuningas ning tsaari väimees.

⁶⁰⁰ Vene teenistusraamatute järgi Konstantin Dmitrijevõtš Polivanov, üsna tuntud opritšnik, kes varem oli teeninud isegi eelväepolgu teise vojevoodina, niisiis küllaltki kõrgetel ametikohtadel.

⁶⁰¹ Hertug Magnus, 68.

⁶⁰² **Скрынников.** Великий государь Иоанн Васильевич Грозный, II, 174.

⁶⁰³ Lõigu lõpu tähendus on arusaamatu. Sõna “jumalakartlikud” viitab luterlase Magnuse kasutatuna ilmselt luterlastele. Võib-olla lasi tsaar hukata välismaa kaupmeeste naisi ja tütreid? Magnuse ennast õigustava vangistusejutu juures on huvitav ka, et mõned tema “sõbrad” said (juba enne sõjaretke? Narvas maha jäädes, et navigatsioonihooaja algust oodata?) vabalt lahkuda.

⁶⁰⁴ Hertug Magnus, 68–69.

oli selles väes 200 000, Russowi järgi 80 000 meest. Oleme eespool juba rääkinud, milline on kroonikates toodud arvude tõeväärtus. Kui taandame väiksema pakutud arvu samamoodi kui 1570/71. aasta Tallinna piirajate arvu ehk 2,5 korda, saame 32 000. Seegi arv on väga suur, kuid võiks antud juhul olla usutav, sest esmakordselt ilmus Liivimaale ka tsaar Ivan Julm isiklikult koos oma mõlema pojaga. Ühes olid võetud ka Farensbachi mõisamehed. Et parasjagu oli alanud suurem rootslaste sõjakäik Põltsamaa vallutamiseks (mis venelaste sissetungi tõttu kohe katkestati), oli Paide garnison nõrgestatud. Kindlust kaitsesid ainult u 50 sõjasulast ja u 500 kohalikku talupoega, kes olid jõudnud müüride vahele põgeneda. Paide garnisonis teenis ka üks rühm ümberkaudsetest kihelkondadest värvatud mehi, kelle nimekiri juulist 1570 on säilinud ja mis on tänu sellele esimene nimeliselt teadaoleva koosseisuga eestlastest sõjaväeüksus üldse. Kokku oli selles 48 meest, jaotatuna 8–10-mehelisteks jagudeks eesotsas samuti eestlastest roodumeistritega (jagudes pidanuks olema 20 meest, niisiis ei jõutud seda allüksust lõpuni komplekteerida või oli see juba kaotusi kandnud). Tõenäoliselt langes enamik neist Paide kaitsmisel või hukati selle järel.⁶⁰⁵ 1. jaanuaril 1573, pärast kolmepäevast suurtükitel, millega müürid osaliselt purustati, võtsid moskoviidid mitmetunnise lakkamatu tormijooksuga Paide ära. Oma soosiku, ühe opritšnina endise juhi Maljuta Skuratovi surmasaamisest raevunud tsaar lasi kaitsjad armutult hukata. Inimeste elusalt põletamine, keetmine, nülginine ja teibasseajamine kestis mitu päeva. Kindluse pealik Hans Boije ja tema abi, endine liivimaalastest jalaväelipkonna pealik Hans Kraft põletati elavalt teibasse aetuna. Pääsesid ainult mõned talupojad, kel jätkus oidu lossi langemise ajal vangitorni keldritesse laskuda ja vangidena esineda. Nad olla Magnuse alamad. Nemad vabastati.⁶⁰⁶

Hertsog Magnus viibis nende sündmuste ajal tsaari lähikonnas. Sellest annab tunnistust pärast Paide vallutamist sealsamas koostatud pikk, põhjalik ja mõnitav manitsuskiri Rootsi kuningas Johan III-le, milles on põgusalt mainitud ka hertsog Magnust – kui ühte allikat Vasade soo madala päritolu kohta.⁶⁰⁷ Magnus ise eitas hiljem oma osalust Paide vallutamisel, ehkki ei eitanud kohalolekut:

Kui armetult me siis olime, meie tõlk süütuna nende poolt sealsamas ära praetud ja kuidas ta kogu öö inimesi valimata märtritena praadida laskis, ka meie õuevaimulikule teatab, et tema meid ei austavat, me tahtvat siit lahkuda, siis et väike koer ei hammusta, ja kuidas me soovett jõime, kuidas meie hobused sealsamas soos, kuhu meid viidi, seotuna õlgi sõid, seejärel pidime nälja pärast juurikaid sööma, samas kui koht, kuhu meid käsutati, oli nii tugevalt venelastest valvatud, et me ei saanud ühtegi inimest Põltsamaale abi kutsuma saata. Millist häbi ja alandust meile siis tehti, seda kõike ei saa küll kirjeldada.⁶⁰⁸

Paide alt naasis tsaar osa väe ja saagiga Novgorodi. Üheks lahkumise põhjuseks olid ilmaolud. Lund oli väga palju ja pakane erandlikult karm. Surnuks külmunuid ja muid külmakahjustusi saanud oli arvukalt. Läänemeri külmus nii kinni, et veel keskkevadel tuldi Rootsist mööda jääd Tallinna. Teisalt ei saanud nii suur armee laastatud maal niikuinii kuigi kaua viibida. Siiski on selge, et ainult Paide vallutamiseks poleks tsaar isiklikult Liivimaale ilmunud, peasihiks oli ikka Tallinn. Ilmaolud või šokk Maljuta hukkumisest – embkumb – pidi lahkumiseks määrav olema.

Ülejäänud vägi jagati kaheks. Osa suundus lõunasse ja hõivas vähese või olematu vastupanu järel Karksi linnuse. Vene teenistusraamatute põhjal, mis on säilinud hilisemate ümberkirjutustena ja kus pole mingit põhjust Magnuse rolli suurendada, oli ta selle väe ülemvojevoodiks, tema abilisteks üks varem tähtsamaid opritšnina vojevooode nogai vürst (mursaa) Pjotr Šeidjakov, bojaar Nikita Jurjev ja suurtükiväeülem vürst Juri Tokmakov. Magnus ise hiljem mõistagi vähendas oma rolli:

Kuna aga Karksi oli halvasti mehitatud, nii et seal ei olnud enam kui sada meest ja needsamad andsid kindluse ära, nagu vallutati ka Paide. Ja meid viidi niisiis kaitse all pigem vangide kui vabadena taas tagasi Viljandisse.⁶⁰⁹

Karksi pealik Torsten Henrikson oli olnud hertsog Johani teenistuses, hüljanud ta 1563. a ning määratud peagi seejärel Erik XIV poolt Karksi pealikuks. Johan jättis ta troonile tõustes ametisse. 1565. aastal oli ta tõrjunud kaks leedulaste vallutuskatset, saades seejuures abi Viljandi vojevoodidelt. Venelased olid püüdnud teda juba varem tulutult kindlust loovutama meelitada; oma sõnul olevat ta neid 1571. aasta kevadel ja suvel korduvalt väiksemates kokkupõrgetes lõõnud.⁶¹⁰

⁶⁰⁵ Vt Koit. Estnische Bauern als Krieger, 27–29.

⁶⁰⁶ Russow, 216.

⁶⁰⁷ Иоанн Грозный. Антология, 224.

⁶⁰⁸ Hertug Magnus, 69.

⁶⁰⁹ Hertug Magnus, 69. Karksi pealik Torsten Henrikson oli olnud hertsog Johani teenistuses, hüljanud tema 1563 ja määratud peagi seejärel Erik XIV poolt Karksi pealikuks. 1565 oli ta tõrjunud kaks leedulaste vallutuskatset, saades seejuures abi Viljandi vojevoodidelt. Venelased olid püüdnud teda juba varem tulutult kindlust loovutama meelitada; oma sõnul olevat ta neid 1571. a kevadel ja suvel korduvalt väiksemates kokkupõrgetes lõõnud (Tawaststjerna, 33, märkus 2).

⁶¹⁰ Tawaststjerna, 33, märkus 2.

Teine, suurem ja parem osa Vene väest Kassimovi khaani Simeon Bekbulatovitši ja Juhotski osatisvürsti Ivan Mstislavski juhtimisel sai 23. jaanuaril 1573 Läänemaal Koluvere all suures vähemuses olnud rootslastelt lüüa. Kaotatud olevat 7000 meest (väidetavalt 16 000-st) või enamgi, tuhat valitud hobust, lipud ja kogu suurtükivägi. Mstislavski ja suure polgu kolmas vojevood Mihhail Morozov said haavata, üks vojevoo de vürst Ivan Šuiski (tulevase tsaari Vassili Šuiski isa) sai surma, tsaari endine naisevend vürst Aleksander Tšerkasski jooksis juba enne lahingut rootslaste poole üle ja rääkis rootslastele paljude vene teenis- tustlaste pagemisest, niisiis Vene väe madalast moraalist.⁶¹¹ Sellest kõigest võiks oletada, et lahingut otsisid pigem rootslased, kes selleks ju Tallinna müüride vahelt väljunud olidki. Rootsi väepealikul Clas Åkesson Tottil (u 1525–1590, Tallinna asehaldur 6. novembrist 1572 kuni suveni 1574) olnud ainult 600 ratsanikku ja tuhatkond (Russowi järgi sadakond) musketäri, pluss lahingu alul Vene väekorrast küll läbi murdunud, ent siis põgenenud ning eri suundades hajunud ja kaotuseteadet levitanud mõisameeste 2000-meheline ratsa- vägi.⁶¹² See-eest oli rootslastel 25 välisuurtükki, neist 12 küll kerged falkonetid, mis olid asetatud kuude “vankerkantsi” ja tegid lahingu vältel u 1200 lasku.⁶¹³ Rootsi jalavägi liikus ilmselt regedel ja viimastest moodustatigi improviseeritud kindlustused. Näiteks Soomest on teada, et Rootsi sõjavägi kasutas Liivi sõja perioodil spetsiaalseid välisuurtükkide jaoks kohandatud ja ajutiste välikindlustuste kiireks loomiseks mõeldud saane. Ülekaal tulejõus arvatavasti otsustaski võitluse tulemuse. Rootsi poolel olevat langenud üksikud. Venelaste kaotus oli nii ränk (ehkki kindlasti mitte nii suur kui rootslaste ülespuhutud sõjateadetes ja nende põhjal kroonikates kirja pandud), et ka samal ajal Kaasanimaal puhkenud suuremast ülestõusust häiritud Ivan Julm käskis Rootsiga vaerahuläbirääkimisi alustada ja see hiljem ka sõlmida (see vahe- rahu kehtis 1573–1577, kuid alates 1574. aastast vaid Soome suhtes). Seejuures ei nõudnud tsaar juba märtsis 1573 kirjutatud kirjas, mille bojaaripoeg Vassili Tšihatšev tõi Johan III-le 9. juunil, Rootsi poolelt läbirääki- misi Novgorodi asehalduriga, vaid pani ette saata kuninga suur saatkond otse tsaari enda manu. Tsaari ja kuninga pikaleveninud kirjavahetus ei viinud siiski sellise saatkonna saatmiseni, mida võinuks endiselt pidada Vene poole prestiiživõiduks, kuid sügistelvel (ilmselt novembris) 1573 alanud läbirääkimiste tule- musena sõlmiti Rootsi–Vene piiril Viiburi foogti ja Novgorodi asehalduri poolt detsembri lõpus lokaalne vahe- rahu kuni 29. juunini 1574, mida pikendati hiljem 29. juunini 1575.⁶¹⁴

Lüüasaamine Koluvere all oli Magnuse sõnul ajendiks tema taaskordsele Venemaale viimisele:

Niipea kui vojevoodid meie juures Viljandis olid seda teada saanud, kiirustasid nad kaitse all ööl ja päeval Pihkvasse ja võtsid meid vägisi kaasa, meid ka tee peal streletside poolt valvata lastes, just nagu rootslaste eest.⁶¹⁵

Distantseerume nüüd hetkeks allikatest, et teha üks vahekokkuvõte. On ilmne, et Ivan Julm pidas Magnust Taube ja Kruse reetmise kaasosaliseks või osasüüdlaseks, mis kaudselt on ju täiesti õiglane hinnang. Magnuse kirjelduses oleks ta kogu 1572. aasta kevadest 1573. aasta kevadeni kulunud aasta vältel olnud otsekui vangis- tuses. Kuid tsaar ei rutanud teda oma otsesse võimusesse saama, vaid lasi tal esmalt mitu kuud veeta Põltsa- maal ja Tartus. Eriti Põltsamaa puhul – oma lähikondlaste ja talle truuks jäänud mõisameeste seas – pole arvatavasti põhjust aresti oletada! Pristavi olemasolu tema Vene valdustes viibides oli väliskülaste ja tsaari muu-usuliste (s.o valdavalt tatari) vasallide puhul tavaline praktika, millel oli lisaks järelevalvele ka abistav funktsioon, lisaks oli see formaalselt austusavaldus. Liivimaale tehtud sõjakäigu järel, mille kirjelduses Magnus omaenese huvides süngeid värve kokku ei hoi- a, pole mingist Magnuse “vangistusest” enam juttugi! Järgnevad hoopis tema abi- elu tsaari lähima elusoleva naissugulasega, valduste laiendamine, üpris julges vormis näaklused Ivan Julma endaga... Kui tsaaril oli kahtlusi oma vasalli suhtes, siis hajusid need ilmselt vähemalt suures osas tänu pikemaajalisele lähemale suhtlusele 1573. aasta sõjakäigul. Ühesõnaga: umbusk umbuskuks, kultuurikonflikt kultuurikonfliktiks ja sõjakoledused sõjakoledusteks, kuid Magnuse vangistu- sest ei saa aastate 1573–1574 puhul vist tõsiselt rääkida. Miks ta seda siis teeb? Tooksime välja kolm silma- torkavat põhjust, mis kasvavad üksteisest välja. Esiteks, Magnusel oli 1579. aastal vaja end oma sugulaste- hõimlaste ja kuningast venna silmis õigustada. Teiseks, just aastad 1572–1573 olid tema suhete murdumise ajaks nii Frederik II-ga kui ka suure osaga oma varasemast liivimaalastest toetajaskonnast; just siis astus ta samme, mida oli vaja enim õigustada. Ja kolmandaks, kuivõrd temaga hiljem, 1577. aastal juhtunu, sealhulgas arest tsaari käsul, oli laialt tuntud (isegi Taanis ilmus juba samal aastal sellekohaseid brošüüre), siis oli seda võimalik projitseerida ka varasemale ajale.

⁶¹¹ Разрядная книга 1475–1605 гг., т. II. ч. II, 325–326.

⁶¹² Seda ei pea nii mõistma, et sakslased (liivimaalased) põgenesid ja rootslased võitsid lahingu. Langenud ohvitseride nimedest on ilmne, et ka paigalejäänute seas oli piisavalt liivimaalasi; küllap ka eestlasi, sest nt Hans Grote osalt eestlas- tega komplekteeritud jalalipkond osales arvatavasti lahingus. Clas Totti välväe suuruseks on pakutud ka oluliselt suure- maid arve, nt E. Blumfeld 5000 meest (**Blumfeld**. Ajalugu, 280).

⁶¹³ **Sepp**, 1073.

⁶¹⁴ **Tawaststjerna**, 109–110.

⁶¹⁵ Hertug Magnus, 70.

Magnuse abielu

1573. aasta lihavõtete ajal sai Magnus Ivan Julmalt kutse saabuda Novgorodi, kus 12. aprillil, kolmandal pühapäeval pärast lihavõtteid, toimusid suure toredusega tema pulmad umbes 13-aastase vürstitar Maria Vladimirovnaga, kes selleks Põhja-Venemaalt Vaagast kohale toodi. Magnuse interpretatsioonis toimus see tema jaoks justkui ootamatult: sai käsu, reisis Pihkvast “alandlikult” Novgorodi, pidi “tema tahet täitma” jne. Tegelikult olid need põhjalikult ette valmistatud, n-ö riiklikud pulmad, milles ainuüksi Magnuse enda kaaskonnas oli 200 meest ja hulk naisi, kelle kohalekutsumine, saabumine ja majutamine pidi olema aegsasti korraldatud. Pulmade kohta on Vene teenistusraamatutes pikem sissekanne⁶¹⁶, milles loetletakse analoogiliselt tsaaripulmadega kõik pulmas erinevaid auameteid pidanud või mingeid kohuseid täitnud isikud, sealhulgas “kuninga aadlikud” ja “kuninga bojaarinaised”, kellest nimepidi on nimetatud küll ainult Toennis Wrangel oma naisega. Ülejäänute mittenimetamine ei tulene mitte sellest, et neid seal polnud või neil pulmas erilist rolli polnud, vaid sellest, et nende nimedel polnud vene kohajärglussüsteemi jaoks mingit tähtsust; kõik säilinud teenistusraamatud on erinevate vene suurnikuperede poolt nende suguvõsa huvides, nende jaoks ebaolulist välja jättes tehtud koopiad mittesäilinud originaalidest; ainult arvuliselt on “kuninga aadlikest” juttu mitmel korral. Pruudi hukatud isa nimetatakse sissekandes “suurvürstiks” ja pruuti ennast “osatisvürstitariks”. Pruudi isa rollis polnud pulmas ametlikult küll tsaar, vaid tüdruku poolvend, Dmitrovi osatisvürst Vassili, kuid Ivan Julm juhatas kogu pidu – joomist, söömaaeu, laule ja tantse. Ta laulis ka ise ning dirigeeris munkadest koori, ja kui nood oma väsimuses tema tempos ei suutnud püsida, peksis neid vihahoos sauaga vastu päid. Laulatus toimus kahe erineva usutunnistuse reeglite järgi, sest värsked abikaasad olid ju eri usku; seejuures on hertsog Magnuse laulatajaks nimetatud “rooma pappi”, mis seda sõna-sõnalt võttes tähendaks katoliku preestrit ja peaks olema sissekande venelasest autori eksitus. Laulatus toimus Püha Dmitri kirikus; kas samas toimus ka luterlik tseremoonia, on ebaselge. Pole teada, et pärast Hansa kaubahoovi lõplikku sulgemist viis aastakümnet varem (1521) oleks Novgorodi jäänud ühtegi mitte-õigeusu pühamut. Pulmad ise peeti arvatavasti Novgorodi kremlis piiskopiõues.

Pruudi nii noor vanus sunnib küsima: kas poleks saanud oodata? Miks oli asjaga nõnda kiire? Ehk tuleb sündmust vaadelda 1572. aasta juulis vabanenud Poola-Leedu troonile alanud valimiskampaania osana? Oleme eespool osutanud, et ei pea usutavaks Ivan IV või tema poegade tõsimeeli kandideerimist ühisriigi kuningaks. Nii Ivan kui ka tema pojad käidi hiljem küll välja võimalike kandidaatidena kuningatroonile, kuid nende väljavaated olid rohkem teoreetilised ning see pidi asjaosalistele endile selge olema. Uus kuningas pidi olema katoliiklane ega tohtinud mõistagi olla türann. Magnuse pulmad aga võisid olla üheks sammuks uuel katsel läheneda Saksa-Rooma keisrile, et saavutada koostöös viimasega Poola-Leedu jagamine. 1. aprillil 1573, s.o juba enne pulmi, kirjutas Ivan Julm eesseisva sündmuse kohta Frederik II-le, avaldades lootust, et see uus side tsaari ja kuninga vahel tugevdab nende sõprust ja heanaaberlikke suhteid.⁶¹⁷ Kuningas vastas alles 22. augustil, tänades tsaari tema sõnumi eest, soovides noorpaarile õnne, kinnitades oma soovi järgida 1562. aasta rahu- lepingut ning paludes mitte karistada tsaari kullerit vastuse viibimise eest.⁶¹⁸ Kirjaga niisiis viivitati, selles antud vastus polnud sugugi ainuvõimalik, vaid nõudis enne uut olukorraanalüüsi ja konsultatsioone.

Millised olid värskete abikaasade omavahelised suhted, pole teada. Oletada võime selle põhjal, et Maria hilisemate saatusepöörangute ajal ikka oma kakskümmend aastat vanema ja ühesilmalise mehe kõrvale jäi. Muidugi oli ta esimestel abieluaastatel alles lapseeas, kasvatatud tollaste karmide vene kodukommete kohaselt mehele alistumise vaimus ning kodumaal oodanud teda parimal juhul klooster. Frederik II kirjutas ühes oma kirjas 19. detsembrist 1573, et Magnus “lohutab oma 13-aastast naist õunte ja suhkruga”.⁶¹⁹ Abikaasade vahel oli esitsa kindlasti arusaamatusi ja võõristust erinevate tavade ja olmekäitumise tõttu. Ka Ivan Julm olnud kord pahane, et tema “vennatütre” kleidid olid saksa moe kohaselt ümber tehtud.⁶²⁰ On aga piisavalt alust väita, et abikaasad said hästi läbi. 1581. aasta jaanuaris, kaks aastat pärast tsaar Ivan Julma hülgamist ja Poola-Leedu ülemvõimu alla minekut, lasi hertsog Magnus õigeusu riituse kohaselt Piltenes ristida oma tütre, kes oli ühe Magnuse kirja järgi oma vennale Hans Nooremale (29. juulist 1580) sündinud 21. juunil 1580 ja oli ristsete ajaks juba kolmkümmend nädalat vana. Küllap see ebaharilik asjaolu ongi põhjuseks, miks see fakt kroonikates äramärkimist on leidnud.⁶²¹ Tõsi, neist võib jääda ka mulje, et ristsetega venitamise põhjuseks oli uhkuse tagaajamine. Lapse vadereid olnud vana Liivimaa kombe kohaselt 80 ümber,

⁶¹⁶ Разрядная книга 1475–1605 гг., т. II, ч. II, 329–335.

⁶¹⁷ Копенгагенские акты, II, nr 216.

⁶¹⁸ Samas, nr 220.

⁶¹⁹ Чумиков, 32.

⁶²⁰ Samas, 33.

⁶²¹ Nt Kelch, 269.

mistõttu ettevalmistused ja kõigi kutsutute kohalejõudmine võttis teadagi palju aega. Tüdruku nimeks sai Eudoxia (Jevdokia) ja ta ristiti õigeusku. See räägib abikaasade ilmselt vähemalt teineteist sallivast, teineteisega arvestavast suhtest (ehkki võib kõnelda ka nende kauakestnud tülist selle üle, millise usutunnistuse järgi laps ristida; sel juhul oleks see märk Maria tugevamast tahtejõust, kuid see läheks vastuollu muu vähese tema kohta teadaolevaga).⁶²²

Pulmade järel reisis noorpaar Liivimaale, kindlasti kaasas suur voor nooriku kaasavara ja kaaskonnaga. Sellise päritoluga abielunaisele, nagu oli seda Maria, nüüd pealegi “kuningannale”, oli ette nähtud terve hulk hoovkondlasi, nii naisi kui ka mehi, enamik arvatavasti venelased ja nii mõnigi kohakaasluse alusel tsaari nuhk. Sisse kästi neil end seada Karksis, mis andis tsaar Magnusele üle. Karksi linnus polnud suurem ega mugavam kui Põltsamaa loss, kuid oli märksa tugevamini kindlustatud. Kohe tekkisid aga uued probleemid seoses sellega, et Viljandi vojevoodid olid Karksi alla kuulunud Paistu kihelkonna ära võtnud ega tahtnud seda tagasi anda.⁶²³

Interregnum Poolas-Leedus

Tsaaril, nagu eespool osundatud, oli teisigi põhjusi vaherahuks Rootsiga kui üks kaotatud lahing ja ülestõus Volgamaadel. Poola-Leedu kuningas Sigismund II August oli juulis 1572 surnud ja Rzeczpospolitas oli *interregnum*. Tsaaridiplomaatia ees avanesid uued perspektiivid. Täiesti oli olemas võimalus propaganda, ähvarduste ja äraostmiste abil ning muul moel kuningavalimistesse sekkumise läbi tugevdada oma mõju eriti Leedu suurvürstiriigis ning kindlustada oma vallutusi Valgevenes ja Liivimaal või omandada uusi. See võimalus küll ei realiseerunud, kui Moskva toetatud Habsburgi asemel valiti 1573. aasta maikuuks kuningaks prantslane, Anjou hertsog Henri de Valois. Too saabus mõni kuu hiljem Poolasse, krooniti veebruaris 1574 ning pages poolakate meelehärmiks ja suureks rahvusvaheliseks teotuseks salaja riigist juba sama aasta juunis, sest vabanes Prantsuse troon. Rzeczpospolitas aga algas uus *interregnum*, mis päädis 1576. aastal korruga kahe kuninga valimise, Habsburgide interventsiooni ja kodusõjaga, millest võitjana väljus üllatuskandidaat, endine Transilvaania vürst, ungarlane Istvan (Stefan) Batory. Poolakate jaoks tähendasid Habsburgid rahvusliku sõltumatus kaotust ja ohtu ühisriigi territoriaalsele terviklikkusele. Habsburgid tähendasid ka sõda Türgi sultaniga, mida Poolas ja eriti tatarlaste poolt ohustatud Ukrainas väga kardeti. Võib-olla enda meeldetuletamiseks oli sultan tatarlastel lasknud vahetult enne kuningavalimisi Ukrainasse suure rüüsteretke teha. Sultani vasalliks olnud Batory valimine tähendas aga kindlamat rahu lõunasuunal. Kuningavalimistel oli igal kohaleilmunud šlahtitsil üks hääl. Ukraina šlahta ei jätnud asja saatuse hooleks, saabus rohkearvuliselt kohale ja otsustas tasavägised valimised Batory kasuks. Tema vastaskandidaat oli seekord keiser Maximilian II ise. Toimunu iroonia on selles, et leedulased ja liivimaalased toetasid mõlemal korral just Habsburgidest kandidaate. Liivimaalased nägid keisrikojast pärit kuningas tagatist, et sakslaste õigused võrdsustatakse ühisriigis poolakate-leedulaste omadega, ja liitlasi võitluses moskoviitidega.

Rootsi kaotab Läänemaa

Vahepeal aga, teadmata ette 1573. aasta vaherahu, oli Rootsi kuningas Johan III samme astunud, et sõjaõnne oma kasuks pöörata. Selleks tuli esmalt korralik väliarmee moodustada ja selleks oli omakorda vaja palgasõdureid, sest Rootsil endal ei jätkunud kvalifitseeritud elavjõudu kaotuste jm väljalangemiste kompenseerimiseks.⁶²⁴ Kolonel Archibald Ruthven⁶²⁵ kuulutas 1573. aastal Šotimaal välja peamiselt jalaväelaste värbamise Rootsi kuninga väkke. Samal aastal suundus see väekontingent (plaanide järgi 2000, tegelikult eri

⁶²² Ilmselt saidki Magnus ja Maria üheainsa lapse, tütre Jevdokia, kuid mitu genealoogiaandmebaasi väidab, et tütreid olnud kaks: Maria, snd juulis 1580, srn 1597, ja Eudoxia, snd 1581, srn 1588 (vt nt <http://genealogy.sqeuweb.cz/oldenburg/oldenburg2.html> või <http://www.thepeerage.com/p10555.htm#i105545>; viimasel juhul on ära toodud ka allikas: **Louda, J., MacLagan, M.** Lines of Succession: Heraldry of the Royal Families of Europe. London, 1999, tabel 19). Andmebaasid peavad ka Maria Staritskaja surma-aastaks 1597, tuues ära isegi kuupäeva – 13. mai. Tegelikult suri ta alles 1613 või 1614.

⁶²³ Hertug Magnus, 70.

⁶²⁴ Rootsi sõjajõud koosnesid 1573. aastal 9500 mehest kodumaistest (rootsi-soome) vägedest, kes jagunesid 8 ratsa- ja 20 jalalipkonna, suurtüki- ja mereväe vahel. Välismaist palgaväge oli samas 6 lipkonda saksa ratsanikke (mõisamehed), 2 lipkonda šoti ratsanikke ja 4 lipkonda šoti jalaväge (**Kujanen, Landgrén**, 119–120). Erinevalt mõisameestest loeti Hans Grote juhitud, varasema “estefänika” baasil moodustatud ja Tallinnas taas eestlastega täiendatud lipkonda nähtavasti “kodumaiseks” väeosaks.

⁶²⁵ Ruthveni ja tema armee kohta vt **Dow, J.** Ruthven’s Army in Sweden and Estonia. – Historiskt Arkiv 13. Stockholm, 1964. Muuhulgas sekkusid Ruthven ja tema ohvitserid vandenõusse Johan III tapmiseks, mille eest nad hiljem süüdi mõisteti.

teadetel 3500–5000 meest) meritsi Rootsi ja sealt osakaupa Liivimaale. Siin selgus, et sõda hetkel nagu polegi. Oodatud abijõud osutus nüüd maa nuhtluseks. Šoti palgavägi muutus rahapuuduses mässuliseks ja vägivallatses suurejooneliselt Harjumaal. Nende kontrolli alla saamiseks, selleks, et palgaraha poleks ilmaaegu raisatud, ja et vaherahu peeti niikuinii ajutiseks nähtuseks, otsustasid Rootsi väeülemad viimaks ette võtta Rakvere piiramise (Johan III nõudis küll hoopis Narva vallutamist, mida oli juba ebaõnnestunult üritatud, ja keelas Rakverele aega raisata). Selleks ei piisanud aga Tallinna garnisonist võetavatest väeosadest ja ebakindlastest šotlastest, vaja oli ka mõisamehi. Nood omakorda olid järjekordselt rahulolematud ja mässumeelsed, sest Rootsi riik oli neile endiselt võlgu. Rootsi riigi tulud olid 1573. aastal 442 513 taalrit, kulud aga 894 948 taalrit, puudujääk niisiis 452 435 taalrit. Kulupoleel olid suurimad sõjalised väljaminekud (384 433 taalrit), millest omakorda u 200 000 taalrit ehk üle poole moodustas 6 (kuue!) mõisameeste lipkonna palgaraha.⁶²⁶ Summa tundub liiga suur, lausa astronoomiline, kuid saab kaudset lisatõendust ka mujalt. 1574. aastal, mil Rootsil oli Eestis kirjade järgi 5520 meest mitte-kodumaiseid vägesid – niisiis šotlasi ja mõisamehi –, arvestati nende aastapalkadeks kokku 504 526 taalrit. Otseselt Rootsi ja Soome üksuste 7750 mehele pidi kuluma vaid 32 898 taalrit.⁶²⁷ Arusaadavalt sisaldas see poolemiljoniline palgasumma ka varem saamata jäänud. Liivimaa mõisameeste paljadeks kulus ebaproportsionaalselt palju ka hilisematel sõja-aastatel, näiteks 1579. aastal Hans Wachtmeisteri 317-mehelise lipkonnale 33 102 taalrit ehk veidi rohkem, kui kulus kokku seitsmele (!) Rootsi ja Soome ratsalipkonnale.⁶²⁸ Küllap olid mõisamehed siis seda (või oli asi seda) väärt!

Nüüd, 1573. aasta lõpus nõustusid mõisamehed pika veenmise peale võtma raha asemel vastu 26 000 riigitaalri väärtuses hõbenõusid ja muud vara, mis Rootsi sõjakomissarid Stockholmist olid toonud, ning mida nad käsitasid avansina plaanitavas sõjaretkes osalemise eest. Varasema palgavõla katteks, mis oli paisunud 194 108 taalrini⁶²⁹, pidid rootslased aga loovutama mõisameestele pandiks Läänemaa koos Haapsalu, Koluvere ja Lihula lossidega ning Muhu saare. Juhul, kui võlga 1574. aasta jaanipäevaks ära ei õiendata, oli mõisameestel vaba voli müüa Läänemaa mis tahes kristlikule valitsejale peale tsaari ja hertsog Magnuse.⁶³⁰ Selline oht järelikult eksisteeris. Lepingu sõlmimisel olid mõisameeste esindajad Liivimaa aadlimehed Ewald Freytag (von Loringhoven), Rotger Mundes, Johann Koskull⁶³¹ ja Hans Wachtmeister⁶³², riigisakslane Berendt Schrantze von Gröningen ja nende käes sisuliselt pantvangis olnud Rootsi väejuht Karl Henrikson Horn (Wachtmeisteri naisevend).

1574. aasta esimesteks päevadeks olid kõik ettevalmistused tehtud ja Pontus De la Gardie⁶³³ juhitud sõjaretk Rakvere vallutamiseks võis alata. Nüüd selgus korraga, et umbes pooled senini kärarikkalt palka nõudnud šotlastest ei olnudki sõdurid, vaid markitandid, käsitöölised või lihtsalt turistid. Juba teele asunud saksa, liivimaa ja rootsi lipkonnad pidid isegi linna tagasi pöörduma, et šotlasi vägisi kaasa viia. Rakvere piiramine kulges äärmiselt ebaõnnestunult ja suurte kaotustega. Kõik lõppes šoti jalaväelaste ootamatu kallale-

⁶²⁶ **Tawaststjerna**, 694–695.

⁶²⁷ Samas, 642

⁶²⁸ Samas, 641–642.

⁶²⁹ **Kõrge**, 79.

⁶³⁰ **Russow**, 221.

⁶³¹ Liivimaa konföderatsiooni lagunedes Gotthard Kettleri toetaja. Langes 1564 Pärnus rootslaste kätte vangi ja astus nende teenistusse, hiljemalt 1572 rittmeister. 1575 Taani sõjavangis Kuressaares. 1581 üks Rakvere asehaldureid, vallutas koos Caspar Tiesenhauseni ja Göran Boijega Paide. Hiljem Eestimaa maanõunik. Suri u 1600.

⁶³² Hans Wachtmeister, tänini kestvale Rootsi krahvisuguvõsale alusepanija, kuid tagasihoidliku päritoluga mees, nagu perekonnanimestki näha, oli juba 1550 rittmeister ordu teenistuses (**Busse**, 86, märkus 1), seejärel üks mõisameeste rittmeisterid Rootsi teenistuses. Pärast Klaus Kurselli mässukatse nurjumist 1570 oli ta lühemat aega ka Vene (hertsog Magnuse?) teenistuses (**Lossius**, 137, märkus 1), ent naasis Rootsi poolele arvatavasti pärast Tartu venelastelt vallutamise katse läbikukkumist 1571. Abiellus Henrik Klasson Horni tütre Beataga ja jäi 1575 erinevalt mõisameeste enamusest Rootsi poolele. Aadeldati 1578, omandas Eestis ja Rootsis mitu mõisa, ülendati Eestimaal asunud vägede välioberstiks ja lõpuks 1581 esimene liivimaaalase feldmarssaliks (mis tollal ei tähendanud küll veel otseselt auastet, vaid väliarmee ratsaväeülemale ametikohta). Samal ametikohal oli ka 1590, sõjategevuse taaspühkedes Venemaaga. Suri mais 1590. Suguvõsa nimi tuleb ilmselt sellest, et Hansu vanaisa Axel oli pikemat aega Kuressaare piiskopilossis vahisõdurite pealik (vahtkonnaülem, vahtmeister, “peenemalt” öeldes kindluse komandant). Muide, juba Hansu vanaisa Axel ja isa Claes olid väikemõisnikud Hiiumaal Aunakus (Õunaku). See polnud läänimõis, vaid päriseks ostetud allood, mis ei paiknenud piiskopi-, vaid ordualadel. Hansul ja tema järglastel oli Hiiumaal hiljem teisigi valdusi. Võimalik on niisiis lausa kohalik hiiu või hiiurootsi päritolu.

⁶³³ Eluaastad 1520–1585. Lõuna-Prantsusmaa kaupmeheperekonnast pärit seikleja, kes langes Taani teenistuses olles 1565 rootslaste kätte vangi, läks üle Rootsi teenistusse ja tegi tänu kahe järjestikuse kuninga soosingule kiiresti karjääri. Esiotsa teenis Rootsi krooni palgasõdurite värbaja ja diplomaadina. Tõsteti Ekholmi vabahärraks 1571 ja Rootsi Liivimaa-valduste asehalduriks 1574, abiellus 1580 kuningas Johani vallastütre Sofia Gyllenhielmiga. Samal aastal määrati Pontus Soome idapiiril moskoviitide vastu tegutsevate üksuste välioberstiks, peatselt aga Soome ja Eestimaa kindralkuberneriks ning kõigi sealsete vägede ülemjuhatajaks. Võimeka välikomandörina muutus ta eriti venelaste silmis peagi mingiks eriliseks hirmutiseks. 1583 sõlmitud Pljussa vaherahu pikendamise üle peetud läbirääkimiste ajal uppus ta 5. novembril 1585 pargaseõnnestuses Narva jõkke ja maeti Tallinna Toomkirikusse.

tungiga sakslaste purjus väeleerile, kes aga end kiiresti kogusid ja šotlastele tõelise veresauna korraldasid. Haavatud Ruthven ja mõned tema ohvitserid tunnistati selles asjas peamisteks süüalusteks, pandi raudu ja läkitati Stockholmi. Umbes poolteist tuhat šotlast leidis Rakvere müüride all otsa, ülejäänuid pages osa metsadesse laiali või võeti neilt relvad ja saadeti minema ning talupojad tapsid nad, osa (nähtavasti mõnikümmend meest) aga põgenes venelaste manu Rakvere linnusesse, kus neid eslotsa hästi vastu võeti, vaenuväe lahkudes aga sõjavangidena Venemaale saadeti.

Rakvere piiramine lõpetati ning Virumaa ja Tartu stifti järjekordse laastamise järel taganes Rootsi vägi Tallinna. Enne Rakvere alt lahkumist, 28. märtsil 1574 toimunud kuue mõisameeste lipkonna ülevaatusel kohaselt oli neis tol hetkel, s.o pärast sõjakäiguga kaasnenud kaotusi, 1841 meest.⁶³⁴ Ränk lüüasaamine – sest mis see terve väikese armee häving muud oli – muutis rootslaste olukorra üpris kriitiliseks. Peagi lisandus suurem tatarlaste rüüsteretk Tallinna alla. Muidugi tehti vasturetki, kuid mitte niivõrd rootslaste, kuivõrd mõisameeste poolt, põhjuseks oli eelkõige terav puudus kõigest. Ühe sellise moonamuretsemiskäigu ajal panid mõisamehed juunikuus 1574 Põltsamaa alevile tule otsa (loss jäi vallutamata) ja võtsid vangi hertsog Magnuse nõuniku Dietrich Farensbachi. Ent sellegi tühise edu puhul polnud rootslastel hõiskamiseks põhjust, sest nende ülejäänud välivägi ei suutnud De la Gardie juhtimisel Viljandi ja Karksi all midagi korda saata peale talurahva paljaksrõövimise ja mitme tuhande karilooma äraajamise; lisaks tegid venelased kohe neimaretke mõisameeste käes olnud Läänemaale ja võtsid vähemalt osa saagist tagasi. Juba Viljandi-retke alul muutusid mõisamehed rahutuks, sest saabusid sõnumid ühe vene väesalga tungimisest neile pandiks loovutatud Lihula alla, kuid De la Gardie suutis neid seekord veel ümber veenda. Laagris Viljandi ja Karksi vahel muutusid mõisamehed päris allumatuks. Neile oli lubatud kompensatsiooniks saamata palgaraha eest Narva vetes kaaperdatud Lüübeki laevade last ja nad olid saanud teate nende laevade katvatsitud saatmisest Turust Tallinna asemel Stockholmi. Tõepoolest oligi Soome lahele admiraliks määratud Herman Fleming 24. juunil kaaperdanud 16 Lüübeki või 14 Lüübeki ja 4 muud laeva erakordselt rikkaliku lastiga. Laevad viidi Turusse, kust Johan III käskis nende lasti alguses Stockholmi tuua, kuid muutis hiljem meelt ning andis 21. septembril korralduse toimetada kaubad (v.a väärtuslikem osa, nagu sooblinahad) Tallinna mõisameeste palkadeks.⁶³⁵

Jaanipäevaks Rootsi kroon oma võlga mõisameestele niisiis ei tasunud ja tõenäoliselt mõisameeste enamus seda enam ei soovinudki, ehkki rootslased üritasid veel venitada ja lubadustega aega võita. Magnuse kirjeldus samast ajalõigust on järgmine:

Kui aga Rootsi sõjamehed *anno* 74 Rakvere linnust raskelt piirasid, läksime koos meie abikaasaga Tartusse, kuhu suurvürst ei saanud meid jääda lubada, vaid käskis meil karmilt Pihkvasse minna, nii karmilt, et me selle vaevuse, et meid Pihkvasse viia tuli, ette võtsime. Niisiis tuli meil vastu tahtmist pikka aega Pihkvas veeta. Ja kui Rootsi sõjamehed seejärel tagasi tõmbusid, meie mitmekordse naasmise Põltsamaale ja Karksisse võimaldasid, siis tuli meil siiski kogu suve, sest et rootsi ja saksa sõjamehed end taas kogusid, iga päev meie kohtadest läbi käisid, Tartusse reisida ja aega raskes mures veeta.⁶³⁶

Taani asehaldur Saaremaal, läänemaalane Claus Ungern uskus nüüd õige aja saabunud olevat, et Läänemaad ning võimaluse korral ka Tallinna ja Harjut taas Taani võimu alla haarata. Väljavaated selleks olid olemas. Rootsi alamad Liivimaal olid pettunud ja ärritunud. Kuningas Johan oli ilmselgelt nad saatuse hooleks jätnud. Lüüasaamine järgnes lüüasaamisele, mõisameeste ja Tallinna rae ilmselt omavoliliselt ette võetud katse vahe- rahu saavutada aga ei õnnestunud. 19. augustil 1574 saatsid mõisameeste juhid koos Tallinna raehärrade Hinrick Clodti ja Hermann Luhriga Kuimetsa leerist Paide vojevoodile Mihhail Bezninile kirja, milles küsisid, kas too ei tahaks nõustuda vahe-rahuga, kuni valitsejad omavahel püsivas rahu kokku lepivad (Vene-Rootsi rahuläbirääkimised olid parasjagu ettevalmistamisel, kuid toimusid alles peaaegu aasta hiljem). Beznin vastas juba järgmisel päeval järsu ja pilkava keeldumisega.⁶³⁷ Sügisel paiskas torm Rootsi laevastiku Narva all randa ja ehkki suurem osa laevu päästeti, langes mingi osa mehi moskoviitide kätte vangi.⁶³⁸ Asi läks isegi avalike läbirääkimisteni tallinlaste ja saaremaalaste vahel, millest võtsid osa ka Toompea Rootsi garnisoni esindajad, kes pealt pidid kuulama, kuidas tallinlasi Taani poole kallutati.⁶³⁹

25. oktoobril saabus lõpuks Henrik Klasson Horn kaupadega lastitud (lüübeklastelt vallutatud) laevadega, mida mõisameestele palgaks pakuti, kuid millest ei jätkunud nende nõuete täielikuks tasumiseks. Seetõttu puhkenud konfliktis võtsid mõisamehed Horni Haapsalus pantvangi, kust ta hiljem põgenes. Mõisameeste

⁶³⁴ Tawaststjerna, 101.

⁶³⁵ Vt samas, 86–90, 137–138.

⁶³⁶ Hertug Magnus, 70.

⁶³⁷ Russow, 230–23; Tawaststjerna, 141–142.

⁶³⁸ Russow, 233.

⁶³⁹ Samas, 233–234.

mässule õhutamises süüdistati hiljem saksa seiklejat Otto Weidenstrauchi, varasemat kaaprikaptenit, kes kõneksoleval ajal näib olevat olnud üheks mõisameeste rittmeistriks. Selle ja muude pattude eest mõisteti ta 1574. aasta lõpul Tallinnas surma, kuid saadeti Johan III käsul Stockholmi ja vabastati seal Saksi-Lauenburgi hertsogi Magnuse eestkostel süüdistustest.⁶⁴⁰ Võtmeküsimus oli siiski, kas rootslased suudavad saavutada venelastega uue pikema vaheahu. Muidugi võiks nüüd taas väita (nagu ongi tehtud), et mõisamehed ajasid taga vaid omakasu, sest ainult rahuajal olevat olnud võimalik pakutud kaubad õiglase hinna eest rahaks teha.⁶⁴¹ Sellele võib aga taas vastuväiteid leida: kui pole just oletatud mõisameeste soovi kaubad venelastele müüa, siis pidid sõjaaegsed kaubandusraskused ja defitsiidimajandus hindu just kergitama; vaheahu olid mõisamehed taotlenud varemgi jne. Võibki tõdeda, et vaatamata pakutud kauba hulga mittevastavusele Rootsi krooni poolt võlguoldavale summale olid mõisamehed valmis rahu või kestvama vaheahu korral Venemaaga jääma Rootsi alamlusse. Vaatamata Paide vojevoodi augustikuissele äraütlemisele oli vastav kirjavahetus siiki jätkunud. 21. septembril Tallinnast lähetatud kahest kirjast (Ivan Julmale ja Bezninile) ilmneb, et mingit lootust vaheahuks olid venelased hiljem siiski andnud; et Johan III oli andnud oma Eestis asunud väepealikele loa läbirääkimisteks; et loodeti Saksa-Rooma keisri esindajate vahendusele ning et ka Claus Ungern oli end rahuvahendajaks pakkunud. Koos mõisameestele mõeldud kaupadega saabunud Rootsi komissarid pöördusid 26. oktoobril taas Beznini poole, saades vastuseks, et too on läinud tsaari juurde ja venelased peavad vaheahu kuni tema naasmiseni. 3. novembril Tallinnast Paidesse saadetud järjekordsest kirjast nähtub haruldane üksmeel – selle lähetajateks on kõik kohapealsed Rootsi võimukandjad ja väejuhid, Tallinna raad, Harju-Viru rüütelkond ning kõik rittmeistrid. Läbirääkimised jätkusid Beznini asemele Paide vojevoodiks saadetud vürst Mihhail Obolenskiga, kes lubas küll mõnda aega hoiduda Rootsi aladele tungimisest, ent keeldus 28. novembril nõupidamiskohtumisest, sest vaheahuküsimused tulevat jätta Rooma keisri saadikute hooleks.⁶⁴²

Vaheahu osas rootslastelt niisiis siduvaid lubadusi ei saadud ja mõisamehed alustasid Ungerniga avalikke läbirääkimisi Läänemaa Taani võimu alla andmiseks, mida võiks ka müümiseks nimetada, kui mõisamehed ise sinnasamasse poleks kavatsenud jääda. Ent Taanile oli ka alternatiiv – hertsog Magnus (enim oleks Läänemaa eest arvatavasti pakkunud Moskoovia, kuid seda võimalust isegi ei arutatud).

27. novembril *anno* 74 saabus meie juurde üks mõisamees nimega Hans Berckholtz Rootsi, s.t Läänemaa lossidest ja teatas, et mõisamehed nendes lossides osalt tülis olevana meile meeldi lossid annaksid, mille peale me kirjutasime neile kõikidele, kas nad meile tahaksid Läänemaa losse loovutada, siis saavutaksime teile rahu, sinna ei peaks tulema ükski venelane, me ei soovi Läänemaad ka Taani kroonist mitte sugugi eraldada. Eelmisel suvel olid aga Rootsi mõisamehed meie nõuniku Dietrich Farensbachi Põltsamaal vangistanud, [tõid nüüd meie juurde ja lasid meiega asjast rääkida].⁶⁴³

Allpool näeme, et isegi Johan III kaalus sellal Läänemaa loovutamist Magnusele, kuid seda vastutasu eest.

Mõisameeste seas oli siiski valdav orientatsioon kokkuleppele Taaniga. Rootsi oli ilmses pankrotis ja näiliselt lootusetus sõjas Moskooviaga. Poola-orientatsioon polnud Üleväina-Liivimaa administraatori Jan Chodkiewiczzi kohalikku aadlit tõrjuva poliitika ja riigielu halvanud sisesegaduste tõttu hetkel alternatiiviks. Avalik valik Magnuse kasuks, nagu eespool viidatud, oli keelatud ja tähendas käimasolevas Rootsi–Vene sõjas vaid poolevahetust. Ka Rootsi alamlusse jäämine tähendas sõja jätkumist, Taani aga – võib-olla – mõisamehed reetsid Rootsi; hoopis Rootsi kr rahu Moskooviaga. Just viimast asjaolu peab siinkirjutaja kõige olulisemaks. Pole erilist alust väita, et oon oli see, kes järjekordselt sõna ei pidanud. Otsus Taani kasuks oli ka õiguslikult kõikidest võimalikest korrektseim: Läänemaa oli juba Taanile kuulunud ja Stettini rahuga uuesti talle määratud; selle taga oli kaudselt Saksa-Rooma keisri autoriteet. Viimast asjaolu tõstsid mõisameeste otsuse põhjusena oma kirjas tsaarile 25. jaanuarist 1575 esile ka Claus Ungern ja Friedrich Gross. Lisaks teatasid nad selles Poola-Leedu kuninga püüetest omandada Läänemaa Leedu suurvürstiriigile⁶⁴⁴, kuid seda väidet võib suure tõenäosusega pidada vaid propagandaks, mis pidi aitama Ivan Julmal talle eba-meeldivat teadet alla neelata. Hiljem, 1. juunil 1575 Ulfsbäckis ja Knäredis peetud Rootsi–Taanil läbirääkimistel tuli ka Rootsi krooni esindajatel nõustuda Läänemaa kuulumisega Taanile.⁶⁴⁵

Kui mõisameeste põhimass toetas valikut Taani kasuks, siis nende juhtkond oli lõhenenud. Kuus rittmeistrit eesotsas Hans Wachtmeisteriga – nimeliselt välja toodud veel Hartwich Leidebuhr (ilmselt Läänemaalt, keegi Albrecht Leidebuhr oli oma surmani 1569 Haapsalu bürgermeister) ja Mauritz Wrangel – ning “vähe-

⁶⁴⁰ **Tawaststjerna**, 88, märkus 4; 138, märkus 3.

⁶⁴¹ **Kelch**, 237.

⁶⁴² **Vt Tawaststjerna**, 142–143.

⁶⁴³ Hertug Magnus, 70.

⁶⁴⁴ Копенгагенские акты, II, nr 235.

⁶⁴⁵ **Tawaststjerna**, 146–147.

sed mõisamehed” otsustasid palga asemel pakutud kaubad vastu võtta, teatasid, et jäävad ustavaks Rootsi kroonile ja lahkusid leerist.⁶⁴⁶ Nende otsus tulenes kindlasti erinevatest põhjustest, näiteks Wachtmeisteri puhul oleme juba viidanud tema perekondlikele sidemetele. Siiski poleks päris alusetu näha juhtunud lihtsalt juhtivate mõisameeste äraostmist Rootsi krooni poolt. Eriti rikkalikult tasuti hiljem Wachtmeisterile, kes sai rea läänistusi kodusaares Hiiumaal, mujal Eestis ja Soomes, kuid mõningaid andmeid on ka teiste kohta. Nii määrati aastail 1576–1577 viiele ustavaks jäänud rittmeistrile (Johan Koskull, Ewald Freytag, Rotger Mundes, Berendt Schrantze von Gröningen ja Hans Spengel) Soomest Ylise, Hauho ja Hattula kihelkonnadest 1000 taalrit, lisaks Närpiö, Eura jt kihelkonnist raha, vilja, võid jne. 1578. aastal kadus arvetest Spengel, 1579. a anti Wachtmeisterile varem Mundesele kuulunud maksulaekumised 250 taalri väärtuses Ylise ja Hattula kihelkonnist ning 200 taalrit Eurast ja Närpiöst. Kõik need “läänistused” tühistati 4. augustil 1581 ja Pontus De la Gardied volitati andma endistele rittmeistritele nende asemel maksutulused Eesti alalt.⁶⁴⁷

Usutavasti olid koos rittmeistritega lahkujad valdavalt harjumaalased ja tallinlased ning me saame nende isikutele veidi valgust heita. Aastavahetusest 1574/75 pärineb nimekiri Rootsi teenistusse jäänud mõisameeste kohta.⁶⁴⁸ See kujutab endast eespool juba jutuks olnud Freytagi, Mundesi, Koskulli, Wachtmeisteri, Schrantze von Gröningeni ja Henrik Klasson Horni allkirjadega dokumenti, millele 5. detsembril 1574 lisati veel 115 mõisamehe allkirjad. Et hiljem oli Wachtmeisteril Rootsi teenistuses vaid üks mõisameeste lipkond (leitnandiks ülalnimetatud Leidebuhr, kes langes 1578. a Võnnu lahingus, ja lipnikuks Wrangel), Tallinna piiramise ajal 1577. aasta talvel ütleb Russow aga mõisamehi garnisoni koosseisus vaid sada olnud⁶⁴⁹, siis peab oletama, et allkirjad võeti kõikidelt vabatahtlikult või sunniviisiliselt (sest nende seas oli hertsog Magnuse toetajaid, kes olid alles hiljuti vangi langenud) Rootsi poolele jäänud mõisameestelt. Allakirjutajate seas oli 3 Farensbachi (sealhulgas Dietrich Farensbach), Lodet, Wrangelit (sealhulgas Toennis Wrangel ja juba nimetatud rittmeister M. Wrangel), Üxküllil ja Vtermar(c)ki, 2 Dückerit, Koskulli (sealhulgas rittmeister J. Koskull), Mundest (sealhulgas rittmeister R. Mundes), Tiesenhausenit ja Treidenit, 1 või 2 Asserit (Asserey ja Asse), 1 Aderkas, Anrep, Berg, Bremen, Buddenbrock, Ermes, Fock, Freytag (von Loringhoven, rittmeister), Greffe, Kuddelen (Kudlin), Ledebuhr (rittmeister Hertwich Ledebuhr – võib-olla 1569 surnud Haapsalu bürgermeistri Albrecht Ledebuhri vend või poeg, hiljem Rootsi poolel Wachtmeisteri lipkonnas leitnant), Maydel (hilisem Rootsi kuninglik admiral, Eestimaa rüütelkonnapeamees ja Koluvere linnuselääni valdaja Toennis Maydel), Mekes, Orgies, Ouerdunck, Risbieter, Schulmann, Schulte, Taube, Tödwen, Vietinghof, Wachtmeister (rittmeister), Wedberg, Zoege, Ylsen ja võimalik, et veel mõne siinkirjutajale tundmatu aadlisuguvõsa esindajad. Schrantze von Gröningen, nagu ka mitu allakirjutatud lihtratsanikku tõusid Liivi sõja lõpus läänimeesteks – Bilefeldt, von Hagen, von Hattingen, von Lunden, von Lübeck, von Minden, Schwarz, Stuer (*von*-eesliited ei viita ka siin aadliseisusele, vaid päritolukohale). Allakirjutatud mitteaadlike seas oli ka Ivo Schenkenberg⁶⁵⁰; kindlalt väljastpoolt Liivimaad pärit on nimede järgi otsustades vaid 15–16 meest. Osutame, et dokument on siiski koostatud enne mõisameeste otsust Läänemaa Taanile müüa ning me ei tea, kas kõik allakirjutatud hiljem siiski oma allkirja kohaselt ka käitusid. Võimalik on ka selline tõlgendus, et täiendavad allkirjad võeti kokkuleppele (ja astuti ehk veel mingid ettevaatusabinõud?) just seetõttu, et Rootsi võimud said teada mõisameeste läbirääkimistest Magnusega. Rootsi poolel püsisid hiljem usalduskriis mõisameeste vastu ja puudus palgarahast. Ehkki Wachtmeisteri lipkond säilis ja isegi suurenes enam kui 300 meheni ning Liivi sõja lõpus oli täielikult või osaliselt liivimaalastest lipkondi juba rohkem, hakkasid Rootsi võimud rootsi-soome regulaarväeosade kõrval mõisameeste asemel laiemalt rakendama hoopis eesti talupoegadest moodustatud üksusi. Taoline poliitika jäi paariks aastakümneks püsima ka pärast Liivi sõja lõppu. Näiteks 1584. aastal oli Eestimaa aadlilipkonnas kõigest 165 ratsateenistuskohuslast kokku 246 hobuse ja mehega, 1586. aastal 184 ratsateenistuskohuslast 322 hobuse ja mehega.⁶⁵¹ See oli ka kõik, mida maa enda ressursid võimaldasid ülal pidada, täiendavad saksa ratsaväeosad tulnuks riigil kinni maksta, samas kui kohalikud talupoegadest sõdurid ei läinud maksma praktiliselt mitte midagi.

⁶⁴⁶ Russow, 234–235.

⁶⁴⁷ Tawaststjerna, 138–139, märkus 4.

⁶⁴⁸ Helk, V. Livländische Hofleute in Reval im Jahre 1574. – Ostdeutsche Familienkunde. Heft 4/1984, S. 268–270.

⁶⁴⁹ Russow, 271.

⁶⁵⁰ Eluaastad u 1549–1579. Hilisem kuulus Tallinnas moodustatud talupojalipkonna pealik a-st 1576 kuni oma vangilangemise ja hukkamiseni Pihkvas. 1569–1574 Tallinna Mustpeade vennaskonna liige, kellena (või mõisamehena?) sai Tallinna rae protokollideraamatu järgi Tallinna asehaldur Clas Åkesson Tottilt 1572. a alul passi sõitmiseks Põltsamaale, kus sellal viibisid H. Boismanni ja J. Maydeli juhitud endised Rootsi teenistuses olnud mõisamehed. Sama aasta lõpul tegi Ivo Schenkenberg maakuulamisreisi Vigalasse, mis kuulus Pärnu mõisameeste valdusalasse. Vt Põltsam. Sõjakas Ivo Schenkenberg.

⁶⁵¹ Koit, J. Die Musterregister der Estländischen Adelsfahne von 1584 und 1586. II. – Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis Aastaaraamat VI. 1970–1973. Stockholm, 1975, S. 37–38.

Lahkunud rittmeistrite arv (kuus) on võrdne Rootsi teenistuses (peaaegu oleksin öelnud: palgal) olnud lipkondade arvuga. Samas on kaheldav, kas mõisamehed oleksid kõigi oma komandöride lahkudes Taani kasuks tehtud valikule kindlaks jäänud. Niisiis oli rittmeistriteid või vähemalt tunnustatud juhte rohkem. Ka lahkujate nimekirjas on vähemalt rittmeistriaud väärilisi mehi mitte kuus, vaid tosinajagu, ja mitut neist, nagu eespool nägime, nimetasid Rootsi võimud endisteks rittmeistriteks. Siit võib oletada mingit võimukriisi ja/või pööret mõisameeste juhtkonnas, mis soodustas lõhenemist, kuid siit võib otsida ka märki, et formaalselt endiselt Poola-Leedule alluvad Pärnu mõisamehed osalesid otsustamises. Mõisameeste suur enamus pööras igatahes – nagu 1565. ja 1570. aastal – Rootstile selja.

Tabel 3. Mõisameeste lipkondade oletatav arv 1572–1577

	1572–1574	1575	1576–1577
Rootsi	6*	1	1
Magnus	1+1**	1+1	1+1
Taani	-	(6–7)***	-
Moskoovia	Vt Magnus	vt Magnus	vt Magnus
Pärnu mõisamehed	≤ 2	vt Taani	-
KOKKU	8–10	≤ 3 (8–10)	≤ 3

* Lisaks eri ajal 1–2 sakslastest ja kitsamalt liivimaalastest ratsalipkonda, mis olid aga moodustatud otseselt palgasõdureid värvates, mitte aadlimaakaitseväge laadsete formeeringute baasil ega liigitu nõnda mõisameeste hulka.

** Piltene aadlilipkond, Magnuse varasemate lipkondade jäänused ja J. Farensbachi poolt Vene teenistuses 1572 kogutud mittetäielik lipkond, mis oli osaliselt või täielikult hiljem Magnuse teenistuses.

*** Rootsi poolelt üle tulnud 5 lipkonda ja Pärnu mõisamehed (1–2 lipkonda), kes kõik peatselt hävitati või hajutati.

Rootsi-meelsete lahkumine toimus ilmselt enne lõplikku kokkulepet Taani esindajatega. Alles 12. jaanuaril 1575 leppis Claus Ungern mõisameeste juhtidega kokku, et maksab neile järgmiseks jaanipäevaks Haapsalu, Kolivere ja Lihula losside ning kogu Läänemaa loovutamise eest 80 000 kuldkuldnat.⁶⁵² Lossid anti üle juba 25. jaanuaril. 1940. aastal ilmumata jäänud Läänemaa koguteose II köite korrektuurpoognate Lihulat puudutavas osas väidetakse, et Lihula lossi andsid rootslased ise jaanuaris 1575. a Ungernile üle, et mõisamehed seda Magnusele ei saaks sokutada.

Ungern ei astunud neid samme, ei võtnud selliseid kohustusi kindlasti päris omal riisikol, kuid ületas nähtavasti siiski talle Frederik II antud volipiire. Kogu mõisameestele lubatud summat tal ju käepärast ei olnud ja kuningas seda ilmselt ka ei saatnud. Läänemaa minek Taani võimu alla tõi kaasa ka konflikti oma lootustes pettunud hertsog Magnuse ja venelastega, kelle väesalgad jaanuari 20ndatel kuupäevadel Rakvere juurde kogunema hakkasid. Sõda Venemaaga püüdis Frederik II aga igati vältida.

Alateema lõpetamiseks veel mõni sõna Rootsi ja Venemaa suhetest ning rootslaste tollasest suhtumisest hertsog Magnusesse. Roots-lased olid kõigest toiminust tõepoolest nõutud ja demoraliseeritud. Kiiruga üritas kuningas Johan III venelastega kestmamat vaherahu sõlmida. 1575. aasta juuni-juuli vahetusel kohtusid Karjala kannasel Sisterjoki ääres⁶⁵³ Rootsi ja Vene saatkonnad⁶⁵⁴, et saavutada rahu või kestmamat vaherahu. Kohtumist oli kaua ette valmistatud. Johan III oli oma saadikutele instruksiooni väljastanud juba 18. augustil 1574 ja korranud seda 11. oktoobril 1574. Instruksiooni esimene ja tähtsaim punkt käskis venelastelt tagasi nõuda Paidet ja Karksit, kuid vajadusel sellest nõudmisest taganeda. Juhul, kui tsaari saadikud oleks nõudnud hertsog Magnusele Läänemaad, tuli vastata, et Saksa-Rooma keisril on Stettini lepingu alusel õigus Rootsi valdustele Eestis; ent kui keiser ja Taani kuningas peaksid olema teatanud, et on lubanud Läänemaa Magnusele, tuli pärida, millise kompensatsiooni kuningas Johan selle eest saab. Konkreetset tuli venelastelt uurida, kas nad oleksid valmis loovutama Korela (Käkisalme) ja Orešeki (Pähkinälinna). Võimaluse korral tuli nende küsimuste arutamine siiski edasi lükata. Instruksiooni ülejäänud punktid nägid ette nõuda Tallinna, Viiburi või Helsingi muutmist Narva asemel Vene läänekaubanduse laoplatiks, kuid selle võimatuse korral

⁶⁵² Kuldkulden võrdus põhimõtteliselt riigitaalriga. Tegelik vahetuskuurs oli siiski “ujuv” ja taarli kasuks.

⁶⁵³ Ilmselt kaaluti algselt ka muid toimumiskohti, sh Eesti alal, sest Vene saadikud olid muuhulgas saanud korralduse koguda oma kaitsemeeskonna tugevdamiseks kohalike elanike seast “lätlasi kaksada meest” (Юзефович, 70) – küllap siiski eestlasi, kelle segaminiajamine lätlastega pole tollastes Vene allikates harv.

⁶⁵⁴ Rootsi saatkond: Klaus Fleming (hilisem riigimarssal ja Soome Nuiasõja mahasuruja, kes vaatamata Rootsi palavale soovile saavutada vaherahu valis agressiivse läbirääkimistaktika), Clas Åkesson Tott, Henrik Klasson Horn, Herman Fleming ja sekretär Erik Hakenson; Vene saatkond: vürst Vassili Andrejevitš Sitski-Jaroslavski, bojaar ja Možaiski asehaldur (mis oli ilmselt fiktiivne ametikoht ainult tema prestiiži tõstmiseks vastaspoole silmis, nagu seda tollases Moskoovia diplomaatilises praktikas sageli ette tuli) vürst Pjotr Ivanovitš Borjatiinski, vürst Pronski ja djakk Terenti Lihhatšov.

saavutada lihtsalt vaba kauplemine; lisaks Johan III au kaitsmine; püsiva rahu võimatuse korral 8–10 aasta pikkuse vaherahu saavutamine. Kui Vene pool soovinuks midagi (näiteks kaevandusi) Rootsi territooriumil, tuli vastata, et saadikuil pole selleks volitusi; tuli teha ettepanek sõjavangide vabastamiseks. Lepingu sõlmimise korral tuli nõuda, et selle kinnitaksid ristisuudlemisega isiklikult kuningas ja tsaar; kokkulepete mittedaavutamise korral tuli teha ettepanek uute saadikute vahetamiseks.⁶⁵⁵ Kõik need ettekirjutused osutusid siiski kasutuiks.

Läbirääkimiste käigus pakkusid venelased kuningas Johanile taas edaspidi otseläbirääkimisi tsaariga (mitte enam Novgorodi asevalitseja kaudu), niisiis tema formaalset tsaariga (peaaegu) võrdseks tunnistamist – kuid Tallinna ja teiste Rootsi Liivimaa-valduste loovutamise hinnaga. Rootslaste keeldumise järel pakuti kümneaastast vaherahu, kuid ainult Soomele. Liivimaal kavatsesid moskoviidid igal juhul sõjategevust jätkata. Säärane lahendus rootslasi ei rahuldanud ja läbirääkimised jooksid kolmandal päeval umbe, kusjuures Vene saadikud õigustasid oma järeleandmatust Liivimaa küsimuses vastavate volituste puudumise ja mitteametlikult otsesõnu ka oma peluga tsaari viha ees, oma vara ja elu pärast. Tänu venelaste viimasel hetkel tehtud järeleandmisele tähtaegades lepitati lõpuks kokku kaheaastases vaherahas ainult Soomele. Läbirääkimistel ilmnes muuhulgas rootslaste eitav suhtumine hertsog Magnusesse. Lepingueksemplaride allkirjutamiseks ettevalmistamise ajal, läbirääkimiste neljandal päeval (13., allikas ekslikult 3. juulil), saadikute omavahe- lise vabamas vormis vestluse käigus –

/.../ ilmus üks vene saadikute tõlke nimega Jefim ja püüdis tema k. m. saadikult [ilmselt Klaus Flemingilt] välja uurida, kuidas ta vaatab kuningas Magnusele. Tema k. m. saadik vastas talle, et talle pole teada, kes see on või keda võidakse nii kutsuda, välja arvatud see, keda Rootsis nimetati kuningas Magnuseks [Rootsi kuningas 1333–1363], ja see oli vägev ja kuulus valitseja oma valitsusajal ja andis endast venelastele teada; aga pärast tema surma pole nad kunagi kuulnud kuningast, kes kannaks sellist nime, ega suuda uskuda, et selline jälle ilmuda võiks. Sellise tõelise nime all teadsid nad rohkem kristlikku kuningat ja valitsejat, aga mitte sellist, kellest räägib tõlk. Ja seepärast näib neile, et jutt pole üldse sellest kuningas Magnusest. Selle peale vastati neile: kas te siis ei tea Taani kuninga venda, Liivimaa kuningat Magnust, kes mõnda aega viibis meie tsaari ja suurvürsti pool? Tema k. m. saadik vastas: jah, seda kuningat – piiskoppi, kes oli vist valitseja ilma maata ja junkruks ilma rahata; kuid ta ei kuulu selliste kuningate hulka, keda peab silmas sinu suurvürst; teda võiks õigemini kutsuda kuningaks *ühheks kuuks*, sest kui suurvürst Venemaal teda ei toetaks, tuleks tal oma leiba kerjata, eriti kui ta ei suutnud ära leppida oma venna, Taani kuningaga. Sellest ilmneb, et ta ei saa kuidagi oodata heasoovlikkust teistelt kuningatelt ja potentaatidelt. Kui aga suurvürst peab Liivimaad oma pärusvalduseks, siis mil viisil saab piiskop Magnus olla kuningaks maa üle, mis talle ei kuulu? Vene saadikud, kuulunud säärast kõnet, avaldasid soovi, et teda [Magnust] ei põlataks selle eest, et ta teenib suurvürsti.⁶⁵⁶

Taani–Vene sõda

1575. aasta jaanuari viimastel päevadel saabusid Tallinna alla Rakvere ümbruses kogunenud vene ja tatari väesalgad, tekitasid korraliku segaduse ning pidasid rootsi ratsasalkadega kähmlusi ja tulevahetusi. Linn valmistus uueks piiramiseks. Linna ümber asuvad kodanike aiad ja eeslinnad lammutati ja osalt põletati tallinlaste endi poolt. Ootamatult hakkasid venelased aga uuesti liikuma⁶⁵⁷ – Läänemaale, mis läbiti põhjast lõunasse.⁶⁵⁸ Näib, et moskoviidid lootsid tõemeeli, et Claus Ungern vastselt ülevõetud Läänemaa lossid neile – vormiliselt hertsog Magnusele – loovutab. Läänemaalased ja mõisamehed omakorda näisid lootvat, et neid venelaste poolt miski ei ähvarda. Läks aga teisiti. Ungern losse käest ei andnud, mispeale moskoviidid laastasid maakonda, põletasid taas maani maha Vana-Pärnu ja süütasid mõned majad Haapsalus, tapsid või vangistasid hulga mõisamehi ja lihtrahvast. Talv oli küll külm, kuid peaaegu lumetu ning tatarlaste ratsasalgad pääsesid kõikjal läbi metsade ja räga, millest polnud seekord õnnetutele talupoegadele mingit varju. Rüüsteretk ulatus üle merejää Muhule, Saaremaale, Hiiumaale ja väiksematele saartele. Kuressaare lähem ümbrus jäeti rahule. Russowi sõnul oli laastamine seekord hirmsam kui kunagi enne.⁶⁵⁹ See pole muidugi võimatu, kuid Russow väidab pea iga suurema röövkäigu kohta trafaretselt enam-vähem sedasama. Kui moskoviitidel oli kindel plaan Läänemaa endale haarata, võib laastamise erilises põhjalikkuses hoopis kahelda. Muidugi ei kahtle me aga selles, et iga ülekäimisega häda ja viletsus aiva süvenesid. Aasta-

⁶⁵⁵ Tawaststjerna, 120–122.

⁶⁵⁶ К истории сношений России с Швецией при царе Иване IV (пер. А. А. Чумикова). – Чтения в императорском обществе истории и древностей Российских. № 2. Москва, 1895, с. 11–12.

⁶⁵⁷ Siinkohal tuleb märkida, et vaatamata ametliku vaherahu puudumisele ja pidevatele vastastikustele süüdistamistele vägivallategudes ja rüüstamistes piirialadel ei toimunud 1575 enam rootslaste ja venelaste vahel sõjategevust. Kannatajaks pooleks ei olnud konfliktides alati tallinlased ja harjulased, vaid kaebusi esitasid ka Rakvere ja Paide vojevoodid, kusjuures viimane pakkus uut vaherahukokkulepet veel sügisel 1575 (Tawaststjerna, 144).

⁶⁵⁸ Разрядная книга 1475–1598 гг., 255.

⁶⁵⁹ Russow, 237.

päevad hiljem esitati süüdistusi, et Magnuse sõdurid olevat selle rüüsteretke ajal laastanud sama hoolimatult kui moskoviitid ning püüdnud vallutada ka Üleväina-Liivimaad, Pärnut ja Riia (?). Hukkunud olevat 6000 või 7000 sakslast ja mittesakslast. Just Magnus olevat venelasi kallaletungile ässitanud.⁶⁶⁰ Eespool toodud kirjeldus Magnuse läbirääkimistest Läänemaa mõisameestega 1574. aasta novembri lõpus – detsembri alul ja Vene rüüsteretke nii kiire järgnemine Ungerni kokkuleppele mõisameestega ei jätagi muudele tõlgendustele eriti ruumi. Magnuse enda versioon on sootuks teistsugune:

Vahepeal olid suurvürsti sõjamehed Läänemaale sisse tunginud. Meie aga saatsime kirja kirja järel läänemaalastele, et nendega arutada, ja et suurvürst tulekul oli ja nad tema võimu vastu liiga nõrgad olid, et nad siis meiega kiiresti läbirääkimistesse asuksid, et meie Läänemaa kooskõlas Taani kuningaga lepingu⁶⁶¹ järgi anda ning ähvardaval jõul mitte saabuda lasta. Vahepeal ei teatanud Claus von Ungern ja Friedrich Gross läänemaalastega läbi rääkides meile sõnagi oma kuninglikust käsust. 28. jaanuaril *anno* 75, kui moskoviitide sõjamehed 30. sama kuu päeval Tallinna all olid, kirjutasid mainitud Ungern ja Friedrich Gross Põltsamaale, nagu oleksid lossid end Taani krooni alla andnud, palusid meid, et kas vene sõjameeste juures võiks midagi teha, et Läänemaale jääks sisse tungimata. Kui võimalik meil seesama niivõrd barbaarse trobikonna juures on, selle üle, [vaatamata meie palvetele, mille kohta kahe päeva pärast palujatele Põltsamaalt kirja saatsime, ja toores jõud oli juba üle piiri läinud], võib iga mõistlik hinnata, kui aga Ungern ja Friedrich Gross niipea kui nad Taani kuninga, meie sõbraliku armsa Härra ja Venna käsikirja saanud, selle meieni toimetasid, tahame loota, et meie saadikute kaudu (kelle me südamlikus hooles kiiresti suurvürsti juurde läkitasime) midagi ära oleme saanud teha. Samuti ründasid suurvürsti sõjamehed läbirääkijate teadmata uuesti Läänemaad ja tegid palju kahju. Seejärel on Claus von Ungern ja Friedrich Gross meid eksikombel meie Härra Venna ees süüdistanud. Ka olevat me rünnaku põhjustanud, samas kui nad ise vastutustundetult kuningliku kirjaga niikaua täitmata venitasid, kuni vaenlane Moskvas Läänemaa piirini jõudis. Kuidas meie siis neid selles mõõdukate argumentidega meilt neile saadetud kirjades veename. Ja oleme meie süütuse päästmiseks kõik, mis nad meile kirjutasid ja meie taas sellele vastanud, nii Taani kuningale kui ka härradele riiginõunikele saatnud ja palunud meie süütust sellest lasta otsustada. [Kahtlemata ei saa keegi nii paljude kirjade järel meid süüdistada.]⁶⁶²

Lõunas läksid moskoviitid Salatsi jõeni ja üle selle, niisiis endise Riia peapiiskopkonna maadele, mis oleksid pidanud olema vaerahulepinguga kaitstud. Vahetult enne neid sündmusi olid Riia piiskopkonna losside foogtid tallinlastele kirjutanud, et neid Poola-Leedu krooni kaitse alla meelitada, kel venelastega viieaastane vaerahu maksmas.⁶⁶³ (1570. aastal sõlmitud algselt kolmeaastast vaerahu Poola-Leedu ja Moskoovia vahel oli korduvalt pikendatud.)

25. veebruaril 1575 saatis parajasti Põltsamaal käimas olnud hertsog Magnus Tallinnale ja Uus-Pärnule kirjad nõudega saata enda palge ette linnade volitatud saadikud, kellele ta siis head nõu saaks jagada, mida sellisel kurjal ajal ette peaks võtma. Teisisõnu – ta nõudis linnadelt endale alistumist. Saadikutele lubati kaitsesalku ja vahetushobuseid. Vähemalt kirjas Tallinna raele sisalduvad etteheited Claus Ungerni (keda nimeliselt küll ei nimetata) või teiste, samuti nimetamata isikute sekkumisele Magnuse ja Läänemaa mõisameeste läbirääkimistesse ning mõisameeste endi “reetlikkusele”.⁶⁶⁴ Nii Tallinn kui ka Pärnu lükkasid Magnuse ettepaneku tagasi – Tallinn kohe, pärnakad pärast pantvangide vahetamise järel peetud kõnelusi, mis leidsid aset aprilli lõpus või mais. Magnuse versioon on taas teistsugune, kusjuures ta hüppab oma algatusest üle kuu aega hiljem toimunud sündmustele ja “unustab” tallinlased sootuks:

Anno 75 22. aprillil lasi suurvürst meile teatada, et me Pärnu alla minekuks valmistuksime, kes heaga ei taha järele anda, mispeale me kutsusime pärnulased Põltsamaale vestlusele. Saatsid meie juurde kaks mõisameeste, kaks sõjasulaste ja kaks linnaste poolt, kellele me suurvürsti kavatsusest teatasime, ja et nad tema võimule vastuseismiseks liiga nõrgad on, siis soovisime me Taani kuningaga tehtud vennaliku lepingu alusel neid oma alamlusse vastu võtta, seejuures peaksid kõik rüütlid ja sulased oma täielikul äranägemisel vabalt sinna jääma ja kindluse võtit enda juures hoidma, ainult meile alluma jne. Millise sõnumi nad tagasi viisid, omapäi jäid ja Pärnu hoopis moskoviitide kätte andsid.⁶⁶⁵

Vahepeal hakkasid venelaste salgad jälle Rakvere juurde kogunema. Taas ootas Tallinn piiramist, kuid vägi liikus hoopis Pärnu alla. Kassimovi khaani Simeon Bekbulatovitši ja Astrahani tsarevitši Mihhailo Kaibulovitši juhitud Vene vägi piiras Pärnut 27. juunist 9. juulini 1575. Linn alistus ägeda suurtükitle ja tormijooksukatsete järel läbirääkimiste tulemusel. Oma 26. augustil 1575 Tallinna raele saadetud kirjas väidab

⁶⁶⁰ Копенгагенские акты, II, nr 246.

⁶⁶¹ Osutus 1567. a kokkuleppele, millega Frederik II läänistas Magnusele pärilikult Saare- ja Läänemaa, Padise ja Pärnu. Vaatamata sellele, et kokkulepe pidi justkui tühistuma 1573, kui Saaremaa taas Taani kroonile allutati, viitas Magnus oma kirjades sellele oma pretensioonide kinnitamiseks korduvalt. Tõepoolest polegi teada, kas läänikirja (kui see muidugi üldse väljastati – milles võib kahelda, sest Magnus ei viita otseselt dokumendile endale kordagi) formaaljuriidiliselt korrektselt tühistati, ja on olemas selline tõlgendusvõimalus, et kokkuleppe annulleerimine kuninga poolt ei saanud puudutada neid alasid, mis ei olnud 1573. a Taani valduses.

⁶⁶² Hertug Magnus, 70–71.

⁶⁶³ Russow, 235.

⁶⁶⁴ Чумиков, 54–55; Nachtrag. Auch “König Magnus” bezügliche Urkunden, nr XV, lk 385–388; Russow, 238.

⁶⁶⁵ Hertug Magnus, 71–72.

hertsog Magnus, et pärnakad soovinud alistumise järel vanduda truudust talle, kuid venelased keelanud selle ära.⁶⁶⁶ Väidetavalt olevat moskoviidid Pärnu müüride all 7000 meest kaotanud (soovitav taas umbes kahe ja poolega jagada, kuid kaotused olid igal juhul märkimisväärselt suured). Vahetult enne venelaste piiramisväe kohalejõudmist olid pärnakad endid Taani võimu alla pakkunud ja Claus Ungern oli nad omal riisikol ka vastu võtnud. Et just samal ajal maabus Saaremaal aga Saksi-Lauenburgi hertsog Magnus, hõivas Maasilinna ja Muhumaa ning vangistas Ungerni, kes juhtus Muhus viibima, siis ei saanud Pärnu mõisamehed Saaremaalt mingit reaalselt abi. Pärnu alistumistingimused olid ootamatult leebed. Soovijad võisid koos oma varaga lahkuda ja kogunesidki Kihnu saarele, et seal kuidagi edasipääsu otsida. Saksi-Lauenburgi Magnus lasi neile seal kallale tungida ja nad paljaks röövida, osa aga vangidena Rootsi saata. Seejärel lahkus hertsog Saaremaalt, vabastades enne Ungerni vahi alt. Too omakorda ruttas Maasilinna tagasi vallutama, mis tänu lossis puhkenud tulekahjule kergeks osutus.⁶⁶⁷ Pärnu piiramise ajal tungisid venelased moonaoetsinguil uuesti Läänemaale – Paadrema, Koluvere, Vigala, Velise ja Valgu kaudu kuni Märjamaa kirikuni.

“Kuningas” Magnus kasutas Pärnu piiramist oma valduste kiireks laiendamiseks:

Kuni moskoviitide sõjamehed Pärnut piirasid, saadeti meie sõjamehed mõnede venelastega Salatsisse ja ehtasid seal puust moskoviitide kindluse. Ja Ungurpilsid lossikese omad andsid endid meie alla. Kuid peagi kohtasid meie omad seal venelasi, need ajasid meie omad linnusest välja ja võtsid selle vägisi. Kui ka Salatsi valmis sai ja suurvürst selle pärast Pärnu vallutamist meile andis, jätsime sinna oma rittmeister Heinrich Boismanni ja veidi sõjamehi. Sinna jäi ka suurem hulk moskoviidi volinikke, kes lisaks meie piiri ja kindluse järele pidid vaatama. Kui moskoviidi sõjamehed pärast Pärnu linna vallutamist edasi liikusid, läksime ise suurtükkidega Ruhja, Helme, Härgmäe ja Lugaži losside alla, võtsime need lossid oma kaitse alla, samuti kindlustasime neid moskoviitide eest.⁶⁶⁸

Lisaks alistus moskoviitidele Ungurpilsid loss, mis asus juba selgelt endise Riia peapiiskopkonna alal. Niisiis oli vaerahulepingut Poola-Leeduga nüüd ilma igasuguse kahtluseta rikutud. Meenutame, et Rzeczpospolitas (eriti Leedus ja Poolale kuulunud Lääne-Preisimaal) jätkus ikka veel madala intensiivsusega kodusõda Batory pooldajate ja vastaste vahel, vaerahuaeg Moskooviaga oli aga niikuinii umbe jooksmas. Ivan Julm püüdis küll sõjategevust ainult Liivimaaga piirata ja muudes piirilõikudes nii Rootsi kui ka Poola-Leeduga tõepoolest vaerahu ülal hoida.

Eelnimetatud lossidest koos Karksiga sai nüüd Magnuse valduste tuumik. Tõsi, Ruhja võeti Jan Chodkiewiczid poolt sügisel tagasi, ülejäänud losside piiramised leedulastel ebaõnnestusid.

26. augustil 1575 saatis Magnus Tallinna raele Põltsamaalt järjekordse kirja läbirääkimiste ja talle alistumise ettepanekutega, hoiatades, et vastasel juhul muudetakse nende maa “tatarlaste kõrbeks”.⁶⁶⁹

Peagi jõudis järg taas Läänemaa kätte, kus venelased oma pidevalt laienevate tegelike valduste piiri juba peaaegu Koluvere ja Lihulani olid nihutanud:

Sama aasta 4. novembril lasi suurvürst meie õuevaimuliku Moskvasse saata, kes 11. detsembril sealsamas teada sai, et suurvürst on otsustanud Läänemaa ära võtta. Kuid nüüd väitis meie õuevaimulik, et see on vastu igavesele tema enda [s.o tsaari] ja Taani krooni vahel vannutud rahule, käib vastu kristlikku meelt ja teeb Taani krooni tema vaenlaseks, tema arvates olevat tsaari päruvaenlane hoopis Krimm. Ka Poola ja Rootsi kuninglikud võimukandjad on tema ametlikud vaenlased; kui ta nüüd sellise vägivallaga Taani kuningat samuti äratada püüab, siis seab ta oma riigi suurde ohtu, arutaks parem seda siis Claus von Ungerniga (nagu ta näitas), mis teha jne. [Nii ei saadud midagi abistamiseks ära teha, sest ta oli otsustanud kõiki oma vaenlasi täielikult omada.] Sellest sõnamurdlikust moskoviidi jumalatust plaanist teatas meie õuevaimulik kaupmees Bartholomeus Nieburgiga Smolenski kaudu Lüübekisse ja samuti Taani kuninglikku õukonda. Kui me nüüd sellest teada saime, lasime selle teate Läänemaale toimetada ja kuna nad losse polnud piisavalt mehitada tahtnud [nagu neile olime soovitanud], me ei soovinud [aga] Taani kuningat kahjustada, venitasime kuni viimase hetkeni ja nägime südamevaluga, kuidas *anno* 76 1. kuni 14. veebruarini kõik Läänemaa lossid meie Härralt ja Vennalt ja meilt ära võeti, venelased ja tatarlased sinna paigutati. Sellest siis võib näha, kuidas meie armas Vend Taani kuningas oleks paremini teinud losse meile andes, kui et need moskoviitide kätte sattusid, ja selline halastamatu verevalamine nii paljude kindluste kaotamisega oleks ära jäänud.⁶⁷⁰

Enne otsese ja avaliku sõja alustamist Taaniga – sest Läänemaa hiljutise rüüstamise ja Pärnu vallutamise osas võis argumenteeritult väita, et see ei tähendanud veel seda – lootis tsaar Ivan ilmselt veel, et vähemalt Läänemaa õnnestub kuningas Frederikult n-õ heaga, sõjata kätte saada. Ivan Julm oli korduvalt rõhutanud,

⁶⁶⁶ Чумиков, 57.

⁶⁶⁷ Vt Russow, 241–243. Tegelikult on ebaselge, kellele Maasilinn sellal juriidiliselt kuulus. Johan III kirjutas lossi tagasivallutamise pärast Ungerni poolt Frederik II-le protestikirja (**Tawaststjerna**, 147), hiljem aga püsib Maasilinn veel 1580. a-te lõpus (vt **Tawaststjerna**, 607, märkus 1) ja 1590. a-te algul (vt *Das Öselsche Landt Buch* – EAA f 1, n 2, s 936) Rootsi maagaamatutes ja tuluregistris. Siinkirjutajale teadaolevalt pole küsimust uuritud.

⁶⁶⁸ Hertug Magnus, 72.

⁶⁶⁹ Чумиков, 55–58.

⁶⁷⁰ Hertug Magnus, 72–73.

et ei loe Rootsi valduses olevaid alasid Taanile kuuluvaiks, olgu nende Stettini lepingusätetega kuidas tahes. Oma õiguste tõestamiseks vallutagu Taani need alad tagasi.⁶⁷¹ Olukord oli küll muutunud, kuid juba enda omaks peetust ei soovinud tsaar loobuda. Nüüd hakkas ta Läänemaa eest rahalist kompensatsiooni pakkuma, tehes seda hiljem ka pärast Läänemaa vallutamist venelaste poolt.⁶⁷² Moskvas viibiva, Elias Eysenbergi juhitud Taani saatkonna kaudu tegi ta samasuguse ettepaneku, täpsustades, et Frederik II peaks loovutama talle Haapsalu, Magnusele aga Lihula, Koluvere ja Padise.⁶⁷³ Juba 12. juulil 1575 oli keegi Andreas Friedrich, arvatavasti Taani salakuulaja hertsog Magnuse juures, teatanud Kuressaarde koos sõnumitega Vene suurtükiväeülema vürst Juri Tokmakovi külaskäigust Põltsamaale, kus Magnus parajasti viibis, et tsaar, “kui tema juures oli viimane saatkond”, ütles Christian Schrapferile, et kavatseb Haapsalu kui mereäärse linna Magnusele “välja vahetada”.⁶⁷⁴ Mingist kogu Liivimaa Magnuse võimu alla andmisest ei tahtnud tsaar enam midagi teada, põhjendades oma keeldumist Taube, Kruse, Farensbachi ja Wachtmeisteri “reetmistega”, mis tema usaldust sakslaste vastu kõigutasid ning õigustasid teda oma sõnast taganema.

Asehaldur Claus Ungern omakorda, nähes, et mujalt mingit abi tulemas pole, otsustas oma suhteid Tallinnaga üles soojendada. Ei peaks Tallinn isegi Taani krooni alla tulema, siis õnnestuks nõnda ehk rootslastega mingisugust koostööd korraldada. Olude sunnil oldi nüüd ju üheskoos sõjajalal tsaari ja Magnusega. Seepärast kutsus Ungern kõiki Haapsalu, Lihula ja Koluvere mõisamehi 1575. aasta jaanipäevaks Kuressaarde, et neile lepingujärgne võlg tasuda, saatis aga ühtlasi Tallinnasse sõna, et kõik, kellele mõisamehed võlgu on, samuti kohale ilmuksid. Kui siis mõisamehed saabusid, arvestati neilt kõigepealt maha kõik kulud, mida nad oma Läänemaal viibimisega maakonnale ja selle elanikele olid tekitanud. Siis oli võlausaldajate kord. Õnnetud mõisamehed ei saanud kokkuvõttes enamuses mitte midagi või pidid veel juurdegi maksta.⁶⁷⁵ Sellise toimumise tulemuseks oli see, et mõisamehed ei osutanud moskoviitidele poole aasta pärast järgnenud Läänemaa vallutamisel peaaegu mingit vastupanu ning veel hiljuti arvatavasti umbes tuhandemeheline või suuremgi liivimaalastest maakaitseväge lakkas olemast.

1. septembril 1575 Padisel peetud kohtumisel Pontus De la Gardie ja Tallinna esindajatega üritas Ungern veel kord Tallinna Taani krooni alluvusse üle tulema meelitada. End Rootsi kuninga poolt hüljatuna tundev Tallinna raad pöördus küll tõepoolest kirjadega mitte ainult Taani kuninga, vaid ka Saksa-Rooma keisri ja teiste valitsejate poole, ent see ei viinud milleni peale Rootsi kuninga tõsise meelepaha.⁶⁷⁶ 18. septembril kirjutas Johan III De la Gardiele, et see asja üle juurdleks ja tallinlasi pärast täiendavate väeosade saabumist karmilt karistaks.⁶⁷⁷ Enne muutus jälle sõjalis-poliitiline olukord. Pärnust ja Viljandist lähtunud moskoviidid hoogustasid nüüd Taani valduste piiril oma läbiproovitud hõivamistaktikat. See seisnes vastase maa-ala tükkahaaval murendamises, üksikute külade ja talude kaupa, mille elanikud sunniti venelaste maksualusteks. See tõi kaasa pidevad piirikonfliktid, eriti Jürgen Üxküllile kuulunud Vigala piirkonnas.⁶⁷⁸ Kuningas Frederik II andis Ungernile korduvalt käsu iga hinna eest vältida kokkupõrkeid ning isegi lammutada Koluvere ja Lihula lossid, et vaenlasel poleks võimalik maale kinnistuda.⁶⁷⁹ Ungern ei kuuletunud ja piiriladel käis väiksemamõõduline sõjategevus.

1576. aasta jaanuaris tuli Liivimaale nogai mursaa Afanassi Šeidjakovitši ja bojaar Pjotr Morozovi juhtimisel järjekordne venelaste ja tatarlaste vägi, seekord u 6000 meest suur.⁶⁸⁰ Sõjavägi suundus Pärnu kaudu Läänemaale, mille lossid seekord vastupanuta või ainult sümboolse vastupanu järel alistusid. Haapsalu alla

⁶⁷¹ Nt Датский архив, nr 295 (6. august 1574).

⁶⁷² Копенгагенские акты, II, nr 238 (7. aprill 1575); Датский архив, nr 365 (juuni? 1576). Neist esimese sõnastus ei jäta kahtlust, et kirja koostamisel on toetutud hertsog Magnusele saadud andmetele, kes olevat tsaarile “kallis nagu lihane poeg” ja kellele Läänemaa pidavatki minema.

⁶⁷³ Копенгагенские акты, II, nr 260.

⁶⁷⁴ Samas, nr 252.

⁶⁷⁵ Russow, 240.

⁶⁷⁶ Samas, 243–244.

⁶⁷⁷ Tawaststjerna, 147–148.

⁶⁷⁸ Vigala Jürgen Üxküll suundus koos oma Koluvere mõisnikust nimekaimuga venelaste juurde läbirääkimistele, vangistati nende poolt, tunnistas end Moskvas tsaari alamaks ja sai temalt Vigala pärusvaldusena tagasi. 1. oktoobril 1575 kirjutas ta ilmselt mitte vabatahtlikult Moskvast Vigalasse, et loss on koos Pärnuga, mille juurde see kuuluvat, läinud tsaari võimu alla, ja nõudis lossi loovutamist venelastele (Копенгагенские акты, II, nr 267). Säilinud kiri polnud esimene sellesisuline, sest ta palus sellesse suhtuda mitte samasuguse põlastusega kui eelmisesse, mispärast ta olevat juba kannatama pidanud. Lossi siiski üle ei antud ja selle lähistel toimus kokkupõrkeid, millest ühe käigus purustati üks vene väesalk ja võeti vangi kuus bojaaripoega.

⁶⁷⁹ Nt Копенгагенские акты, II, nr 280, 281. Viimases neist (12. aprillist 1576) süüdistas kuningas Ungerni selle eest, et Koluvere ja Lihula jäid maha lõhkumata ja nüüd venelaste kätte langesid, ning sidus moskoviitide vallutuse Läänemaal tsaari sooviga karistada isiklikult Ungerni, kes kippuvat sõdima ja seadvat end nõnda samasse seisundisse rootslastega. Seda olevat Lihula vallutamisel kinnitanud ka “vürst Georgi” (Juri Tokmakov?), kes seletanud, et tsaar jälitab Ungerni kui “nende alade uut kuningat”.

⁶⁸⁰ Разрядная книга 1559–1605 гг., 119–120.

jõudsid venelased väheste suurtükkidega 9. veebruaril ja loss alistus 12. veebruaril (Russowil 22. veebruaril) “ilma laskmise ja piiramata”. Oletame, et vormiliselt alistusid Läänemaa lossid hertsog Magnusele, kelle esindajad (näiteks tema õuejunker ja rittmeister Heinrich Boissmann) venelastega ühes olid võetud. Tegelikult ei saanud Magnus aga midagi, ehkki ülalpool viidatud tsaari kirja 26. juulist 1575 valguses pole põhjused päris selged. Ilmselt kõlbas põhjenduseks, et lossid vallutati Vene sõjaväe poolt. Kindlustesse asusid Vene vojevoodid ja vallutatud alad jaotati Vene teenistuslastele. Need liivimaalastest aadlikud, kes olid paigale jäänud ja astusid tsaari teenistusse, säilitasid oma mõisad.⁶⁸¹

Lisaks taanlaste käes olnud Haapsalule, Lihulale, Koluverele ja Vigalale vallutati – samuti tõsisema vastu-panuta – rootslastelt Padise. Rootslaste tagasivallutuskatse löödi tagasi. Venelased ja tatarlased läksid ka seekord üle merejää saartele. Kui palju neid võis olla, pole siiski teada. Näitena saab probleemi praeguse uurituse juures tuua vaid Ridala kihelkonna Võnnu mõisnikud Bernt ja Reinhold Tittferi, Tallinna piiramise ajal Magnuse poolele üle tulnud Hiiumaa foogti pojad.⁶⁸² Saaremaa puistati läbi kuni Sõrve otsani ja hulk inimesi küüditati kodudest. Ungern vastas rüüstamisele vasturetkega – kuhu aga mujale tal seda teha oli, kui kaotatud Läänemaale! Ka tema laastas seda jõudumööda ja ei maksnud kätte ainult venelastele, vaid ka kohalikele sakslastele ja maarahvale. Taani oli nüüd vaieldamatult avalikus sõjas Moskooviaga.⁶⁸³

⁶⁸¹ Mõni aasta hiljem, kui rootslased Läänemaa vallutasid, toimus sama ka vastupidiselt – need vene ja tatarite teenistuslased, kes Rootsi teenistusse üle läksid, võisid oma mõisatesse jääda või said samaväärse kompensatsiooni kuskil mujal. Nii sattusid kohaliku aadli hulka nt Baranovid, Nassakinid, Rosladinid, vürstid Andomskid... Ajalookirjanduses tuntuim vene ülejooksik Liivi sõja ajal oli ilmselt Vassili Rosladin, suursuguseimad aga vürst Aleksander Tšerkasski ja vürst Afanassi Belski. Mitte kõik säärased isikud ei jäänud siiski Liivimaale ja mitte kõik kohalejäänud suguvõsad ei juurdu kohapeal, erinevatel põhjustel. Näiteks vürst Georgi Andomski, kellele Pontus De la Gardie 1582. a-l läänistas 25 adramaad Risti kihelkonnas, lubas endale teatud liigseid vabadusi oma mõisa taluainestega. Lõpuks varitses üks vihaleaetud Kõmmaste küla mees teda metsas püssiga ja lasi maha.

⁶⁸² Anti Selart on oletanud, et Hiiumaal ei piiratud ainult rüüstamisega, nagu on ajalookirjanduses saanud kombeks väita, vaid saar (või vähemalt osa sellest) vallutati ja seal olid juba 1576 vene teenistuslaste teenistumõisad (vt **Selart, A.** Pärnu Liivi sõja aegse Vene halduskeskusest. – Pärnumaa ajalugu. Vihik 5. Artiklite kogumik 3. Koostanud A. Vunk ja I. Laurik. Pärnu, 2002). Oletus tugineb teadmisele, et vene teenistuslased said maad ka saarel nimega *Додона*, mis kõlalt sarnaneb Hiiumaa nimetustega *Dagö*, *Dagden* jne, ja mida Taani-Vene 1578. a lepingus loetakse Haapsalu külge ja Vene võimu alla kuuluvaks koos kohaliku “lätikeelse” paralleelnimetuse *Гомма* (= Hiiumaa) esitamisega (**Selart**, 25, allikaviited lk 21–22). Tõepoolest on Liivi sõja lõpuajast ja pärast sõja lõppu Hiiumaalt teada ebaproportsionaalselt palju Rootsi poolele läinud vene ja tatarite teenituslasi – kolm venda Baranovit (kuuest), üks Nassakin, üks Putilov, kolm Rosladinit, keegi Mikita Anissimov Gregorio... Samas on viimane asjaolu selgitatav ka sellega, et Hiiumaal peaaegu polnud enne Liivi sõda eramõisu, mistõttu seal oli riigil hiljem vaba maad leida ja läänistada hõlpsam kui mandril. Nt 1582 Koporje vallutamisel Rootsi poolele üle tulnud Rosladinite puhul on kindel, et neid ei sidunud varem Hiiumaaga miski; nende teenismõisad olid Vadja viiendikus. Juriidiliselt kuulus Hiiumaa pärast Stettini rahu 1570 nende alade hulka, mis Rootsi Taanile üle pidi andma. On ilmne, et ei antud, kuid samas võis Hiiumaa ajutiselt Taani võimu alla minna ka mõisameestega 1575. a alul sõlmitud Läänemaa müügitehingu järel. Hiiumaal polnud ühtegi linnust peale Valipe kindlustatud mõisamaja, millest pole Liivi sõja ajast midagi teada. Seetõttu oli mis tahes efektiivsema kontrolli teostamine kelle tahes – taanlaste, rootslaste, venelaste – poolt raskendatud. Taani ja Rootsi arhiividokumentidest ei tulene vaatamata Rootsi foogti tollastele teadetele maksude kogumise võimatusest aga sugugi, et Hiiumaa ka tegelikult venelaste käes oli. Nii on keegi venelane Ostafi 26. veebruaril 1577 Maasilinnas (!) tunnistanud, kuidas teda koos kaaslastega (üle jää) Hiiumaale andamit koguma saadeti ja kuidas talupojad tema neli kaaslast tapsid (Датский архив, nr 372). 13. märtsil 1577 nõudis Haapsalu asevalitseja vürst Mihhail Lõkov-Obolenski Taani asehaldurilt Saaremaal (!) Johann Üxküllilt eelnimetatud “mõrvas” süüdiolijate väljaandmist (Датский архив, nr 374). 7. märtsil 1577 kirjutasid J. Üxküll ja F. Gross kuningas Frederik II-le, paludes, et rahuõlilmisel venelastega arvataks Saaremaa külge ka Hiiumaa, mille rootslased on vallutatud ja üle jää tulevad venelased laastavad (Датский архив, nr 373). Ilmselt 1578 on koostatud nimekiri vangidest, kes on viidud venelaste poolt Lääne- ja Hiiumaalt ära eelmisel (s.o 1577. a) suvel (Датский архив, nr 394). Andmeid on ka Rootsi võimu püsimise kohta saarel sel perioodil. Hilissügisel 1577 pelgas Rootsi foogt Hiiumaal Oleff Erichsson (kes järelikult oli endiselt ametis), et venelased taas üle jää saarele võivad tulla. Maabumiskatse tagasilöömiseks lasi ta tatarlaste rüüsteretke ajal veebruaris 1576 põletatud ja lõhutud Pühalepa kaitsekirikut uuesti kindlustada ja asus seal ise koos oma meestega alates 12. detsembrist viie nädala vältel. Järgmisel, 1578/79. a talvel hoidis foogt 12. detsembrist 2. aprillini kirikus u 40 rootsi jalameest, 9 saksa ratsanikku ja 4–8 “pikkade torude”, s.o musketitega relvastatud talupoega (**Koif.** Estnische Bauern als Krieger, 34). Et seetõttu Rootsi maksuraha ei saanud saata, on mõistetav. Rootsi võimude aruanded a-ist 1576–1579 näitavad samas, et vaatamata paari küla (nt Harju) mahapõletamisele polnud saar laastamise all just üleliia kannatanud, asustatud adramaade arv muutus vähe. 1577. a sügisel jagati Hiiumaal läänistusi Harjumaa taas rahutuks muutunud aadlile, et selle lojaalsust tagada. Ühesõnaga, kui mingi ajutine ja osaline Vene vallutus üldse kõne alla tuleb, siis vahetult pärast 1576. a veebruarikuist rüüsteretke ja kuigi kaua ei saanud see kesta. Muidugi võis aga tegemist olla venelaste n-ö hõivamistaktikaga, mille puhul Liivimaal valitseva maapuuduse ja teenistuslaste rohkuse tõttu kirjutatigi osa teenisaadlike nimele veel lõplikult allutamata või otseselt vastase käes olevad külad, mida uued valdajad siis ise hõivama pidid.

⁶⁸³ Claus Ungern tagandati nii ilmse läbikukkumise eest kuninga kirjaga 24. juulist 1576 (Датский архив, nr 368) Saaremaa asehalduri kohalt, oli uurimise all ja läkitati mingi uue ülesandega Danzigisse. Vormiliselt Rzeczpospolitasse kuulunud

Hertsog Magnus tegi kõikide nende sündmuste taustal 20. märtsil 1576 Tallinnale veel ühe läbirääkimis- ja alistumissetpaneku⁶⁸⁴, millele seekord ka vastati. See ilmneb Magnuse viimasest kirjast Tallinnale (17. maist 1576), milles ta peab saadud vastust ja kaitsekirja (saadikutele?) ebapiisavaks ning kinnitab, et on “ainus inimene maailmas”, kes võib Tallinna selle hädas aidata.⁶⁸⁵

Nüüd, kus rootslased ja taanlased Liivimaal nii ahtale olid aetud, algas eesti talupojasalkade hoogne tegevus, põhiliselt Rootsi poolel – sest Rootsi võimud mitte ainult ei talunud talupojasalkade olemasolu ja tegusid, vaid ka formeerisid ja suunasid neid: juhul muidugi, kui sellisele küsimusele – kelle poolt ollakse – üldse vastata tuli. Peagi olid moskoviitide käes vaid kindlused, avamaad nende ümber kontrollisid sissid. Sõjaõnne hilisemas pöördumises rootslaste kasuks oli talupojasalkade tegevusel palju suurem osa kui on tavaks arvata. Eriti ulatuslikuks muutus see aasta-paar hiljem. Siis piirasid sissid Haapsalut, Koluveret, Lihulat, Laiust, Rakveret, vallutasid ja põletasid Vana-Pärnu linna, Paide, Tartu ja Rakvere eeslinnad, jäid võitjateks arvukates kokkupõrgetes.⁶⁸⁶ Talupojasalkade tegevuse argipäeva pole siiski mingit põhjust idealiseerida.⁶⁸⁷

võimas ja pooliseseisev, saksakeelse kodanikkonnaga hansalinn polnud kuningana tunnustanud Stefan Batoryt, vaid Habsburgide kandidaati – keiser Maximilian II ennast. Ehkki keiser peatselt teise ilma läks ja muu vastupanu Batoryle Poolas-Leedus häabus, otsustas linn Batoryt ignoreerida. Tegelik tüli käis linna privileegade pärast. Tulemuseks oli Danzigi pikaleveninud blokaad 1576–1577, mis lõppes kompromissiga. Taani laevastik aitas piiramise ajal linna varustada. Ungern suri Danzigis 7. oktoobril 1577. Tema asemele määrati Saaremaa asehalduriks Johann Üxküll, abilisteks Otto Üxküll ja Friedrich Gross.

⁶⁸⁴ Чумиков, 58.

⁶⁸⁵ Samas, 33, 58–59.

⁶⁸⁶ Mis võisid oma aja ja kohalike olude kohta olla päris mastaapsed, ja näiteid ei pea tooma sugugi ainult Ivo Schenkenbergi talupojalipkonna tegemistest. Muidugi, Schenkenbergi tegevus oli edukaim ja ta ise tuntuim sissipealik, kuid Russowi kõrgendatud tähelepanu temale tuleneb osalt sellest, et Schenkenbergi lipkonna oli moodustanud Tallinna raad. Russowgi ütleb, et Rootsi võimud formeerisid talupoegadest “mitu” lipkonda. Nii toimus märtsis 1579 Läänemaal lahing Tallinna lossipealiku moodustatud 300-mehelise talupojasalga (sh 40 ratsa) ning 70 vene ratsaniku ja 160 streletsit vahel, milles langes vähemalt 130 venelast ja võeti vangid 27 (Koit. Estnische Bauern als Krieger, 30). Et ei jääks aga liiga ühekskülgset muljet – eriti Liivi sõja varasemas staadiumis olid ka venelased eesti talupoegi ja sissisalku oma huvides kasutanud, küll luurajate, küll rüüstajate, küll voorisulastena. Kindlasti ka Eesti ala teenismõisnike sõjaholoppidena, sest kust mujalt kui oma mõisast oli noil mehi võtta. Eestlasi on nimetatud isegi Polotski vallutamisel 1562 – loetus “kaasanlased, astrahanlased, nogailased, sakslased, tšuhnaad, permilased ja teised”, kes tormijooksus osalesid ja linna rüüstasid. Vastavaid teateid (ja venelaste teenistuses olnud talupoegadest luurajate, teejuhtide jne nimesid) on teada ka sõja teisest poolest. Nt Viljandi kandi talupoeg nimega Ayleta Pulck, “lühike, suure ninaga paks mees”, olevat venelaste seas alul teejuhina suures lugupidamises olnud. Pulck kogunud palju talupoegi ja tsaar olevat tahtnud neid kasutada garnisonides Võnnu all 1578 langenud streletside asemel (Vares, O. Vene salakuulajad Liivimaal 1576–1579. – Sõdur 1931, nr 21/22, lk 636–637). Veel 1579 kaebasid Virumaa taluperemehed, et kõik nende noored sulased olla (pärast Narva väga õnnetut piiramist rootslaste poolt) tatarlaste rüüstesalkade teenistusse astunud (Russow, 314). Üks huvitav, kuid allikate nappuse tõttu läbiuurimata teema on veel Vene võimu all olnud Eesti ala teenisaadlikud. Nende seas võiks oletada ka eestlasi, sest tollastes vene allikates nimetatakse Liivimaa mittevenelastest teenistulasid eestikeelse nimetusega *мызник* – mõisnik. Nt loetus “meie pärusvalduse Liivimaa mõisnikud ja sakslased ja lätlased ja tšuhnaad”, kus eestlased võivad esineda kahe nimetuse all, tähenduses: mõisnikud – nii sakslased, lätlased kui ka eestlased (Angermann, 51, allikad samas märkustes 21–22). Venelastest teenisaadlikke kutsutakse neis allikais *помещик*. Mõni eestlane võis korralikku karjääri teha, kuid õigeusku mineku järel nende nimed venestati ja me ei pruugi neid allikatest ära tunda. Tooksin siiski ühe näite – Paide venelaste kätte langemise järel oli seal Vene teenistusraamatute kohaselt üheks *голова*’ks Tšudin Novosiltsov (Разрядная книга 1475–1605 гг., т. II, ч. II, 328) – teatud mõõndustega tõlkides Eestlane Uusmõisnik v Uusasukas. Kui ta tõepoolest eestlane oli, siis kas ta komandas eestlastest üksust? Vastuargumendid: Novosiltsovid (Novosiltsevid) on ka ühe tuntud Vene aadlisuguvõsa nimi (mis ei välista aga selle kasutamist ka muudes seostes); Tšudin oli ka Venemaal kasutatud eesnimi, tähenduses: Imeline (mida esines aga väga harva). Võimalik, et nimetatud Tšudin oli sama isik 1577. a suvise sõjakäigu ajal Raunasse üheks pealikuks jäetud Tšudin Novokštšenoviga – vabas tõlkes Eestlane Vastristitu. “Vastristituiks” kutsuti küll valdavalt usku vahetanud tatarlasi, kuid mitte ainult neid; lisaks jäeti antud juhul garnisoni ka 150 hertsog Magnuse jalameest (Разрядная книга 1475–1605 гг., т. III, ч. I, 14), viimaseid sai viimane aga värvata vaid oma võimuala lihtrahva seast. Sama mees esineb sel sõjakäigul ühe abipealikuna suurtükiväe kolmanda vojevoodi juures ja tema isanimiks on märgitud Grigorjevitiš (Разрядная книга 1475–1605 гг., т. II, ч. III, 461). Seda võib taas mitmeti tõlgendada, kuid toodud isanimi peaks igatahes välistama tema tatari päritolu ja suurtükiväe juurde kuulus tõõjõuna tuhandeid talupoegi, keda sellele sõjakäigule aeti ilmselt ka Eesti alalt ja keda pidid kamandama nende keelt oskavad mehed.

⁶⁸⁷ Talupojad rüüstasid siiski kõige sagedamini omasuguseid, sealhulgas ka samal võimualal. See viis vahel kaebuste ja süüasjadeni, mille kohta on säilinud üksikuid teateid, tänu millele on meil olemas teatud pilt maameeste sissitegevuse mitte kuigi verisest argipäevast ning teada mõnevõrra rohkem sissipealike nimesid kui ajalookirjutuses rohkelt ekspluateeritud Ivo Schenkenberg ja Ohtra Jürgen. Nii on 27. aprillil 1579 Tallinnas toimunud ülekuulamistel talupoeg nimega Immota Hans Andresson tunnistanud ühe ilmselt rootslaste ja venelaste valduste piirialadele tehtud rüüsteretke kohta, et: “talupojad – 70 meest, nende hulgas ka tema, millise salga eesotsas olid Jürgen Hinn, Cassina Bendt, Cory Jaan ja Villicky Jürgen, rüüstasid täiesti mõõdunud reedel Pyrreküla ja võtsid kaasa 100 karielajat, 3 hobust, riided, liha, vilja, jahu ja kõike, mida nad kätte said. Ühe talupoja, nimega Hayde Lull naist haavasid nad kirvega raskesti ja ühe sulase peksid nad vigaseks ja

VI. “LIIVIMAA MAGNUS” OTSIB UUSI LIITLASI 1575–1577

Magnuse topeltmängu algus

1575. aasta alguses pakkus Magnus hertsog Adolfile, kes oli püüdnud paigutada Kuramaale koadjuutoriks oma poega Friedrichit (1568–1587), et viimane võiks üle võtta hoopis Tallinna piiskopkonna, kui Magnus selle enne oma kätte saaks. Samal 1575. aastal alustas Magnus läbirääkimisi hertsog Hans Nooremaga tolle vanema poja Christiani (1570–1633) valimiseks Kuramaa koadjuutoriks, et tagada Piltene stifti jäämine Oldenburgide suguvõsale ja laiendada oma toetuspinda perekonnas. Ilmselt peeti kaude silmas ka Magnuse muid valdusi ning plaani taga võib soovi korral oletada ka Magnuse püüdu oma Liivimaa-valdused millegi muu vastu vahetada. Vennad pidasid neid läbirääkimisi aastaid, kuid kokkuleppele ei jõudnud, seda peamiselt Frederik II vastuseisu tõttu, kes eitas üldse hertsog Magnuse õigust isegi Piltene osas vastavaid lubadusi anda.⁶⁸⁸ Siiski on see kirjavahetus ja muud Magnuse eneseõigustuskirjas kirjeldatud läbirääkimised mitte ainult näited sellest, kuidas hertsog üritas välja murda oma läänesuunalisest isolatsioonist, vaid ühtlasi tõendid, et ta polnud allutatud kaugeltki nii rangele järelevalvele Ivan Julma poolt, kui ise hiljem kinnitas. Tõsi, juhul kui eeldada Magnuse (kahtlasevõitu) informeeritust ka Poola-Leedu kuningaks valitud Stefan Batory saladiplomaatias, siis võib siit otsida üht lisamotiivi. Nimelt pakkus Batory “oma valitsusaja algul, kui kuningas viibis raskes olukorras” kodusõja ja Danzigi piiramise tõttu, millesse piiratavate pooltel oli sekkunud Taani, hertsog Adolfile, et too paluks Liivimaad endale Poola-Leedu ülemvõimu all lääniks, lubades teda ühtlasi kaitsta Venemaa rünnete eest.⁶⁸⁹ Magnuse pöördumine Hans Noorema poole võis niisiis olla mõeldud hoopis suguvõsa lõhestamiseks ja Liivimaal liiga kaugeleulatuvaid plaane hauva Adolphi kavatsuste saboteerimiseks.

1576–1577 süvenesid Magnuse ja Ivan Julma vastuolud. Anname taas sõna talle endale:

Kui me ka väga sageli suurvärsi kirjalikult palusime ja Ungurpils lossikese koos teiste veel Karksi juurde mittekuuluvate maadega sellega taas ühendada tahtsime, ja me sageli selle mandaadi Viljandi ja Ungurpils omade jaoks [s.o käsu Viljandi vojevoodidele Ungurpils üle anda] saime, pole siiski midagi järgnenud. Vaid hoopis Salatsis on nad endid niipalju tugevdanud, et meie omadel lossis mingit kohta ei ole ja nad pidid sealt lahkuma ja hakkasid aru saama ja tundsid, et seda kõike poleks ilma suurvärsi salajase käsuta toimunud.⁶⁹⁰

1576. aasta 12. septembril toimus häiriv intsident Magnuse Kuramaa-valdustes. Kolm noort junkrut Kuramaa hertsogkonnast vallutasid salga leedulaste abiga ootamatu löögiga Embütē lossi otse Leedu piiril. Magnuse poolt piiskopkonna asevalitsejaks jäetud stiftifoogt Carl Zoege vallutas selle küll juba 18. septembril tagasi, kuid sündmus ise oli mõtlemapanev. Kuramaa piiskopkond oli käimasolevas konfliktis neut-

pimedaks. Talupoegade vabaduskirjad [s.o kaitsekirjad Rootsi võimude poolt selle kohta, et nad on Rootsi alamad – A. A.] võttis Jürgen Hinn enese kätte ja rebis need katki, öeldes: “Mis küsin ma sarnastest kirjadest”. Siis on tulnud neile tee peal vastu üks bojaari sulane, nimega Vassily, kes ei osanud eesti keelt; selle on nad kinni võtnud ja vabastanud alles siis, kui nad on saanud ta käest 5 rubla ja 5 leisikat rukist.” (Vares, 637.) Kus see Pyyreküla asus ja millist nime nüüd võiks kanda (kui küla peaks säilinud olema), pole teada, kuid eriti kaugel Tallinnast ei võinud see asuda, sest kõigest mõni päev hiljem olid küla esindajad jõudnud toimunu kohta Tallinnas kaebuse tõsta, süüdistatavad ja tunnistajad olid leitud, kohale ilmunud või toodud ning juurdus käimas. Üks teine sissipealik, Vapper Hannus, koos kellegi Maidu, teise nimega Paülo Lull, ja Tõnisega tulnud 150 talupojaga Mäema külla ning võtsid jõuga ära 7 paari härgi ja 3 lehma (kusjuures ühe härja ostsid paljaksröövitud külamehed tagasi), 4 saagi, 1 kirve ja 1 püssi (Vares, 639). Ohtralt näiteid talupoegade sissitegevuse ja selle langemise kohta peamiselt nende seisusekaaslaste turjale on Russowi kroonikas. Toon veel ühe veidi teistsuguse näite selle kohta, kuidas talupojad mitte ainult omasuguseid, vaid ka härrasrahvast koorisid. 1576 leppis Tallinna lossipealik 10 talupojaga Koluvere lossiläänist kokku, et need aitavad üllatusrännakuga venelastelt vallutada Koluvere lossi, mille eest neile maksti 10 marka ja pool tunni soola. Mõni aeg hiljem tulid talupojad Toompea lossi asja uuesti arutama, et endile ja veel viiele talumehele suuri privileege ja igäuhele paar härja välja kaubelda. Neile anti siiski vaid veel 15 marka ja veel pool tunni soola kamba peale (Koit. Estnische Bauern als Krieger, 33–34). Koluvere jäi sedakorda muidugi vallutamata. Vt ka: Adamson, A. Eestlastest Vene sõjateenistuses Liivi sõja ajal. – Sõdur 2008, nr 1.

⁶⁸⁸ Vastav kirjavahetus on säilinud Taani Riigiarhiivis (De sønderborgske hertugers arkiver. Hans den Yngre. Sager på papir nr. 5. 1574–1583. sager vedr. Hertug Magnus og det liflandske spørgsmål.).

⁶⁸⁹ Гейденштейн, Р. Записки о московской войне. Пер. И. И. Виноградова. Санкт-Петербург, 1889, с. 80. Hertsog Adolfi ja tema huvide kohta Liivimaal vt ka Tode, S. Zu den Livlandsbeziehungen Herzog Adolfs von Schleswig-Holstein-Gottorf. – Deutschland-Livland-Rußland. Ihre Beziehungen vom 15. bis zum 17. Jahrhundert. Beiträge aus dem Historischen Seminar der Universität Hamburg. Hgg. von N. Angermann. Lüneburg, 1988.

⁶⁹⁰ Hertug Magnus, 73.

raalne. (Muide, ka Gotthard Kettler oli Kuramaa ja Semgallia hertsogina pärast 1562. aastat sõjas neutraalne, Üleväina-Liivimaa administraatorina oli ta aga aastani 1566 sõjas kaasa löönud. Just Gotthard Kettler, kes ikka veel haudus lootusi omandada üht- või teistpidi ka Kuramaa piiskopkond, oli varem ikka vahele astunud, kui leedulased Piltene stifti hõivata plaanisid.) Kallaletung andis märku ohust, et Poola-Leedu võib selle hõivata ja annekterida. Magnus kahtlustaski, et rünnak toimus Jan Chodkiewiczzi korraldusel. Kuuldes Embütē sündmustest, saatis hertsog Magnus oma Läänemaalt ja mujalt lisandunute arvel kasvanud mõisameeste üksused Karksist ja Põltsamaalt otsekohe Lemsalu (Limbaži) alla. Linnake õnnestuski öise üllatusrünnakuga 3. oktoobril vallutada. Lemsalust kujunes aga katalüsaator tülis tsaariga.

Pärast selle lossi vallutamist ja mõõdukat mehitamist võtsid moskoviidid seal ette mõned presiidiumid, ei võtnud aga lossi meilt ära, vaid paigutavad sinna juurde sada streletsi. Kui venelased aru said, et nad pole seda Lemsalu lossi kätte saanud, käsutati Ungurpilsil [vene teenistuslased] Lemsalu piirkonna mõisatesse ja sealsed mõisnikud Ungurpilsil lossi alla, palju vaeseid aadlitalupoegi löödi maha ja meie sakslased, kes meie teiste losside ja Lemsalu vahel vajalikel reisidel olid, rööviti paljaks ja mõned ka tapeti, mispeale me meie õuevaimuliku Christian Schrapferi nende punktidega suurvürsti juurde saatsime.

Et mis Karksi maadest Viljandi käes on [s.o Paistu kihelkond], meil lubatakse mehitada.

Et Pärnu ja Läänemaa, samuti Salatsi ja Ungurpils ristisuudlemise [s.o 1570 sõlmitud lepingu] põhjal meile antaks.

Et me oma elu ajal ühe saksa vürsti koadjuutoriks saaksime valida.

Mispeale ta meile teatada laseb, et Viljandi bojaarid meile Paistu kihelkonna loovutama peavad. Mis aga Pärnusse, Läänemaase, Salatsisse ja Ungurpilsil puutub, see kõik peab talle alles jääma, seda Tartu äralangemise pärast, mida Taube ja Kruse tegid ning sellega ristisuudlemist murdsid. Saksa vürsti koadjuutoriks valimine olevat kasutu tegevus; kui me pärijata siit ilmast lahkume, tahab ta meie alamatel vabalt koadjuutorit valida lasta. Kui me sellise teate saime, lasime me eelnimetatud punktid talle lisaks kirjalikult kätte toimetada. Selle suhtes oli ta meie vastu üsna armutu ja vastas niisiis, et on jäänud oma varasema arvamus juurde ja mitte ei taha enam taluda, et me talle kirjutaksime Läänemaa, Pärnu või teiste losside pärast. Kui me niiviisi tema lõplikku meelemuutust märkasime ja venelasi päev-päevalt meie omade suhtes vaenulikumana nägime, samuti teada saime, et Poola kuningas taanlastega rahuläbirääkimistel olevat⁶⁹¹, kavatsedes koos rootslastega moskoviite rünnata, meie aga suurimas ohus värisime.⁶⁹²

Vastukaaluks Lemsalu kaotamisele sai Johan Buring (Üleväina-Liivimaa administraatori Jan Chodkiewiczzi salakirjutaja, s.o lähemaid abilisi ja usaldusaluseid) venelastelt kavalusega kätte varem Magnuse uuele naabrile Elert Krusele kuulunud (Sigismund II Augusti poolt viimasele läänistatud) Turaida lossi. Teisigi kindlustatud kohti käis käest kätte. Siis tuli sõjategevusse paus, sest maad tabas enneolematu ja kauakestev maru, mis juuris välja puid, puhus ümber maju ja paiskas laevu kaldale. Isegi kirikutorne varises ja Tallinna sadamaehitised uhuti merre.⁶⁹³ Magnuse jaoks oli paus sama teretunud kui ebameeldivad olid olnud viimase aja kokkupõrked leedulastega. Ta valmistus nimelt poolt vahetama, Ivan Julma alamlusest lahkuma.

Magnus alustas Buringiga salaläbirääkimisi. Muidugi võis kõneluste taga vähemalt osalt olla soov ära hoida Buringi kallalekippumine Magnuse enda valdustele, kuid igatahes viisid need 5. veebruaril 1577 salakokkuleppeni, milles nähti ette ühine tegevus venelaste vastu ja Magnuse põgenemine Turaidasse.⁶⁹⁴ Seejärel palus Magnus Kuramaa hertsogit Kettlerit, et too saadaks läbirääkimisteks mõne oma nõuniku. Kettler läkitaski (ebaselge, kas Turaidasse või Lemsallu) Kuldiga hauptmani Georg Firxi.⁶⁹⁵ Edasi on allika sõnastuse tõttu ebaselge, kas hauptman kohtus Magnuse nõunikega 13. veebruaril Turaidas või pidasid need seal nõu isekesis ja/või Buringuga, mille järel Christian Schrapfer kohtus 21. veebruaril hauptmaniga Lemsalus, või suundus Schrapfer Turaida kohtumise järel kuhugi mujale (Kettleri poole?) ja nõunikud pidasid 21. veebruaril Lemsalus koosolekut. Seda võib-olla isegi Magnuse enda juuresolekul, sest tema enda sõnul “kutsuti ta peagi ära”.⁶⁹⁶ Kust? Kuhu? Igatahes soovitas Kettler pöörduda Stefan Batory poole. 28. märtsil jõudis Schrapfer Kettleriga Miitavis kokkuleppele viimase tülüküsimustes Magnusega ning Kettler lubas oma vahendust Poola-Leedu kuninga juures. Siiski soovis Kettler Magnuse kavatsuste kohta saada kirjalikku dokumenti, mille Magnus talle 10. aprillil Helmost ka saatis ja mis läkitati Kettleri kantsleri Michael Brunnowiga edasi Batoryle.⁶⁹⁷ Päev varem, 9. aprillil “kinkis” Magnus Gotthard Kettleri tütrele 20 000 kuldnat, mis Frederik II talle 1572. (!?) aastal saatnud oli ja mis Kettler ilmselt kinni oli pidanud.⁶⁹⁸ Ehk väärrib veel osutamist, et Magnuse läbirääkimiste algus Buringi ja Kettleriga langes aega, mil Vene väed taas tõsisemalt Tallinna piirasid. Tema mittekaasamine sellesse andis Magnusele tsaarilt selge signaali – kui Tallinn ka vallutatakse, siis tema seda ei saa!

⁶⁹¹ Danzigi piiramise järel, millesse Taani linna (ja keisri) poolel oli sekkunud, oli mõistagi vaja riikidevahelisi suhteid reguleerida. Mõlemad olid lisaks *de facto* sõjas Moskooviaga.

⁶⁹² Hertug Magnus, 74.

⁶⁹³ Russow, 254.

⁶⁹⁴ Hertug Magnus, 74.

⁶⁹⁵ G. Firx sai hiljem, 1580. a septembris Magnuselt Kuramaal läänistusi (Schiemann, 102).

⁶⁹⁶ Hertug Magnus, 75.

⁶⁹⁷ Samas.

⁶⁹⁸ Schiemann, 99. Ehk oli tegemist (osaga) leskkuninganna Dorothea pärandusest Magnusele?

Magnus alustas oma poolevahetuseks pinna ettevalmistamist ka Üleväina-Liivimaal, kohtas aga esialgu vastuseks umbusku. Üleväina-Liivimaal usuti endiselt vaherahu püsimisse venelastega, mille Magnuse ületulek kindlasti katkestanuks. Magnuse enda seletustest on ka näha, et ta ei loobunud nende läbirääkimiste käigus oma pretensioonidest ülemvõimule Liivimaal (minu rõhutused):

Seejuures tuli meile Moskvast paljude teadete hulgas üks eriline, ja nimelt arstilt Eliseus Bomeliusest⁶⁹⁹, et [tsaar] on otsustanud meid kõigi sakslastega Liivimaalt ümber asustada, ja ühte kohta Novgorodi või Kaasani kanti, ja seal uue Saksamaa rajada. Suurvürsti selle kavatsuse avalikustasime me salakõnelustel Liivimaa kastellaanile [Chodkiewiczile] ja soovitasime, et nad mõned tähtsamad rüütelkonna liikmed vajalikeks kõnelusteks meie juurde saadaksid, kuna me arvasime, et suurvürst on valmis maad vallutama, et nendega läbi rääkida, et vaene maa Poola kaitse alla päästa. Kuid üleväinalased ei saatnud Aleksander Polubinski⁷⁰⁰, Liivimaa asehalduri administraatori keelu tõttu meie juurde ühtki saadikut, vaid kirjutasid Aleksander Polubinski kaudu, kes venelasele 7 aastaks vande andnud⁷⁰¹, sealtsamast Võnnu⁷⁰² läbirääkimistelt suurvürstile, et me ülejäänud Liivimaaaga praktiseerime, mille järel ta meie ahvatlusele viimiseks nõu annab, [neid läbirääkimisi jätkata], mispeale me mõnede tähtsate inimestega usalduslikult arutada laseme, et kogu Liivimaal tuleb nii tugevalt kui vähegi võimalik ühineda ja Poola abi tulekuni **meie vastu mõõdukas kohustus Issanda palge ees võtta**, siis tahaksime me **suurvürsti paluda, et ta kogu maa meile laseks langeda** ja oma viha sellest kui meie alamalt ära pööraks ja maad säästaks. Ja **kui suurvürst seda ei sooviks, siis tahtsime koos kogu maaga seista ja teda Jumala abiga maalt eemal hoida** ja [seega ei tohiks meile midagi ette heita saada]. Ja kuigi Tema Hiilgus Kuramaa hertsog aadlit manitses, samal ajal teised liivimaalased jõudu kogusid ja ka meie valmisolekus olime, on siiski administraator Jan Chodkiewicz Liivimaalt koos teistega koju [s.o Leetu] läinud ja öelnud end moskoviite mitte kartvat. Ja seetõttu on peaaegu [kõik väeosad] lahkunud peale selle, et väike osa Võndu on jäänud.⁷⁰³

Pihkva kokkulepe

Magnuse ettevalmistused poolevahetuseks langesid aega, mil Ivan Julm valmistus Liivimaa vallutamist lõpule viima ja informeeris sellest ka oma vasalli:

Aga suurvürst, kuna ta sai teada, et Poola kuningas taanlasega asju ajab, tugevdas end kõige oma võimuga, ja kirjutas meile, et me oma meestega valmis oleks, sest ta kavatsevat oma pärandit Liivimaad vaenlastest puhastada.⁷⁰⁴

Ajastus näis olevat õnnestunud. Rootslased olid Eestis suurtes raskustes ning 1576. aasta hiiglaslikud sügistormid olid neile võimatuks teinud Tallinna uueks piiramiseks varustamise ja garnisoni täiendamise. Rzeczpospolita oli ikka veel tegevuses omaenese siseprobleemidega. Riigis polnud juba neli ja pool aastat kõigi poolt tunnustatud kuningat ja järelikult ka keskvalitsust ega selle poliitikat. Leedus, kus keiser Maximiliani pooldajad olid ülekaalus olnud, käis madala intensiivsusega kodusõda. Nähes, millises olukorras on Poola-Leedu, valgusid Ukrainasse uuesti tatarlaste rüütesalgad – ei olegi väga oluline, kas Türgi sultani teadmisel või mitte. Tatarlased jõudsid etnilise Leeduni välja. Liivimaal asunud Leedu väeosad olid omavahel tülli pöördunud ja seejärel oma kodusid kaitsma suundunud. Üleväina-Liivimaa oli aastal 1577 sisuliselt kaitseta.

Ehkki katse Tallinna vallutada nurjus ja piiramine märtsis 1577 lõpetati, ei loobunud tsaar Ivan oma vallutusplaanidest. Varasuvel hakkasid venelaste ja tatarlaste salgad taas Novgorodi ja Pihkvasse kogunema. See oli ka Liivimaal teada ja üldiselt arvati, et löök tuleb jälle Tallinna pihta. Endiselt usuti Rzeczpospolita ja Moskoovia vahel sõlmitud vaherahu püsimisse. 28. mail saabus Magnusele tsaari hoiatus, et too esimesel korraldusel tema juurde ilmuks. Magnus saatis seepeale kiiruga Kuramaale oma nõuniku, Helme hauptmani Heinrich Stryki⁷⁰⁵, et uurida, kas Brunnow on Batory poolt naasnud – oli, “ja toonud teate kuningalt, et too meid oma kaitse alla võtab, samuti lisaks meie Üleväina vürstkonna [?!] maade ja inimeste kõrval samasuguse

⁶⁹⁹ Cambridge’is õppinud vestfaallane Eliseus Bomelius, tsaari ihuarst ja astroloog alates 1569. a-st. Magnuse teatel on see “iluviga”, et Bomelius püüdis 1575 pageda Riiga, tabati Pihkvas, sunniti piinamisega koostööle (sh tunnistama tsaari lähikondlaste vastu) ja allutati rangele kontrollile. Tema tegevus tsaari õukonnas kestis siiski 1579. a-ni, mil ta lõpuks elusalt praeti.

⁷⁰⁰ Srn 1607/8, Leedu väepealik Liivimaal juba alates 1559. a-st. Volmari ja Sigulda staarost, 1577 Liivimaalt lahkunud J. Chodkiewicz asemik. 1577. a sündmuste järel oli ta Novogrudoki kastellaan.

⁷⁰¹ S.o vaherahu kohustunud järgima. Venelased olid seda küll juba rikkunud, nt väiksema sissetungiga Riia peapiiskopkonna aladele Pärnu piiramise ajal ja järel, kuid kodusõja tõttu Poolas-Leedus ei tahetud Moskooviale uueks suuremaks konfliktiks ajendit pakkuda.

⁷⁰² Võnnu (Cēsis) oli ligemale 70 aasta vältel olnud Liivi ordumeistri residentsiks, kõneksoleval ajal aga Üleväina-Liivimaa asehalduri residents. Linnal olid niisiis pealinna tunnused.

⁷⁰³ Hertug Magnus, 75–76.

⁷⁰⁴ Samas, 76.

⁷⁰⁵ Allikas Dietrich Stricken, kuid tõenäoliselt eksib Magnus siin nimega. Helme hauptmaniks oli Heinrich Stryk, kelle isa nimi oli tõesti Dietrich, kuid kelle vendade ega kolme (tollal alaealiste) poja seas sellenimelisi pole. H. Stryk (srd 1526, srn 1578. ja 1585. a vahel) oli endine Liivi ordu hauptman Narvas, seejärel ordu kirjamarssal. Ordu likvideerudes sai ta Poola-Leedu kuningalt 1562 lääniks Trikāta staarostkonna ja 35 talu Helme piirkonnas (hilisem Holdre rüütlimõis) ning abiellus Elisabeth Tepeliga. Ehk peaks lisama, et Strickenite (Strykide) suguvõsal oli sellal ka Saaremaa haru.

teate Eesti maade kohta, kui need Jumala abiga vaenlaselt ära võetud saavad, ja nii palju, kui see Tema Kuningliku Kõrguse võimuses on”.⁷⁰⁶ Ilmselt ei tule seda nii mõista, et Magnus Üleväina-Liivimaa osas mingeid lubadusi oli saanud, vaid et Batory garanteeris talle nii tema poolt Poola-Leedult vallutatud alad (Lemsalu piirkonna) kui ka nõustus käsitama talle kuuluvatena Karksi, Põltsamaa jm piirkondi ning Läänemaad ja Pärnut. Rõhutame, et see on vaid Magnuse enda väide.

Peagi saabus tsaari korraldus, et Magnus Pihkvasse ilmuks. Magnus ei julgenud ära öelda, kuid venitas ärasõiduga kas siis hirmust või riivatud eneseväarikusest. Sestap ta viivitas, vabandas end oma vaesusega ja palus endale seisusekohast eskorti. Tsaari kõrvu oli ilmselt jõudnud teateid Magnuse kahtlastest sammudest, sest ta olevat Magnust lohutanud, et “ta ühtegi sõna meie kohta kirjutatust või kinnitatust ei usu, et meie tema juurest lahkuda tahtnud”. Siis saanud Ivan Julm aga teada Schrapferi läbirääkimistest kõigepealt Kuldīga hauptmani, seejärel Kuramaa hertsogiga, kahtlustas loomulikult kohe Magnuse osalust ning ähvardas “meie õuevaimulikku tema kordasaadetu kohta piinamisega küsitleda, ja mitte ainult teda, vaid ka meid ning meie nõunikke ja alamaid piinamisega välja pressitud ülestunnistustega ähvardada”. Schrapferi juurde läkitati asja uurima tsaari kuller ja Magnus olevat juhust kasutades koos sellega ka õuevaimuliku naise ja lapse Riiga saatnud.⁷⁰⁷ 17. juunil saabus Ivan Julma kategooriline käsk teele asuda, milles olevat ähvardatud karistusega ja koos millega hertsogile saadeti kaks uhket telki. Umbes samal ajal jõudsid Magnuseni kindlamad teated vaherahu kestmisest lootva Üleväina-Liivimaa aadli teda tõrjuvast hoiakust ning sõnum, et Taani ja Poola-Leedu vahel ei jõutud liidulepinguni. Kujunenud olukorras ei näinud Magnus muud väljapääsu, kui tsaari käsule alluda, asus Karksi teele ja jõudis 29. juunil Pihkvasse.

Kuidas kohtumine tsaariga kulges, on teada Magnuse enda hilisema jutu järgi ja ka Salomon Henningi vahendusel.⁷⁰⁸ Henningil oli mitme järgneva aasta vältel korduvalt võimalus Magnusega vestelda ja tema versioone kontrollida. Henning suhtus hertsog Magnusesse ebasõbralikult – oli see ju tema isanda Kettleri konkurent – ja nii on tema poolt esitatud materjal juba n-ö filtreeritud, Magnuse eneseõigustest puhastatud. Ivan Julm heitis oma vasallile ette saatjaskonna nõudmist teekonnaks Pihkvasse, ehkki ta olla niikuinii tsaari kaitse all ja järelikult ei saavat midagi juhtuda. Edasi võeti taas jutuks Christian Schrapfer: mis asju too ikkagi Poola kuninga ja Kuramaa hertsogi pool ajab, nagu tsaar kuulnud oli? Magnus ajas vastu, et õuevaimulik on teda maha jätnud ja tema ei tea sest kõigest midagi. Näis, et tsaar jäi uskuma. Magnust kutsuti järgnevalt mitmel korral seltsiliseks tsaari söömaegadele, tema meestele näidati üles austust ja usaldust. Siis öeldi välja peamine uudis: mitte Tallinna alla ei minda, vaid Läti. Lõpuks sõlmisid Magnus ja tsaar Ivan kokkuleppe Üleväina-Liivimaa jagamiseks. Magnusele pidid minema Võnnu linn ning kõik lossid ja kihelkonnad põhja pool Koiva jõge. Kui ta ei oleks seda kõike vägivallata hõivata suutnud, tuli sellest tsaarile teada anda ja temalt abiväge ja suurtükke paluda. Kui mõni teisel pool kokkulepitud eraldusjoont asuv loss oleks Magnusele tahtnud alistuda, siis pidi Magnus tsaari asjast teavitama ega tohtinud enne vastuse saamist midagi ette võtta.⁷⁰⁹ Otseselt keelatud see siiski ilmselt polnud. Kogu plaan arvestas võimalusega, et Leedu poolt kaitseta jäetud Liivimaa aadel ja väikelinnad eelistavad just Magnuse võimu alla minekut.

Konflikt tsaariga

Magnus reisis ilmselt üsna kohe tsaariga kohtumise järel tagasi oma udelli, et sõjakäiguks kiiruga ettevalmistusi teha. Tsaar aga ajas oma armee liikuma ja tungis juuli keskel Ida-Läti, Latgaliasse. Asjade käik ei olnud Üleväina-Liivimaal ootamatu, ehkki seda oli igati vältida püütud. Hertsog Magnuse Ruhja hauptmann Gerhard Dönhoff näiteks teadis juba 2. juulil (!) Gotthard Kettlerile teatada, et “põlisvaenlane” on “eelmisel esmaspäeval” Pihkvast teele asunud, Magnus pole aga saanud seda ära hoida ja peab oma mõisameestega kaasa lööma. Ühtlasi palus hauptman Kettlerilt abi.⁷¹⁰ Moskoovia välivägi oli kaasaegsete teada sedakorda eriti suur, suurem kui kunagi varem. Nüüd teame tänu säilinud nimistutele, et selles oli koos tatarlaste, mordvalaste ja kasakatega (kelle all mõeldi tollal igasugust vabaväge, valdavalt just mittevenelasi) u 35 000 meest, lisaks u 13 000 kaasakamandatud talupoega, kelle seas oli ilmselt ka eestlasi.⁷¹¹ Tsaari isiklikus polgus oli

⁷⁰⁶ Hertug Magnus, 76.

⁷⁰⁷ Samas, 76–77.

⁷⁰⁸ Hertug Magnus, 77; Henning, 61b.

⁷⁰⁹ Henning, 61b.

⁷¹⁰ Schiemann, 100.

⁷¹¹ Selle märgiks võiks pidada näiteks seda, et suurtükiväe kolme vojevoodi (nende alluvuses olid ka nn adrainimesed, abitööjooks ja vooriks kaasa võetud talupojad) käsutuses olid nende suhteliselt väheste teenistulaste seas vastavalt Paide ja Narva mõisnikud, kes ju mingil määral eesti keelt pidid oskama, kolmandal vojevoodil aga eespool juba nimetatud *голова* Tšudin Novokštšenov (Разрядная книга 1475–1605 гг. Т. II. Ч. III, 460–461, 475–476). Küllap oli eestlasi ka

2701 meest.⁷¹² Teenisaadlikke ja bojaaripoege oli seekord kaasas protsentuaalselt tavalisest vähem, sest teenistulaste laostumine oli Venemaal omandanud sõjalise katastroofi mõõtmed; nende puudumist kompenseeriti vähemväärtuslike väekontingentidega. See armee liikus lõunasse piki Liivimaa idapiiri, Väina jõeni jõudmisel pöörati läände ning lossi järel alistus moskoviitidele vastupanuta või vähese vastupanu järel. Langesid Viļaka, Ludza, Rēzekne, Daugavpils. Tsaar kord pidas oma järjekordse lossi või linnakese alistumisel antud lubadusi, kord mitte. Kord lasti inimestel ära minna või kohale jääda, kord aga veeti nad orjusse. Kord piirduti röövimisega, kord tapeti julmalt mitte ainult relv käes võidelnud mehed, vaid ka naised, lapsed ja vanurid. Kord olevat vangi langenud mõned Johann Taube teenistuses olnud mehed – need poodud eriti kõrgesse võllasse.⁷¹³ (Tõenäoliselt on siin silmas peetud Johann Taubele kuulunud Cesvaine lossi vallutamist, mille kaitsjatest tõepoolest enamikus teibasse aeti, ülejäänud aga tatarlastele orjaks müüdi.⁷¹⁴) Tsaari võidutee aga jätkus, sest eespool kirjeldatud olukorra tõttu polnud Väina jõest põhja pool tõepoolest mingit jõudu, mis oleks suutnud moskoviitidele vastu seista. Hirm ja lootusetusetunne viisid inimesi meeletike tegudeni ja sünnitasid hirmsaid kuulujutte. Küllap võib selleaegseks või hilisemaks kuulujutuks liigitada ka teate, et Johann Taube ja Elert Kruse võtsid ette hertsog Kettleri ja mitme teise tähtsama isanda ja linnade pitserite järeletegemise ning võltsisid nende nimel Ivan Julmale mitu kirja, milles töötasid tema võimu alla astuda.⁷¹⁵ Taube viibis tema Cesvaines venelaste vangistatud ja üle kuulatud teenrite sõnul hoopis Leedus; ka Kruse oli arvatavasti Leedus; igatahes saatis Ivan Julm sõjakäigu lõpus neile sinna vürst Polubinskiga kirjad.

Paljud pöörasid pilgud taas hertsog Magnusele. Kõigele vaatamata oli tal liivimaalaste seas endiselt poolda-jaid. Kaasaegne väljapaistev poola-preisi ajaloolane Reinhold Heidenstein kirjutas vaid mõned aastad hiljem, et Jan Chodkiewiczzi asehalduriksoleku ajal sai leedulaste poolt liivimaalastele osaks halb kohtlemine, viimased aga –

.../ nähes, et neil pole piisavalt vahendeid Moskva vägevuse vastu, olid häälestatud mingisuguse muudatuse poolt. Seda hästi teades saatis Moskva vürst Liivimaale Magnuse, Holsteini hertsogi, keda ta hoidis enda juures, sidudes teda sugulussidemetega. Tsaar levitas kuuldust, et kui liivimaalased alistuvad printsile, siis annab ta Liivimaa viimasele läänioiguse alusel valitsemiseks, Preisimaa eeskujul, nii et kogu juhtimine ja võim koonduks Magnuse kätte, aga temale jääks vaid ülemvõim ja sellele vastav tiitel.⁷¹⁶

1. augustil, niisiis ajal, mil Ivan Julma vallutuskäik oli kestnud juba kaks nädalat, kui Magnus parasjagu Härgmäel viibis ja oma väeosi teekonnaks ette valmistas, saabus sinna keegi Johann Ninegall ja teatas, et Võnnu linn on otsustanud talle alistuda. Võndlased võtsid linna ja lossi 2. augustil oma kätte, tappes seejuures mitu poolakat-leedulast, ja vandusid 3. augustil Magnusele truudust. Magnus tegi Võnnust kohe oma residentsi. Edasi saatis Magnus oma väesalgad Volmari alla – taas linlaste endi palvel –, kus leedulased samuti linnast ja lossist välja aeti, seal viibinud vürst Aleksander Polubinski aga Võndu Magnuse juurde viidi. Volmari kohta aga polnud Magnusel tsaariga kokkulepet. Ka Koknese ja mitme väiksema lossikese elanikud läkitasid oma saadikud Magnust paluma, et too nad oma kaitse alla võtaks. Koknese asus aga juba kaugel teisel pool tsaari ja Magnuse kokkuleppejoont. Et despooti mitte vihastada, saatis Magnus tõlk Jasper Hoperi tsaari juurde teatega toimuva kohta. Selle asemel aga, et ratsutada Võnnust kagusse, suundus Hoper põhja – selleks, et külastada enne oma Karksis elavat pruuti! Ühesõnaga, teade jäi lootusetult hiljaks, õieti polegi otseselt teada, kas Hoper kirja üldse edasi toimetas. (Magnus väidab oma eneseõigustuskirjas siiski, et tsaar olevat saatnud talle koguni oma “õnnesoovid *.../ hõivatud maade ja inimeste kohta*”.⁷¹⁷)

Eesti ala teenismõisnike sõjaholoppide seas, sest kust mujalt kui oma talupoegade seast neil väljalangenute asenduseks mehi võtta oli.

⁷¹² Список опричников Ивана Грозного. Подготовка текста и предисловие Д. Н. Альшица. Санкт-Петербург, 2003, с. 46. Vene vägede sõjakäik 1577. a suvel on väga hästi dokumenteeritud ja kohati lausa päev-päevalt jälgitav tänu Vene teenistusraamatute seekord väga põhjalikule sissekandele (Разрядная книга 1475–1605 гг., т. II, ч. III тервикунa; т. III, ч. I, 5–23). Teiste seas pidid sõjakäigus osalema ka Eesti ala teenistulased: Tartust 40, Paidest 50 (hiljem 41), Viljandist 20, Narvast 20, Pärnust 41, Rakverest 20 teenisaadlikku (Разрядная книга 1475–1605 гг., т. II, ч. III, 445, 460–461, 474–475), kõik ilmselt lisaks oma sõjaholoppidega, kelle seas võis olla ka eestlasi; lisaks oli algselt kavandatud kaasata Tartust 69, Viljandist 156, Aluliinast 90, Pärnust 89, Vastseliinast 45 ja Narvast 300 streletsi (samas, 462). Ilmselt ei õnnestunud aga Venemaal koguda kavandatud hulgal teenistulasi või muutusid plaanid, sest hiljem võeti Tartust kaasa hoopis 560, Viljandist 155, Pärnust 478, Narvast ja Ivangorodist kokku 500, Tarvastust 83, Kirumpäält 83, Toolsest 24, Salatsist 156, Aluliinast 85, Koivaliinast 84 ja hiljem veel 100, Ungurpilsist 94 streletsi (samas, 470–472, 475). Ka teenisaadlike arvud kõiguvad sissekannetes veidi. Nimetatud on ka Rugodivi, s.o Narva “vastritistuid”, keda oli 42 (samas, 472), kuid nende all mõeldi arvatavasti ristitud tatarlasi. Suurtükke oli 36 kerget ja 21 raskemat, sh üks Viljandi-nimeline.

⁷¹³ Henning, 62a.

⁷¹⁴ Разрядная книга 1475–1605 гг., т. II, ч. III, 525.

⁷¹⁵ Kelch, 254–255.

⁷¹⁶ Гейденштейн, 3.

⁷¹⁷ Hertug Magnus, 77.

Magnus oli samal ajal küll veidi hirmul, kuid kindlasti ka kõrgendatud meeleolus. Teda võeti kõikjal nii aadli kui ka kodanike poolt päästjana vastu. Ta oli taas populaarne. Koknesesse saadeti salk Magnuse mõisamehi ja nad võeti seal juubeldamisega vastu. Magnuse enda sõnul püüdis “peaaegu kogu aadel” tema võimu alla tulla.⁷¹⁸ Heidenstein kinnitab kaudselt seda teadet:

Maa asukad, ärgitatud ühelt poolt vastumeelsusest ja vihkamisest võõra [Poola-Leedu] võimu vastu, teiselt poolt lootusest ja palavast soovist omada sama keele ja päritoluga ülemust, ühtlasi mõnede rahutute ja mässuliste inimeste mõju all, kihutasid peaaegu kõikidest linnadest minema poola garnisonid ja kogunesid ise Võndu, kus sellal asus Magnus, asetasid talle siin tiitli ja kuningavõimu märgid ja vandusid tema nimel.⁷¹⁹

Magnus nõustus aina uute losside ja lossikeste (Aizkraukle, Lielvārde, Gulbene jt – täielikku nimekirja polegi võimalik esitada; üldistades võiks väita, et kõik Üleväina-Liivimaa veel mitte moskoviitide kätte langenud tugipunktid peale Riia lähema ümbruse, ehkki mõnedes säilisid ka väikesed leedulastest kaitsemeeskonnad) ustavustõotustega ning läkitas laiali ringkirju ka ülejäänute enda võimu alla meelitamiseks. Siin on ühe sellise tekst (minu rõhutused):

Meie, Jumala armust Liivimaa kuningas, Norra pärija, Schleswigi, Holsteini, Stormarni ja Dithmarscheni hertsog, Oldenburgi ja Delmenhorsti krahv *etc.*, kuulutame käesoleva kirjaga avalikult kõigile, kes saavad Meie kirja või on informeeritud selle sisust, mis tahes vaimulikku või ilmalikku, kõrgesse või madalasse seisusse nad ei kuulu: **suurvürst** oma võimsa väega on nüüd tunginud vaesele, rõhutatud Liivimaale, lootes selle lõpuks **oma võimu alla võtta**. Ta on juba vallutanud mitu tähtsat lossi ja **laastab ja hävitab** praegusel hetkel erinevaid provintse ja nende asukaid. Kristliku saksa vürstina soovime Meie Jumala abiga võtta Oma võimu alla ülejäänud provintsid ja nende asukad, koos nende ja sõltuvate linnade, losside ja maadega, nüüd rõhutate ja mahajäetutega, ja sel viisil **päästa neid suurest rõhumisest, laostumisest ja hävingust**, mis neid ähvardab. Enne sellise sammu astumist olgu neile lubatud nende eesõiguste ja lubaduste kinnitamine ja **midagi ei pea saama tehtud Poola kuningriigi ja Leedu suurvürstiriigi kahjustamiseks**, kelle kaitse all nad praegusel ajal on. Vastupidi, **see samm on nimetatud kahe riigi huvides** ja ette võetud, nagu eespool mainitud, nende provintside ja nende asukate päästmiseks. Oleme allkirjastanud selle kirja Oma käega ja lasknud pitseerida Meie pitseriga. Antud Meie lossis Võnnus, 24. augustil 1577.⁷²⁰

Niimoodi ei oleks tsaari ustav teener ja liitlane mingil juhul kirjutanud! Võimalik, et selliseid läkitusi sattus ka venelaste kätte, ja et see aitas kaasa konflikti puhkemisele tsaari ja tema vasalli “Liivimaa kuninga” vahel.

Viimases laagris enne Koknest, 25. augustil, saabus tsaari juurde Ungurpils piirkonna mõisnik vürst Ivan Beloselski venekeelse kirjaga Magnuselt, milles loetleti talle alistunud losse (neid oli loetelus tsaari vastuses tsiteeritud kujul nimetatud 18, millest 4 olid tegelikult jõudnud juba venelaste kätte langeda – veelkordne tõend, et tsaaril pidi asjakäigust mingit aimu olema, kuid mida võis nüüd tõlgendada ka Magnuse häbematu nõudmisena loovutada talle need tsaari võimu all olevad lossid). Suuliselt rääkis Beloselski juurde, et osales koos teiste Ungurpils vene mõisnikega Võnnu hõivamises, nägi, kuidas leedulased sealt minema lasti, ja et Magnus saatis Koknesesse 50 meest.⁷²¹ Magnuse kirja läbilugemise järel pidas tsaar nõu oma duumaliikmetega, kellest nimeliselt on nimetatud tsarevitš Ivani ning bojaare vürst Fjodor Trubetskoid, vürst Ivan Šuiskit ja vürst Vassili Sitskit. Arutelul esitas Ivan Julm juba varem ilmsikstulnud faktid Magnuse ise-tegevuse kohta. Piebalgas oli kinni peetud kümme juba pärast lossi venelaste kätte langemist sinna saabunud meest, kes ülekuulamisel rääkisid, et on Magnuse poolt saadetud sealsete sakslaste palvel lossi kuninga nimel üle võtma. Piebalgast toodud tunnistaja kinnitanud lisaks, et mitte lossi asukad ei pöördunud Magnuse, vaid Magnus nende poole, nemad aga polevat julenud tsaari loata lossi loovutada. Seepeale lasti Magnuse mehed paljaksriisutult minema. Nüüd aga kuuluvat Magnuse kirjas esitatud lossid manuslinnadena osalt Pihkva, osalt tsaari “saksa” linnade juurde ja Magnus on neid hõivates lepingut rikkunud.⁷²² Tsaar saatis Magnusele range noomitus- ja ähvarduskirja, milles oli muuhulgas öeldud (minu rõhutused):

Ja selle sinu läkituse järgi toimetad sa, **kooskõlas meie vaenlastega**, meie pärusvaldusi kõrvale; /.../ aga kui olid meie juures Pihkvas, siis me sulle neid linnu ei andnud, ainult ühtainsamat Võnnut lubasime sul endale hankida, ja neid linnakesi, mis teisel pool Koiva jõge /.../ ja kui juhtub, et sa ei taha meid kuulata, siis meie oleme valmis, aga sinul oli meie pärusvaldusi puutuda sobimatu. Aga kui sul pole Võnnus ja neis linnakestes, mis Koiva taga, millegi eest istuda [loe: elada], siis **mine oma Saaremaale või mere taha Taanimaale**, aga **meil pole sind millegi jaoks vaja**, ja isegi **Kaasanisse sind saata** – seegi on etem; ainult **sõida aga mere taha, aga meie puhastame ja hoiame jumala tahtel meie pärusvalduse Liivimaa**.⁷²³

Samal 25. augustil ilmusid tsaari vojevoodid Koknese alla ja nõudsid sisselaskmist. Esialgu ei tahtnud kaitsjad seda ilma Magnuse sellekohase kirjata teha, kuid andsid lõpuks järele. Magnuse saadetud mehed seoti kinni, hiljem aga hukati Ivan Julma käsul, välja arvatud “kolm või neli”, kellest on nimetatud tõlk *Ану* ja *Ханус Барча*, kes saadeti sõnumiga toimunu kohta Magnuse juurde. Linnaelanikud müüdi tatarlastele

⁷¹⁸ Samas.

⁷¹⁹ Гейденштейн, 3.

⁷²⁰ Henning, 62b.

⁷²¹ Разрядная книга 1475–1605 гг., т. II, ч. III, 532–533.

⁷²² Samas, 533–534.

⁷²³ Samas, 536–537; Послания Ивана Грозного. Подготовители текста Д. С. Лихачев и Я. С. Лурье; перевод и комментарии Я. С. Лурье; под редакцией В. П. Адриановой-Перетц. Москва-Ленинград, 1951, с. 503–504.

orjusse. Kokneses toimunu kordus järgnevatel päevadel väiksema metsikusega veel mitmes Magnusele alistunud lossis, ainult selle vahega, et losside asukad müüdi küll orjusse, kuid Magnuse saadetud vähestel meestel lasti minna. Võnnus, Magnuse peakorteris, ei tahetud Koknesest saadud sõnumeid kohe uskudagi. Otsekohe anti nüüd korraldused tsaari vägedele vastupanu mitte osutada. Juba 27. augustil kirjutas Magnuse lossipealik Heinrich Tödwen tsaarile Lielvärdest, et tal on käsk loss tsaari esimesel korraldusel üle anda.⁷²⁴ See toimuski 29. augustil.

28. augustil saadi ühe Magnuse kulleri ülekuulamise kuulda, et Volmaris on vaid 80 Magnuse meest Heinrich Boismanni juhtimisel ja et vürst Aleksander Polubinski olevat endiselt sealses lossis. Viimane ei vastanud tõele, kuid andis täiendavat alust kahtlustele Magnuse kokkumängust leedulastega. Otsekohe saadeti teele väesalk eesotsas tsaari lähedaste usaldusaluste vürst Bogdan Belski ja Demenša Tšeremissinoviga, et püüda esmalt pettusega nii linn kui ka loss hõivata, kusjuures Magnuse meestest tuli säästa vaid tähtsamaid. Peaasi oli Polubinski kätte saada, selle nimel võis linna ka vallutamata jätta.⁷²⁵ Volmarit otsekohe hõivata ei saadud ja Vene väesalk jäi selle juurde laagrisse.

Võib-olla veel hullem viga kui tsaari mitteõigeaegne teavitamine ja alandliku loapalumise ärajätmine oligi see, et Magnus sidus end Polubinskiga. Avaldas talle ehk midagi oma salaläbirääkimistest Kettleri ja Batoryga? Või teadis Chodkiewiczzi asetäitja Polubinski sellest niigi? Igatahes korraldasid moskoviidid, kes vahepeal teada said, et Polubinski on Volmarist lahkunud, talle tõelise inimjahi. Siis sai tsaar kuulda, et vürst on Võnnus ja nõudis Magnuselt tema väljaandmist. Magnus loovutaski Polubinski Ivan Julma saadikule Baim Voejkovile ja vürst viidi Ivan Julma juurde.⁷²⁶ Oma elu päästmiseks ruttas see varem moskoviitide raevukas vastane (kuid samas ikkagi õigeusklik venelane ja Rjurikovitš, kellel tsaar sõjakäigu alul pealegi kirja oli saatnud⁷²⁷) nüüd teatama, et oligi teel tsaari manu, vandus talle truudust, väitis, et oli Volmarit ja Võnnut nende saksa kodanike kiuste tsaari jaoks hoidnud, kutsus tsaari käsul omale allunud losse üles alistuma ning võttis endale hiljem (kui ta koos ülejäänud leedu vangidega vabastati) ülesandeks toimetada Leetu Ivan Julma kirjad Stefan Batoryle, Jan Chodkiewiczzile, Johann Taubele, Elert Krusele ning vene ülejooksikutele vürst Andrei Kurbskile ja Timofei Teterinile. Ühtlasi kergendas ta südant Magnuse suhtes ja kaebas, et tema varandus talt Volmaris ära võeti.

Moskoviidid liikusid mitme väehulgana edasi: Aizkraukle, Lielvärde, Gulbene, Tirza, Ērgli, Āraisi ning Jaunpils. Verised julmused kordusid pea kõikjal. Võimalik, et Ivan Julma pöördumine põhja, Võnnu poole, päästis Riia, sest linnas oli olukord paanikale lähedane. Kuningas Magnuse meelitus- ja ähvarduskirjad liikusid ringi, viimased leedu üksused lahkusid teisele poole Väina jõge, Gotthard Kettler, kes oli aastaid peamiselt Riias elanud ja ka käimasoleva sissetungi alguses seal viibis, lahkus Leetu. Tsaaril oli sel hetkel siiski kiiremaid asjatoimetusi kui suure linna aeganõudev piiramine – sõnakuulmatut vasalli tuli kiiresti karistada, ei tohtinud lasta tal liiga tugevaks, liiga iseseisvaks muutuda ega tema sidemeil Poola-Leeduga liialt tugevned. Ehk võib Ivan Julma teguviisi tagant otsida veel ühte seletust, mis täiendab eespool toodud motiive. Liivimaa kuningriigi projekt oli tekkinud olukorras, kus Venemaa püüdis läheneda keisrikojale ja saavutada Poola-Leedu jagamine ning tal oli lisaks raskusi kogu Liivimaa hõivamisega sõja tõttu mitmel rindel. 1577. aasta suveks oli tekkinud sootuks teistsugune situatsioon: potentsiaalne liitlane keiser Maximilian II oli surnud; Poola-Leedu jagamine Stefan Batory positsioonide tugevnedes määramatusse tulevikku lükkunud; suurem osa Liivimaast juba venelaste kontrolli all; tsaari ohtlikem vaenlane, Krimmi khaan Devlet-Girei just katku surnud (juunis, mis tähendab, et Ivan Julm sellest üle kahe kuu hiljem suure tõenäosusega juba teadis) ja Krimmis alanud äge võimuvõitlus tema poegade vahel. 1577. aastal polnud tsaaril enam mingisugust vajadust Liivimaa kuningriigi järele. Vallutuste kavandamise käigus oli ta nõustunud oma “väimehe” valduste mõningase laiendamisega, ent mingit iseseisvat rolli polnud viimasele enam ette nähtud.

Sõjaväe liikumine võttis aega ja vahepeal jõuti mitu kirja ja sõnasaatjat vahetada – Rodion Birkin, Baim Voejkov. Magnus ajas kõik asjaolude, pahasoovijate ja hilinevad kullerite süüks. Tal tuli üle anda Volmarisse ja Võndu kogutud proviandi- ja püssirohuvarud. Tsaari kõige veidram nõue oli tagastada talle nüüd väidetavalt tema alama Aleksander Polubinski äravõetud varandus, mille väärtus oli hinnatud 40 000 Ungari kuldnale (s.o 60 000 taalrile). Magnuse teada oli Polubinski oma vara veidi varem koos naisega Leetu toimetanud. Magnus saatis selles küsimuses tsaari jutule kaks oma nõunikku, kuid juba Võnnu lähetele jõudnud tsaar jäi suures vihas oma nõudmise juurde. Viimases hädas saatis Magnus tsaarile lepituseks väärisesemeid, “kõik meie hõbenõud, ketid, ehted, kuldsõrmused ja mis meil muidu alamatelt ja elanikelt võtta oli”.⁷²⁸

⁷²⁴ Разрядная книга 1475–1605 гг., т. II, ч. III, 547–548.

⁷²⁵ Samas, 549–551.

⁷²⁶ Разрядная книга 1475–1605 гг., т. III, ч. I, 8.

⁷²⁷ Разрядная книга 1475–1605 гг., т. II, ч. III, 476. Kiri anti kaasa Volmari suunas väesalgaga välja saadetud vürst Timofei Trubetskoiga ja tegelikult pole selge, kas see adressaadini jõudis, ehkki Polubinski hilisem käitumine sellele viitab.

⁷²⁸ Hertug Magnus, 78.

Võnnu katastroof

31. augustil saabus tsaar Võnnu alla ja nõudis, et Magnus kohe välja tuleks. Jõudude vahekord oli üsna lootusetu ja vastupanu tähendas enesetappu. Magnus ei sõandanud siiski kohe nõuet täita, vaid saatis enda asemel oma nõunikud ja õuejunkerid Christoph Kurselli ja Fromhold von Plettenbergi (võimalik ka, et nemad olid nood kaks nõunikku, kes Magnuse sõnul olid käinud tsaari Polubinski varanduse küsimuses palumas, ja et eri allikais on ühest sündmusest saanud kaks). Ivan Julm käskis saadikud läbipiitsutatutena tagasi saata. Magnus võttis nüüd oma julguse kokku ja väljus 1. septembril linnast koos 23, 24 või 25 kaaslasega, et endale ja linnale armu paluda. “Hädavärava” juures, mille kaudu ta väljus, peeti kahvatu ja värisev kuningas venelaste poolt kinni ja nõuti linnavärvate avamist. Magnus andis vastava käsu teda väravani saatnud raeliikmele, värav avati ja moskoviidid tungisid sisse, ilma et kodanikud ja raad oleksid teadnud seda karta. Venelased hõivasid kiiresti linna, kuid sellest eraldi ehitatud loss püsis. Magnuse interpretatsioonis võimaldas hädavärav jõuda takistamatult linnavärvani, mida vene vojevoodid olevat tema väljumisel märganud ja ära kasutanud.

Esmalt viidi Magnus ja tema kaaslased tsaari ühe lähema abilise Vassili Štšelkalovi⁷²⁹ juurde, kes aga öelnud, et neil tuleb minna tsaari juurde ja anda tülküsimustes “oma allkirja ja pitsoriga tunnistus”. Magnuselt ja tema saatjatelt võeti relvad ja Magnuse kaaslastelt ka raha ning viidi nad jalameestena tsaari palge ette, kus kõik põlvili viskusid –

.../ mispeale ta meilt siis käest võttis ja andis märku, et me peame üles tõusma, kuna me olevat kõrget päritolu, ja meid lühikeste pistodadega taas ähvardati, meie omadel aga lasi ta põlvitada ja hakkas meid selliste sõnadega söimama, et nüüd meie Maximilian, meie Augustus [s.o keiser] ja Batory olevat meid maha jätnud, nad pidavat tulema ja meid päästma ja minema toimetama, tema reeturid Taube ja Kruse olevat vangistatud ja seepärast surma saanud, et nad temalt tema pärusvalduse Liivimaa tahtsid üle lüüa, esiteks vajasid nad selleks Kuramaa hertsogit, see ei olevat neil õnnestunud, lõpuks olevad nad meid siia toonud ja me olevat nüüd oma tegudega näidanud tema vaenlastele, et tema peab selle asemel, et oma triumfi tähistada, seda kaitsma ja päästma hakkama. .../ Nüüd aga, kuna ta oma sõjajõuga [kohal oli], mida ta ka asjatult ei tahtnud kasutada, otsisid nad meie juures varjupaika, selles olime me valesti toiminud.⁷³⁰

Heidensteini kirjelduse kohaselt anunud Magnus tsaari jalge ees roomates armu, tsaar aga koguni lõonud teda näkku.⁷³¹ Ühe teise allika kohaselt öelnud tsaar järgmist:

Sina, vilets matsinäru, julgesid loota Liivimaad vallutada ja selle üle kuningaks saada? Kui sa oma isamaalt põgenedes paljalt ja alasti viletsuses ühest paigast teise ringi hulkusid, võtsin mina su vastu oma suguvõssa ja andsin sulle naiseks oma lelletütre, keda sa ei vääri, tegin su rikkaks, andsin sulle sõjaväe, raha ja rõivad ja tõstsin su suurde lugupidamisse, ja nüüd näitad sa oma heategija vastu üles niisugust truudusetust. Kas ei tahtnud sa oma isandat, kellele sa truudust oled vandunud, ära anda? Mida on sul vastata? Kas pole sulle natukese aja eest kolm korda süüks pandud, et sa himustasid minu valitsemisohje ja põlgasid seetõttu ära minu, oma isanda ja hea sõbra? Kas ei tahtnud sa Liivimaad vale ja pettusega enda alla heita? Aga Jumala silm valvas minu üle, andis su minu kätte ning ajas su plaanid ja salanõud tühja. Seetõttu, kuna sa heitsid silma mu võimule ja hüveolule, on ka õiglane, kui ma võtan sult tagasi kõik selle, mis ma sulle iseäralisest armulikkusest ja heldusest andnud.⁷³²

Kui see kümmekond aastat hilisemast ja kaudsevõitu allikast pärinev kõne tõele peaks vastama, siis kas esitas see kaude ka süüdistuse, et Magnus sihtis Moskva trooni? Rõhutame, et küsimus on vaid selles, kas Ivan Julmal võis olla taolisi kahtlusi, mitte Magnuse tegelikes ambitsioonides. Muidugi kui Ivan Julm ja tema pojad kõrvale jätta, seisid Moskva suurvürstidünastia viimase võsuga abielus olnud Magnus päris trooniasemel. Kaasaegsete jaoks oli tema sugulus tsaariga ilmne ja lähedane.⁷³³ Oma abikaasa ja tolle hõim-

⁷²⁹ Srn 1611. Päritolult bojaaripoeg, 1566 djakk, alates 1577 Moskoovia sõjalise ametkonna Razrjadnõi prikaasi ülem, duumadjakk, alates 1594 Saadikute prikaasi ülem. Tagandati 1601–1602, kuid Vale-Dmitri I ülendas ta hiljem okolnitšiks. Tema vanem vend Andrei Štšelkalov (srn 1597) oli 1569 Razrjadnõi prikaasi ja 1570–1594 Saadikute prikaasi ülem.

⁷³⁰ Hertug Magnus, 79.

⁷³¹ Гейденштейн, 4.

⁷³² Kelch, 256 (viitega Petrus Petrejuse 1615 Stockholmis ilmunud raamatule *Regni Muschovitici sciographia*, kes selle omakorda võttis Paul(us) Odeborni 1588 Görlitzis ilmunud raamatust *Wunderbare Erschlekkliche Vnehörte vnd warhaffte Historien: Nemlich Des nechst gewesen Grossfürstenin der Moschkaw Joan Basilidis (auff jhre Sprach Iwan Basilowitz genannt) Leben*).

⁷³³ Võrdluseks: kui 36 aastat hiljem valiti Moskva tsaariks noor Mihhail Romanov preisi päritoluga bojaarisuguvõsast, siis oli üheks peamiseks argumendiks tema “lähedane” sugulus hääbunud dünastiaga – ta oli Ivan Julma esimese naise Anastassia Romanovna vennapojapoeg ja tsaar Fjodori emapoolne onupojapoeg. Veel üks, ajaliselt lähem ja suguluse iseloomult vist sobivamgi näide: Kassimovi khaani, hiljem 1575/76 nimeliselt kogu Venemaa suurvürsti ja seejärel Tveri suurvürsti Sain-Bulati, ristinimega Simeon Bekbulatoviči (?–1616) korduv esinemine Moskva troonipretendendina ei tulenenud kindlasti tema otsesest põlvnemisest Suurhordi viimasest khaanist Ahmatist ja ilmselt mitte ka formaalsest Moskoovia suurvürstiks olemisest veidi vähem kui aasta vältel, vaid tema hõimlusest Ivan Julmaga (millesse ta küll omakorda sattus muidugi oma päritolu tõttu). Simeon oli abielus vürstitar Anastassia Ivanovna Mstislavskajaga, kes oli Ivan III lapselapselaps (leedu päritoluga osatisvürstide Mstislavskite esikoht Vene aristokraatia seas tuleneski nende sugulusest valitseva dünastiaga) ja Ivan Julma teise naise Maria Temrjukovna (kes omakorda valiti välja tema suguluse tõttu rea Venemaa tatari päritolu

lastega võis Magnus ju tõesti millalgi mingis seoses midagi selles suunas kõnelda. Ta oli ka korduvalt Venemaal viibinud ja sealsete suurnikega läbi käinud, mõnega oma abielu kaudu formaalselt suguluses või hõimluses. Maria isa-ema ja õed-vennad olid küll surnud, kuid oma ema poolt kuulus ta Rjurikovitšite Tšernigovi vürstidest hargnenud harru, mis hõlmas lisaks Odojevskitele mitu nimekat Moskoovia vürstiperekonda (Barjatinskid, Beljovskid, Dolgorukovid, Gortšakovid, Jeletskid, Lõkovid, Mezetskid, Mosalskid, Mõšetskid, Obolenskid, Repninid, Štšerbatovid, Tokmakovid, Zvenigorodskid, Volkonskid, Vorotõnskid jt). Neist alles 16. sajandi alul koos oma osatisvürstkonadega Moskva võimu alla tulnud Vorotõnskid ja Odojevskid ise olid säilitanud oma, tõsi küll, üsna killustunud udellivaldused.⁷³⁴ Maria emapoolne onu vürst Nikita Romanovitš Odojevski oli olnud opritšninas vojevoodiks, 1572–1573 Venemaa lõunapiiril isegi pearmee parema käe polgu esimene vojevood, kuid hukati mingil ilmselt teenistuslikul põhjusel koos teiste tookordsete tähtsamate vojevoodidega 1573. aastal. Maria onupoeg vürst Mihhail Nikititš Odojevski kuulus hiljem (1579–1580) samuti päris Venemaa sõjalise hierarhia tippu. Marial oli arvukalt sugulasi ja hõimlasi ka Leedus, nii sealsete magnaatide kui ka poliitemigrantide hulgas, teiste seas vürst Andrei Kurbski. Mingeid andmeid Magnuse osalemisest mõnes järjekordses tegelikus või kujuteldavas troonijalamil toimunud vandenõus siiski ei ole ning taolisi süüdistusi – kui neid oli – võiks pidada Ivan Julma paranoiliste kahtlustuste näiteks. Toimunu mõtestamisel pole siiski tähtsusetu, et taolisi kahtluseid, motive jne **võis** olla. Ent pöördugem tagasi Võnnu sündmuste juurde.

Vahepeal aga, kui me Võnnust lahkusime ja need kõned käisid, tungisid vene sõjamehed jõuga värvate juurde ja sealt sisse ja olid linnakese rüüstanud ja hiljem ka lossi rüüsnud, eeslinnuse vallutanud ja vaenulikult laastanud, millele meie mehed seal sees vastupanu pidid osutama, ja kui nad väljas välja peal hulka inimesi koos nägid, tornist umbes pool lasku eemal ja väljale tulistasid kohale, kus suurvürst viibis ja meiega rääkis, kes selle üle väga kohkus, väga vihaseks sai ja süüdistas meid, nagu oleks meie või keegi meiega kaasasolnutest toimunud süüdi, selle eest me vastutame, nii palju kui võimalik. Seepeale läks ta ka vihas ja raevus meie juurest oma laagrisse ja telkidesse /.../.⁷³⁵

Štšelkalov dikteeris dokumendi, milles Magnus kinnitas, et võlgneb tsaarile 40 000 Ungari kuldnat, mis ta olevat Polubinskilt Volmaris omastanud. Magnus kohustus tasuma võla järgmisteks jõuludeks, ja kui raha tähtjaks ei oleks ära makstud, siis pidi ta ise jääma Moskvasse pantvangiks, kuni kahekordne võlasumma saab tasutud. Magnus värises enda ja oma inimeste pärast; võlakirjast aimus kinnitust, et vähemalt jõuludeni pole tema elu ohus. Allakirjutamise järel jäeti Magnus oma kaaslastega mitmeks ööpäevaks katusega saunahoonesse valve alla. Pristaviks tema juurde määrati Ivan Bobrištšev Puškin koos poja Fjodori, 132 Kašini bojaaripoja ja 267 Narva streletsiga.⁷³⁶ Nii suur valvesalk näitab, et tsaar pidas võimalikuks tema vabastamise katset.

Võnnu loss vallutati pärast kolmepäevast ägedat suurtükitud ja ellujäänud võndlased hukati. Umbes 300 inimest eelistasid endid lossikirikus õhku lasta, põletades enne kõik väärtuslikuma, mis lossis leidis. Vangilangenuid liivimaalased hukati julmalt või müüdi orjusse.⁷³⁷ Sama saatus tabas Volmarit, mille elanikud andsid 31. augustil vürst Bogdan Belskile lõpuks relvastatud vastupanuta alla. Volmari pealik *Юрьи Вилков* (arvatavasti Georg/Jürgen Wilcken, Magnuse lähikondlane juba Liivimaa kuningriigi eelsest ajast) aeti Võnnu kaitsjate silme ees teibasse, ka Võnnu kaitses juhtinud, surijana vangi langenud Heinrich Boissmanni surnukeha teivastati. Magnust sunniti piiramise ajal kaitsjatele kirjutama, et nad alistuks, ent keegi ei kuuletunud talle. Võnnus, Volmaris jt Ivan Julma kätte langenud lossides hukkus nii või naa oluline, võib-

suurnikega, kes ka vahendasid selle abielu) nõbu. Simeon säilitas pärast Ivan IV surma esialgu oma udelli, jäi Tveri suurvürsti tiitlist ilma millalgi 1585–1586, mil tema äi Ivan Mstislavski Kremli-siseses võimuvõitluses alla jäi, kuid talle jäid tema Tveri-lähedased maavaldused. Tsaar Fjodori surma järel osutus Simeon kandidaadiks tsaaritroonile; aprillismais 1598 üritas osa bojaaride duumast teda troonile aidata sõjaväe ülemjuhataja ametikoha kaudu (millel ta Ivan Julma ajal oli korduvalt olnud). Uue tsaari Boriss Godunovi käsul pagendati Simeon samal aastal oma mõisatesse ja muudeti peagi arvatavasti mürgitatud veini abil pimedaks (meenutame, et Bütsantsis oli komme kukutatud keisreid pimedaks muuta ja et vähemalt Vassili II Pimeda näol on analoogiline näide olemas ka Moskoovia ajaloost). Kui Godunov 1605 suri ja troonile tõusis tema poeg Fjodor, võeti bojaaridelt vanne Simeoniga mitte läbi käia – niisiis oli ta endiselt reaalne pretendent. Vale-Dmitri I saatis ta 1606 mungana Kirillo-Beloozerski kloostrisse, järgmine tsaar Vassili Šuiski millegipärast veelgi kaugemale, Solovetsi kloostrisse Valgel merel, kust tal lubata mõni aasta hiljem Moskva-lähedasse Simonski kloostrisse naasta. (Vt nt: http://www.kulturportal.ru/tree_new/culpaper/article.jsp?number=501&pub_id=517028-&rubric_id=1000037&rubric_id=1000038.) On muidugi võimalik, et Simeon sobis oma paljudesse ametitesse ja troonikandidaadiks mingite iseloomuomaduste tõttu; Vene historiograafias viidataksegi tema mõjutatavusele, nõrgale iseloomule, mille kohta pole tegelikult mingeid tõendeid. Ent ülalviidatud sugulus Moskva dünastiaga näib igal juhul olulisel argumendina, see oli Magnusel aga vähemalt samaväärne ja tedagi on nii kaasaegsete kui ka järelepeetavate poolt ikka peetud kergelt mõjutatavaks meheks.

⁷³⁴ Vt **Веселовский, С.** Последние уделы в северо-восточной Руси. – Исторические записки. Т. 22. Москва, 1947.

⁷³⁵ Hertug Magnus, 79.

⁷³⁶ Разрядная книга 1475–1605 гг., т. III, ч. I, 8.

⁷³⁷ Siiski oli ka pääsenuid. Näiteks saadeti 23. septembril 1577 Saaremaalt Taani Magnuse Võnnust Kuramaale põgenenud teenri Matz Langermesti kirjalikud teated toimunust (Датский архив, nr 378).

olla isegi suurem osa Üleväina-Liivimaa aadlist ja suur osa Magnuse lähikonnast. Ka Magnuse relvajõud kannatasid rängalt nii otseste kaotuste kui ka tsaari teenistusse üleviimise läbi (näiteks jäeti Rauna garnisoni koosseisu 150 Magnuse jalaväelast).

Tsaar suundus peatselt ise Volmarisse, kus tema tuju paranes ja Magnuse kinnipidamistingimused leevenesid. Siiski lasti Magnusel lähedalt mööduda tema u 60 tapetud mehe veristest alasti surnukehadest. Edasise teekonna ajal peatus Magnus talle eraldi ettevalmistatud laagris, kuid paaril korral siiski taas talutaredes ja pristavi pideva järelevalve all. Ülejäänud Magnuse poolt Riia stiftis hõivatud ja veel leedulaste käes olnud lossid andsid nüüd alla ja nende asukaid enamasti säästeti. Seejuures olevat Magnuse sõnul just Polubinski veennud alistuma Rauna, Trikāta ja Smiltene lossid, mis Vene teenistusraamatute põhjal vastab ka suure osas tõele.

Moskoviitide kontrolli all oli nüüd kogu Väinast põhja poole jääv Liivimaa, välja arvatud meresaad ning Riia ja Tallinna linnad, mille koheseks vallutamiseks polnud mingeid võimalusi. Kampania oli kestnud juba üle kahe kuu, sõdurid ja nende hobused oli väsinud ja saagiga koormatud. Vallutatud maale jäeti tugevad garnisonid (1060 meest Koknesesse, 664 Võndu, 475 Volmarisse jne⁷³⁸) ning anti lahkumiskäsk.

Ivan Julm ise läks otseteed Tartusse, kuhu Magnus talle “meie käes olevate Härgmäe, Helme jne losside kaudu rohkem nagu vangina” järgnema pidi. Magnus ütleb end uskunud olevat, et ta viiakse Venemaale.⁷³⁹ 18. septembril jõuti Tartusse, kus tsaar päev hiljem Magnuse veel kord läbi sõimas ja Christian Schrapferi personaalküsimuses üle kuulas. Ivan Julm meenutas, et nii tema ise kui ka tema eelkäijad on olnud “lähedased ja südamlikud sõbrad” Püha Rooma Riigi keisrite ja kuningatega üle saja aasta, mida ta teadvat täpsetest ajalooraamatuist. Ta ise olla sündinud saksa soost. Tal olevat ka olnud tähtsaid asjaajamisi “soola-kuningaga” (s.o Taani kuningaga) ja neil põhjustel on ta Magnust austanud ja armastanud ning andnud talle oma sugulase naiseks. Lõpuks töötas tsaar Magnuse siiski uuesti oma soosingusse võtta, pani ta veel kord enda laua äärde, austas teda väliselt nagu ennegi ning lubas tal koos abikaasaga tema lossidesse tagasi minna.⁷⁴⁰ Mida kõike pidi Magnus selleks töötama ja kuidas anuma, me ei tea. Kahtlustavast ja verejanulisest Ivan Julmast on raske uskuda, et ta arvas Magnust pärast sääraseid alandusi, lähikondlaste ja järgijate tapmist ning majanduslikku ruineerimist endale veel lojaalseks jäävat. Võib-olla ei tahtnud ta üht võõrriigi kuninglikku printsi hukata ja arvestaski tema peatse vabatahtliku lavalt lahkumisega? Ent olemas oli ju ka mürk, mis oskuslikul kasutamisel tsaarile varju ei heitnud. Ja miks lubas ta kaasa minna Marial, kelle viibimine väljaspool tema haardeulatust oli potentsiaalselt üliohtlik? Magnuse kinnitusel toimus see vaid tema ja ta alamate valvsuse uinutamiseks. Tal lubati naasta Helmesse, kust ta külastas ka oma teisi losse, sai aga oma sõnul vene “bojaaridelt” päev-päevalt ühe hoiatuse teise järel –

.../ kuigi suurvürst lasi meil enda juurest lahkuda, viib ta meid siiski järgmisel talvel koos kõigi meie alamatega Venemaale mingisse maakotta. Sellest taipasime me tema plaani, mispärast ta meil Tartust minna lasi, sellega tahtis ta meie losse, mis tollal väheste inimestega olid, mitte meie äraolekul pelglikult teistele isandatele langeda lasta, vaid kindlalt meie käes hoida ja hiljem silmus valmis panna ja mitte ainult meid ja meie alamaid, vaid ka meile kuuluvad lossid endale võtta.⁷⁴¹

Varsti pärast seda kirjutas tsaar Magnusele kordusnõudmise kulla ja juveelide kohta koos juhustega, kuidas väärilaadung alustuseks Karksist Helmesse toimetada. Magnus selgitas oma vastuses, et tal on täiesti võimatu oma valdustest sellist summat kokku ajada ning palus luba sõita Saksamaale ja Taani oma sugulaste poole, et ses asjas abi leida. Kättesattunud väärtasjad saatis ta tsaari kulleriga siiski kaasa.⁷⁴²

Magnuse põgenemine Kuramaale

Kontroll Magnuse liikumiste ja tegemiste üle jäi siiski endiselt suhteliselt nõrgaks ja ta jätkas esialgse ehmatus mõõdu oma ettevalmistusi Vene ülemvõimu alt lahkumiseks. Põltsamaalt kirjutas ta Rootsi asehaldurile Tallinnas⁷⁴³, Lemsallu saatis oma volinikud kontaktide taastamiseks Poola-Leeduga (küllap Riia kaudu). Christian Schrapfer oli Kettleri juurest edasi Stefan Batory õukonda jõudnud. Tõsi küll, Batory kritiseeris Magnuse käitumist 1577. aasta sõjakäigu ajal ja pani pahaks, et talle alistunud lossid langesid tsaari

⁷³⁸ Angermann, 30.

⁷³⁹ Hertug Magnus, 80.

⁷⁴⁰ Henning, 67a.

⁷⁴¹ Samas, 81.

⁷⁴² Henning, 67b.

⁷⁴³ Göran Boije af Gennäs (srn 1617), Eestimaa asehaldur 1577–1580, 1582–1583 ja 1592–1600.

kätte. Magnus sai kuninga arvamusel teada oma nõuniku Johann von Roseni⁷⁴⁴ kaudu, kellega Schrapfer 25. oktoobril Riias kohtus. Magnuse 1579. aastast pärineva eneseõigustuskirja segasevõitu sõnastusest ilmneb tsaari ja hertsogi vahelise edasise kauplemise peaaegu anekdootlik käik. Magnus üritas sellesama Johann von Roseni kaudu taotleda tsaarilt talle augustis alistunud Üleväina-Liivimaa osade tagasisaamist. Ivan Julm lasi aga vastata, et Schrapfer saabuks viivitamatult tema juurde oma süüd ja saatust vabandamisega pehmen-dama, ning et Magnus võiks ülimalt paluda, et teda nende 40 000 Ungari kuldna pärast vangi ei pandaks.⁷⁴⁵

Moskoviitide võiduviljad Liivimaal hakkasid neil praktiliselt kohe taas käest pudenema. Leedulased ja liivi-maalased võtsid äkkrünnakutega tagasi Daugavpils, Võnnu, Lemsalu, Burtnieki (kaks viimast Magnuse meestelt) ja teisi kindluseid. Venelaste katse Võnnut uuesti vallutada nurjati. Rootslased ja nende teenistuses olnud talupojasalgad aktiveerusid. Kuningas Stefan Batory, kelle käed olid Danzigiga sõlmitud rahulepingu järel lõpuks ometi vabad, hakkas Vene hädaohule väärilist tähelepanu pöörama. Sellisel foonil pakkus hertsog Magnuse võimalik ületulek senisest suuremat huvi. Kuningas viibis endiselt Poola, s.o Lääne-Preisimaal, kus Christian Schrapfer temaga Elbingis kohtus. 18. detsembril saatis Schrapfer Marienburgist kirja, milles kinnitas Batory valmisolekut Magnus oma kaitse alla võtta; et aga küsimus puudutas “kogu Poola krooni” (ja selle lahendamine polnud ainuisikuliselt kuninga võimuses), pidi asja lõplik otsustamine toimuma Varsavi seimil, kuhu Magnus pidi saatma ametliku selgituse. Schrapferi kiri jõudis Magnuseni 9. jaanuaril 1578 Lemsalus, kuhu ta detsembris koos oma naise Maria ja mõnede saatjatega Karksist oli saabunud.⁷⁴⁶ Saabu-nud teade otsustas lõplikult küsimuse tsaari võimu alt lahkumise kasuks. Siiski ei suundunud mitte lõunasse, Riia poole, kus vene luuresalku ringi liikus, vaid mere äärde, kust purjetati talvisele aastaajale vaatamata paadiga Kuramaale.

Kogu eelnenud sündmustekäigu tõttu on küsimus, kas Magnus reetis tsaar Ivani, üsna mõttetu. Mõlemad olid teineteist juba korduvalt petnud, reetnud jne. Oluline oli, et Liivimaa kuningriigi projektil ei olnud enam mingeid eduväljavaateid ja Võnnu katastroofi järel oli sellele liivimaalaste seas lootusetu toetajaid otsida.⁷⁴⁷ Magnuse õigustuse põgenemisele on esitanud Balthasar Russow: Magnus olevat läbi näinud ja leidnud, et “moskoviidi värk oli ainult aina kavalus ja petmine ja suurvürst ei olnud hertsogile kõigest tõotatust ja lubatust mitte kõige vähematki pidanud ega kavatsenudki pidada, vaid vastupidiselt tahtis ja plaanitses nii-pea, kui ta Liivimaaga on oma tahtmist järgi toime saanud, hertsogit kõikide sakslastega nende isamaalt ära küüditada ja Tatari piirile paigutada, siis oli see hertsogile põhjuseks moskoviidile selg pöörata”.⁷⁴⁸

⁷⁴⁴ Riia peapiiskopkonna aadlik, allikais alates 1555. a-st, abielus Ebbo Krüdeneriga, sm 1602. Hiljemalt 1577 hertsog Magnuse nõunik, sai talt Kuramaal läänistusi.

⁷⁴⁵ Hertug Magnus, 82.

⁷⁴⁶ Samas.

⁷⁴⁷ Siiski on huvitav märkida, et parkümmend aastat hiljem, tsaar Boriss Godunovi valitsemise ning Rootsi ja Poola-Leedu suhete äärmise teravnemise (dünastiline kodusõda Rootsis 1596–1599 mõlema riigi ühise kuninga Sigismund III ja tema onu hertsog Karli pooldajate vahel, mis hiljem kasvas kauakestvaks Rootsi–Poola sõjaks) ajal, puhuti sellele projektile Moskvas taas elu sisse. Liivimaa vasallkuninga rolli pakuti alates 1593. a-st, veel tsaar Fjodori ajast, esmalt Erik XIV ja Karin Mänsdottiri emigratsioonis viibinud pojale Gustavile (1558–1607), kes 1599 Danzigist Riia kaudu Moskvasse meelitati kui Godunovi tütre Ksenja peigmees, sai udelliks Kaluuga vürstkonna, ei õigustanud aga talle pandud lootusi (üritas iseseisvalt liivimaalastega läbirääkimisi pidada, keeldus usuvahetusest, pidas avalikult armukest) ja saadeti aupagendusse Uglitšisse. Vale-Dmitri I saatis ta hiljem pärast uut nurjunud ärakasutamiskatset edasi Jaroslavl, tsaar Vassili Šuiski aga Kašinis, kus ta ka suri. Gustavi pagendamise järel värvati Ksenja peigmeheks (pole selge, kas ka tulevaseks Liivimaa kuningaks) Taani kuninga Christian IV vend hertsog Johan (1583–1602), kes pidi saama Tveri suurvürstiks, kuid suri pulmade ettevalmistamise ajal. Liivimaa kuningriigi projekti edendamise käigus vabastati Ivan Julma valitsusajast peale Moskvas viibinud liivimaalastest kaupmehed, kellele anti tsaari poolt laene ja privileege ning keda saadeti propagandistlikel ees-märkidel Liivimaale. 1600 kuulutas Narva kodanike saadik Moskvas, et “kõik Narva sakslased” olla otsustanud tsaari kaitse alla tulla, tallinlased aga olnud valmis tunnustama Gustavi võimu. See toimus Rootsi–Poola sõja alguses ja võis olla mingi osa eestimaalaste katse sel teel oma maad sõjast või eeldatavast Poola-Leedu okupatsioonist säästa. 1601 vandenõu Narvas paljastus ja selle väljaselgitatud osavõtjad hukati. Samuti 1601 võttis Godunov oma teenistusse mitukümmend Liivimaalt põgenenud saksa ja rootsi aadlikku, varustades nad vene teenistuslastest suuremate teenismaade ja palgarahaga, mis tekitas venelaste ärritust. Kuningapretendentide väljalangemise, 1601.–1603. a katastroofilise näljahäda ja sellele järgnenud suure segadusteaja algamise tõttu Venemaal ei leidnud projekt siiski edasiarendust. Vt selle kohta nt **Флоря, Б.** Русско-польские отношения и балтийски вопрос в конце XVI – начале XVII вв. Москва, 1973, с. 91–92; **Скрынников, Р.** Царь Борис и Дмитри Самозванец. Смоленск, 1997, с. 200–202; **Морозова, Л.** Два царя: Федор и Борис. Канун Смутного времени. Москва, 2006, с. 258–259, 294–302.

⁷⁴⁸ **Russow**, 300.

VII. HERTSOG MAGNUS POOLA-LEEDU VASALLINA 1578–1583

Positsioonide kindlustamine

Piltenes asus Magnus oma uusi positsioone kindlustama. Esmatähtis oli reguleerida suhted oma loomuliku liitlase – Taani krooniga. 5. märtsil 1578 kirjutas Magnus Dundagast Kuramaal Saaremaale, et tal soovitakse sõita Poola kuninga juurde. Kauguste tõttu ei saavat ta ses küsimuses oma vennaga nõu pidada ja palub seetõttu kirja adressaadi, kellegi Bergeni vahendusel nõuannet Saaremaa asehaldurilt.⁷⁴⁹ 5. aprillil kirjutas Magnus Piltenest taas Saaremaale, seekord asehaldur Johann Üxküllile ja sekretär Friedrich Grossile, teatades, et saatis Frederik II poole kellegi Hans Hageni palvega värvata 1500 laskurit ja saata koos kogenud ohvitseridega tema käsutusse.⁷⁵⁰ Seda kuningale läkitatud kirja pole ilmselt säilinud, kuid juba 6. aprillil kirjutas Magnus vennale taas. Selles küllaltki pikas (originaalis 10 lk) läkituses kaebas Magnus, et pole oma paljudele kirjadele Frederik II-lt mingit vastust saanud. Siiski ei jätvat ta lootust vennalt oma asjade säärases seisus troosti leida ja saadab seetõttu tema juurde oma nõuniku, “mõlema õiguse doktori” Reimbert Geilsheimi.⁷⁵¹ Magnus õigustas oma kauakestnud sõltuvust Ivan Julmast, Tallinna piiramist jm kaalutlustega Püha Rooma riigi, Taani ja Liivimaa kasust ning oma ristisüüdlamisest antud vandega; andis lühikese ülevaate eelnenud suve sündmustest, mille ajal ta omandas ja kaotas Võnnu, Volmari ja Koknese “lossiläänid”, Võnnu toimunust ja vürst Polubenski süüst sellega seoses, tsaari ebaõiglastest nõudmistest 40 000 Ungari kuldnale, oma vangistusest ja paljaksriisumisest ning lõpuks otsusest pageda “meie stifti” Kuramaale. Magnus palus Frederikult tagasi oma lääni Saaremaad (*Lentlein Osell*) ja kuningliku saatkonna saatmist tsaari manu, et nõutada talle tagasi Läänemaad koos Pärnu ja Padise kloostriga. Allkirjale lisatud titulatuuri Liivimaa puudutav osa oli nüüd säärane: *Jumala armust Magnus Liivimaal, Saare-Lääne ja Kuramaa stiftide isand, Tallinna stifti administraator...*⁷⁵²

Geilsheimi suundus selle ajaliselt viimase (või viimase säilinud?) Magnuse kirjaga oma kuningast vennale Taani ja Saksamaale Magnuse sugulaste juurde, et saada neilt toetuskirju, mis pehmendaksid Frederik II tõrksust. Kirjad saadi, kuid Frederik ei võimaldanud Geilsheimile audientsigi ega muutnud oma hoiakut venna suhtes. Ka tollal Taani riigirentmeistriks olnud Christoffer Valkendorfi (Magnuse kiri talle 28. juunist 1578) ja onu, Holstein-Gottorpi hertsog Adolphi (kiri 8. juulist 1578) kaudu ei õnnestunud midagi saavutada.⁷⁵³ Veel samal aastal tegi Magnus uue edutu katse kuurvürst Augusti ja hertsog Ulrichi abil Frederikku mõjutada. Lisaks kasutas ta oma kroonitud sugulaste vahendust Poola kuninga juures, et saada tagasi oma Liivimaa lossid, mille oli Johann Buring hõivanud.⁷⁵⁴ Hertsog Adolf asus peagi oma poolvenna poja tegemisi ettevaatlikult toetama. Palutud krediiti ei tahtnud ta Magnusele siiski lubada. Mõnes uurimuses väidetakse, et Saksa ordu kõrgmeister (?) Erich von Braunschweig läkitas 1579. a hertsog Adolphi juurde saatkonna, et üheskoos Poola-Leedult Liivimaa läänina tagasi nõutada.⁷⁵⁵ See on eksitus, sest sellenimelist kõrgmeistrit tollal polnud. On muidugi võimalik, et mõeldud ongi kõrgmeister Heinrich von Bobenhausenit, kelle poolt oleks kokkuleppe taotlemist konkurendiga pärast oma 1579. a Stefan Batory juurde saadetud saatkonna ebaõnnestumist isegi loogiline oodata. Hertsog Erich II von Braunschweig-Lüneburg (1528–1584) oli Braunschweigi osavürstkonna Celenberg-Göttingeni vürst ning oma aja tuntumaid sõjalisi ettevõtjaid (s.o palgasõdurite värbajaid, varustajaid ja juhte). Tema ja Adolphi sarnaste kondotjeerlike kalduvuste ja suguluse tõttu pole nende lähenemine ju võimatu, kuid peab arvestama ka seda, et Erich II ei viibinud aastail 1574–1581 Saksamaal, vaid Hispaanias, Madalmaades jm. Tõdegem, et see küsimus on segane ja läbi uurimata. Magnuse palvetest ja kontaktivõtmistest polnud niisiis igatahes otsest kasu.

Peaaegu sama tähtis kui suhted Taaniga, oli Magnuse jaoks sel hetkel aga Stefan Batoryga vahendajate kaudu kokku lepitu ka juriidiliselt vormistada ja saavutada kokkulepe neis punktides, kus oli eriarvamusi. Kuni selleni oli ta temasse umbusu ja vaenuga suhtuvate poolakate-leedulastega formaalselt sõjajalal. Esimese

⁷⁴⁹ Датский архив, nr 383.

⁷⁵⁰ Samas, nr 385.

⁷⁵¹ Endine Taani kuninga Christian III salasekretär, jurist, viibis Liivimaal arvatavasti eriülesannetega 1555. a-st alates, olles erinevate tööandjate, nt Liivi ordu teenistuses.

⁷⁵² Magnus Frederik II-le, 6. aprill 1578. TKUA. Livland A I:2.

⁷⁵³ Kirjad on lühidalt refereeritud – Schiemann, 100.

⁷⁵⁴ J. Buring ja tema abilised hõivasid 1577. a lõpus Magnusele sama aasta augustis lühikest aega kuulunud Turaida, Võnnu ja Ungurpils lossid ning ka Lemsalu ja Burtnieki.

⁷⁵⁵ Vt Donnert, 207; Фортен, I, 459.

sammuna saatis Magnus Varssavisse Schrapferi koos tolle kirjas nõutud vormikohaselt vormistatud dokumendiga, milles palus kuninglikku kaitset ja kaitsesalka Kuramaa piiskopkonna jaoks, kuid märkas oma sõnul kuninga õukonnas “palju pahasoovijaid”. Tõenäoliselt tähendab see, et asjale ei antud seimil käiku. See tõttu pöördus Magnus Vilno vojevoodi Mikołaj Radziwili⁷⁵⁶ poole. Radziwili küsis Batorylt juhtnõore. Magnuse saadikud viibisid Varssavi seimil 31. jaanuarist kuni 26. märtsini ning saavutasid lõpuks kaitsekirjade saamise, mis Magnuse seletuse kohaselt tuli aga lausa smugeldada tema juurde Aizputesse, kus ta koos Jan Chodkiewicziga viibis ja need 24. aprillil kätte sai.⁷⁵⁷ Tegemist polnud endiselt korrektsete, riikliku garantiiga dokumentidega, vaid kuninga isiklike kirjade ja instruksioonidega oma otsestele alluvatele. Kergelt ei läinud küsimuse lahendamine ka edaspidi. Alles 9. septembril 1578 allkirjastas kuningas Stefan kauges Lvovis (Lembergis) Magnuse soovitud kinnitused, kuid needki polnud paraku lõplikud ja kindlalt siduvad. Magnus suundus nüüd talle vastu tulnud saatesalga kaitse all ise Bauskasse, kus Radziwili võttis kuninga nimel vastu tema alistumise Rzeczpospolitale ning kinnitas tema valdusõigused nii Kuramaa piiskopkonnas kui ka losside üle Üleväina-Liivimaal. Taani kuninga õigustest Kuramaal või Kettleri ja tema vanema poja Friedrichi pärimisõigustest, mille kohta Magnus enne “Liivimaa kuningaks” hakkamist ja tõenäoliselt ka pärast oma Kuramaale naasmist lubadusi oli jaganud, nimetades Friedrichit oma nõunike ees “kasupojaks ja pärijaks”⁷⁵⁸, lepingus juttu ei olnud.

Reinhold Heidenstein, kes Stefan Batory sekretärina (küll alles alates 1582. aastast, kuid kuninga lähikonnas juba varem) oli kahtlemata väga hästi informeeritud, esitab põhimõtteliselt samasuguse sündmustekäigu kirjelduse, kinnitades niisiis Magnuse andmeid:

/.../ kokkudes Mokva tsaari julmusest, sest too kavatses, võtnud talt ära kindlused Liivimaal, saata teda tatarlaste piiridele, ja saades salasõnumi kaudu teada, millises ohus ta viibib, otsustas Magnus temast lahku lüüa ja väljudes vähehaaval tema võimu alt, põgenes Lemsallu, seejärel lähemale Riiale ja kuninglikele piiridele ning palus Kuramaa hertsogi ja oma saadikute vahendusel kuningat kirjades, et too võtaks ta taas oma kaitse alla. Kuningas, omamata selget ettekujutust olukorrast, sest Magnuse lahkumisest liikusid erinevad jutud ja polnud selge, kas tema vend, Taani kuningas kiidab heaks seda tema kavatsust ja kas ta üleüldse koos ülejäänud sugulastega osaleb kuidagimoodi tema saatuses, ei andnud selget vastust tema võimu alla tulemise küsimuses, kuid andis mõista, et tal on lubatud elada ohutult Liivimaal, kasutades seaduse üldist kaitset. Seejärel, kui Liivimaale suundus Mikołaj Radziwili, Vilno vojevood, lubas kuningas tal seal korraldada prints Magnuse asi nii, nagu ta leiab olevat kasuliku riigile. Kui too jõudis Kuramaale ja tema juurde saabus Magnus, siis võttis ta tema koos kõigi tema valdustega kuninga nimel kaitse alla ja võttis talt ustavusvande kuningale. Alistumise tingimused olid järgmised: kuningas kas jätab talle need valdused, mis tal nüüd on, samade õigustega kui need, mis on teistel läänivalitsejatel, või annab talle teised kusagil mujal, mitte sugugi halvemas olukorras, vastavalt tema suguvõsa ja perekonna väärikusele.⁷⁵⁹

Paar aastat hiljem, Pihkva ebaõnnestunud piiramise ajal 1581–1582 levisid rahulolematuks muutunud Poola-Leedu armees tõepoolest kuulujutud, et kuningas tahtvat Liivimaa oma vennapoegadele läänistada (mis oli tegelikkuses ilma seimi nõusolekuta – ja selle saamise perspektiivituse tõttu niisiis üleüldse – võimatu), kuid Heidensteini äratoodud piirangu põhjused ei seisnenud ilmselt neis kuninga teoreetilisel ju siiski võimalikes kaalutlustes. Holstein-Gottorpi hertsogi Adolfi taotlused Liivimaale olid jäänud otsese poliitilis-diplomaatilise järjeta, kuid oli ilmunud uus nõudleja. Heidensteini teatel olevat Jan Chodkiewicz “kadedusest Adolfi vastu” läkitanud Johann Taube Saksa ordu kõrgmeisteri Heinrich von Bobenhauseni (ametis 1570–1590/95) manu veenma viimast omalt poolt Liivimaad Poola-Leedu läänina ordule taotlema. Selleks polevat vaja muud kui kallutada kingitustega enda poole mõned tähtsamad senaatorid. Taube saavutas eesmärgi ja kõrgmeister saatis 1579, Polotski piiramise ajal, Stefan Batory juurde oma saatkonna. Kuningas otseselt ei keeldunud, kuid teatas, et asja peab arutama seimis ning saatis saadikud Vilnosse, seejärel lisas pakutud lepingutingimustesse lisaklausli suuremate sõjalaenude osas ordult, millega nõustumiseks saadikuid polnud volitusi. Saatkont lahkus Varssavisse ja lõpuks üleüldse, saatmata kokkuvõttes midagi korda.⁷⁶⁰

Magnus pöördus ka Johan III poole, et olla kindel nendevahelise sõjaseisukorra lõppemises, ja olevat muuhulgas saavutanud oma kantsleri Dietrich Farensbachi vabastamise.⁷⁶¹ Viimane asjaolu on ebaselge. Farensbach viibis nimelt Taani võimualal Haapsalus, kui moskoviidid ja Magnuse mehed selle 1576 hõivasid, ja kirjutas selle kohta hilisema ametliku juurdluse ajal tunnistuse.⁷⁶² Nii et 1576. a ei olnud Farensbach otseselt rootslaste vang ega Magnuse avalik pooldaja. Võeti ta hiljem uuesti vangi (ehkki Taanil Rootsiga hetkel

⁷⁵⁶ Mikołaj Radziwili Punane (1512–1584), vürst, Leedu suurhetman 1553–1566 ja 1576–1584, suurkantsler alates 1566.

⁷⁵⁷ Hertug Magnus, 82.

⁷⁵⁸ **Henning**, 73a–b.

⁷⁵⁹ **Гейденштейн**, 18–19.

⁷⁶⁰ Samas, 80.

⁷⁶¹ **Busse**, 129.

⁷⁶² Датский архив, nr 360. Analoogilisi säilinud tunnistusi Läänemaa losside kaotamise asjaolude kohta andsid siis *Hauptman* Joachim Starck, kes selle eest peagi ka hukati, Reinhold Üxküll noorem, Johann Brackel, Johann Hastfer, Wilhelm Üxküll, Heinrich Knorr jpt.

sõda ei olnud)? Naasis äraandmiskahtlustuste alla sattununa Magnuse poolele ja langes taas rootslaste kätte? Muide, ka kõik teised eelnenud viites loetletud ja Läänemaa losside kaotamise süüasjas kahtluse all olnud mehed olid varem kuulunud Magnuse leeri; neist Brackel on arvatavasti identne Hans von Brackeliga⁷⁶³, kes oli kümme aastat olnud hertsog Magnuse lähikondlane.

Enne kui Magnus end lõplikult Poola-Leedu kaitse alla andis, üritas ka Rootsi teda oma alamlusse meelitada. Kas Tallinnast või koguni Stockholmist läkitati saadikud kõigepealt Riiga, seejärel Kuramaa hertsogi juurde, lõpuks Kuramaa piiskopkonda ja lasti teatada, et kui Magnus “enam moskoviitidega tegemist ei tee ja neid vaenata” aitab, “siis tahaks Tema Kuninglik Kõrgus kõigel /.../ pahameelel langeda lasta” ning tehti ettepanek, et Magnus paluks end Rootsi kaitse alla võtta. Selle peale vastanud Magnus 15. augustil mitte otsese keeldumisega, vaid vabandusega, et on juba pöördunud Poola krooni poole ja peab esmalt ära ootama vastuse sealt.⁷⁶⁴ Võimalik, et Magnuse poolt Batoryle edastatud Rootsi-poolne pakkumine kiirendas tema Poola-Leedu kaitse alla võtmise protsessi. Bauskas toimunud tseremooniade järel teavitas Magnus toimunust viisakalt Rootsi kuningat. Igatahes oli tema sõjaseisukord Rootsiiga sellega lõppenud.

Vastupidiselt sageli arvatule ei kaotanud hertsog Magnus põgenedes oma Karksit, Helmet jm valdusi Üleväina-Liivimaal. Ta lihtsalt pööras tsaarile selja. Küll kaotas ta peagi Põltsamaa, mille garnison Magnuse muudest valdustest isoleerituna tema lahkumise järel Rootsile alistus ja sellega venelaste rünnakute märklauaks muutus. Põltsamaa vallutasid venelased 25. juulil 1578. Ellujäänud kaitsjad võeti alistumistingimusi rikkudes vangi, müüdi orjaks või surmati, neist 200 “sakslast” viidi Moskvasse ja hukati seal.

Ei ole täpsemalt teada, kes moodustasid Pilteneesse naasmise järel lisaks juba nimetatud Geilsheimile hertsog Magnuse nõunikeringi. Tema vanast lähikonnast oli osa hukkunud, osa surnud loomulikku surma, osa poolt vahetanud või Magnuse lossidesse Üleväina-Liivimaal maha jäänud. On ilmne, et Saaremaa ja Läänemaa aadel teda enam aktiivselt toetada ei saanud ega tahtnudki. Vanade nõunike asemel kerkisid eriti esile stiftifoogt Carl Zoege ja tolle peatse surma järel (1578) Johann Behr, samuti ülemhauptman, hiljem stiftifoogt Emmerich von Mirbach. Jaanuarist 1581 on nõunikuna teada veel Ernst von Sacken juunior.⁷⁶⁵

Kuningatiitlit Magnus nüüd enam ei kasutanud, kuid see ei tähenda, et ta oleks kõigist oma taotlustest loobunud. Magnus tituleeris end nüüd avalikes dokumentides nii – *Jumala armust Meie, Magnus Liivimaal, Saaremaa, Läänemaa ja Kuramaa stiftide isand, Tallinna stifti administraator...* jne.⁷⁶⁶ Niisiis pretendeeris ta endiselt oma kunagistele valdustele, mis olid nüüd Taani, Rootsi ja osalt veel Venemaa käes.

Uutes oludes – eriti seepärast, et tema valdusõigused Piltene stifti ja valduste üle Üleväina-Liivimaal jäid Poola-Leedu seimi poolt kinnitamata – jätkas Magnus sugulaste vahendusel lepituse otsimist Frederik II-ga, kes oli 1572. aastal temaga suhted katkestanud. Vend ei vastanud endiselt tema kirjadele. 1579. aasta kevadel saatis Magnus teele järjekordse saatkonna, kuhu kuulusid J. Behr ja R. Geilsheim. Saatkond sai vahepeal Magnuse toetamisest juba peaaegu loobunud Saksi kuurvürstilt toetuskirja Stefan Batoryle äravõetud Liivimaa losside asjus ja järjekordse pöördumise Frederik II poole. Viimane pidi jõudma Frederiku kätte tingimusel, et hertsogid Ulrich, Adolf, Hans Vanem ja Hans Noorem sellele samuti alla kirjutavad. Behril õnnestuski kõik vajalikud allkirjad saada⁷⁶⁷ ning läkituse võis kuningale edasi toimetada. Küllap selle missiooniga seoses Magnuse 1579. aasta eneseõigustuskiri koostatud ongi. Et kirjas kajastatud sündmustik lõpeb aga 1578. aastaga ja selle lõpus palutakse sugulaste toetust Poola-Leedu kuningakojas, pole päris välistatud ka veidi varasem dateering ja muu kirjutamisajend. Magnus töötas kõikidele asjaosalistele mingit tasu Liivimaal. Näiteks hertsog Adolfile pakkus ta nelja lossi, kui läbirääkimised Poola kuningaga õnnelikult lõppevad. Oma vastukirjas 6. maist 1579 tänas onu pakkumise eest ja võttis selle vastu.⁷⁶⁸

Suguvõsa survest hoolimata ei soovinud Frederik II siiski ka nüüd vennaga leppida ning põhjendas pikemas vastuses 8. juunist 1579 kuurvürstile ja hertsog Hans Nooremale (küllap ka teistele asjaosalistele, kuid neile saadetud kirju pole teada), miks ta Magnusega lepitust ei soovi. Kuningas heitis ette, et Magnus ajas iseseisvat välispoliitikat hoolimata sellest, et enne Põhjamaade seitsmeaastase sõja puhkemist oli andnud lubaduse sellest hoiduda; et Magnus oli õhutanud venelaste sissetungi Läänemaale 1575. aastal ja osalenud pärast seda, kui taanlased piirkonna samal aastal uuesti hõivasid, uutes rünnakutes, mis ulatusid isegi Saaremaale; et

⁷⁶³ Landsassen und Bürgerschaft aus Ösel im Jahre 1573, 87.

⁷⁶⁴ Hertug Magnus, 83.

⁷⁶⁵ Schieman, 102.

⁷⁶⁶ Nt Busse, 141, viide 1. Tegemist on tunnistusega 3. novembrist 1579 Otto Lodele Metskülli mõisa läänistamise kohta Piltene lähistel.

⁷⁶⁷ Selle 6. aprilliga 1579 dateeritud ja kõigi kolme allkirjaga dokumendi koopia asukoht on: TKUA. Livland A II:7. Akter og Dokumenter vedrørende det politiske Forhold til Livland 1560–1562 (1579).

⁷⁶⁸ Kiri on refereeritud: Schieman, 101, märkus 25.

Magnus oli toonud Liivimaale õnnetusi ja häda, piirates muuhulgas Tallinna ja Pärnut, mis ilmnevat selgelt ka Balthasar Russowi (keda kuningas küll nimeliselt ei maininud) äsjailmunud Liivimaa kroonikast.⁷⁶⁹ Ka kõik hilisemad lepituskatsed jäid kuni Magnuse surmani tulutuks.

Magnus proovis venna toetuse puudumist ja poolakate varjatud vaenuga segatud kahtlustusi kompenseerida oma sugulastest ja hõimlastest riigivürstide koalitsiooni loomisega. Sellesse pidid kuuluma Holsteini hertsogid, Saksi kuurvürst, Braunschweig-Lüneburgi hertsog, Mecklenburgi hertsogid... Magnus lootis arvata-vasti, et nende abiga õnnestub korraldada jõuline interventsioon Liivimaale, mis teisi osapooli sündinud tõsi-asjadega leppima sunniks. Asi jõudis juttudest veidi kaugemale, kuurvürst August näiteks laenas Magnusele 20 000 taalrit, hertsog Johann Vanem aga saatis lauahõbedat.⁷⁷⁰ Kavatsusest ei tulnud siiski midagi, sest alul ei tahtnud Magnuse hõimlased minna avalikku vastuollu Taani ja Poola-Leedu kuningatega ning seejärel lõppes Liivi sõda ja toimus Liivimaa selgepiirilisem jagamine, kuid ka ainult plaanina tähendasid need kavatsused seda, et Magnus valmistus hülgama oma järjekordset süserääni – Stefan Batoryt.

Liivi sõja lõpp ja Magnuse surm

Tänu Võnnu tagasivõtmisele oli Magnuse lossidel põhja pool Väinat kindel ühendus ja seljatagune leedulaste poolt olemas. Teadaolevalt Magnuse lossid (peale Põltsamaa ja Lemsalu) Liivi sõja ajal enam piiramisi üle elama ei pidanud, otseses ohus ei olnud, kui arvukate röövsalkade edasi-tagasi luusimist mitte arvestada. Mõistagi ihkas Ivan Julm aga kättemaksu. Juba 1578. aasta jaanuaris nõudis Teenismõisate prikaas, et Pärnu vojevoodid hõivaksid Karksi ja Ruhja piirkonna mõisad ja külad, selle võimatuse korral aga rüüstaksid need alad. Viljandi ja Tartu vojevoodid said samasuguse käsu Karksi ja Helme piirkonna kohta.⁷⁷¹ Midagi tõepoolest ka hõivati, sest hiljem taotleti mitu nende piirkonna küla vene teenistuslaste poolt teenismaaks.⁷⁷² 1578. aastal läbi Liivimaa Moskooviasse reisinud Taani saatkonda eesotsas riiginõunik Jacob Ulfeldtiga mõnitati ja ähvardati põhjalikult, ehkki neil polnud seoses Magnusega mingit asja ajada. Ulfeldtil oli käsk sõjaseisukord Taani ja Venemaa vahel rahulepinguga lõpetada ja Läänemaa tagasi nõutada, oli aga sunnitud leppima ainult vaherahu ja *status quo*'ga, et üldse eluga tulema saada. Lisaks pidi ta kuningas Frederiku nimel ametlikult loobuma pärimisõigusest hertsog Magnuse valdustele ja tolle vallasvarale tema surma korral – muidugi tsaari kasuks. Kodumaal võeti Ulfeldt volituste ületamise eest vastutusele, heideti riiginõukogust välja ja saadeti erru, aga sõda kuningas Frederik siiski ei jätkanud.⁷⁷³

Peamine põhjus, miks tsaar Magnusega arveid ei saanud õiendada, oli Liivi sõja käigus toimunud pööre. Rootsi ja Poola-Leedu tegutsesid nüüd Moskoovia vastu üheskoos, ehkki ametlikult mitte liidus. Venemaal muutus maa laastatuse, rahvaarvu drastilise languse ja teenistuslaste laostumise tõttu aina raskemaks üldse väge kokku saada. 1578. aasta talvel kukkuski esimene sõjakäik Võnnu tagasivallutamiseks seetõttu läbi: vojevoodid suundusid Pihkvast Võnnu asemel Tartusse (rohkem selleks, et üldse kuhugi minna), sest teenistuslasi lihtsalt ei ilmunud piisaval hulgal kohale. 1578. aasta 21. oktoobril saavutati järjekordse Võnnut kimbutanud Vene piiramisväe üle hiilgav ja täielik võit. Vene ratsavägi põgenes juba lahingu alul ja jalavägi notiti maha; surmasaanud moskoviite ja tatarlasi oli olnud 6022. Mingit äraspidist kangelaslikkust näitasid üles ainult vene suurtükimehed, kes üldise põgenemise ajal endid oma suurtükkide külge poosid. Rootslased ja leedulased kaotasid kõigest sadakond meest. Stefan Batory surus peagi seimis läbi erakorralised maksud ja mobilisatsioonid ning võttis aastail 1579–1582 ette kolm suurt pealetungi, mis viisid tema armee sügavale Venemaale.

Hertsog Magnus ei osalenud teadaolevalt Võnnu lahingus, kuid oli ilmselt kuidagimoodi kogu kampaaniaga seotud või kasutas kiiresti selle vilju. Detsembris 1578 kuulati Tallinnas üle kaks Põltsamaa vojevoodi poolt talupoegadeks maskeerituina linna saadetud ja seal tabatud salakuulajat – “poolsakslane” Evert Korssvater Paidest ja sakslane Michael Schmidt Lihulast, kes mõlemad hukati hiljem 9. veebruaril 1579. Muu huvitava hulgas teatasid nad, et hertsog Magnus olevat Karksisse jõudnud (konteksti järgi otsustades hiljuti, pärast Võnnu lahingut, niisiis novembris või detsembris) ja nõudnud kohe igalt adramaalt kaks vaati õlut.⁷⁷⁴ Vaevalt ta nii suurt kogust isiklikuks tarbimiseks vajas, küllap läks see võidukale liitlasväele. Ühtlasi on see fakt veelkordseks tõendiks, et Magnus ei kaotanud pärast Ivan Julma teenistusest lahkumist kontrolli oma Üleväina-Liivimaal asuvate valduste üle.

⁷⁶⁹ Hertug Magnus, 56.

⁷⁷⁰ Schieman, 96.

⁷⁷¹ Документы Ливонской войны, 59–60, 91–92.

⁷⁷² Samas, 176–181.

⁷⁷³ Vt selle saatkonna kohta: Helk, V. Taani kuninga saatkonna Moskva-reis läbi Eesti 1578. aastal. – Tuna 2/2001.

⁷⁷⁴ Vares, 636–637.

1579. aasta talvel tungis Leedu välihetman vürst Krzysztof Radziwill⁷⁷⁵ mitme tuhande leedulase, poolaka, tatarlase ning umbes tuhande Liivimaa ja Kuramaa mõisamehega Tartu piiskopkonda, laastas seda ja põletas maha Kirumpää lossi. Ka selle sõjakäigu kohta pole teada, et hertsog Magnus selle kaasa tegi, kuid kindlasti tegid seda tema mehed vähemalt sõjaretke teele jäänud Karksist, Helme, Härgmäelt ja Ruhjalt. Magnus oli olukorras, kus tal tuli oma lojaalsuse tõendamiseks nii või naa kuningas Stefani Venemaa-kampaaniates kaasa lüüa. Aasta hiljem, 1580, pidi ka hertsog ise osa võtma liivimaalaste ja kuramaalaste sõjaretkest, mille üldjuht näib olevat olnud Berthold Bütlér (Bartholomeus Butler).⁷⁷⁶ Sõjakäik ulatus Vastseliinani, niisiis päris Vene piirini. Magnuse osalemine sõjakäikudel võib mõistagi tähistada nii tema uusi lootusi kui ka olla märgiks tema langemisest senisest suuremasse sõltuvusse Poola-Leedust.

1581. aasta kampaania ajal, mil Poola-Leedu peavägi piiras Pihkvat, osalesid selles ka liivimaalased. Kettler saatis Pihkva alla oma väepealiku Bütléri tõenäoliselt ühe lipkonnaga; liivimaalastest moodustatud lipkondadega saabusid ka Klaus Korff ja Wilhelm Plater. Piiramise ajal jätkus sõjategevus ka Liivimaal. Leedulased koos Riia abiväega vallutasid Macicej Dembiński juhtimisel Lielvärde ja Aizkraukle lossid ning piirasid Koknest, mis nälja tõttu oleks peagi pidanud alla andma, kuid sõda jõudis enne lõppeda. Johann Büring vallutas Purila. Thomas von Emden vallutas Salatsi. Hertsog Magnus tungis taas Tartu stifti ja vallutas teist korda vahepeal osaliselt taastatud Kirumpää.⁷⁷⁷

Edasi tuleb meie teadmistes Magnuse elukäigu kohta umbkaudu kahe aasta pikkune tühi, millest on andmeid peamiselt vaid tema tütre ristsete, mõnede läänikirjade andmise jmt kohta. 1580. aastal läbi Kuramaa reisinud J. Horsey viibis lühemat aega Piltenes Magnuse pool. Too olevat inglasi jämedalt kohelnud, sest viimane polevat jaksanud juua nagu tema. Horsey vastab oma mälestustes samasuguse ebasõbralikkusega, väites, et Magnus oli juba “ära raisanud ja oma sõpradele ja kasutõtardele andnud enamiku neist linnadest ja lossidest, väärisasjadest, rahast, hobustest ja rakmetest”, mis ta tsaarilt Maria kaasavaraks olevat saanud, elas laaberdavat elu ning suri peagi vaesena kui kerjus.⁷⁷⁸

Jam Zapolje rahulepingu sõlmimine 1582. aasta alul Poola-Leedu ja Moskoovia vahel oli Magnusele arvatavasti lõõgiks. Liivimaa ümberjagamise lõpulejõudmine (ehkki Rzeczpospolita ja Rootsi vastuolud püsisid ja Stefan Batory taotles seimilt isegi nõusolekut Rootsi Liivimaalt sõjaga väljalöömiseks, millest seim keeldus) tähendas tema ambitsioonide – niivõrd, kuivõrd neid veel oli – krahhi. Kuidas ta uues olukorras käituda kavatses, pole teada. Pealegi haigestus ta peatselt tõsiselt. Midagi ta siiski kavandas, sest enne oma surma jõudis ta algatada uue diplomaatilise missiooni oma sugulaste kaasamiseks, oma olukorra muutmiseks. Paraku ei tea me sellest midagi peale toimumise fakti enda.

18. märtsil 1583. aastal, kella viie ajal hommikul suri hertsog Magnus oma Piltene lossis 42 aasta vanuselt. Tema surm pidi olema küllaltki ootamatu, ehkki ta oli juba mõnda aega põdenud, sest pärandi kohta polnud tehtud mingeid siduvaid korraldusi. Teoreetiliselt oli Magnuse Karksi, Helme, Härgmäe ja Ruhja losside ning kihelkondade näol Poola-Leedu õiguskorra kohaselt tegemist kuninga annetatud läänidega (staarostkondadega), mis olid isiklikud ja eluaegsed ning kuulusid valdaja surma korral riigile tagastamisele. Kuramaa piiskopkonna osas olid tema valdusõigused samuti kahtlased – ta oli seal teoreetiliselt olnud valitud, kõigest eluaegne, mitte pärilik valitseja. Kuramaal lisandusid veel Kettlerite pretensioonid. Niisiis langesid Magnuse haiguse ajal Dundagast Piltenesse tulnud lesk ja tütar pärijatena kohe kõrvale. Kõigile oli selge, et maavaldused lähevad Rzeczpospolitale ja kuningas Stefan kas siis annab või ei anna Piltene stifti edasi Kettleritele. Pigem ei anna, sest niigi vähese võimuga ja kibestunud hertsog Gotthard polnud kuninga silmis erilises aus. Perspektiiv jääda poolakate-leedulaste otsevõimu alla, saada rekatoliseeritud ning üle elada samasugused ümberkorraldused, nagu parajasti Üleväina-Liivimaal ja Riias läbi viidi, piltenelasi ei rõõmistanud. Kiiresti otsustati hertsog Magnuse surma nii kaua kui võimalik saladuses hoida ning saadeti erikuller Saksamaale, järele veel Magnuse eluajal sinna reisinud Johann Behrle ja Jürgen Farensbachile. Läkituses

⁷⁷⁵ Eluaastad 1547–1603. Leedu välihetman, Trakai kastellaan, Leedu allkantsler, sj Vilno vojevood ja Leedu suurhetman, korduvalt Poola-Leedu vägede juhataja Liivimaal.

⁷⁷⁶ Russowi teada oli see nimi hoopis Jürgen Butler. Bütlér oli siiski kuramaalane ja eeldame seetõttu, et S. Henning teadis paremini.

⁷⁷⁷ 17. sajandi alguses oma väga mahuka ladinakeelse kroonika *Livonicae historiae compendiosa series ab anno 1158 usque ad annum 1610* koostanud Viljandi katoliiklik praost Dionysius Fabricius märkis selle sõjakäiguga seoses, et *Dux Magnus Kiriempe occupat* – hertsog Magnus hõivas Kirumpää (Busse, 136, viide 1).

⁷⁷⁸ Гопцеи, 78. Muide, Horsey saabus Kuramaale Moskvast läbi sõjast haaratud Liivimaa ja Saaremaa; Saaremaal peeti ta kinni, kuid vabastati asehaldur J. Üxküllilt poolt mõni aeg hiljem, kui selgus, et Horsey oli Moskvas heades suhetes Üxküllilt seal vangistuses viibinud tütrega, keda Horsey oli viimati kohanud vaid kümme päeva varem – veelkordne näide tegelikest liikumiskiirustest isegi keerulistes sõjaegetes oludes, rüüstatud maal ja riigipiire ületades!

anti teada hertsogi surmast, Behri valimisest Piltene asehalduriks ja otsusest paluda Taani kuningat piiskopkond oma kaitse alla võtta. See viis kaheaastase relvakonfliktini Piltene ja Poola-Leedu vahel (1583–1585), mis reguleeriti lõpuks kompromissiga.

Magnuse surnukeha maeti Piltene kirikusse, kust tema põrm alles 1662. a Taani viidi ja Taani kuningaperekonna matmispaika Roskilde katedraali ümber maeti.

Hertsog Magnuse lesk Maria ja tütar Jevdokija elasid tema surma järel sealsamas kuni Piltene loovutamiseni poolakatele. Seejärel asusid nad Riiga, kus nad majutati endisse ordulossi ja määrati ülalpidamiseks pension. Kuid ikka alles kahekümnendates eluaastates lesk ja keiserlikku-kuninglikku verd laps olid kõigile osapooltele probleemiks. Kõige enam siiski moskoviitidele, kes nägid nende välismaal viibimises dünastilist hädaohtu. Nimelt olid Maria ja Jevdokija lisaks uuele tsaarile Fjodorile ainsad elusolevad Moskva dünastia liikmed, sest Ivan Julma noorim poeg Dmitri (tema seitsmendast, mittekanoonilisest abielust) oli kuulutatud ebaseaduslikuks. Seepärast hakati Mariat kirja teel ja saadikute (teiste seas J. Horsey, kes külastas endist kuningannat Riias 1585. aastal) abil meelitama kodumaale naasma. Eriti peale käia ei tulnudki, sest mida oli üksikul lapsega naisterahval võõral maal, võõraste keelte seas ja ilma varanduseta teha? Seda enam, et Moskvast töötati talle seisusekohast – niisiis kuninglikku – elujärge. Riias aga olevat Mariat tema sõnade järgi hoitud kui vangi, tal polevat olnud teenijaskonda (ehkki ka vestluse juures Horseyga viibis üks tema õuedaam) ning Poola kuningas ja valitsus olevat tahtnud saada kasu tema päritolust ja verest (viimast väidet võiks käsitada ka Maria-poolse surveavaldusena). Mingil juhul aga ei soovinud ta sattuda kloostrisse.⁷⁷⁹ Kuningas Stefan Batory andis nähtavasti asjale oma õnnistuse ja 1586. a reisis Maria koos tütre ja suure Vene maalt tulnud saatjaskonnaga minema. Moskvast püüti ta nunnaks Marfa nime all (millega oli välistatud tema tõus troonile) ja majutati koos lapsega Pjatnitski kloostrisse Moskva lähistel, Troitse-Sergi suurkloostri külje all. Jevdokija suri sealsamas 17. märtsil 1589. Mõnede Lääne autorite teada suri Maria 1597, kuid usaldagem siinkohal venelasi, kel oli võimalik selles oma silmaga veenduda. Tegelikult elas Maria kloostrivaikuses veel hulga aastaid. 1609. aastal kandsid Troitse-Sergi mungad tsaar Vassili Šuiskile ette, et Maria mässab kloostris, nimetab samal ajal Moskvat blokeerinud Vale-Dmitri II oma vennaks, on kirjavahetuses viimase ja Jan Piotr Pawel Sapiehaga, kes juhatas Troitse-Sergi piiramist “tušinlaste” poolt. Ta lahkus siit-ilmast kas 13. juunil 1613 või millalgi 1614. aasta suvel u 53-aastasena.⁷⁸⁰

⁷⁷⁹ Горсей, 96.

⁷⁸⁰ Пчелов, Е. Рюриковичи: История династии. Москва, 2002, с. 400. Vt tema kohta veel: Цветаев, Д. Мария Владимировна и Магнус Датский. – Журнал Министерства Народного Просвещения, 1878, № 4.

KOKKUVÕTE

Hertsog Magnuse ilmumine Liivimaale ja selle poliitikasse oli tingitud nii Taani ajaloolistest ambitsioonidest Eesti alal, mis Liivimaa konföderatsiooni lagunemise perioodil paratamatult võimendusid, Oldenburgide dünastia siseprobleemidest, Augsburgi usurahule järgnenud suhtelisest valikute vähesusest nende probleemide lahendamisel kui ka konkreetsetest arengutest Liivimaal. Teatud osa liivimaalasi nägi juba päris Liivi sõja algusest peale pääsemist sõjakoledest ja Liivimaa jagamisest mitte sõjas, vaid kokkuleppes Venemaaga, milleks vajati aga vahendajat mingi välisjõu näol, kelleks omakorda mitmel põhjusel kõlbas enim Taani. Selle väite kasuks eksisteerib hulgaliselt dokumentaalseid tõendeid. 1559/60 üheks Liivimaa maaisandaks saanud, kuid ühtlasi Taanit esindanud hertsog Magnus sobis kõige paremini sellist lahendust – Liivimaa konföderatsiooni mingis vormis säilimine ja kompromiss Venemaaga – toetanud jõudude käilakujuks, ehkki kandidaate oli eri ajal teisi. Samas ei soovinud sellise valiku kasuks otsustanud osa liivimaalastest nähtavasti alluda Taani riiklikele huvidele, vaid püüdsid jõudumööda ajada omaenda poliitikat. Isiklike võimuambitsioonidega hertsog Magnus oli selliselt orienteeritud ringkondade toel peamine võimupretendent eelkõige Eesti alal aastail 1560 ja 1570–1571. Taani toetuse minetanud Vene tsaari vasallina peeti teda Üleväina-Liivimaal Moskoovia otsevõimu alt päästvaks alternatiiviks veel 1577.

Pärast teda 1560. aastal esialgse kiire edu järel tabanud sõjalis-poliitilist ja finantskrahhi oli Magnus ajutiselt, 1561–1566, allutatud Taani kuninglike asehaldurite kontrollile, kuid ta üritas ka sel perioodil mõningal määral ajada Taanist eristuvat poliitikat, suurendada oma võimubaasi ja sissetulekuid, vabaneda Frederik II eestkostest ning läheneda Poolale-Leedule ja Kuramaa hertsog Gotthard Kettlerile. Niisiis (ehkki küsimuse selline asetamine tähendab probleemi väga suurt lihtsustamist ja järgnevalt väljatoodud suhe oli pigem võrdelise kui pöördvõrdelise isloomuga) tuleb pidada tõenäoliseks oletust, et mitte niivõrd Magnus ei suunanud oma lähikonda, kuivõrd tema lähikond teda. See lähikond kujunes suures osas välja kohe Magnuse Liivimaale saabumise järel 1560 ja koosnes peamiselt liivimaalastest. Hertsog Magnuse tähtsamad liivimaalastest nõunikud ja toetajad on allikatest tuvastatud ja püütud nende konkreetset rolli võimalust mööda avada. Iseloomulik on, et mitteliivimaalastest nõunikke Magnusel peaaegu ei olnudki, kui algusaegade riigisakslane Dietrich Behr ja oma saatuse Liivimaaga sidunud oldenburglane Christian Schrapfer kõrvale jätta.

On ilmne, et hertsog Magnus sai toetuda eelkõige talle kuulunud Saare-Lääne ja Kuramaa stiftide (mis on ka loomulik) ning Tartumaalt põgenenud aadlile. Eesti alal oli Saare-Läänemaa aadli toetus Magnusele tema tegevuse alguses pea üldine, kuid ka tartumaalaste puhul oli see märkimisväärselt lai. Magnuse iseseisva, s.o Taani kroonist sõltumatu tegevuse kõige aktiivsematel aegadel, eriti 1560, 1565 ja 1570–1571, toetas teda kõige järgi otsustades ka suur(em) osa Harju-Viru-Järva aadlist, 1570–1571 ka märkimisväärne osa endise Riia peapiiskopkonna aadlist. Seejuures väärub arvestamist asjaolu, et Eesti (s.o Tartu ja Saare-Lääne stiftide ning Harju-Viru; mujal endistel orduadel oli aadlit napilt) ja Läti ala (peamiselt Riimaa) aadel kujutasid endast paljudele eranditele vaatamata kahte teineteisest eraldiseisvat suguvõsade süsteemi. Neist olid selgemalt (küllap ajalooliste ja geograafiliste tõsiasiade tõttu) hertsog Magnuse selja taga Eesti ala aadlimehed. Aadel osales poliitikas perekondlike klannide ja abieluliitidena. Ehkki nad võimalikest võimuvahetustest nende elule, positsioonile ja omandile tulenevate riskide maandamiseks kindlasti oma suguvõsade mõjukaid liikmeid ka teiste osapoolte, eelkõige Rootsi ja Poola-Leedu leeri suunasid, annab ühe või teise perekonna liikmete sagedane esinemine hertsog Magnuse lähikonnas alust oletuseks, et vastav suguvõsa oli vähemalt ajutiselt panuse temale teinud. Sellisteks suguvõsadeks olid näiteks Üxküllid, Farenbachid, Vitinghofid, Zoeged, Wrangelid, Kursellid, Taubed, Stackelbergid, Ungernid, Rosenid, Tiesenhausenid, Buxhoevidenid, Wulfid ja Bra(c)kelid. Neid osalt väga arvuka liikmeskonnaga suguvõsadsid tervikuna Magnuse avalikeks või salajasteks toetajateks pidades (mis oleks küll lubamatult suur ja tõestamatu üldistus) tähendaks see juba ligemale poolt Eesti ala aadelkonnast. Igatahes kujutas see endast kohaliku aadli eliiti, juhtivat osa, Magnuse liivimaalastest nõunikud aga olid oma suguvõsade väljapaistvad esindajad. Liivimaa aadli ulatuslik toetus Magnusele oli, nagu eespool öeldud, ilmselt tingitud lootustest aidata Liivimaa Taani abiga välja sõjast Venemaaga, säilitades ühtlasi riigiõigusliku sideme Saksa Rahva Püha Rooma Keisririigiga. Stettini rahu sõlmimise järel detsembris 1570 muutus situatsioon radikaalselt ja Magnuse toetusbaas liivimaalaste seas ahenes järsult, muutes Magnuse täielikult sõltuvaks Ivan Julmast. Üleväina-Liivimaa aadli valikud 1577. aastal ei tulenenud enam poliitilistest sümpaatiatest, vaid enesealalhoiuinstinktidest. Magnuse toetamine tõi paljudele aadlisuguvõsadele kaasa raskeid repressioone eriti moskoviitide (1577–1578), kuid ka Rootsi ja Poola-Leedu võimude poolt, mille järel häabusid veel säilinud toetuseriismed alates 1577. aasta sügisest.

Hertsog Magnuse toetust Liivimaa linnades on raskem hinnata. Võrreldes Harju-Viru rüütelkonnaga oli näiteks Tallinna raad ja küllap siis ka kodanike enamus Taani ja Magnuse suhtes märksa reserveerituma hoiakuga. Tartu põgenenud või Venemaale küüditatud kodanikud nägid Magnuses 1571. aastani oma päästjat. Olulised märgid on ka Riia rae kõhklused 1566–1567 ning Võnnu ja Volmari elanike valmisolek 1577. a Magnuse võimu alla minekuks poola garnisone rünnata.

Katsed konkretiseerida hertsog Magnuse toetajaskonda juhivad paratamatult küsimuse juurde Liivimaa mõisameestest ja nende rollist. Mõisameeste üksuste koosseisude vaatlusel ilmneb, et nende näol oli põhimõtteliselt tegemist eelkõige kohaliku aadlimaakaitseväega. Mõisameeste laialipillatud, erineva juhtimise all ja erinevate maaisandate teenistuses olnud salgad, mis ühtsema jõuna esinesid ainult 1565 (Pärnu vallutamise ja Tallinna blokeerimise), 1570–1571 (Tallinna piiramine) ja 1574–1576 (alul Rootsi poolel, seejärel Lääne-maa müümine Taanile ja kaotamine moskoviitidele), kaldusid korduvalt hertsog Magnuse toetamise poole, moodustades “Liivimaa kuningriigi” loomise katse ajal enamiku otseselt tema relvajõududest. Mingi osa mõisameestest oli tema teenistuses kogu tema 23-aastase Liivimaa-karjääri ajal. Ei ole võimalik tõestada ega niisiis ka väita, et mingil ajahetkel oleks absoluutne enamus Liivimaa aadlist ja selle väeosadest olnud Magnuse poolel, kuid tema igakordses konkreetsetes tegevuspiirkonnas küll. Eriti ilmne oli see Tallinna piiramise kuudel 1570–1571. Ilma selle toeta ei oleks hertsog Magnuse nii kauaaegne püsimine arvestatava valitsejakandidaadina Liivimaal ilmselt võimalik olnud. Siiski polnud mitte relvad Magnuse peamine argument; vastupidi, tema õnnestumised tulenesid alati edukast propagandast ja läbirääkimistest selleks soodsas rahvusvahelises olukorras, ebaõnnestumised aga katsetest probleeme ja olukordi jõuga lahendada.

Magnus läks kolmel korral – 1560, 1570–1571 ja 1577 – *va banque*. Tema ja tema toetajate õnnestumisvõimalused olid eriti reaalsed 1560. ja 1570. aastal. Esimesel juhul olid teda oma valitsejana tunnistanud Saare-Lääne ja Kuramaa stiftid ning oma tulevase valitsejana Tartu võimuorganid; Tallinna piiskop ja toomkapiitel koos osa Harju-Viru rüütelkonnaga olid tema poolel; ordu mõõnis tingimisi Eestimaa (Tallinna piiskopkonna) temale kuulumist. Läbikukkumisel sai otsustavaks suhete lõplik reguleerimatus Moskooviaga. Teisel korral varises esialgne edu kokku Tallinna oodatust visama vastupanu ja Stettini rahukongressi Magnuse jaoks katastroofiliste otsuste tõttu, mis tekitasid Liivimaa ümber uue rahvusvahelise ja Liivimaal uue õigusliku olukorra, lõigates jalad alt Magnuse poliitikal ja tema propaganda mõjukusel. Fundamentaalne nurjumispõhjus peitus aga nii nendel puhkudel kui ka üleüldse kuningas Frederik II täiesti ebapiisavas, lahendust ootavate ülesannete ja võimalustega järsus disproportsioonis olnud toetuses oma vennale. See omakorda ei tulenenud arvatavasti mitte Frederiku väidetavas antipaatiast Magnuse suhtes või finantskriisist seoses Põhja-maade seitsmeaastase sõjaga (ehkki ka neist asjaoludest), vaid juba 1558 valitud Taani Liivimaa-poliitika pealiinist – mitte sattuda sõtta Moskoovia või Poola-Leeduga. Kolmandal korral, aastal 1577, üritas hertsog Magnus taas muutunud rahvusvahelises olukorras (tulemuseks muuhulgas jõuvaakum Üleväina-Liivimaal) ja pärast eelnevaid suhteliselt edukaid salaläbirääkimisi Poola-Leedu esindajatega ajada tsaar Ivan Julmast eristuvat ja viimase suhtes reetlikku poliitikat, mis lõppes aga krahhiga jõudude lootusetu ebavõrdsuse tõttu.

Hertsog Magnuse rolli avamine Liivimaal Liivi sõja perioodil muudab siinkirjutaja arvates ilmseks, et senised Liivi sõja käsitlemused ei pööra sõja lõpptulemuse ja varasema historiograafilise traditsiooni mõjul piisavalt tähelepanu liivimaalaste endi ja Taani osale toimunud. Taani-Vene kujuteldavad liidusuhted on osutunud väärarusaamaks. 1562. aasta Možaiski leping oli sisult neutraliteedileping ning 1560 (vormiliselt nimetatud lepingu sõlmimiseni) ja 1575–1578 olid riigid sõjavahekorras, millesse Taani sattus mõlemal korral oma liivimaalastest alamate improvisatsioonide tõttu. Taani krooni passiivne rahupoliitika Liivimaal tulenes omakorda suuresti just liidu puudumisest Moskvaga ja eespool välja toodud soovist hoiduda sõjast Venemaa või Poola-Leeduga. Hertsog Magnuse tõhusama toetamise diversiooniväärtus vastasseisus Rootsi kahvatus nende ohtude kõrval. Tagantjärele võib vaid spekulereida oletustega, kas Taani teistsuguse, agressiivsema hoiaku korral oleks kardetud konfliktid Venemaa ja Poola-Leeduga tõesti puhkenud (pigem jah), ja kas Rootsi oleks Taani varase jõulise Liivimaal sekkumise korral üldse saanud võimaluse asuda suurriigi loomise teele. Taani passiivses poliitikas pettununa ja rootslaste poolt ohustatuina valisid hertsog Magnus ja tema liivimaalastest poolehoidjad Venemaa diplomaatia petlike lubaduste mõjul sõjalis-poliitiliste avantüüride tee, mida peaaegu oleks krooninud (küllap küll ajutiseks jäänud) edu. Tuleb siiski rõhutada, et selle tee alul (kuni Stettini rahuni) oli Magnusel kui mitte just üliraskes sõjalises, poliitilises ja majanduslikus olukorras Frederik II toetus, siis vähemalt tema poolt jäetud vabad käed. Kogu oma ambitsioonikuse juures poleks Magnus ilma selleta tõenäoliselt siiski nii radikaalseid samme astunud, need juba teinuna polnud tal aga mõnda aega muud tagasiteed kui oma täieliku lüüasaamise tunnistamine. “Liivimaa kuningriigi” loomist ja hilisemat likvideerimist tuleb samas enam vaadelda Ivan Julma lootuste ja nende hilisema purunemise kontekstis saavutada Saksa-Rooma keisrikojale lähenemise teel Poola-Leedu jagamine Venemaa ja Habsburgide vahel. Teisisõnu – vasallmoodustise loomine Liivimaal oli tingitud valdavalt Liivimaa-välistest asjaoludest.

Hertsog Magnus adus ilmselt üsna selgelt oma poliitika läbikukkumist, iseenda poliitilist marginaliseerumist ja pooldajaskonna minetamist alates 1571. aastast, vaatamata tema otsese võimuareaali teatud laienemisele, sugulussidemetesse astumist tsaariga jne. Tema korduvad katsed saavutada “kuningriigi” tegelik osalinegi loomine või väljuda mängust kukkusid läbi. Lõpuks kujunes temast ja tema säilinud valdustest kõikidele osapooltele – Taani (ja Oldenburgid), Rootsi, Poola-Leedu ja Moskoovia – tülikas probleem, mis lahenes 1583. aastal Liivi sõja lõpu ja Magnuse surmaga.

Lõpetuseks tuleb rõhutada, et toodud järeldused jäävad ka käesolevas uurimuses esitatud tõendite valguses valdavalt hinnangulisteks ja nõuavad täiendavaid eriuurimusi õige mitmes küsimuses. Siiski on ilmne, et traditsiooniline vaade Liivi sõjale vajab tõsisemaid korrektiive.

DUKE MAGNUS AND HIS “LIVONIAN KINGDOM”

Summary

Duke Magnus of Holstein (1540–1584; in 1560–1572 Bishop of Ösel-Wiek, in 1560–1584 Bishop of Courland, in 1570–1578 the nominal King of Livonia as vassal of Tsar Ivan the Terrible of Russia) is usually either overlooked in historiography, or else treated in a conspicuously ridiculing and condescending manner. However, as indicated by the course of history, during the critical periods of his career (in 1560, 1570–1571, 1577–1578) Magnus made his decisions independently of his suzerains – at different times, Frederick II, Ivan the Terrible and Stefan Batory – and pursued an autonomous policy aimed at taking control of the whole of Livonia, or at least the larger part of the territory. This is a somewhat simplistic description of his operations, seeing that for the most part of Duke Magnus’ sojourn in Livonia there was no real substance in them, and his “independence” was nothing but relative since Magnus’ operational freedom, understandably, depended on the international situation at each critical moment, as well as on the correlation of forces between Denmark, Sweden, Poland-Lithuania and Muscovy, which he had to negotiate. In a word – Magnus took advantage of the opportunities presenting themselves. All his suzerains pursuing their own ambitions in Livonia and trying to keep the Duke under control, it is obvious that without any considerable local support it would have been impossible for Magnus to maintain his position as a sovereign pretender and a force to be reckoned with over such a long period and through so many political disasters. It goes without saying that these forces were not of exclusively Livonian origin; they could and indeed did change over time – for example, in a confrontation with his brother King Frederick II Magnus leaned on his mother the Dowager Queen Dorothea, and to a lesser extent, on his other relatives. He also repeatedly tried to obtain support from Sigismund II Augustus, Erik XIV and Johan III, or enter into special pacts with them. However, Livonia was bound to have local forces on whom Magnus could rely, or – what is even likelier – who in turn used or tried to use Magnus for their own benefit to be able to carry out their policies, which may have clashed with the interests of the above-mentioned suzerains. The claim that it was natural and inevitable to rely on the local landed gentry is only partially true. After all, Magnus could have merely acted as a loyal representative of the Danish interests in Livonia, never coming into collision with the Danish Crown in the face of the disparate behaviour of the nobility under his jurisdiction. The first half of Magnus’ political career (until 1570) displays distinct periods when his actions were subject to supervision by Danish court officials, and periods when he endeavoured to turn the tide, or during which the leash was slacker or totally non-existent. More plausible is the assumption according to which, especially in the latter cases, Magnus’ Livonian followers were implementing their more independent policy that was often at variance with the interests of the Danish Crown – which was particularly evident in the years 1560 and 1570. However, Magnus’ personal ambitions which he sporadically sought to realise in defiance of his wider circle of supporters, specifically during the final years of his life, should not go unnoticed either. The question of who actually used whom and when, and whether their interdependence was of proportional or inversely proportional nature, shall remain open to further debate.

The initial aim of this research was largely conceptual – a desire to demonstrate that it is possible, even on the basis of the material widely circulating in historical writing, to draw conclusions of sufficient evidential value that differ substantially from the claims put forth hitherto; and that the existing historiography has been prejudiced in its judgement of Magnus’ actions and guided by contemporary inimical opinions and attitudes, playing down and ridiculing his role, influence, etc (perceiving “him” as a personification of his retinue and supporters). To this end it was crucial to identify, with sufficient degree of proof, the forces that supported Magnus in different periods, along with their own agendas; it was also essential to ascertain why and how Magnus became a pretender to the “throne” of the whole of Livonia or a considerable part of the territory; to demonstrate that the so-called inner circle of Magnus was dominated by representatives of the local landed gentry – individuals in leading roles rather than marginal players in their social environment – while focusing on their geographical background and examining the overlapping elements in their biographies and pursuits. The working hypothesis was the following: in his career and ambitions Duke Magnus predominantly banked on the particular faction of the Livonian landed gentry that sought the termination of the Livonian War through a compromise with Russia, initially with Denmark’s mediation, and subsequently, an opportune moment or situation presenting itself, through a direct pact with Muscovy. Considering the geographical range of the activities of Duke Magnus, this faction was comprised of the landed gentry and urban citizens of the Bishopric of Ösel-Wiek, and to a lesser extent, of the Bishopric of

Courland, later also of the Russian dependency of Livonia (mostly the former Tartu Bishopric) and the former Riga Bishopric. The only areas fully excluded were the Courland and Zemgale territories – formerly under the Order authority, later governed by the duchy.

It was also important to ponder the odds of success of Magnus and his supporters, and the reasons for the failure. It was essential to place Magnus' political moves in a wider context in order to be able to capture the associations and motives that had formerly escaped closer attention. Indeed, during the process new problems and some critical episodes came to the fore: the general nature of the Danish-Russian relations, the international background to the institution of the "Kingdom of Livonia", the contents of the agreements concluded between Duke Magnus and Tsar Ivan the Terrible in 1570, the reasons for the failure of the vassal kingdom project in 1570–1571, the anatomy of the final collapse that occurred in 1577, etc. During a closer scrutiny of these problems the principal goal of the research increasingly metamorphosed into an attempt to provide a general overview of the hitherto neglected activities of Magnus in Livonia.

Magnus' arrival in Livonia and his entry into the local politics were prompted by Denmark's historical ambitions in the territory of Estonia, which were inevitably boosted during the period of Livonia's disintegration, but also by the internal problems of the House of Oldenburg, the relatively faint prospect of solving these issues after the Peace of Augsburg, as well as by the concrete developments in Livonia. Even at the start of the Livonian War a coalition had emerged in Livonia endorsing an agreement with Russia as opposed to hostilities as an escape from the atrocities of war and the apportioning of Livonia. The project, however, required an external mediator for which Denmark was best suited for a number of reasons. This claim is supported by a wealth of documentary evidence. Despite the emergence of other candidates Duke Magnus, who had in 1559/60 become one of the landlords of Livonia while representing Denmark, was the best choice for the figurehead of the forces advocating this solution – the preservation of the Livonian Confederation in one form or another, and a compromise with Russia. However, this coalition was probably unwilling to succumb to Denmark's national interests, instead trying to pursue policies of its own. Backed by the circles thusly oriented and encouraged by his personal ambitions, Duke Magnus was the principal contender predominantly in the Estonian territory in 1560 and 1570–1571. A vassal of the Russian Tsar, for whom Denmark had withdrawn any support, it was as late as 1577 that Magnus was hailed in Trans-Dvina Livonia (*Ducatus Ultradunensis*) as an alternative who could facilitate escape from Moscow's direct domination.

After the military-political and financial disaster that struck him in 1560 following the initial rapid success, Magnus was in 1561–1566 temporarily subjected to the control of the Danish royal vicegerents; however, even during this period he tried to pursue a political agenda disagreeing with Denmark's interests, expand his authority as well as revenues, shake off the patronage of Frederick II, and seek rapprochement with Poland-Lithuania and the Duke of Courland Gotthard Kettler. Thus in all likelihood (even though such a positioning of the question means a major simplification of the problem, and the relationship discussed below was of proportional rather than inversely proportional nature) it was Magnus' inner circle that guided him, and not the other way round. This clique for the most part took shape immediately after Magnus' arrival in Livonia in 1560, and was largely comprised of Livonian nationals. The Duke's principal Livonian counsellors and supporters have been identified from sources, and their concrete roles exposed as much as possible. Characteristically, Magnus had next to no non-Livonian counsellors, with the exclusion of the German national Dietrich Behr and Christian Schapfer from Oldenburg who had tied his fate to Livonia.

It is obvious that Duke Magnus predominantly relied upon the *Stifts* of Ösel-Wiek (Saare-Lääne) and Courland (which was to be expected), and the expatriate gentry from Tartumaa. In the territory of Estonia Magnus at the outset of his activities enjoyed an almost absolute support from the Saare-Lääne gentry, and had remarkably strong backing in Tartumaa also. During his most active periods, particularly in 1560, 1565 and 1570–1571, Magnus could count on the support of a large part of the Harju-Viru-Järvamaa gentry, and was in 1570–1571 also backed by a considerable number of nobles in the Riga Bishopric. A fact worth mentioning is that, despite numerous exceptions, the landed gentry of Estonia (i.e. the *Stifts* of Tartu and Ösel-Wiek as well as Harju-Viru; nobility was scarce in the remaining former Order territories) and Latvia (mostly the Riga district) formed two separate dynastic systems. Of these two, it was the landed gentry of Estonia (probably due to historical and geographical factors) that threw its force behind Duke Magnus. The landed gentry participated in politics through clans and marital alliances. Although, in order to minimise risk to their lives, positions and wealth arising from possible power shifts, the local nobles doubtlessly dispatched influential members of their families to the other camps, Sweden and Poland-Lithuania in particular, the frequent presence of members of one or another clan in Magnus' retinue suggests that the respective clan was, if temporarily, playing on him. Among them were the families Üxküll, Farensbach,

Vitinghof, Zoege, Wrangel, Kursell, Taube, Stackelberg, Ungern, Rosen, Tiesenhausen, Buxhoevden, Wulf, Bra(c)kel. If these families, some of them very numerous, were to be considered Magnus' overt or covert supporters (which would, however, be a major and unsubstantiated generalisation) they would have represented nearly half of the landed gentry in the Estonian territory. At any rate they represented the elite of the local nobility, whereas Magnus' Livonian counsellors were prominent members of their respective families. As mentioned previously, the considerable support lent to Magnus by the Livonian nobles can be put down to their hopes of using Denmark to help Livonia exit the war with Russia while maintaining legal ties with the Holy Roman Empire of the German Nation. The situation changed radically after the conclusion of the Stettin Peace Treaty in December 1570, and Magnus' support base among Livonian natives shrank abruptly, pushing him into total dependence on Ivan the Terrible. The choices made by the nobles of Trans-Dvina Livonia in 1577 were guided by their self-preservation instinct rather than political sympathies. For many noble families this patronage resulted in severe repressions, especially from the Muscovites (1577–1578), but also from the Swedish and Polish-Lithuanian authorities, after which the remaining shreds of sympathy began to vanish come autumn 1577.

It is more difficult to fathom the support for Magnus in the towns of Livonia. Compared to the Harju-Viru Nobility Association, the Tallinn Town Council, for example, and probably most of the citizens of Tallinn, too, had adopted a much more reserved attitude towards Denmark and Magnus. The citizens of Tartu who had either fled or had been deported to Russia regarded Magnus as their saviour until 1571. Other important indications were the hesitant behaviour demonstrated by the Riga City Council in 1566–1567 and the readiness of the residents of Võnnu and Wolmar to attack the Polish garrisons in 1577 in a bid to surrender to Magnus.

The attempts to identify the supporters of Duke Magnus will inevitably lead to a question about the so-called “household troops” of Livonia, and their role. A closer scrutiny of the composition of these units reveals that they essentially functioned as the local gentry militia. The scattered bands of household troops under diverse command, which only united in action in 1565 (conquest of Pärnu and blockade of Tallinn), in 1570–1571 (siege of Tallinn), and in 1574–1576 (first on Sweden's side, then came the sale of Läänemaa to the Danish Crown, and the loss of the territory to Muscovites), repeatedly sided with Duke Magnus, forming a larger part of his armed forces during the attempt to establish the “Kingdom of Livonia”. Some of the household troops remained in his service throughout his 23-year career in Livonia. It is, however, impossible to prove or even claim that at a certain point an absolute majority of the Livonian landed gentry and their armed units were on Magnus' side, even though this can be stated with some confidence about his concrete area of operations, and was particularly obvious during the siege of Tallinn in 1570–1571. But for this support Duke Magnus would not have been able to retain his position as a serious contender for power in Livonia for such a long period. However, it was not the armed forces that proved to be Magnus' biggest asset; on the contrary, his success was always built on effective propaganda and fruitful negotiations, while his failures were induced by attempts to solve problems and situations by means of force.

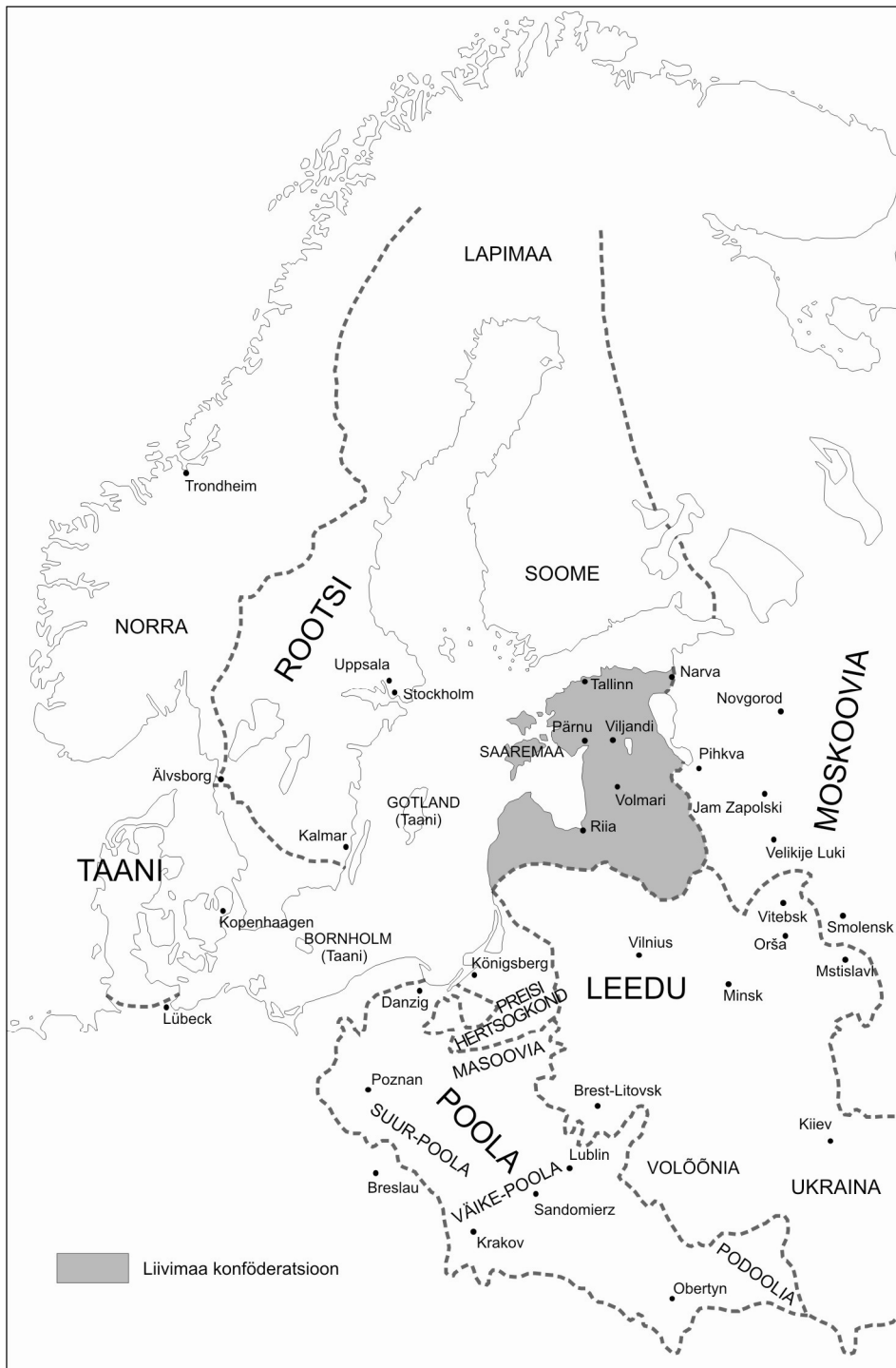
For three times – in 1560, 1570–1571 and 1577 – Magnus played *va banque*. The chances for success of Magnus and his supporters looked particularly good in 1560 and 1570. In the former case he had been recognised as their sovereign by the *Stifts* of Ösel-Wiek and Courland, and as their prospective ruler by the Tartu authorities; the Tallinn Bishop and chapter together with the Harju-Viru gentry were on his side; the Order conditionally recognised his right of ownership of Estonia (the Tallinn Bishopric). In his failure, a crucial role was played by the irregularity in relations with Muscovy. In the latter case the initial success turned sour due to the unexpectedly strong resistance put up by Tallinn and the decisions adopted at the Stettin Peace Congress, which generated a new international situation around Livonia, and a new legal arrangement for Livonia, stunting Magnus' policy and the force of his propaganda. The fundamental reason for the failure, however, in these concrete cases as well as in a broader sense, was the woefully inadequate and sharply disproportionate to the problems that needed to be solved, support offered to Magnus by his brother King Frederick II. This in turn was probably not so much a manifestation of the alleged antipathy of Frederick towards Magnus or the financial crisis generated by the Nordic Seven Years' War (although this was certainly a valid reason), but rather adherence to the principal line of the Baltic policy that Denmark had opted for in 1558 – not to engage in armed conflicts with Muscovy or Poland-Lithuania. In 1577, in a newly changed international situation (resulting in a power vacuum in Trans-Dvina Livonia) and after relatively successful secret negotiations with representatives of Poland-Lithuania, Duke Magnus again tried to pursue a policy antagonistic to and treacherous towards Ivan the Terrible – this attempt, however, ended in a disaster due to the hopeless imbalance of forces.

A closer scrutiny of the role that Duke Magnus of Holstein played in Livonia and, in a wider sense, in the Baltic Sea region during the Livonian War reveals the unfortunate tendency of the previously conducted research on the Livonian War to rely on retrospective judgement or interpretation, and excessively stress the roles of Russia, Sweden and Poland-Lithuania, not paying enough attention to the part played in these events by Denmark and the citizens of Livonia. The fictitious alliance of Denmark and Russia has proved a misconception. The Mozhaisk agreement of 1562 was in essence a neutrality pact, and in 1560 (formally until the conclusion of the said agreement) and 1575–1578 the states were engaged in warfare, the involvement of Denmark largely resulting from the improvisations of its Livonian subjects. The passive peace policy of the Danish Crown in Livonia, in turn, ensued from the non-existence of an alliance with Moscow and the above-mentioned desire to avoid hostilities with Russia or Poland-Lithuania. The diversion value that the backing enjoyed by Duke Magnus could have had in his struggle against Sweden paled in comparison to these threats. Whether the dreaded conflicts would have broken out indeed had Denmark adopted a more aggressive attitude (rather likely), or whether Sweden would have been able to start building an empire if Denmark had opted for an early, powerful intervention in Livonia – these questions remain but speculation. Disappointed in Denmark's passive policy and threatened by the Swedes, Duke Magnus and his supporters in Livonia, blinded by the deceptive promises of the Russian diplomacy, took the path of military political opportunism – and almost succeeded in their pursuits (but in all probability any success would have been only temporary anyway). However, it has to be stressed that at the start of this path (until the Stettin Peace Treaty), even without the support of Frederick II in his extremely difficult military, political and economic situation, Magnus at least had a free hand granted by his brother. Without this freedom it would have probably taken much more than high ambition to push Magnus to take such radical steps. However, past the point of no return he had no other option than to admit his total failure. At the same time, the establishment and subsequent liquidation of the “Kingdom of Livonia” has to be viewed in the context of the eventually crushed hope of Ivan the Terrible to achieve the division of Poland-Lithuania between Russia and the Habsburgs through a rapprochement to the Holy Roman imperial household. In other words – the creation of a vassal structure in Livonia was predominantly inspired by external factors.

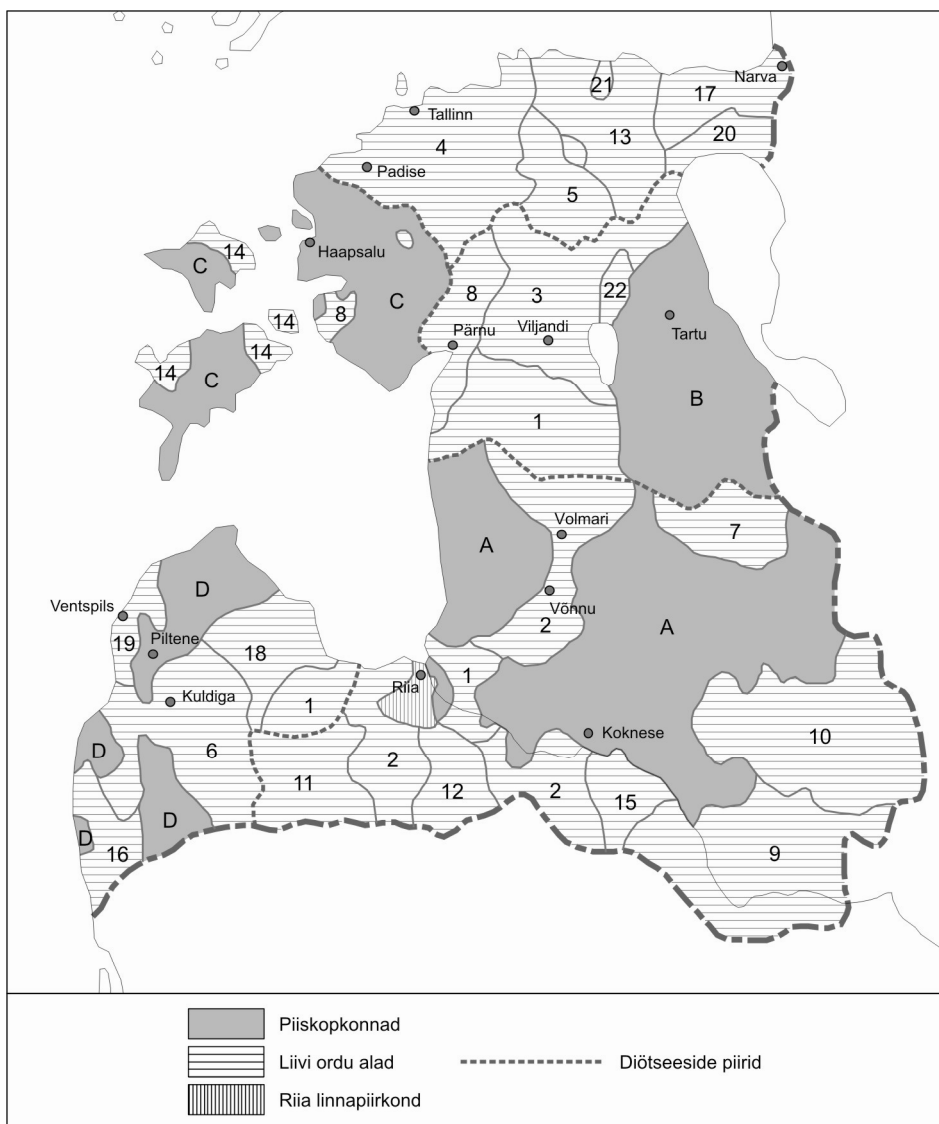
Duke Magnus was probably acutely aware of the fiasco of his policy, his own political marginalisation, and loss of supporters ever since 1571, despite a certain expansion of his direct area of authority, fresh family relations with the Tsar, etc. His repeated attempts to actually achieve at least partial formation of the “kingdom” or leave the game altogether proved nothing but failures. Eventually himself and what was left of his estates became for all the players involved – Denmark (and the House of Oldenburg), Sweden, Poland-Lithuania and Muscovy – an irksome problem that remained unsolved until the end of the Livonian War in 1583, and Magnus' death.

Finally it has to be stressed that, even in the light of the evidence presented in this research, the above conclusions remain largely tentative, requiring additional in-depth investigation. It is, however, obvious that the traditional view of the Livonian War needs to be substantially reviewed and revised.

KAARDID

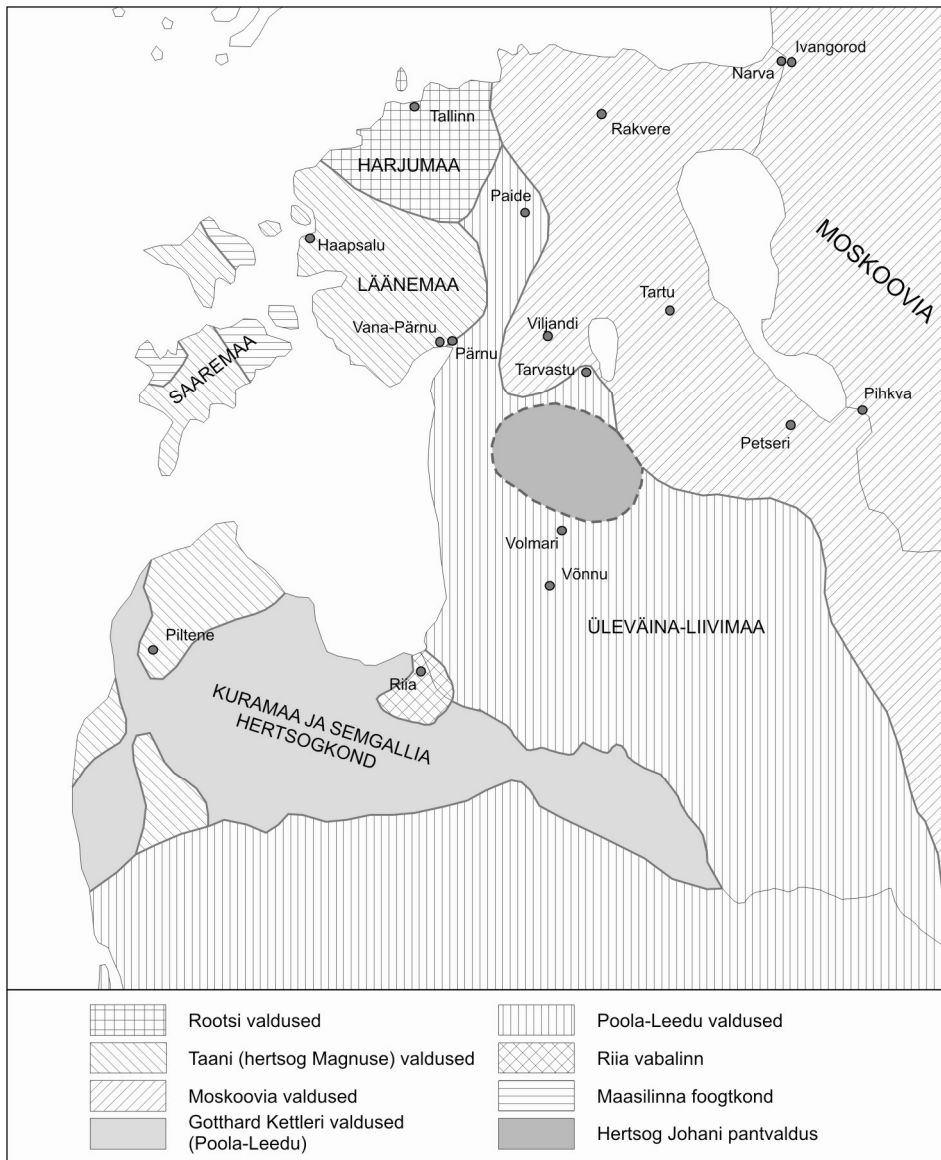
Joonis 1. Põhja- ja Ida-Euroopa 1558

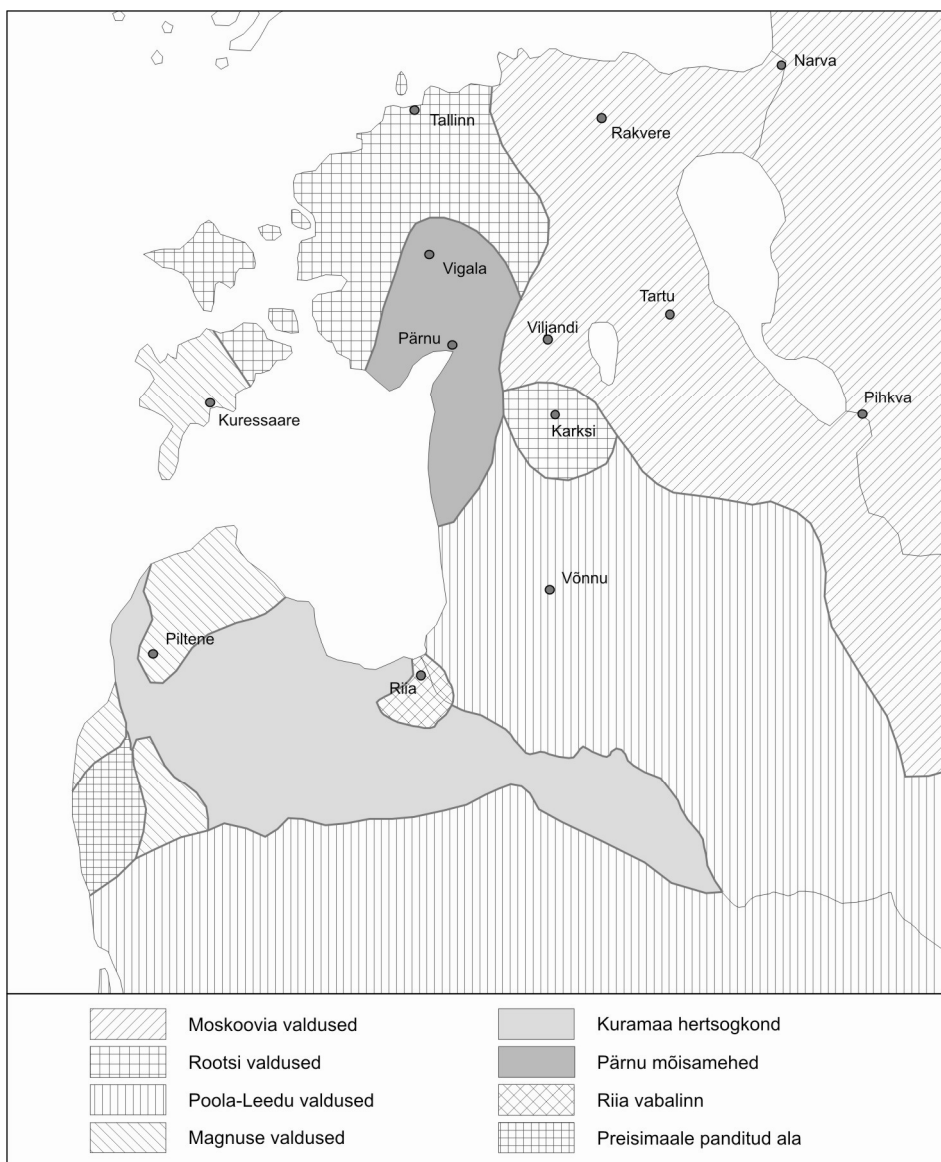
Joonis 2. Vana-Liivimaa 1558

PIISKOPKONNAD: A Riia peapiiskopkond, B Tartu piiskopkond, C Saare-Lääne piiskopkond, D Kuramaa piiskopkond

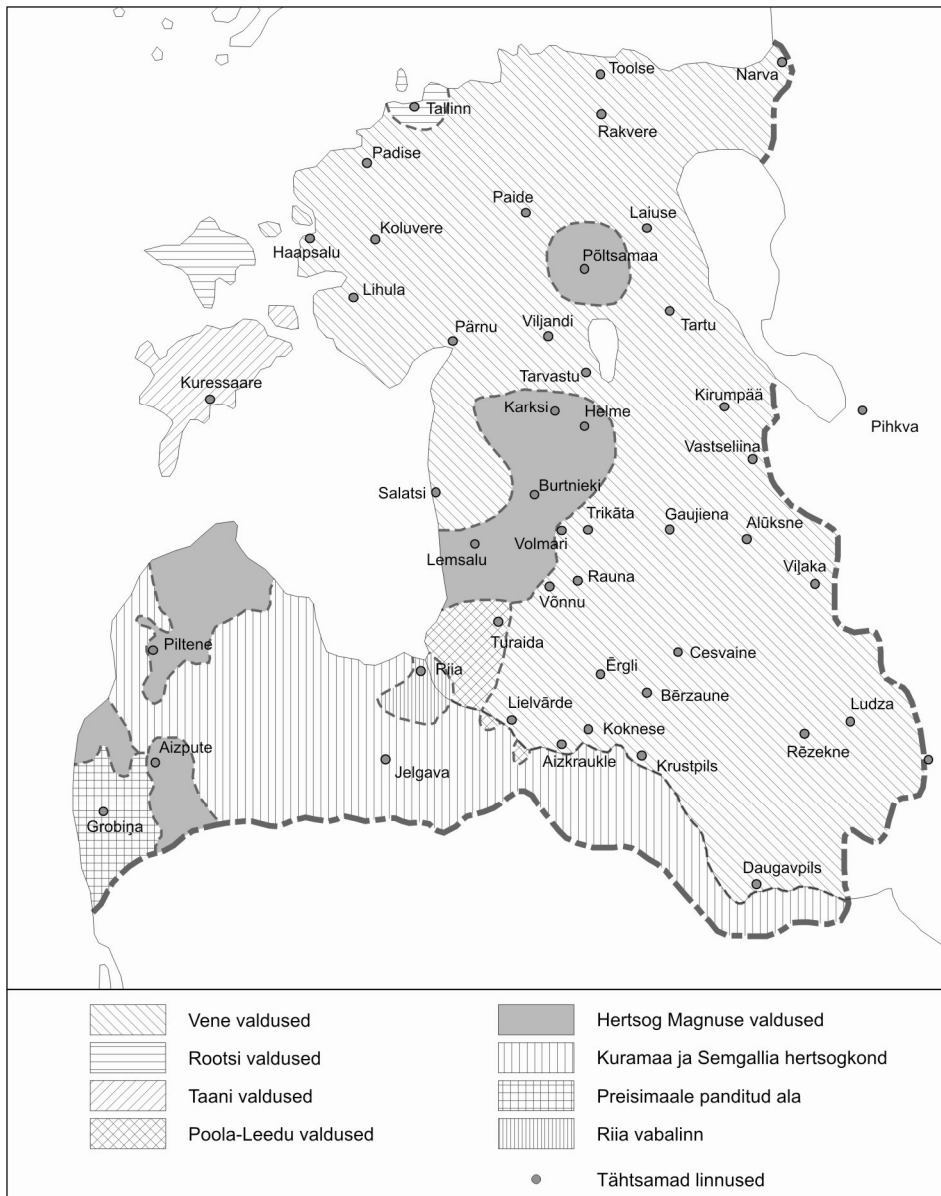
ORDUALAD: 1 ordumeistri otsealluvuses, 2 maamarssali alluvuses, 3 Viljandi komtuurkond, 4 Tallinna komtuurkond, 5 Järva foogtkond, 6 Kuldīga komtuurkond, 7 Aluliina komtuurkond, 8 Pärnu komtuurkond, 9 Daugavpils komtuurkond, 10 Rēzekne foogtkond, 11 Dobeles komtuurkond, 12 Bauska komtuurkond, 13 Rakvere foogtkond, 14 Maasilinna foogtkond, 15 Sēlpils foogtkond, 16 Grobiņa foogtkond, 17 Narva foogtkond, 18 Kandava foogtkond, 19 Vindavi komtuurkond, 20 Vasknarva foogtkond, 21 Toolse foogtkond, 22 Kursi komtuurkond

Joonis 3. Liivimaa 1562

Joonis 4. Liivimaa 1569

Joonis 4. Liivimaa 1577. aasta lõpus

VIITEALLIKAD

ARHIIVIALLIKAD

Eesti Ajalooarhiiv

F 1 (Eesti rootsiaegne kindralkuberner), n 2, s 936.

F 957 (Saaremaa rüütelkond), n 1, s 15.

Tallinna Linnaarhiiv

F 230, n 1, BP 7. Schreiben von Herzog Magnus 1560–1576.

F 230, n 1, BP 3. Kopeibuch enthaltend Schreiben von Ferdinand I, Maximilian II, Hertzog Magnus, von Chursachsen, Churbrandenburg und Holstein an den Rat wegen des Moskow 1560–1577.

Taani Riigiarhiiv

TKUA. Ausl. Reg. 1569–1571.

TKUA. Livland A I:2. Breve til Dels med Bilag fra Hertug senere Kong Magnus af Ösel, Wiek og Kurland Stifter og Administrator af Reval Stift til Kong Frederik II og enkelte andre 1559–1578.

TKUA. Livland A II:7. Akter og Dokumenter vedrørende det politiske Forhold til Livland 1560–1562 (1579).

TKUA. Livland A II:9. Akter og Dokumenter vedrørende det politiske Forhold til Lifland 1566–1571.

TKUA Livland A III:21. Forskellige Akter og Dokumenter 1259–1569.

TKUA. Speciel Del. Livland A III. Tillaeg nr. 3. 1560–1569 og udat. Den hertugelige Regering i Livlands Arkiv: Indkomne og udgaaede Breve samt andre Akter og Dokumenter.

TKUA Livland. Tillaeg 1560 – Tillaeg 1563.

Rootsi Riigiarhiiv

Livonica I. Ordenmästarens arkiv 37: Hertig Magnus av Ösel papper.

Riigi Muinsuskaitseameti arhiiv

Säilik P-219 (Põltsamaa linnuse kohta käiv ajalooline ülevaade).

TRÜKIALLIKAD

AARMA, L. 2005. *Põhja-Eesti kogudused ja vaimulikkond 1525–1885. I. raamat, Põhja-Eesti kirikud, kogudused ja vaimulikud. Matriklid 1525–1885. / Die Kirchen, Gemeinden und Pastoren des Konsistorialbezirks Nord-Estland / Herdaminne för Norden-Estlands stift.* Tallinn.

ARCHIV für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands. 1854. Mit Unterstützung der ehstländischen literarischen Allerhöchst bestätigten Gesellschaft herausgegeben von Dr. F. G. von Bunge und Dr. C. J. A. Paucker. Bd. 7. Reval.

BIENEMANN, F. G. 1868. *Briefe und Urkunden zur Geschichte Livlands in den Jahren 1558–1562.* Bd. III. Riga.

DIE Aufzeichnungen des rigaschen Rathssecretärs Johann Scmiedt zu den Jahren 1558– 1562. 1892. Bearbeitet von Dr. Alexander Bergengrün. Leipzig.

DIE Revision vom Jahre 1586 und die Befragung vom Jahre 1989. Ein Beitrag zur Gütergeschichte Estlands von Paul Frhr. von Ungern-Sternberg. – *Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands.* Bd. VIII. Heft 1–2.

EESTI biograafiline leksikon. 1926–1929. A. R. Cederberg (peatoim). Akadeemilise Ajaloo-Seltsi Toimetised II / *Academiae Societatis Historicae Scripta II.* Tartu.

ELERT Kruse's, Freiherrn zu Kells und Treiden, Dörptschen Stiftsvogts, Warhafftiger Gegenbericht auff die Ao 1578 ausgegangene Liefplendische Chronica Balthasar Russow's. 1861. Riga.

FRANZ Nyenstädt's, weiland rigischen Bürgermeisters und königlichen Burggrafen, Livländische Chronik, nebst dessen Handbuch, erstere nach ältern und neuern Abschriften, letzteres nach dessen Originalhandschrift herausgegeben von G. Tielemann. 1839. – *Monumenta Livoniae antiquae:* Sammlung von Chroniken, Berichten, Urkunden und andern schriftlichen Denkmalen und Aufsätzen, welche zur Erläuterung der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurlands dienen. II. Bd. Riga.

- FUCHS, S. M. 1844. *Historia mutati regiminis et privilegiorum Civitatis Rigensium*. – *Monumenta Livoniae antiquae*. Bd. 4. Riga-Leipzig.
- GENEALOGISCHES Handbuch der baltischen Ritterschaften. Teil Estland. 1929–1931. Im Auftrage des Verbandes des estländischen Stammadels bearbeitet von O. M. von Stackelberg. Bd. 1–2. Görlitz.
- GENEALOGISCHES Handbuch der Baltischen Ritterschaften. Teil Livland. 1929. Herausgegeben vom Verband des Livländischen Landadels. Bearbeitet von Dr. A. von Transehe-Roseneck. Bd. 1–2. Görlitz.
- GENEALOGISCHES Handbuch der Baltischen Ritterschaften. Teil Oesel. 1935. Im Auftrage des Oeselschen Gemeinnützigen Verbandes bearbeitet von N. von Essen. Tartu.
- GENEALOGISCHES Handbuch der Baltischen Ritterschaften. Teil Kurland. 1937. Im Auftrage vom Verbands des kurländischen Stammadels bearbeitet von Archivsdirector O. Stavenhagen, W. Baron v. d. Osten-Sacken und H. von zur Mühlen. Bd. 1–2. Görlitz.
- HANSEN, G. VON. 1887. Johann Taubes und Eilart Krauses Machinationen und die darauf durch “König Magnus” erfolgte Belagerung Revels 1570–1571 nach den Urkunden des revalsches Ratsarchivs. – *Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands*. Bd. III. Reval.
- HELK, V. 1989. Landsassen und Bürgerschaft auf Ösel im Jahre 1573. – *Ostdeutsche Familienkunde*. Heft 3.
- HELK, V. 1984. Livländische Hofleute in Reval im Jahre 1574. – *Ostdeutsche Familienkunde*. Heft 4.
- HELK, V. 1990. Zwei Musterrollen von Ösel 1563/64. – *Ostdeutsche Familienkunde*. Heft 3.
- HELK, V. 1988. Zwei Munsterrullen von Hapsal und der Wiek aus dem Jahre 1563. – *Ostdeutsche Familienkunde*. Heft 3.
- HENNING, S. 1848. Livländische Churländische Chronica. – *Scriptores rerum Livonicarum*, II. Riga-Leipzig.
- HERZOG Albrecht von Preussen und Livland (1557–1560). 2006. Regesten aus dem Herzoglichen Briefarchiv und den Ostpreussischen Folianten. (Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz. Herausgegeben von J. Kloorhuis und D. Heckmann. Band 60.) Bearbeitet von S. Hartmann. Köln-Weimar-Wien.
- HERZOG Albrecht von Preussen und Livland (1560–1564). 2008. Regesten aus dem Herzoglichen Briefarchiv und den Ostpreussischen Folianten. (Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz. Herausgegeben von J. Kloorhuis und D. Heckmann. Band 61.) Bearbeitet von S. Hartmann. Köln-Weimar-Wien.
- HERZOG Magnus von Holstein und sein livländisches Königthum. Auszüge aus gleichzeitigen Actenstücken. 1857. – K. H. von Busse (Hrsg.). *Mitteilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands*. Bd. 8.
- JOHANN Renneri Liivimaa ajalugu 1556–1561. 1995. Tallinn.
- KANCELLIETS Brevbøger vedrørende Danmarks indre forhold 1551–1660. 1885–2005. København.
- KELCH, C. 2004. *Liivimaa ajalugu*. Tartu.
- KOIT, J. 1966. Estnische Bauern als Krieger während der Kämpfe in Livland 1558–1611. – *Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis Aastaraamat IV*. 1960–1964. Stockholm.
- KOIT, J. 1975. Die Musterregister der Estländischen Adelsfahne von 1584 und 1586. II. – *Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis Aastaraamat VI*. 1970–1973. Stockholm.
- NACHTRAG. 1887. Auf “König Magnus” bezügliche Urkunden aus dem Revaler Ratsarchiv. – G. von Hansen (Hrsg.). *Beiträge zur Kunde Ehst-, Liv- und Kurlands*. Bd. III. Reval.
- NEUE Quellen zur Geschichte der Untergangs livländischer Selbständigkeit. 1883–1885. Aus dem dänischen Geheime Archive zu Kopenhagen. Bd. I–III. C. Schirren (Hrsg.). Reval. (Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands. Neue Folge. Bd. IX–XI.)
- PÄRNU linna ajaloo allikad 13.–16. sajandini. 2001. I osa. / QUELLEN zur Geschichte der Stadt Pernau 13.–16. Jahrhundert. (Bd. I.) I. Põltsam, A. Vunk (koost); allikate transkriptsioon: I. Põltsam. Pärnu.
- QUELLEN zur Geschichte der Untergangs livländischer Selbständigkeit. 1861–1881. Aus dem schwedischen Reichsarchiv zu Stockholm. Bd. I–VIII. C. Schirren (Hrsg.). Reval. (Archiv für die Geschichte Liv-, Esth- und Curlands. Neue Folge. Bd. I–VIII.)
- RITTERBRÜDER im Livländischen Zweig des Deutsches Ordens. 1993. L. Fenske, K. Militzer (Hrsg.). (Quellen und Studien zur Baltischen Geschichte. Bd. 12.) Köln-Weimar-Wien.
- RUSSOW, B. 1967. *Liivimaa kroonika*. Stockholm. (Faksimiletrükk Tallinn, 1993.)
- SAAREMAA Maasilinna foogtkonna maaraamatud 1569–1571. 1992. Tallinn.
- VARES, O. 1931. Vene salakuulajad Liivimaal 1576–1579. – *Sõdur*, 21/22.
- БУГАНОВ, В. И. 1959. Документы о сражении при Молодях. – *Исторический архив*, 4.
- ГЕЙДЕНШТЕЙН, Р. 1889. *Записки о московской войне*. Санкт-Петербург.
- ШТАДЕН, Г. 1925. *О Москве Ивана Грозного*. Издание М. и С. Сабашниковых.
- ДАТСКИЙ архив. 1893. Материалы по истории древней России, хранящиеся в Копенгагене. Москва.

- ДОКУМЕНТЫ Ливонской войны (подлинное делопроизводство приказов и воевод). 1571–1580 гг. 1998. – *Памятники Истории Восточной Европы. Источники XV–XVII вв.* Т. III. Москва-Варшава.
- ДОНЕСЕНИЯ агента императора Максимилиана II аббата Цира о переговорах с А. М. Курбским в 1569 году. 1958. – *Археографический ежегодник за 1957 г.* Москва.
- ДУХОВНЫЕ и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XVI вв. 1950. С. В. Бахтурин (отв. ред). Москва, Ленинград.
- ЗАБЫТЫЙ источник о России эпохи Ивана Грозного. 1999. – *Вопросы истории*, 1.
- ИОАНН Грозный. Антология. 2004. Москва.
- К ИСТОРИИ сношений России с Швецией при царе Иване IV. 1895. Чтения в императорском обществе истории и древностей Российских, 2. Москва.
- КНИГА Полоцкого похода 1563 г (исследование и текст). 2004. (Подготовка текста, статья и указатели К. В. Петров.) Санкт-Петербург.
- КОПЕНГАГЕНСКИЕ акты, относящиеся к русской истории. 1915–1916. – Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. Т. I–II. Москва.
- НОВОЕ известие о времени Ивана Грозного. 1934. Ленинград.
- ОПИСАНИЕ Крыма (Tartariae Descriptio) Мартина Броневского. 1867. – Записки Одесского общества истории и древностей. Т. 6. Одесса.
- ЮСТЕН, П. 2000. *Посольство в Московию в 1569–1572 гг.* Санкт-Петербург.
- ПОСЛАНИЕ Иоганна Таубе и ЭлERTA Крузе. 1922. – *Русский исторический журнал*. Книга 8.
- ПОСЛАНИЯ Ивана Грозного. 1951. Д. С. Лихачев, Я. С. Лурье (подготовители текста); В. П. Адриановой-Перетц (ред). Москва-Ленинград.
- ПСКОВСКИЕ летописи. 1941. Вып. 1. Москва.
- РАЗРЯДНАЯ книга 1475–1598 гг. 1966. В. И. Буганов (ред). Москва.
- РАЗРЯДНАЯ книга 1475–1605 гг. 1982. Н. Г. Савич (сост). Москва.
- РАЗРЯДНАЯ книга 1559–1605 гг. 1974. В. И. Буганов (ред). Москва.
- РУССКИЕ акты Копенгагенского государственного архива. 1897. Санкт-Петербург.
- СПИСОК опричников Ивана Грозного. 2003. Подготовка текста и предисловие Д. Н. Альшица. Санкт-Петербург.

KIRJANDUS

- ADAMSON, A. 2005. *Hertsog Magnus 1540–1583. Tema elu ja aeg*. Tallinn.
- ADAMSON, A. 2006. *Hertsog Magnus von Holsteini roll Läänemere-ruumis Liivi sõja perioodil*. Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste dissertatsioonid 16. Tallinn.
- ADAMSON, A. 2006. Liivimaa mõisamehed Liivi sõja perioodil. – *Acta Historica Tallinnensia*, 10.
- ADAMSON, A. 2007. Saaremaa mõisamehed aastail 1563–1564. – *Saaremaa Muuseumi kaheaastaraamat 2005–2006*. Kuressaare.
- ADAMSON, A. 2008. Eestlastest Vene sõjateenistuses Liivi sõja ajal. – *Sõdur*, 1.
- ANGERMANN, N. 1972. Studien zur Livlandpolitik Ivan Groznyjs. – *Marburger Ostforschungen*, 32. Marburg/Lahn.
- ARBUSOW, L. 1902. Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert. – *Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik 1900, 1901*. Mitau.
- ARNELL, S. 1937. *Die Auflösung des livländisches Ordensstaates: das schwedische Eingreifen und der Heirat Herzog Johans von Finnland, 1558–1562*. Lund.
- ARNELL, S. 1977. *Bidrag till belysning av den baltiska fronten under det nordiska sjuårskriget 1563–1570*. Stockholm.
- ATTMAN, A. 1973. Ryssland och Europa. En handelshistorisk översikt. – *Meddelanden från Ekonomiskhistoriska institutionen vid Göteborgs universitet*, 27. Göteborg.
- ATTMAN, A. 1979. *The struggle for Baltic markets: powers in conflict 1558–1618*. Göteborg.
- BERGENGRÜN, A. 1898. *Herzog Christoph von Mecklenburg, letzter Koadjutor des Erzbistums Riga: Ein Beitrag zur livländischen und mecklenburgischen Geschichte*. Reval.
- BLUMFELDT, E. 1934. Saaremaa Taani ajal (1559–1645). – *Eesti: Maateaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus*, VI. Saaremaa. Tartu.

- BLUMFELD, E. 1938. Ajalugu. – *Eesti: Maateaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus*, VIII. Läänemaa. I: Üldosa. Tartu.
- BUSSE, K. H. VON. 1871. *Herzog Magnus, König von Livland. Ein fürstliches Lebensbild aus dem 16. Jahrhundert*. (Aus dessen nachgelassenen Papieren herausgegeben von J. Fh. von Bohlen.) Leipzig.
- CHRISTIANI, T. 1914. Martin Kuiu ja Herzog Magnus von Holstein. – *Sitzungsberichte des Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1912–1914*. Dorpat
- DIE evangelischen Prediger Livlands bis 1918. 1977. M. Ottow, W. Lenz. (Hrsg.). Köln–Wien.
- DONNERT, E. 1963. *Der livländische Ordenritterstaat und Russland: der Livländische Krieg und die baltische Frage in der europäischen Politik 1558–1583*. Berlin.
- DOW, J. 1964. Ruthven's Army in Sweden and Estonia. – *Historiskt Arkiv* 13. Stockholm.
- EESTI NSV ajalugu. 1976. Kõrgkoolide õpik. I osa. K. Siilivask (toim). Tallinn.
- EESTI rahva ajalugu. 1932. 3. kd. Vana Liivimaa Eesti riikondliku lahustumuse ajastul. J. Libe, A. Oinas, H. Sepp, J. Vasar (toim). Tartu. (Faksiimiletrükk Tallinn, 1997).
- FILJUSHKIN, A. 2008. Ivan the Terrible. Military history. London.
- FILJUŠKIN, A. 2004. Der Diskurs von der Notwendigkeit des Durchbruchs zur Ostsee in der russischen Geschichte und Historiographie. – *Narva und die Ostseeregion*. Beiträge der II. Internationalen Konferenz über die politischen und kulturellen Beziehungen zwischen Russland und der Ostseeregion (Narva, 1.–3. Mai 2003). (Studia Humaniora et Paedagogica Collegii Narovensis 1.) Narva.
- FROST, R. I. 2005. *Põhjasõjad: Sõda, riik ja ühiskond Kirde-Euroopas 1558–1721*. Tallinn.
- GREIFFENHAGEN, T. W. 1874–1881. Caspar v. Oldenbockum und seine Waffenthaten. – *Beiträge zur Kunde Liv-, Est- und Kurlands*. Bd. II. Reval.
- HANDLINGAR rörande Sveriges utrikespolitik 1561–1566. 1946. Genom Ingvar Andersson och Sture Arnell. Stockholm.
- HELK, V. 1995. Saaremaa arhiivmaterjalidest Taani Riigiarhiivis ja nende kasutamisest. – *Saaremaa Muuseum. Kaheaastaraamat 1993–1994*. Kuressaare.
- HELK, V. 2001. Taani kuninga saatkonna Moskva-reis läbi Eesti 1578. aastal. – *Tuna*, 2.
- HÜBNER, E. 1998. Zwischen allen Fronten: Magnus von Holstein als König von Livland. – E. Hübner, E. Klug, J. Kusber (Hrsg.). *Zwischen Christianisierung und Europäisierung. Beiträge zur Geschichte Osteuropas in Mittelalter und früher Neuzeit*. Festschrift für Peter Nitsche zum 65. Geburtstag. Stuttgart.
- JENSEN, F. P. 1982. Danmarks konflikt med Sverige 1563–1570. – *Skrifter utgivet af Det historiske institut ved Københavns universitet*. Bind XII. Kopenhagen.
- JOHANSEN, P. 2005. Vestfaali olemusjõoned Vana-Liivimaa ajaloos ja kultuuris. – J. Kivimäe (koost). *Kaugete aegade sära*. Tartu.
- JUNG, J. 1874. Liivimaa kuningas Magnus ja Vene Zaar Joann Vassiljevitch IV ehk tükike Vene- ja Läänemere maade ajalugust aastast 1530 kuni 1584. – *Kodu-maalt*, 1. Tartu.
- KAHK, J. 1961. *Ivan IV ja tema aeg*. Eessõna V. Kostõljovi romaanile “Ivan Groznõi”. I osa. Tallinn.
- KARONEN, P. 2001. *Pohjoisen suurvalta. Ruotsi ja Suomi 1521–1809*. Helsinki.
- KIRCHNER, W. 1954. *The Rise of the Baltic Question*. (University of Delaware Monograph Series, 3.) Newark.
- KIVIMÄE, J. 1997. Eestikeelne kiri XVI sajandist. – *Keel ja Kirjandus*, 5.
- KIVIMÄE, J. 1999. Lahing Jeruusalemma mäe taga anno 1560. – J. Kreem, U. Oolup (koost). *Tallinna Mustpead: Mustpeade vennaskonna ajaloost ja varadest*. Tallinn.
- KIVIMÄE, J., KRIISKA, A., PÕLTSAM, I., VUNK, A. 1998. *Merelinn Pärnu*. Pärnu.
- KLOT, B. VON. 1980. Jost Clodt und das Privilegium Sigismundi Augusti. 2. wesentlich erg. und verm. Aufl. – *Beiträge zur baltischen Geschichte*. Bd. 6. Hannover-Döhren.
- KOIT, J. 1951. Mõisamehed. – *Tulimuld*, 4.
- KRUUS, H. 1924. *Vene–Liivi sõda (1558–1561)*. Tartu.
- KUJANEN, H., LANDGRÉN, L.-F. 2004. *Itärajan vartiat 2: 1500-luku*. Keuruu.
- KÖRGE, H. 1936. *Taani-Vene vahekord Eesti alal 1561–1576*. Tartu: Tartu Ülikool. [Magistritöö; käsikiri Tartu Ülikooli Raamatukogus.]
- LAIDRE, M. 2008. *Dorpat 1558–1708: Linn väe ja vaenu vahel*. Tallinn.
- LARSSON, L.-O. 2005. *Gustav Vasa: riigiisa või türann?* Tallinn: Kunst.
- LAUR, M. 1999. *Eesti ajalugu varasel uusajal 1550–1800*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus.
- LAVERY, J. E. 2002. *Germany's northern challenge: the Holy Roman Empire and the Scandinavian struggle for the Baltic, 1563–1576*. Boston-Leiden.

- LAVERY, J. 2003. Kaiser Maximilian II und Lübeck während des Nordischen Siebenjährigen Krieges (1563–1570). – *Zeitschrift des Vereins für Lübekische Geschichte und Altertumskunde*, 83. Lübeck.
- LEIMUS, I. 1995. *Das Münzwesen Livlands im 16. Jahrhundert (1515–1581/94)*. Stockholm Studies in Numismatics, 1. Stockholm.
- LEIMUS, I. 1998. Saare-Lääne piiskop mündihärrana. – *Läänemaa Muuseumi Toimetised II*. Haapsalu.
- LEIMUS, I. 2002. Saare-Lääne piiskop – rikkaim mees Liivimaal? – *Läänemaa Muuseumi Toimetised. VI*. Haapsalu.
- LEIMUS, I. 2008. Hertsog Magnus, tema võlad ja võlausaldajad. – *Tuna*, 3.
- LENZ, W. 1968. Riga zwischen Römischen Reich und Polen-Litauen in den Jahren 1558–1582. – *Wissenschaftliche Beiträge zum Geschichte und Landeskunde Ost-Mitteleuropas*, 82. Marburg.
- LENZ, W. 1986. “Alt-Livland” in deutschbaltischen Geschichtsschreibung 1870 bis 1918. – *Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung*. Im Auftrage der Baltischen Historischen Kommission unter Mitwirkung von M. Garleff, J. von Hehn, W. Lenz herausgegeben von Georg von Rauch. Köln-Wien.
- LIGI, H. 1961. *Eesti talurahva olukord ja klassivõitlus Liivi sõja algul (1558–1561)*. Tallinn.
- LOCKHART, P. D. 2004. *Frederik II and the Protestant Cause: Denmark's Role in the Wars of Religion, 1559–1596*. Leiden-Boston.
- LOSSIUS, J. 1878. *Jürgen und Johan Uexküll im Getriebe der livländischen Hofleute. Drei Bilder aus dem livländischen Adelsleben des XVI. Jahrhunderts*. II. Teil. Leipzig.
- LUKAS, T. 1998. *Tartu toomhärrad 1224–1558*. Tartu.
- LUKAS, T. 2004. Saare-Lääne piiskopkonna toomhärrad 1228–1563. – *Saare-Lääne piiskopkond: artiklid Lääne-Eesti keskajast. / Bistum Ösel-Wiek: Artikkelsammlung zum Mittelalter in Westestland*. Haapsalu.
- MOLLERUP, W. 1884. *Daenemarks Beziehungen zu Livland (1346–1561)*. Berlin.
- NEITMANN, S. 2001. Westfalen als Rekrutierungsgebiet des Deutschen Ordens. – N. Angermann, I. Misäns (Hrsg.). *Wolter von Plettenberg und das mittelalterliche Livland*. Lüneburg.
- NEMIROVITSCH-DANTSCHENKO, M., PÄRN, F. 2000. Die Münzen von Herzog Magnus, Bischof von Ösel-Wiek. Zur Münzprägung in Hapsal und Arensburg unter dänischer Herrschaft während des Krieges um Livland und des Nordischen Siebenjährigen Krieges. – *Nordisk Numismatisk Årsskrift 1994-1996*.
- NÄVDAL-LARSEN, B. 1983. *Erik XIV, Ivan Groznyj og Katarina Jagellonica*. Uppsala.
- PALAMETS, H. 1973. *Liivi sõda 1558–1583*. Öppematerjal ajaloo-osakonna üliõpilastele iseseisvaks tööks. Tartu.
- PEDAKMÄE, P. 2007. Taani aeg Saaremaal. – *Saaremaa 2: ajalugu, majandus, kultuur*. Tallinn.
- PÖLTSAM, I. 2003. Sõjakas Ivo Schenkenberg. – *Eesti Ekspress*, 5. aug.
- PÖLTSAM, I. Saare-Lääne piiskopkonna vasallide ja ametnike karjäär ning tegutsemine Uus-Pärnus 16. sajandi esimesel poolel. – *Saare-Lääne piiskopkond: artiklid Lääne-Eesti keskajast. / Bistum Ösel-Wiek: Artikkelsammlung zum Mittelalter in Westestland*. Haapsalu, 2004.
- PÖLTSAM-JÜRJO, I. 2008. *Liivimaa väikelinn varase uusaja lävel. Uurimus Uus-Pärnu ajaloost 16 sajandi esimesel poolel*. Tallinna Ülikooli humanitaarteaduste dissertatsioonid 22. [Käsikiri.] Tallinn.
- RAID, T. 2007. Jüriöö sõnumi liikumiskiirusest: kas eestlaste kuningad võisid õigeaks ajaks Paidesse jõuda? – *Akadeemia*, 8.
- RAIK, K. 2001. Ajalookirjutuse kõrgaeg Eesti- ja Liivimaal. – *Ajalooline Ajakiri*, 4 (115).
- RAIK, K. 2004. *Eesti- ja Liivimaa kroonikakirjutuse kõrgaeg 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandi alul*. [Doktoritöö.] Tartu.
- RASMUSSEN, K. 1973. *Die livländische Krise 1554–1561*. Kopenhagen.
- REIMO, T. 2000. The reflection of the Livonian War in Contemporary Printed Works in Europe. – *Starptautiska konference Latviešu grāmata un bibliotēka: 1525–2000*, 8.11.2000–11.11.2000. Materialu krājums. 1. Rīga.
- RENNER, U. 1988. Herzog Magnus von Holstein als Vasall des Zaren Ivan Groznyj. – *Deutschland-Livland-Rußland. Ihre Beziehungen vom 15. bis zum 17. Jahrhundert*. Beiträge aus dem Historischen Seminar der Universität Hamburg. Hgg. von Norbert Angermann. Lüneburg.
- SAARD, R. 2006. *Eesti kirikute esivaimulikkond 1165–2006*. Tallinn.
- SCHIEMANN, T. 1877. Magnus, König von Livland. – *Th. Schieman. Charakterköpfe und Sittenbilder aus der baltischen Geschichte des sechszehnten Jahrhunderts*. Mitau.
- SCHIRREN, C. 1881. Bischof Johann von Münchhausen. – *Baltische Monatsschrift*, 28.
- SELART, A. 2002. Pärnu Liivi sõja aegse Vene halduskeskusena. – A. Vunk, I. Laurik (koost). *Pärnumaa ajalugu*. Vihik 5. Artiklite kogumik 3.
- SEPP, H. 1931. Põhja-Eesti ala Rootsile allutamine. – *Sõdur*, 41/42.

- SERAPHIM, E. 1895. *Geschichte Liv-, Est- und Kurlands*. Bd. 1. Reval.
- SERAPHIM, E. 1897. *Der Feldoberst Klaus Kursell und seine Zeit: ein Bild Ehstlands in der ersten Zeit schwedischer Herrschaft*. Reval.
- SERESSE, V. 1996. *Des Königs "arme weit abgelegene Vntterthanen": Oesel unter dänischer Herrschaft 1559/84–1613* (Kieler Werkstücke. Reihe B: Beiträge zur nordischen und baltischen Geschichte, 2.) Frankfurt am Main.
- SERGEJEV, V., VSEVIOV, D. 2007. *Venemaa – lähedane ja kaugel. II. Suurvürstiriigist tsaaririigiks. Ivan IV*. Tallinn.
- SVENSSON, S. 1951. *Den merkantila bakgrunden till Rysslands anfall på den livländska ordensstaten 1558: en studie till den ryska imperialismens uppkomsthistoria*. Lund.
- TARVEL, E. 1966. Kuidas Liivimaa Poola omaks sai (1557–1569). – *Ajaloo järskudel radadel. Hans Kruusi 75. aasta juubelile pühendatud artiklite kogumik*. Tallinn.
- TARVEL, E. 1992. Feodaalse maavalduse väljaarenemine. – *Eesti talurahva ajalugu*. I. Tallinn.
- TARVEL, E. 2007. Piiskopi- ja orduaeg 1227–1572. – Saaremaa 2: ajalugu, majandus, kultuur. Tallinn.
- TAUBE, A. FREIHERR VON. 1986. "Der Untergang der Livländischen Selbständigkeit": Die livländische Chronistik des 16. Jahrhunderts. – *Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung*. Im Auftrage der Baltischen Historischen Kommission unter Mitwirkung von M. Garleff, J. von Hehn, W. Lenz herausgegeben von G. von Rauch. Köln-Wien.
- TAUBE, M. VON. 1936. *Die Uxkull. Genealogische Geschichte der Gesamtfamilie von Uxkull* [Stammhaus Schloss Fickel]. 1229–1936. II. Teil. Tallinn.
- TAUBE, M. VON. 1955. *Die Uxkull. Genealogische Geschichte der Gesamtfamilie von Uxkull (1229–1954)*. III. Teil. München.
- TAWASTSTJERNA, W. 1918–1920. *Pohjoismaiden viisikolmattavuotinen sota: Vuosien 1570 ja 1590 välinen aika*. Helsinki.
- TIBERG, E. 1984. *Zur Vorgeschichte des Livländischen Krieges: Die Beziehungen zwischen Moskau und Litauen 1549–1562*. (Studia Historica Upsaliensia 134.) Uppsala.
- TIIK, L. 1974. Sõru ehk Hagapä vakusest ja Emaste mõisast. – *Nõukogude Hiiumaa*, 21. nov. 1974.
- TIIK, L. 1995. Hiiumaast. Eriti Orjakust, Reigist ja Putkastest. – *Kleio. Ajaloo Ajakiri*, 4 (14).
- TODE, S. 1988. Zu den Livlandsbeziehungen Herzog Adolfs von Schleswig-Holstein-Gottorf. – *Deutschland-Livland-Rußland. Ihre Beziehungen vom 15. bis zum 17. Jahrhundert*. Beiträge aus dem Historischen Seminar der Universität Hamburg. Hgg. von Norbert Angermann. Lüneburg.
- VAHTRE, S. 2001. Tilman Bredenbachi Liivimaa sõdade ajalugu. – *Ajalooline Ajakiri*, 1–2.
- WOLKE, E. 2006. *Johan III: En biografi*. Stockholm.
- ZEĻENKOVS, A. 2000. Dānijas prinča Magnusa (1540–1583) darbība Livonijā. – *Latvijas Kara muzeja gadagrāmata*. Rīga.
- ZUR Baugeschichte von Neu-Pernau in der Amtszeit des Bürgermeisters Johann von Lynthem (1519–1548): Nach Lynthems Denkwürdigkeiten und der Kämmereirechnungen von Inna Pölsam. 2001. – *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*. Heft 3.
- Адамсон, А. 2007. Стремление ливонской элиты к миру с Россией в годы Ливонской войны. – *Ethnic Images and Stereotypes – Where is the Border Line?* (Russian-Baltic Cross-Cultural Relations). Proceedings of the III International Scientific Conference on Political and Cultural Relations between Russia and the States of the Baltic Region (Narva, October 20–22, 2006). (Studia Humaniora Et Paedagogica Collegii Narovensis, II.) Narva
- АРАКЧЕЕВ, В. 2004. *Средневековый Псков. Власть, общество, повседневная жизнь в XV–XVII веках*. Псков.
- АСТАХИН, А. 1993. Летописи о монгольских вторжениях на Русь: 1237–1480. – А. И. Курочки (сост. и подг. текста). *Русский разлив*. Т. 1. Москва.
- БЕРГ, М. 2004. *Дом Мюллерсхоф. Семейная история эзельских Бергов*. Москва.
- ВЕСЕЛОВСКИЙ, С. 1947. Последние уделы в северо-восточной Руси. – *Исторические записки*. Т. 22. Москва.
- ВОЛОДИХИН, Д. 2006. *Иван Грозный: Бич Божий*. Москва.
- ГОРСЕЙ, Д. 1990. *Записки о России. XVI – начало XVII в.* Москва.
- ГРАЛЯ, И. 1994. *Иван Михайлов Висковатый*. Москва.
- ДОННЕРТ, Э. 1965. *Россия и Балтийский вопрос в политике Германии 1558–1583 гг.* (Исторические Записки 76.) Москва.
- КОПАНЕВ, А. 1959. Население Русского государства в XVI в. – *Исторические записки*. Т. 64. Москва.
- КОРОЛЮК, В. 1954. *Ливонская война. Из истории внешней политики Русского централизованного государства во второй половине XVI в.* Москва.

- МОРОЗОВА, Л. 2006. *Два царя: Федор и Борис. Канун Смутного времени*. Москва.
- НОВОСЕЛЬСКИЙ, А. 1948. *Борьба Московского государства с татарами в первой половине XVII века*. Москва-Ленинград.
- ПЧЕЛОВ, Е. 2002. *Рюриковичи: История династии*. Москва.
- РАЗИН, Е. 1957. *История военного искусства*. Т. II. Москва.
- СКРЫННИКОВ, Р. 1996. *Великий государь Иоанн Васильевич Грозный*. Т. 1–2. Смоленск.
- СКРЫННИКОВ, Р. 1997. *Царь Борис и Дмитри Самозванец*. Смоленск.
- СКРЫННИКОВ, Р. 2005. *Михаил Романов*. Москва.
- СОЛОВЬЕВ, С. 1960. *История России с древнейших времен*. Кн. III. Москва.
- ТАРВЕЛ, Э. 1964. *Фольварк, пан и подданный. Аграрные отношения в польских владениях на территории южной Эстонии в конце XVII века*. Таллинн.
- ФИЛЮШКИН, А. И. 2007. *Андрей Михайлович Курбский. Просопографическое исследование и герменевтический комментарий к посланиям Андрея Курбского Ивану Грозному*. Санкт-Петербург.
- ФЛОРЯ, Б. 1973. *Русско-польские отношения и балтийский вопрос в конце XVI – начале XVII вв.* Москва.
- ФОРСТЕН, Г. 1893. *Балтийский вопрос в XVI и XVII столетиях*. Т. I. Санкт-Петербург.
- ЦВЕТАЕВ, Д. 1878. Мария Владимировна и Магнус Датский. – *Журнал Министерства Народного Просвещения*, 4.
- ЧЕРНОВ, А. 1954. *Вооруженные силы Русского Государства в XV–XVII вв.* Москва.
- ЧУМИКОВ, А. 1892. Осада Ревеля (1570–1571 гг.) герцогом Магнусом, королем ливонским, голдовником царя Ивана Грозного. – *Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете*. Кн. 2.
- ЮЗЕФОВИЧ, Л. 2007. *Путь посла: Русский посольский обычай. Обиход. Этикет. Церемониал. Конец XVI – первая половина XVII в.* Санкт-Петербург.

INTERNETIALLIKAD

- http://www.arendi.de/_Behr/Generation 2013.htm
- http://www.arendi.de/_Behr/Generation 2014.htm
- <http://genealogy.euweb.cz/oldenburg/oldenburg2.html>
- http://www.kulturaportal.ru/tree_new/cultpaper/article.jsp?number=501&pub_id=517028&rubric_id=1000037&crubric_id=1000038
- <http://www.marjamaa.ee/?id=10945>
- <http://www.saaremaa.ee/est/history/saaremaa/maasi.php>
- <http://www.thepeerage.com/p10555.htm#i105545>
- <http://www.utlib.ee/ee/index.php?kood=nimestik&cat=disser&tk=4>
- <http://www.vostlit.info/Texts/Dokumenty/Russ/XVI/Posolbook/PosolBook.html>

ELULOOKIRJELDUS

Nimi: Andres Adamson

Sünniaeg ja -koht: 04.03.1964, Kärkla

Kodakondsus: Eesti

Haridus

1992–1994 Tartu Ülikooli magistriõpe (ajaloo erialal), *magister artium* 1995
1985–1991 Tartu Ülikooli ajaloo osakond, *BA*

Teenistuskäik

2000– kirjastus Argo, juhatuse liige
2006 – TLÜ Ajaloo Instituut, lektor
2005–2006 TLÜ Ajaloo Instituut, lektor, asedirektor
2004–2005 TLÜ, lektor, ajaloo osakonna juhataja
2002 – Tallinna Pedagoogikaülikool, ajaloo õpetamise arendusprojekti juht
1999–2002 Jaan Tõnissoni Instituudi koolituskeskuse juhataja
1997–1999 Riikliku Eksami- ja Kvalifikatsioonikeskuse direktor
1996 – Haridusministeeriumi Metoodika- ja Koolituskeskuse direktor
1995 – Haridustöötajate Koolituskeskuse direktor
1995 – haridusministri nõunik
1994–1995 Tallinna Haabersti haridusosakonna juhataja
1994–1995 mittekoosseisuline õppejõud Eesti Humanitaarinstituudis
ja 2001–2004 ja Tallinna Pedagoogikaülikoolis
1987–1988 õpetaja üldhariduskoolides.
ja 1990–2000

Publikatsioonid

Koostaja ja autorina avaldanud kaks monograafiat (koos täiendatud uuustrükkide ja tõlgetega), 13 üldhariduskooli õpikut ajaloo, õiguse ja kunstiõpetuse ainetes, mitu õppemetoodilist abivahendit, õpetajaraamatuid, elektroonilisi väljaandeid, ühe romaani. Lisaks avaldanud u 50 artiklit trüki-ajakirjanduses ja elektrooniliselt pms ajaloo ja hariduspoliitika alal.

CURRICULUM VITAE

Name: Andres Adamson

Date and place of birth: 04.03.1964, Kärkla

Citizenship: Estonian

Education

1992–1994 Tartu University, Department of History, Master's Course; MA (1995)

1985–1991 Tartu University, Department of History; BA

Employment

2000– Argo Publishers, Member of the Board

2006 – Lecturer, Tallinn University, Institute of History

2005 – Lecturer and Vice-Director, Tallinn University, Institute of History

2004–2005 Lecturer and Head of the Department of History in Tallinn University

2002 – Head of the Project of Developing Teaching History in Tallinn Pedagogical University

1999–2002 Head of the Training Centre of the Jaan Tõnisson Institute

1997–1999 Director of the National Examination and Qualification Centre

1996 – Director of the Centre for In-service Teacher Training and Methodics of the Ministry of Education

1995 – Director of the Estonian In-service Teacher Training Centre

1995 – Adviser of Minister of Education

1994–1995 Head of the Tallinn-Haabersti Educational Department

1994–1995 Lecturer in Estonian Humanitarian Institute and Tallinn Pedagogical University

and 2000–2004 University

1987–1988 Teacher.

and 1990–2000

Publications

Two monographies, thirteen textbooks, several teaching materials, one novel, approximately 50 articles mainly on History and Educational Policy.

TALLINNA ÜLIKOOL

HUMANITAARTEADUSTE DISSERTATSIOONID

1. СЕРГЕЙ ДОЦЕНКО. *Проблемы поэтики А. М. Ремизова. Автобиографизм как конструктивный принцип творчества*. Таллинн: Изд-во ТПУ, 2000. 162 стр. Таллиннский педагогический университет. Диссертации по гуманитарным наукам, 1. ISSN 1406-4391. ISBN 9985-58-135-0.
2. MART KIVIMÄE. *Ajaloomõtlemise kolm strateegiat ja nende dialoogisuhted minevikuga (lisades tõlgitud R. Koselleck, J. Rüsen, E. Nolte). Historismi muutumise, arendamise, ületamise probleemid*. Tallinn: TPÜ kirjastus, 2000. 201 lk. Tallinna Pedagoogikaülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid, 2. ISSN 1406-4391. ISBN 9985-58-164-4.
3. НАТАЛЬЯ НЕЧУНАЕВА. *Миня как тип славяно-греческого средневекового текста*. Таллинн: Изд-во ТПУ, 2000. 177 стр. Таллиннский педагогический университет. Диссертации по гуманитарным наукам, 3. ISSN 1406-4391. ISBN 9985-58-125-3.
4. ОЛЕГ КОСТАНДИ. *Раннее творчество В. Каверина как литературный и культурный феномен*. Таллинн: Изд-во ТПУ, 2001. 142 стр. Таллиннский педагогический университет. Диссертации по гуманитарным наукам, 4. ISSN 1406-4391. ISBN 9985-58-180-6.
5. LAURI LINDSTRÖM. *Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944. Rahvus, sugu, sünnikoht ja keskhariduse omandamise koht üliõpilaskonna kujunemist ja kõrghariduse omandamist mõjutavate teguritena*. Tallinn: TPU Press, 2001. 92 p. Tallinn Pedagogical University. Dissertations on Humanities Sciences, 5. ISSN 1406-4391. ISBN 9985-58-190-3.
6. АУРИКА МЕЙМРЕ. *Русские литераторы-эмигранты в Эстонии 1918–1940. На материале периодической печати*. Таллинн: Изд-во ТПУ, 2001. 165 стр. Таллиннский педагогический университет. Диссертации по гуманитарным наукам, 6. ISSN 1406-4391. ISBN 9985-58-205-5.
7. AIVAR JÜRGENSON. *Siberi eestlaste territoriaalsus ja identiteet*. Tallinn: TPÜ kirjastus, 2002. 312 lk. Tallinna Pedagoogikaülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid, 7. ISSN 1406-4391. ISBN 9985-58-239-X.
8. DAVID VSEVIOV. *Kirde-Eesti urbaanse anomaalia kujunemine ning struktuur pärast Teist maailmasõda*. Tallinn: TPÜ kirjastus, 2002. 104 lk. Tallinna Pedagoogikaülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid, 8. ISSN 1406-4391. ISBN 9985-58-242-X.
9. ROMAN KALLAS. *Eesti kirjanduse õpetamise traditsioon XX sajandi vene õppekeele koolis*. Tallinn: TPÜ kirjastus, 2003. 68 lk. Tallinna Pedagoogikaülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid, 9. ISSN 1406-4391. ISBN 9985-58-256-X.
10. KRISTA KERGE. *Keele variatiivsus ja mine-tuletus allkeelte süntaktilise keerukuse tegurina*. Tallinn: TPÜ kirjastus, 2003. 246 lk. Tallinna Pedagoogikaülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid, 10. ISSN 1406-4391. ISBN 9985-58-265-9.
11. АННА ГУБЕРГРИЦ. *Русская драматургия для детей как элемент субкультуры: 1920–1930-е годы*. Таллинн: Изд-во ТПУ, 2004. 168 стр. Таллиннский педагогический университет. Диссертации по гуманитарным наукам, 11. ISSN 1406-4391. ISBN 9985-58-302-7.
12. VANUR MÄGI. *Inseneriühendused Eesti riigi ülesehituses ja kultuuriprotsessis (1918–1940)*. Tallinn: TPÜ kirjastus, 2004. 146 lk. Tallinna Pedagoogikaülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid, 12. ISSN 1406-4391. ISBN 9985-58-344-2.
13. HEIKKI OLAVI KALLIO. *Suomen ja Viron tiedesuhteet erityisesti Viron miehitysaikana vuosina 1940–1991*. Tallinn: Tallinnan Pedagogisen Yliopiston kustantamo, 2004. 243 lk. Tallinnan Pedagogisen Yliopiston. Humanististen tieteiden väitöskirjat, 13. ISSN 1406-4391. ISBN 9985-58-350-7.
14. ÜLLE RANNUT. *Keelekeskkonna mõju vene õpilaste eesti keele omandamisele ja integratsioonile Eestis*. Tallinn: TLÜ kirjastus, 2005. 215 lk. Tallinna Ülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid, 14. ISSN 1406-4391. ISBN 9985-58-394-9.
15. MERLE JUNG. *Sprachspielerische Texte als Impulse für schriftliche Textproduktion im Bereich Deutsch als Fremdsprache*. Tallinn: Verlag der Universität Tallinn, 2006. 186 S. Universität Tallinn. Dissertationen in den Geisteswissenschaften, 15. ISSN 1406-4391. ISBN 9985-58-409-0.
16. ANDRES ADAMSON. *Hertsog Magnus von Holmsteini roll Läänemere-ruumis Liivi sõja perioodil*. Tallinn: TLÜ kirjastus, 2005. 156 lk. Tallinna Ülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid, 16. ISSN 1736-3624. ISBN 9985-58-427-9.
17. АИДА ХАЧАТУРЯН. *Роман В.С. Маканина «Андеграунд, или Герой нашего времени»: Ното urbanis в поле «усреднения»*. Таллинн: Изд-во ТПУ, 2006. 146 стр. Таллиннский педагогический университет. Диссертации по гуманитарным наукам, 17. ISSN 1736-3624. ISBN-10 9985-58-435-X. ISBN-13 987-9985-58-435-4.

18. JULIA TOFANTŠUK. *Construction of Identity In The Fiction of Contemporary British Women Writers (Jeanette Winterson, Meera Syal, and Eva Figes)*. Tallinn: Tallinn University Press, 2001. 160 p. Tallinn University. Dissertations on Humanities Sciences, 18. ISSN 1736-3624. ISBN 978-9985-58-479-8.
19. REILI ARGUS. *Eesti keele muutemorfoloogia omandamine*. Tallinn: TLÜ kirjastus, 2007. 242 lk. Tallinna Ülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid, 19. ISSN 1736-3624. ISBN 978-9985-58-543-6.
20. ÖNNE KEPP. *Identiteedi suundumusi Eesti luules*. Tallinn: TLÜ kirjastus, 2008. 222 lk. Tallinna Ülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid, 20. ISSN 1736-3624. ISBN 978-9985-58-574-0.
21. ANNELI KÕVAMEES. *Itaalia eesti reisikirjades: Karl Ristikivi „Itaalia capriccio” ja Amée Beekmani „Plastmassist südamega madonna”*. Tallinn: TLÜ kirjastus, 2008. 141 lk. Tallinna Ülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid, 21. ISSN 1736-3624. ISBN 978-9985-58-543-6.

ILMUNUD MONOGRAAFIANA

ANNE LANGE. *Ants Oras*. Monograafia. Tartu: Ilmamaa, 2004. 493 lk. ISBN 9985-77-163-X.

KATRI AASLAV-TEPANDi. *Eesti näitlejanna Erna Villmer*. Monograafia. Tallinn: Eesti Teatriliit, 2007. 495 lk. ISBN 978-9985-860-41-0.

ILMUNUD VEEBIVÄLJAANDENA

ИННА АДАМСОН. *Модальный смысл дезидеративности: от семантической зоны к семантической типологии высказываний (на материале русского языка)*. Tallinn: Изд-во ТЛЮ, 2006. 131 стр. Таллиннский педагогический университет. Диссертации по гуманитарным наукам. ISSN 1736-5031. ISBN 978-9985-58-455-2.

MARIS SAAGPAKK. *Deutschbaltische Autobiographien als Dokumente des zeit- und selbstempfindens: vom ende des 19. Jh. Bis zur umsiedlung 1939*. Tallinn: Verlag der Universität Tallinn, 2006. 163 S. Universität Tallinn. Dissertationen in den Geisteswissenschaften. ISSN 1736-5031. ISBN 978-9985-58-469-9.

JANIS EŠOTS. *Mullā Sadrā's Teaching on Wujūd: A Synthesis of Mysticism and Philosophy*. Tallinn: Tallinn University Press, 2007. 150 p. Tallinn University. Dissertations on Humanities Sciences. ISSN 1736-5031. ISBN 978-9985-58-492-7.

ГРИГОРИЙ УТГОФ. *Проблема синтаксического темпа*. Tallinn: Изд-во ТЛЮ, 2007. 145 стр. Таллиннский педагогический университет. Диссертации по гуманитарным наукам. ISSN 1736-5031. ISBN 978-9985-58-507-8.

ДИМИТРИЙ МИРОНОВ. *Глагольность в сфере имен: к проблеме семантического описания девербативов (на материале русского языка)*. Изд-во ТЛЮ, 2008. 98 стр. Таллиннский педагогический университет. Диссертации по гуманитарным наукам. ISSN 1736-5031. ISBN 978-9985-58-563-4

INNA PÕLTSAM-JÜRJO. *Liivimaa väikelinn varase uusaja lävel. Uurimus Uus-Pärnu ajaloost 16. sajandi esimesel poolel*. Tallinn: TLÜ kirjastus, 2008. 257 lk. Tallinna Ülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid. ISSN 1736-5031. ISBN 978-9985-58-570-2.

ILMUNUD VEEBIVÄLJAANDENA ALATES SEPTEMBRIST 2008

1. TIIT LAUK. *Džäss Eestis 1918–1945*. Tallinn: TLÜ kirjastus, 2008. 207 lk. Tallinna Ülikool. Humanitaarteaduste dissertatsioonid. ISSN 1736-5031. ISBN 978-9985-58-594-8